

e-ISSN 2300-9918

HUMANITIES | AND SOCIAL | SCIENCES |

Quarterly, Volume XXIII

(April - June)

Research Journal 25

(2/2018)

Volume Editor

Tadeusz Olejarz

HSS Journal indexed, among others, on the basis of the reference of the Minister of Science and Higher Education in The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), ERIH PLUS and Index Copernicus Journal Master List 2016.

Issued with the consent of the Rector

Editor in Chief
Publishing House of Rzeszow University of Technology
Grzegorz OSTASZ

Composition of the Scientific Papers Council
of the Faculty of Management at Rzeszow University of Technology
„Humanities and Social Sciences”

Grzegorz OSTASZ – Chairman (Poland)
Justyna STECKO – Editorial assistant (Poland)

members:

Alla ARISTOVA (Ukraine), Heinrich BADURA (Austria), Guido BALDI (Germany)
Aleksander BOBKO (Poland), Zbigniew BOCHNIARZ (The USA)
Viktor CHEPURKO (Ukraine), Henryk ĆWIEK (Poland), Paweł GRATA (Poland)
Zuzana HAJDUOVÁ (Slovakia), Wilem J.M. HEIJMAN (The Netherlands)
Tamara HOVORUN (Ukraine), Beatriz Urbano LOPEZ DE MENESES (Spain)
Nicanor Ursua LEZAUN (Spain), Aleksandr MEREZHKO (Ukraine)
Nellya NYCHKALO (Ukraine), Krzysztof REJMAN (Poland), Annely ROTHKEGEL (Germany)
Josef SABLİK (Slovakia), Henryk SKOROWSKI (Poland), Mykoła STADNIK (Ukraine)
Anatolij TKACH (Ukraine), Michael WARD (Ireland)

Editor in Chief
Grzegorz OSTASZ (Poland)

Editorial Committee (Thematic editors)
Stanisław GEDEK (Poland), Aleksandr GUGNIN (Poland), Eugeniusz MOCZUK (Poland)
Krzysztof TERESZKIEWICZ (Poland), Grzegorz ZAMOYSKI (Poland)

Editorial assistant
Justyna STECKO (Poland)

Statistical editor
Tomasz PISULA (Poland)

Members of editorial staff
Tadeusz OLEJARZ (Poland), Marta POMYKAŁA (Poland)
Hanna SOMMER (Poland), Beata ZATWARNICKA-MADURA (Poland)

Volume editor
Tadeusz OLEJARZ (Poland)

Language editors
Glyn David GRIFFITHS (The United Kingdom), Tatiana GUGNINA (Poland)
Alewtina ŁAWRINIENKO (Russia), Ruth MALOSZEK (Germany)
Magdalena REJMAN-ZIENTEK (Poland), Piotr CYREK (Poland)

Project of the cover
Damian GĘBAROWSKI

The printed version of the Journal is an original version.

p-ISSN 2300-5327
e-ISSN 2300-9918

Publisher: Publishing House of Rzeszow University of Technology,
12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszow (e-mail: oficina@prz.edu.pl)
<http://oficina.prz.edu.pl>
Editorial Office: Rzeszow University of Technology, The Faculty of Management,
10 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów, phone: 17 8651383, e-mail: zeszyty@prz.edu.pl
<http://hss.prz.edu.pl>
Additional information and an imprint – p. 291

SPIS TREŚCI

Od Komitetu Redakcyjnego	7
Arkadiusz Adamczyk: The commandant's genius era – historical argument as an element constituting the political identity of the Piłsudski camp	9
Viacheslav Artemov: Этика маркетинга в современной России	21
Bogusław Bembenek: Skuteczny marketing treści w zintegrowanej komunikacji marketingowej klastra	29
Monika Bolińska: Zróżnicowanie łącznej produktywności czynników produkcji w powiatach województwa podkarpackiego	49
Marek Chojnacki: Time and meaning. Alfred Schutz's concept of intersubjectivity and its cognitive corollaries	65
Bogusława Dobrowolska, Edyta Gwarda-Gruszczyńska: Czynniki pozapłacowe motywujące do pracy osoby niepełnosprawne w świetle badań kwestionariuszowych	81
Paweł Dziekański: Analiza i ocena zróżnicowania regionalnego zmiennych infrastruktury i środowiska powiatów Polski Wschodniej	99
Paweł Korzeniowski: Proces rozbudowy śródziemnomorskich sił ekspedycyjnych (Mediterranean Expeditionary Force) w 1915 roku	113
Anna Kowalczyk: Przestrzenne zróżnicowanie bezrobocia we włoskich regionach	135
Katarzyna Kurzępa-Dedo, Agata Gemzik-Salwach: Ustawa antylichwiarska a zmiany na rynku instytucji pożyczkowych – wybrane zagadnienia (część 1)	149
Anna Matras-Bolibok, Tomasz Kijek: Factors behind the innovation performance in the European regions	173
Andrzej Pacana, Dominika Siwiec: Analiza czynników mających wpływ na wybór leków	183
Anita Richert-Kaźmierska: Starzenie się ludności – perspektywa lokalna	195
Marek Rocki: Kierunki atypowe: szansa czy ślepa ścieżka?	213
Hanna Sommer, Hubert Sommer, Grzegorz Zakrzewski: Postawy współczesnej młodzieży akademickiej względem sytuacji kryzysowej (z wykorzystaniem sprzętu ratowniczego)	227

Małgorzata Stec: Analiza poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województw Polski z uwzględnieniem dokładności danych statystycznych	245
Justyna Stecko: The axiological strenghtening of ethics in Józef Tischner's thoughts	259
Katarzyna Widera: Badanie obszarów funkcjonalnych w województwie opolskim – ograniczenia i wyzwania analizy danych dla nieadministracyjnych podziałów regionu	267
Justyna Wiktorowicz: Instytucjonalne uwarunkowania wydłużania okresu aktywności zawodowej	277
Additional Information	291

CONTENTS

From the Editorial Committee	7
Arkadiusz Adameczyk: The commandant's genius era – historical argument as an element constituting the political identity of the Piłsudski camp	9
Viacheslav Artemov: Marketing ethics in modern Russia	21
Bogusław Bembenek: Efficient content marketing in integrated marketing communication of cluster	29
Monika Bolińska: Differentiation of total productivity of production factors in districts podkarpackie voivodship	49
Marek Chojnacki: Time and meaning. Alfred Schutz's concept of intersubjectivity and its cognitive corollaries	65
Bogusława Dobrowolska, Edyta Gwarda-Gruszczyńska: In-work factors motivating disabled people to work, in the light of questionnaire research	81
Paweł Dziekański: An analysis and evaluation of regional differentiation of various infrastructure and environment of eastern Poland	99
Paweł Korzeniowski: The process of expansion of the mediterranean expeditionary force (mediterranean expeditionary force) in 1915	113
Anna Kowalczyk: Spatial diversity of unemployment in the Italian regions	135
Katarzyna Kurzępa-Dedo, Agata Gemzik-Salwach: The act commonly known as anti-usury vs changes on lending companies market – selected issues (part 1)	149
Anna Matras-Bolibok, Tomasz Kijek: Factors behind the innovation performance in the European regions	173
Andrzej Pacana, Dominika Siwiec: An analysis of factors affecting the choice of medicines	183
Anita Richert-Kaźmierska: Population ageing – local perspective	195
Marek Rocki: Atypical faculties: a chance or a dead end street?	213
Hanna Sommer, Hubert Sommer, Grzegorz Zakrzewski: Attitudes of a modern academic youth at the crisis situation (with the use of rescue equipment) ..	227

Małgorzata Stec: Evaluation of the level of socio-economic development of polish voivodships, taking into account accuracy of statistical data	245
Justyna Stecko: The axiological strenghtening of ethics in Józef Tischner's thoughts	259
Katarzyna Widera: Testing of functional areas in opolskie voivodeship – limitations and challenges of data analysis for non-administrative region distribution	267
Justyna Wiktorowicz: Institutional factors of extending working life	277
Additional Information	291

From the Editorial Committee

We are giving you the next 25th (2/2018) issue of the Scientific Journal of the Faculty of Management at the Rzeszow University of Technology entitled "Humanities and Social Sciences".

The aim of the Publisher is to raise the merits and the international position of the quarterly published by the Faculty of Management, that is why we are still developing the cooperation with foreign team of reviewers, as well as an international Scientific Council.

The Editors have also attempted to apply for international databases, currently the quarterly HSS is indexed in **Index Copernicus Journal Master List**, **The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH)** and **ERIH PLUS**.

The articles published in this publication are devoted to the broader issues of the humanities and social sciences. They are the result both of theoretical and empirical research. The covered subjects vary considerably, reflecting the interdisciplinary nature of the Journal. We do hope that the published papers will meet your kind interest and will be an inspiration to further research and fruitful discussions.

On behalf of the Editorial Board of "Humanities and Social Sciences" we would like to thank the Authors for sending the results of their research. We would like to express particular gratitude to the Reviewers for their valuable feedback that greatly contributed to increasing values of the scientific publications.

With compliments
Editorial Committee

Arkadiusz ADAMCZYK¹

THE COMMANDANT'S GENIUS ERA – HISTORICAL ARGUMENT AS AN ELEMENT CONSTITUTING THE POLITICAL IDENTITY OF THE PIŁSUDSKI CAMP

“The era in which the Commandant's genius flourished did not come to an end along with his death. We are still living in the same epoch”² said the prime minister Sławoj Składkowski in the speech which he delivered in the Polish parliament on taking the helm of the government. His words contained some sort of a credo adhered to by Sanacja and could be regarded as synthesizing the views held by the late Marshal adherents on the functioning of the state and the role performed by his camp in the political system of the Polish Republic. To clarify the opinion quoted in the above it needs to be said that it involved three important elements: 1) the belief that political activities which Piłsudski and his subordinates from the Legions and POW (The Polish Military Organization) carried out in the years 1914-1921 deserved a special credit for a key contribution to the rebirth of an independent Poland determining both its territorial shape and political system as well; 2) the conviction that those to whom Poland owed its restored independence were clearly endowed with so extraordinary abilities as to make the best candidates for dealing with all the important problems that confronted the Polish politics.

Keywords: Piłsudski's adherents camp, sanacja camp, political thought, political ideas, historical politics.

“The era in which the Commandant's genius flourished did not come to an end along with his death. We are still living in the same epoch”³ said the prime minister Sławoj Składkowski in the speech which he delivered in the Polish parliament on taking the helm of the government. His words contained some sort of a credo adhered to by Sanacja and could be regarded as synthesizing the views held by the late Marshal adherents on the functioning of the state and the role performed by his camp in the political system of the Polish Republic. To clarify the opinion quoted in the above it needs to be said that it involved three important elements: 1) the belief that political activities which Piłsudski and his subordinates from the Legions and POW (The Polish Military Organization) carried out in the years 1914-1921

¹ Dr hab. Arkadiusz Adamczyk, prof. UJK, Wydział Prawa, Administracji i Zarządzania UJK, Instytut Polityki Międzynarodowej i Bezpieczeństwa, ul. Świętokrzyska 21, 25-406 Kielce; e-mail: arkadiusz.adamczyk@ujk.edu.pl

Arkadiusz Adamczyk, DSc, PhD, Associate Professor Faculty of Law, Administration and Management Institute of International Politics and Security The Jan Kochanowski University in Kielce, ul. Świętokrzyska 21, 25-406 Kielce; e-mail: arkadiusz.adamczyk@ujk.edu.pl

² The stenographic report of the Sejm of the Polish Republic of IV term – the Session of the Parliament 26 (April, 6, 1936)

³ *Ibidem*.

deserved a special credit for a key contribution to the rebirth of an independent Poland determining both its territorial shape and political system as well; 2) the conviction that those to whom Poland owed its restored independence were clearly endowed with so extraordinary abilities as to make the best candidates for dealing with all the important problems that confronted the Polish politics. This conviction affected the way in which the representatives of the political camp under discussion treated other participants of the political arena. Piłsudski adherents simply refused to cooperate with other political groups on the grounds that the latter espoused during the Great War the policy which – as Piłsudski followers believed – definitely did not benefit the country and its people; 3) a sense of historical responsibility to future generations which Piłsudski managed to inculcate in his adherents. The notion of such a responsibility was often used to justify the efforts made by Piłsudski adherents to stay in power and to prevent the remaining political organizations – those that had failed "the historical test" – from exercising any influence upon public life in Poland⁴.

Following the events of September 1939, the self-image of the representatives of the camp in question was briefly hurt. A defeat in the military campaign gave its political opponents a good pretext for producing a deeply unfavourable picture of the historical role played by the Marshal Piłsudski and his political adherents, "Sanacja" came to be portrayed as a group which – rejecting the cooperation with other political forces – stayed out of tune with the sentiments and beliefs shared by the vast majority of all Poles. The line of action it took was denounced as wrong-headed and directed to no real/genuine interests of the state and its citizens. After 1926 the conduct of the government, it was argued, remained in the hands of men who proved unequal to the task of running the country. To pass their policy under so devastating a review was to strike at the whole historical image of the late Marshal from which the Sanacja regime derived much of its legitimacy. The Sikorski administration (and later that of Mikołajczyk) aimed not only at the political obliteration of the Piłsudski adherents but were also unstinting in their efforts to put an end to the legend which surrounded Piłsudski⁵ (and which had been systematically spread since 1923, to become, after 1935, a kind of an official state ideology)⁶.

⁴ W. Paruch, *Mysł polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926-1939 (The Political Thought of Piłsudski Camp 1926-1939)*, Lublin 2005, s. 99 i nast.

⁵ For more information on the problem see P. Cichoracki, *Legenda i polityka. Kształtowanie się wizerunku Marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918-1939 (The Development of the Public Image of Marshal Piłsudski in Collective Consciousness of the Polish Society in the Years 1918-1939)*, Kraków 2005, *passim*.

⁶ The initiative taken by general L. Modelski – which was given much publicity – to abrogate the Act of the Polish Parliament of 7 April 1938 on the Protection of Marshal Piłsudski's Good Name as the First Marshal of the Polish Republic can be seen as an example of the efforts directed against the image of Piłsudski. Modelski tried to justify his initiative by arguing that the act just mentioned rested on some totalitarian ideas which elevated the individual above the nation. There was nothing to be found in both the past and the present that could justify the passage of the act which was an anomaly and for this reason ought to be rescinded. IPN, Rząd Polski na emigracji (MBP), t. 242, *Korespondencja generała do zleceń specjalnych Naczelnego Wodza I. Modelskiego z prezesem Rady Ministrów* (1941). (Institute of National Remembrance, The Polish Government in Exile, MBP, Vol. 242. *Correspondence of I. Modelski – general for special assignments in the Bureau of Commander-in-Chief with the Prime Minister, 1941*).

These efforts, however, were crowned with a very limited success. Admittedly, the conclusion of the Sikorski-Majski treaty led the last representatives of the pre-war ruling elite to retire from the government. On the other hand, however, the incumbent president ranked among the avid adherents of the late Marshal and some "sanators" (the name derived from the word "Sanacja" which denoted the Piłsudski regime and was designed to express the idea of riding a public life of all the corruption it was supposedly infected with.) managed – despite their isolation – to reconstruct party structures and even to go on a political counter-offensive⁷. The offensive consisted in the attempts 1) to give rise to a belief that standing by political ideas the late Marshal was the most ardent proponent was indispensable to protect the Polish interests. On the interpretation Poland was believed to owe both its rebirth in 1918 as well as its modern political system – adopted along with the regaining of an independence – to the Marshals political genius. The conceptions he endorsed were, undoubtedly, congruent with the requirements of the time. 2) to foster the opinion that it was necessary to continue with the policy embarked upon in 1926. To act in defiance of its principles was to act against the most vital interests of the Polish nation. By putting so great an emphasis upon the historical accomplishments of the late Marshal, his adherents drew the interpretation of the past into the orbit of the current political struggle. The result was a mythologized picture of the past – they more or less deliberately produced – that came to be made use of in support of what they regarded as the best possible line of action to be taken under given circumstances.

In the attempts to develop a kind of an "historical policy" which, then, was to be turned into a weapon fought with on the political arena, the Piłsudski adherents focused on 1) presenting the Second Republic as a state that could come into being only by a shrewdness and exceptional perspicacity of the Marshal Piłsudski and which – after his death – could function only by a great determination and devotion of his political successors. 2) endorsing the view that the foreign policy followed by Sanacja prior to the outbreak of the war was based on the right principles that should not be abandoned. 3) disarming – with the aid of an historical argument – all the efforts made with a view to disproving the policy and political ideas advanced once by Piłsudski.

1. JÓZEF PIŁSUDSKI AND HIS WORK (THE SECOND REPUBLIC)

The articles written by the adherents of the late Marshal and published in the daily press show clearly both the way in which they perceived their former leader and the way in which they wanted him to be perceived in public. In the periodical brought into being in exile under the title of „Letters from London”, its editors declared:

„Józef Piłsudski opened a new era in the Polish history. Steadfast in adversity, he never gave up preaching the imperative to struggle for independence. His deeds never betrayed his principles and ideals. He laid the foundations of a restored country and defeated the enemy that threatened the very existence of an independent Poland. Indeed, he resurrected the Polish state. But his thoughts reached far ahead of his own time. That is where the sources of his temporary setbacks in achieving his ends are to be looked for. There was much discrepancy between the efforts which the nation – exhausted by the long war – was

⁷ For more see: A. Adamczyk, *Piłsudczycy w izolacji 1939-1954. Studium z dziejów struktur i myśli politycznej (Piłsudski adherents in Isolation 1939-1954. The Study of Political Thought and Political Structures)*, Bełchatów 2008, s. 41–84.

prepared to make, and the efforts which had to be made in order to achieve ambitious goals set by the Marshal. Nowadays, his unfulfilled ideas make up the message that he seems to be still sending from beyond the grave, making his presence distinctly felt.

He fought for the cause of his own country without trying to lock it up in a shell of the holy egoism of a single nation or within narrow confines of ethnicity. He contemplated a huge political reconstruction to be carried out in the "inter-sea zone" – between the Baltic and the Black sea – and aimed at the creation of a union of free nations which was to replace the Eastern colossus incurably seized with a constant lust for new conquests. That is why the Marshal made up his mind to march towards Kiev. And in Druskienniki, gazing for long hours at the Niemen river, he must have been dreaming of making a reconciliation with the Lithuanians and forging a new alliance between the two nations. At present, in the new turmoil of war sweeping across the world, the idea of federation is being revived as a hope held out by many nations including the Poles. Piłsudski whose thought penetrated far ahead into the future should still serve as our lodestar⁸.

Comparing the late Marshal to other heroes of the Polish history – those whose considerable services to the country were neither called into doubt nor belittled in any way – became one of the weapons of which his adherents made use in the political struggle. These comparisons were of course calculated to show that historical achievements of Piłsudski were as great and impressive as those made by other personages of the Polish past. Thus, Piłsudski, entering upon the same path as Boleslaus the Brave ten centuries ago, „moulded a tribal chaos into a real nation providing it with a strong state organization; what is more, his daring plans included all the lands of the Western Slavs stretching from the Danube river to the Baltic Sea – with the Lába river envisaged to serve as the resistance line against the German invasion”⁹ Like Jagiełło and Stefan Batory, he successfully fought against Poland's two main enemies¹⁰, or, following the track of the rulers from the Jagiellonian and Vaza dynasties, tried to secure for his country a place among the leading powers of the Old Continent¹¹.

The Marshal's adherents claimed that Poland owed its territorial shape and international position to his outstanding political skills. To them Piłsudski's Poland was the only one worth having. Its system of government should still be based on the Constitution adopted by "Sanacja" in April 1935. With the Polish authorities having to act in exile, this constitution had to remain in effect as it was the only tool with which to maintain the continuity of the law of the Polish state. In addition, it was the Marshal's political legacy, which in itself sufficed to justify leaving it intact. All the attempts made by the pre-war opposition which were designed to distort both the spirit and the letter of the Constitution in question in such a way as to weaken the president's prerogatives (the so-called Paris agreement were

⁸ 19 marca, „Listy z Londynu” nr 2 (15III 1942) (19, March, „Letters from London” [later LzL] No 2 (15, March, 1942), s. 2. See also: M. Gałęzowski, *Wierni Polsce, t. II, Publicystyka piłsudczykowska w kraju 1940-1946. Wybór tekstów (Faithful to Poland, vol. II, the Writings of Piłsudski Adherents in Poland in the years 1940-1946. The Selection of Texts)*, Warszawa 2007, p. 65–68.

⁹ 19 marca (19 March) ... , p. 2. See: M. Gałęzowski, *op. cit.*, p. 60.

¹⁰ *Realizm i abstrakcja (Realism and Abstraction)*, LzL, No 2 (15, March 1942), p. 3–4.

¹¹ *Ibidem*, p. 3. As Piłsudski adherents indicated their former leader was well-acquainted with political and war doctrine to which Poland owed its rise – in the times of Jagiellonian dynasty – to the rank of one of the greatest powers in the world, which drove Poland along the path of federation policy, and which allowed Poland to take the lead in promoting the most advanced social arrangements by adopting the Constitution of May the Third.

violently criticised. Such attempts, Piłsudski adherents believed, were likely to have deleterious effect upon the functioning of the state structures denigrating at the same time Piłsudski's historical achievements. Worthy of mention here is the fact that all the efforts undertaken with a view to reinterpreting the constitution seemed to do more harm than good to those who were in power¹².

In trying to disparage the idea of the changes their political opponents were tempted to introduce in the constitution, Piłsudski adherents exploited the myth of Targowica. They described political arena as having been radically bipolarized. *Us* – that is – Piłsudski adherents and a very small number of the just individuals representing other political camps who – like their noble predecessors from the times of the Great Sejm – embraced the path of legalism and *them* – that is – contemporary followers of Targowica who refused to act in conformity with the reason of state by deciding to endorse the amendments to the Constitution of 1935. Criticising the Constitution of April 1935 as well as that adopted on 3 May, 1791, played into the hands of Poland's enemies anxious to see it sink to a level of secondary importance. In this exchange, the question of Piłsudski's achievements was of course pushed into the background. With the signing of Sikorski-Majki agreement regarded by „Sanators” as highly disadvantageous, actually jeopardizing Poland's sovereignty, there appeared one more reason to liken those in power to traitors of Targowica. The failure of the foreign policy carried out by both Sikorski and Mikołajczyk seemed to give strength to the arguments put forward by Piłsudski adherents.

2. POLAND'S PLACE IN THE INTERNATIONAL ARENA

Historical arguments were often made use of in the evaluations of changes taking place in the world politics - the evaluations that appeared in pages of the periodicals published by Piłsudski adherents. In raising the issues of the Polish foreign policy, the latter tried either to indicate the situations analogous and similar to those which had once been successfully dealt with by the Marshal Piłsudski or to answer the question of how their former leader would have behaved in the similar circumstances.

The assessment of the decisions once taken by the Marshal Piłsudski and the juxtaposition of the policy carried out by the Polish governments during the Second World War with that carried out during the inter-war period led "Sanators" to arrive at the conclusion that the policy pursued by the late Marshal – unlike the efforts made by Sikorski and his successors – was characterized by 1) realism; 2) advisability; 3) initiative and 4) far-sightedness. With regard to the question of political realism Piłsudski was credited with, his adherents

¹² Mirosław Dymarski who is an expert on the issues concerning the functioning of the Polish authorities in exile during the Second World War emphasizes the Prime Minister Władysław Sikorski's involvement in fierce disputes over the shape of the Paris agreement and the consequences of his conflict with Piłsudski adherents. Drawing on Dymarski's findings one can arrive at the conclusion that Sikorski's efforts to strengthen his position as against the Head of State actually resulted in weakening both the Prime Minister and the Head of State while augmenting the influence of political parties. This meant that Sikorski and his adherents failed to prevent party struggles from having a harmful effect upon affairs and as a result were liable for making the executive become to great extent subject to the pressure applied by political parties and their leaders. See M. Dymarski, *Stosunki wewnętrzne wśród polskiego wychodźstwa politycznego i wojskowego we Francji i Wielkiej Brytanii 1939-1945 (The Polish Political and Military Exiles in France and Great Britain 1939-1945)*, Wrocław 1999, p. 40 and next.

pointed out that "he was always a sober judge of Poland's situation between two powerful neighbours. He tried to maintain good relations with both of them for as long as he could in order to postpone the outbreak of war and gain time needed to strengthen the state. He was under no illusion that Poland's borderlines – both Western and Eastern – could remain peaceful for a long period of time. That is why – in addition to the attempts aimed at the internal strengthening of the Polish state – he planned to erect the federation system grouping all the smaller countries located between the Baltic and the Black Sea – with Poland performing the role of a leader of the alliance. Today, no one wants to question these truths"¹³.

Looking back on it years later it was obvious that the policy conducted by Piłsudski rested on two pillars: 1) two enemies theory and 2) the necessity to restructure international relations in the Eastern and Central Europe. The first one – though for as long as until the beginning of the Nuremberg trial, Piłsudski adherents could only speculate about the conclusion of Ribbentrop-Molotov pact without being sure that such an agreement had ever been reached - seemed to require no specific justification. All one had to do was to mention the events of 1 and 17 September, 1939. In any case, all the attempts to deny the validity of the theory – especially with regard to the Soviet Union - were viewed in the circle of Piłsudski followers as a clear indication of the lack of political realism. Worthy of mention here is the fact that the signing of Sikorski-Majski agreement was interpreted as amounting to a rejection of the theory in question as it included no clause guaranteeing the return to status quo ante bellum. Piłsudski adherents argued that something which could be referred to as a state doctrine of both the Soviet Union and Germany had already been formulated in 17th century by Peter I, Catherine II and Frederic II. Hitler and Stalin only adjusted it to a new shape of their states, employing new terms but preserving the old content. The events that ensued in the wake of a disclosure of the Katyn affair bore out the accuracy of their views.

Things looked similar when it came to passing a judgement upon the direction in which the policy pursued by the Polish authorities in exile was heading. Sanators were of the opinion that regaining an independent Poland should constitute only a minimal plan to be carried out by the Polish politicians. With the events of the years 1918-1922 serving as a point of reference for judging the present situation, the Marshal adherents indicated that Piłsudski, acting in his capacity as the head of state, never wanted to make do with the sovereignty received "merely as a gift". "Throughout his life – they said – Józef Piłsudski was unstinting in his efforts to create a strong Poland whose position was to rest on the cooperation with nations with whom Poles had for long centuries lived on a peaceful basis within the same Republic"¹⁴. Piłsudski's attempts to enfeeble Germany and Russia to the greatest possible extent or to elaborate an alternative way of protecting Poland against the

¹³ M. Gałęzowski, *op. cit.*, p. 73–74. Similar opinions were expressed in London: Piłsudski was the last great Polish romantic. He spoke and wrote with an evangelical zeal. At the same time he was an astute observer and a person of sound judgement. When the whole Europe locked itself up in the magic circle of its illusions and unjustified hopes as regards the rise of the Nazi Germany, Piłsudski came up with a plan of preventive war in 1933. He exhorts France to accept the plan. He takes necessary precautions in the East. He seeks rapprochement with the Czech Republic – not to get buried in idle talks about the brotherhood of both nations but to go to war against Germany. The whole world is now paying the price just because their initiative was never understood. See: *19 marca...*, p. 2.

¹⁴ *19 marca...*, p. 2.

aggressive tendencies of her neighbours stemmed from the belief that these two countries' hostility to Poland was constant and timeless. Hence, a string of events such as the uprisings in Silesia and Wielkopolska, the so-called Żeligowski's rebellion or the march on Kiev – each of which took place when Piłsudski served as the head of state – should be regarded as having been bound up with something more than the execution of the plans for a crude territorial expansion.

The latter was never an end in itself. It was just a tool used for depleting economic and demographic reserves of Poland's main enemies. The similar ends the Marshal and his adherents had in view when advocating federation conceptions, the Promethean movement or the idea of the Third Europe – the latter already after the Marshal's death.

The same line of reasoning was adhered to by the Marshal's followers during the Second World War. They refused to endorse the policy that confined itself to regaining a sovereign state assumed to emerge from the war with the same territory it had possessed prior to the outbreak of the war in question – all the more so that the policy pursued by the "Post-September" governments did not inspire one with much confidence that this allegedly realistic goal would ever be achieved.

Quite the contrary, with the question of the Polish borders left unspecified in the Sikorski-Majski treaty¹⁵ and hardly touched upon in the Sikorski-Benes agreement¹⁶, one remained highly doubtful of the Polish governments' ability to achieve the end it set itself. "Sanators" were of the opinion that Sikorski and his successors made only inept attempts to adjust to changes occurring in the international arena while being unable to take any diplomatic initiative in dealing with the existing problems – which only confirmed the late Marshal's adherents in the belief that the line of action they suggested was the best possible one.

Piłsudski adherents thought that the wartime presented the Poles with a rare opportunity to come up with bold plans the realization of which would have resulted in the improvement on Poland's national security. That the representatives of the political camp under discussion acted on the assumption is clearly seen in all the activities a small number of them was given a chance to participate (the Continental Action – and carried out in its framework the operation "tripod"¹⁷) as well as in the political conceptions they promoted after 1939 (such as that of „*the Polish Heartland*” formulated in New York by Ignacy Matuszewski¹⁸, or that of the "*Intersea*"¹⁹ born in London which had its more modest versions known as „*the*

¹⁵ K. Kumaniecki, *Stosunki Rzeczypospolitej z państwem radzieckim 1918-1943. Wybór dokumentów (Poland's Relations with the Soviet State 1918-1943)*, Warszawa 1991, p. 241.

¹⁶ D. Seges, *Edvard Benes a sprawa polska w kontekście podpisania układu czechosłowacko-sowieckiego z 1943 roku, (Edvard Benes, the Polish Problem and the Czech-Soviet Agreement of 1943)*, „Dzieje Najnowsze” 2006, No 3, p. 21 and next.

¹⁷ Instytut Polski i Muzeum im. Gen. W. Sikorskiego w Londynie, Kol. Jana Szembeka, sygn. 85. *Notatki J. Szembeka z lat 1942-1944*. (The Polish Institute and gen. W. Sikorski's Museum in London, Jan Szembek's collection, sign. 85. *Jan Szembek's notes from the years 1942-1944*).

¹⁸ S. Cenckiewicz, *Ignacy Matuszewski jako geopolityk, (Ignacy Matuszewski as Geopolitical thinker)* „Arcana” 2001, No 2/38, p. 172–189; P. Eberhardt, *Twórcy polskiej geopolityki (The Authors of the Polish Geopolitics)*, Kraków 2006, p. 155–158.

¹⁹ Józef Piłsudski Institute in London, Coll. Exile, Sign. 36, Doc 25, *Piłsudski Adherents' Ideological Declaration in London*.

Issue of the Baltic Sea"²⁰, and "the Unification of the Eastern and Central Europe"²¹). Though the conceptions just mentioned differed in scale, none of them admitted of the loss of the Polish territory in the East and in the South²². They presupposed the acquisition of new territories at the expense of defeated Germany and the elevation of Poland to a position of a regional power. Hence, it was no accident that searching for historical analogies Piłsudski adherents fell back on the period from before 1918 dividing those who were politically active into "the activists" (that is, Piłsudski adherents and those who supported their program) and "the passivists" – the latter incapable of creating a strong Poland.

3. THE IMAGE OF "THE APOSTOLES OF MEANNESS"

It should not be forgotten that so bitter a criticism of political opponents raised by Piłsudski adherents had its roots in the fact that the latter were being gradually ousted from public life, while political conflict in which they were involved assumed an obliterating character²³. In waging this political battle they found it convenient to centre it around the achievements of Józef Piłsudski. By employing such a strategy they provided themselves with an opportunity to present their political program as a real alternative – the efficacy of which was already attested to in the past – to inept, and even contrary to Poland interests, policy conducted by the government. To handle the conflict just mentioned in the right way it was necessary, they believed, 1) to show a full picture of what Piłsudski and his political camp were able to achieve in the inter-war period. Highlighting the Marshal's outstanding ability in begetting new ideas was to be accompanied by the criticism of the efforts undertaken by Post-September governments which were to blame for squandering all that the Marshal Piłsudski and his men had been able to build; 2) to move away from defining political opponents along the party lines. To maximize chances in pursuing their political ends, Piłsudski adherents found it advisable to desist from viewing political conflicts in terms of

²⁰ *Zagadnienie Morza Bałtyckiego (The Issue of the Baltic Sea)*, LzL, No 6 (17, May, 1942), p. 1–2.

²¹ IJPIL, Kol. Polska w II wojnie światowej, sygn. 38, dok. 23. *Stanowisko Zespołu Piłsudczyków w Londynie wobec spraw Europy Środkowo-Wschodniej*. (IJP/L, Col. Poland in the Second World War, sign. 38, doc. 23. Piłsudski Adherents in London towards the problems of Eastern and Central Europe).

²² M. Gałęzowski, *Wierni Polsce. Ludzie konspiracji piłsudczykowskiej 1939-1947*, (*Loyal to Poland. The Piłsudski Adherents in the Underground Movement 1939-1947*) Warszawa 2005, s. LXVII i nast.

²³ The roles were now reversed. In the interwar period, it needs to be mentioned, it was the Piłsudski camp that fostered obliterating character of political struggle: For more on the problem see W. Paruch, *Konflikty unicestwiający w piłsudczykowskiej myśli politycznej XX w.* [w:] *Oblicza i koncepcje rozwiązywania konfliktów w polskiej myśli politycznej XX wieku (Destructive Character Conflicts in the Political Thought of Piłsudski Adherents in 20th century, [w:] The Conceptions of Conflicts Settlement in the Polish Political Thought in 20th century)*, ed. A. Wojtas, M. Strzelecki, Bydgoszcz 2000, s. 63–80. Krzysztof Kawalec indicates that it was only at the time of recreating the state that Piłsudski adherents were able to reach a compromise with the representatives of other political movements. In later periods the policy of compromise was replaced with that of confrontation. K. Kawalec, *Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1918-1939 (The Heirs of the Indomitable. The History of the Polish Political Thought 1918-1939)*, Wrocław 2000, p. 112. The activities initiated after 1939 were nothing but the continuation of the process set in motion as far back as 1923.

a rivalry between various political groups or various ideologies. Political parties or movements taken as a whole were no longer referred to as the opponents proper to be vied with in the Polish political arena. It was individuals or factions within larger political groups advocating solutions which clashed either with political testament of the Marshal Piłsudski or the value system, adhered to by the political camp in question, that came to be treated as political opponents. The role of the main enemy was automatically played by the government whose activities were thought of as not only doing more harm than good to Polish national aspirations but also putting at risk the very sovereignty of the country; to treat a political struggle as nothing but a vehicle for affecting and shaping the views held by the public opinion. In order to settle the struggle in their favour, Piłsudski adherents focused on 1) criticising the attitudes and competence of the leaders of the opposing political camps; 2) evaluating the policy carried out by the government and its powerbase; 3) judging the conceptions put forward by various political groups with regard to the future shape of Poland and its place in the international environment.

Of course, the views held by their political opponents could not compare favourably with the ideas conceived by Piłsudski and later developed by his successors²⁴. The latter found themselves justified in passing a very favourable judgement upon their conduct during the war:

"We have remained uncorrupted. Throughout the war we have never strayed from the noble path of soldiers which was once paved by Józef Piłsudski"²⁵, and now, „eight years after his death, entering the fifth year of this great war, we can see better than ever that he was the greatest genius of our times who laid down the principles of our national existence"²⁶.

In stark contrast with Piłsudski stood those who, having grown up in his epoch, failed to grasp and absorb his ideas and whose political narrow-mindedness not only made Poland unable to rise to such a place in Europe as it deserved but was also responsible for making it emerge from war deprived of both its sovereignty and a considerable part of its territory. It took the regaining of independence to see the renaissance of "the epoch of the Commandant". All the efforts the Communist authorities put into either expunging a good image of the Marshal Piłsudski from collective memory or disparaging his policy were entirely unsuccessful²⁷. Quite naturally, it was only with the advent of independence in 1989 that some of the political ideas developed by Piłsudski and his camp could be taken advantage of in every day political practice. *The epoch of Commandant* – along with 1 and 17 September, denunciation of Yalta and Potsdam, the truth of Katyn Massacre – had become one of the pillars of what has recently been referred to as an historical policy carried out by successive administrations. The decision made by the Polish Sejm as early as on February 21, 1989, establishing the Independence Day on November the 11th may be regarded as the first act

²⁴ Piłsudski adherents argued that "it is really important for our ancestors to understand the legacy of the late genius... the mediocre characters will try to ignore and downplay it for as long as they can. (M. Gałęzowski, *Wierni Polsce*, vol. II..., p. 69).

²⁵ *Ku Polsce wyzwolonej (Toward Liberated Poland)*, LzL, No 2 (15, March, 1942), s. 2.

²⁶ (M. Gałęzowski, *Wierni Polsce*, vol. II..., p. 69).

²⁷ The efforts made with a view to hurting the image of the Marshal Piłsudski can be exemplified by such books as: S. Arski, *My, pierwsza brygada (We, The First Brigade)*, Warszawa 1963 or K. Lapter, *Pakt Piłsudski-Hitler (Piłsudski-Hitler Pact)*, Warszawa 1962; S. Migdał, *Piłsudczyzna w latach pierwszej wojny światowej. Zarys działalności i ideologii (Piłsudski Adherents during the First World War. The Activities and Ideology)*, Katowice 1961.

in according the legacy of the Second Republic the right place in historical consciousness of the Polish people. The erecting of Piłsudski's statues on so large a scale in Poland, in such a great number of the Polish cities, is another example of attempts to revive a tradition of the inter-war Poland, which goes parallel with a desire to remove from public space all traces of the Communist past. These attempts should be interpreted as stemming from a strong need to manifest national pride, display outer symbols of national memory and draw on the experiences of the most recent history. It is quite obvious that these sentiments had to remain dormant during the Communist era.

In addition to an official recognition of Piłsudski's historical achievements, political parties of today in Poland have also been led to draw upon the ideas that can be linked to Piłsudski and his adherents. Admittedly, the only political party which after 1989 was explicit about following the tradition of Piłsudski's political camp – the Confederacy of the Independent Poland – failed, after its rift, to rebuild party structures to such a degree as to be able to function in the Polish political system. This, however, should not be taken to mean that political projects, once opted for by Piłsudski adherents, have entirely disappeared. It will suffice to mention the idea of moral, economic and political reform, presented in a variety of forms, which remains foundation stone of the majority of political parties that have been present in Poland's political life since the collapse of the Communism. It also stood behind the conception of building the „Fourth Republic of Poland” propagated by the Law and Justice Party.

The same can be said of other aspects of the political thought of Piłsudski camp. Terminology employed by „Sanators”, however, can hardly be met with in political vocabulary of today – but the blame for the fact, it seems, lies with „political correctness”. Nevertheless, it is difficult to deny the persistence of the „two enemies theory”. The periods in which the relations with both Eastern and Western neighbour have seemed to be quite normal and free of hostilities do not change the fact that historical experiences bound up with the attempts made by both neighbouring states to annihilate the Polish statehood still weigh heavily with the relations between Poland and Russia and between Poland and Germany as well. Things look similar with the efforts undertaken by the Polish Republic with a view to establishing strategic relations with the Baltic States, Ukraine and Belorussia (with the latter, of course, prior to the take-over by Łukaszenka regime) which are nothing but a revival in a modified form of the federational conceptions the purpose of which was to erect a bulwark separating Poland from Russia. Poland's involvement in the workings of V4 resembles the attempts made by Poland before 1939 whose goal was to realize the idea of the „Third Europe”. The organization of the Energetic Summit in Cracow (11 May 2007) with the participation of the leaders of Georgia, Ukraine and Azerbaijan can also be looked at in terms of an intention to resuscitate Prometeian movement. The integration of Poland into Western Europe, its accession to NATO and European Union, gives voice to the idea – deeply rooted in Piłsudski's political thought – of a strong Poland – a fellow creator of Western civilization and its Antemurale. Contemporary politicians – regardless of their political affiliation – although they wish to pass for successors of Marshal Piłsudski.

REFERENCES

1. 19 marca, „Listy z Londynu” nr 2 (15III 1942) (19, March, „Letters from London” [later LzL] No 2 (15, March, 1942).

2. Adamczyk A., *Piłsudczycy w izolacji 1939-1954. Studium z dziejów struktur i myśli politycznej (Piłsudski adherents in Isolation 1939-1954. The Study of Political Thought and Political Structures)*, Bełchatów 2008.
3. Arski S., *My, pierwsza brygada (We, The First Brigade)*, Warszawa 1963.
4. Cenckiewicz S., *Ignacy Matuszewski jako geopolityk (Ignacy Matuszewski as Geopolitical thinker)* „Arcana” 2001, No 2/38.
5. Cichoracki P., *Legenda i polityka. Kształtowanie się wizerunku Marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918-1939 (The Development of the Public Image of Marshal Piłsudski in Collective Consciousness of the Polish Society in the Years 1918-1939)*, Kraków 2005.
6. Dymarski M., *Stosunki wewnętrzne wśród polskiego wychodźstwa politycznego i wojskowego we Francji i Wielkiej Brytanii 1939-1945 (The Polish Political and Military Exiles in France and Great Britain 1939-1945)*, Wrocław 1999.
7. Eberhardt P., *Twórcy polskiej geopolityki (The Authors of the Polish Geopolitics)*, Kraków 2006.
8. Gałęzowski M., *Wierni Polsce, t. II, Publicystyka piłsudczykowska w kraju 1940-1946. Wybór tekstów (Faithful to Poland, vol. II, the Writings of Piłsudski Adherents in Poland in the years 1940-1946. The Selection of Texts)*, Warszawa 2007.
9. Gałęzowski M., *Wierni Polsce. Ludzie konspiracji piłsudczykowskiej 1939-1947 (Loyal to Poland. The Piłsudski Adherents in the Underground Movement 1939-1947)* Warszawa 2005.
10. IJPIL, Kol. Polska w II wojnie światowej, sygn. 38, dok 23. *Stanowisko Zespołu Piłsudczyków w Londynie wobec spraw Europy Środkowo-Wschodniej.* (IJP/L, Col. Poland in the Second World War, sign. 38, doc. 23. Piłsudski Adherents in London towards the problems of Eastern and Central Europe).
11. Instytut Polski i Muzeum im. Gen. W. Sikorskiego w Londynie, Kol. Jana Szembeka, sygn. 85. *Notatki J. Szembeka z lat 1942-1944.* (The Polish Institute and gen. W. Sikorski's Museum in London, Jan Szembek's collection, sign. 85. *Jan Szembek's notes from the years 1942-1944.*)
12. IPN, Rząd Polski na emigracji (MBP), t. 242, *Korespondencja generała do zleceń specjalnych Naczelnego Wodza I. Modelskiego z prezesem Rady Ministrów (1941).* (Institute of National Remembrance, The Polish Government in Exile, MBP, Vol. 242. *Correspondence of I. Modelski – general for special assignments in the Bureau of Commander-in-Chief with the Prime Minister, 1941.*)
13. Józef Piłsudski Institute in London, Coll. Exile, Sign. 36, Doc 25, *Piłsudski Adherents' Ideological Declaration in London.*
14. Kawalec K., *Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1918-1939 (The Heirs of the Indomitable. The History of the Polish Political Thought 1918-1939)*, Wrocław 2000.
15. *Ku Polsce wyzwolonej (Toward Liberated Poland)*, LzL, No 2 (15, March, 1942).
16. Kumaniecki K., *Stosunki Rzeczypospolitej z państwem radzieckim 1918-1943. Wybór dokumentów (Poland's Relations with the Soviet State 1918-1943)*, Warszawa 1991.
17. Lapter K., *Pakt Piłsudski-Hitler (Piłsudski-Hitler Pact)*, Warszawa 1962.
18. Migdał S., *Piłsudczyzna w latach pierwszej wojny światowej. Zarys działalności i ideologii (Piłsudski Adherents during the First World War. The Activities and Ideology)*, Katowice 1961.

19. Paruch W., *Konflikty unicestwiające w piłsudczykowskiej myśli politycznej XX w.* [w:] *Oblicza i koncepcje rozwiązywania konfliktów w polskiej myśli politycznej XX wieku (Destructive Character Conflicts in the Political Thought of Piłsudski Adherents in 20th century* [w:] *The Conceptions of Conflicts Settlement in the Polish Political Thought in 20th century*), ed. A. Wojtas, M. Strzelecki, Bydgoszcz 2000.
20. Paruch W., *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926-1939 (The Political Thought of Piłsudski Camp 1926-1939)*, Lublin 2005.
21. *Realizm i abstrakcja (Realism and Abstraction)*, LzL, No 2 (15, March 1942).
22. Seges D., *Edvard Benes a sprawa polska w kontekście podpisania układu czechosłowacko-sowieckiego z 1943 roku, (Edvard Benes, the Polish Problem and the Czech-Soviet Agreement of 1943)*, „Dzieje Najnowsze” 2006, No 3.
23. The stenographic report of the Sejm of the Polish Republic of IV term – the Session of the Parliament 26 (April, 6, 1936).
24. *Zagadnienie Morza Bałtyckiego (The Issue of the Baltic Sea)*, LzL, No 6 (17, May, 1942).

EPOKA GENIUSZU KOMENDANTA. ARGUMENTY HISTORYCZNE JAKO ELEMENTY KONSTITUJĄCE TOŻSAMOŚĆ POLITYCZNĄ OBOZU PIŁSUDCZYKOWSKIEGO

Epoka geniuszu Komendanta nie skończyła się wraz z jego śmiercią. Żyjemy dalej w tej epoce... powiedział w swym exposé sejmowym premier, Sławoj Felicjan Składkowski. Tych kilka słów zawierało w sobie nie tylko *credo* środowiska sanacyjnego, lecz mogło uchodzić również za syntezę poglądów adherentów Marszałka na temat funkcjonowania państwa oraz roli i umiejscowienia obozu w systemie partyjnym i politycznym Rzeczypospolitej. Nakreślone uogólnienie odzwierciedlało wyobrażenie, którego dominującymi elementami były: 1) przekonanie, iż na odrodzenie Rzeczypospolitej i jej kształt terytorialny i ustrojowy największy wpływ wywarły działania Komendanta i jego podkomendnych z Legionów i POW, podjęte w okresie 1914-1921; 2) przeświadczenie, iż ci, których wysiłek przesądził o odzyskaniu i ugruntowaniu niepodległości byli predestynowani do kreowania rozstrzygnięć w kwestiach wewnętrznych i zewnętrznych.

Słowa kluczowe: obóz piłsudczykowski, sanacja, myśl polityczna, idea polityczna, polityka historyczna.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.17

Tekst złożono do redakcji: styczeń 2018 r.

Tekst przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Viacheslav ARTEMOV¹

ЭТИКА МАРКЕТИНГА В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ

Автор представляет своего рода абсолютистский подход, согласно которому только последовательное проявление и возрождение человеческого в человеке может быть спасительным во всех сферах деятельности, в том числе, в маркетинге. Применительно к современной России и не только в последнем доминирует сугубо экономический интерес, далёкий как от ожиданий потребителей, так и от сугубо моральных мотивов, наличие которых по существу призвано свидетельствовать об этическом измерении рынка в целом. Среди множества книг по маркетингу практически в единицах уделено внимание этическим аспектам маркетинга. Имеют место противоречивые попытки соединить узкий прагматизм и нравственную позицию.

В практике общения на рынке и соответствующей литературе смешивают этику, этикет, а то и морализаторскую позу, что множит ложь и обман, является не только ущемлением интересов, но и оскорблением нравственных чувств людей. Типичные проявления этого – корпоративные этические кодексы, применение разнообразных технологий по обработке субъектов рынка с целью получения большей выгоды и т.п. Тем не менее, нравственный подход также позиционируется в русскоязычной литературе по маркетингу, имеется и весьма оптимистический взгляд на российские реалии с учётом традиций и достижений прошлого.

Выход видится не в самих по себе маркетинговых технологиях и, так называемом, квалифицированном потребителе, а в активизации личностных и социальных усилий в направлении минимизации обмана и максимизации правды. Для предотвращения и решения возможных проблем в рассматриваемой сфере предпочтительными являются предельное внимание, убеждение противоположной стороны с использованием морально весомых аргументов и личного примера.

Ключевые слова: этика маркетинга, современная Россия, минимизация обмана.

1. ВВЕДЕНИЕ

Актуальность заявленной в названии настоящей статьи темы во многом объясняется не только внутрироссийскими потребностями и интересами, но и внешними, прежде всего, западными. Европейские исследователи, а также активные игроки на поле предпринимательской деятельности и маркетинга не могут не интересоваться положением дел в России. Рыночные реалии в ней соседствуют с традициями прошлого, советскими ценностями и привычками, что даёт основания одновременно и для серьёзной критики сложившегося положения дел, и для определённого оптимизма в плане возможного прогнозирования своего рода

¹ Viacheslav Artemov – Doctor of Philosophical Sciences, Professor of Philosophical and Social and Economic Chair of Kutafin Moscow State Law University (MSAL); e-mail: vyach_artemov@mail.ru

перспективного синтеза двух известных систем. Важно быть ближе к реальности, искать приемлемую модель развития и совершенствования маркетинга, общества в целом.

2. ИСХОДНАЯ ПОЗИЦИЯ АВТОРА

Хочу сразу же подчеркнуть, что исходной в данном случае выступает своего рода абсолютистская позиция². В моральном смысле слова только последовательное проявление и возрождение человеческого в человеке может быть спасительным во всех сферах деятельности, в том числе, и в маркетинге. Для соответствующих обобщений и общих оценок последнего требуются заинтересованное внимание и определённый этико-философский настрой. Вполне понятным является весьма скептическое отношение к нему в связи с явным доминированием здесь узко экономического интереса, далёкого от ожиданий и потребностей самих потребителей. Вспоминается известная критическая позиция высказанная, в частности, французским философом Аленом Бадью: «Этика – служанка необходимости. Современное имя необходимости, как мы знаем, - «экономика»...»³. В целом столь нелестная характеристика может быть отнесена и к нормативной стороне бизнеса, представленной в разного рода кодексах, инструкциях и рекомендациях внутреннего, так сказать, пользования. Последние, по существу, далеки от подлинной этики, которая сама формирует свой предмет, а не просто что-то описывает или предписывает. Как и философия в целом, думается, этика больше, чем наука. Соответственно этика интересуется практически всем в обществе, включая и маркетинг. Но и его представители, если они хотят быть уважаемыми в социуме, должны быть в курсе этических требований. Это как минимум. Но, увы, так бывает далеко не всегда.

3. ДЕФИЦИТ ПРАВСТВЕННОСТИ В МАРКЕТИНГЕ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

В действительности, условно говоря, «на земле» этический взгляд практически не представлен. В этой связи уместно привести слова основоположника эволюционной концепции в маркетинге, ведущего бизнес-консультанта таких компаний, как Audi, Master Card и др. Джека Траута: «Маркетинг – это война, в которой врагом является ваш конкурент, а завоевание – ваш клиент»⁴. Очевидно, что общие законы капитализма не могут не влиять и на российских предпринимателей, которые, увы, учатся не только хорошему.

Анализ реальной ситуации потребовал знакомства с новейшей литературой по проблеме. Так, среди множества книг по маркетингу мною найдены только единицы,

² См.: В.М. Артемов, *Свобода и нравственность*. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007.

³ Бадью, Ален. *Этика: Очерк о сознании Зла* /Пер. с франц. В.Е. Лапицкого. – СПб, Machina, 2006. С.51.

⁴ *Афоризмы гуру маркетинга* / сост. А.А. Фоминичева. – М.: Суфлёр; Ростов н/Д.: Феникс, 2014. С. 56.

где «уделено внимание этическим аспектам маркетинга»⁵ и позиционировалась «социальная ответственность и этика в маркетинге»⁶.

Содержание остальных – это экономические знания, разного рода психологические, риторические и иные подобные советы, как привлечь, даже прямо обмануть покупателя или клиента. Так, в одном из сборников научных трудов в качестве «новой моды» рассказывается об ароматизации закладок для книг, что вызывает, особенно у женщин, острее реагирующих на обонятельные раздражители, желание их купить. А если книга дурная, аморальная? Или запахи вредят здоровью? Подобные вопросы попросту отсутствуют. Зато далее мы читаем: «Российский бизнес пользуется нейромаркетингом крайне мало», в том числе, из-за «отсутствия структурированного государственного подхода к развитию этой междисциплинарной доктрины (нет эффективной системы «кнута и пряника»)»⁷. Мало им агрессивной и сомнительной рекламы, они ещё и государство хотят использовать как инструмент давления на потенциального клиента, или в данном случае, так сказать, «охмурения» его. Вообще-то, уже само по себе такое намерение не выдерживает никакой этической критики.

Первичный анализ имеющихся у нас источников позволяет указать, по крайней мере, на три подхода к проблеме соотношения бизнеса, включая маркетинг, - с одной стороны, и нравственности, - с другой. Думается, что указанная проблема сродни проблеме соотношения нравственности и политики. Не случайно в литературе выделяют и специально рассматривают политический маркетинг. Некоторые авторы говорят о значимости этической оценки политических действий⁸. Но это исключение.

В целом же ситуация примерно такова. 1. Явно доминирует экономически узкий, прагматически ориентированный подход, который по существу ведёт к расширению пропасти между интересами предпринимателей (в широком смысле) и ожиданиями потребителей самых разных уровней. 2. Весьма редко встречается, условно говоря, нравственный подход, когда приоритетными видятся интересы именно последних как в индивидуальном, так и в социальном контекстах. Как правило, эти подходы разграничиваются, хотя случается и путаница. 3. Встречаются попытки соединить несоединимое – прагматический расчёт и собственно моральную, то есть человечески оправданную мотивацию у субъектов товарно-денежных отношений. Так, в сборнике материалов международного симпозиума, который состоялся 4-5 октября 2004 г. в Санкт-Петербурге имеется статья с интригующим названием: «Математическое моделирование этики маркетинга». В ней позиционируется подход, согласно которому «строгое соблюдение этических норм является важным условием

⁵ См.: *Маркетинг: учебник для студентов вузов, обучающихся по направлению подготовки «Экономика»* / [Н.Д. Эриашвили и др.]; под ред. Н.Д. Эриашвили. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2017. С. 4.

⁶ См.: В.С. Исмаилова, Д.И. Яппарова, А.Е. Пацков, *Этика и социальная ответственность маркетинга: учебное пособие*. Уфа, 2016.

⁷ *Современное маркетинговое мышление* / под общей редакцией д.э.н., проф. С.В. Карповой, отв. ред. д.э.н., проф. Р.Ю. Стацюк. М.: Финансовый университет, 2014. С. 35.

⁸ А.М. Гугнин А.М., Г. Осташ, А.В. Разин, *Политический маркетинг и его инструменты*. М., 2015. С. 77–81.

развития предпринимательства»⁹. После сравнения строго морального и «чисто прагматического» подходов предпочтение отдаётся некоему «третьему подходу» («эвристическому»). В действительности, в конечном счёте, вырисовывается «концепция разумно понятого интереса». Но разве, к примеру, «включение в цену любой продукции затрат на решение глобальных проблем» само по себе что-то меняет в плане этизации или очеловечивания бизнеса и маркетинга?

В этой связи в качестве характерной приметы предпринимательской деятельности в целом нельзя не отметить использование общей риторики, так называемого, глобализма. Речь идёт, в частности, о том, что какие-то весьма абстрактные представления об интересах мирового сообщества превращаются в некие лозунги или клише мифологического типа без сколько-нибудь глубокого осмысления самой сути проблем.

При этом часто и в литературе, и в практике общения на рынке смешивают этику и этикет, что, в свою очередь, ведёт к выхолащиванию именно указанной выше мотивации. Если, к примеру, вас вежливо и с поклонами обманывают в магазине или ресторане, то к этикету нет никаких претензий. По существу, откровенный обман потребителя является не только ущемлением интересов, но и оскорблением нравственных чувств людей.

4. ЭТИЧЕСКИЕ КОДЕКСЫ: ВЫСОКАЯ ПЛАНКА ОЖИДАНИЙ И СКРОМНАЯ РОЛЬ В ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Этика зачастую подменяется морализаторской позой, которая не только не приносит пользы конкретному человеку и сообществу в целом, но и подчас просто вредит им, ибо по существу запутывает дело и уводит в сторону от решения каких-то реальных проблем. В подобном ключе зачастую высшим уровнем этических требований многие рассматривают этические Кодексы, которые в последнее время стали чуть ли не обязательным атрибутом любой сколько-нибудь крупной корпорации или даже целого региона (Кодекс деловой этики Тульского предпринимателя и т.п.). На поверку в них лишь изредка встречается слово "миссия" (японский вариант) и практически отсутствуют мысли и суждения в русле стратегии очеловечивания бизнеса.

Отмечая, что активизация в плане массового принятия подобных кодексов в России была в первую очередь связана с тем, что «компании стали выходить на мировую арену как частные предприятия...», Т.И. Пороховская справедливо уточняет: «Кодекс может быть и инструментом давления, если он навязывается сверху и ограничивает права работников, и инструментом самоорганизации, демократизации отношений, конвенцией, соглашением, системой согласованных правил, которые договаривающиеся стороны обязуются выполнять (обычно для нарушителей договоренностей предусматриваются санкции, наказания)»¹⁰. Данная постановка проблемы сама по себе свидетельствует о том, что требования таких

⁹ С.И. Росс, *Математическое моделирование этики маркетинга* // Маркетинг в России и за рубежом: Сборник материалов международного симпозиума (Санкт-Петербург, 4-5 октября 2004 г. С.-П., 2004. С. 94.

¹⁰ Т.И. Пороховская, *Этика деловых отношений*. Учебник. М.: Неолит, 2017. С. 96–97.

кодексов, как правило, идут не от самой по себе этике как этике, а опять же от заинтересованного бизнес-сообщества, в данном случае международного.

Такое достаточно плачевное состояние дел в данной сфере жизни и деятельности, во многом связанное с дефицитом нравственности, актуализирует обращение к праву. К примеру, существует Закон о защите прав потребителей, разные другие законодательные и нормативные акты, касающиеся в том числе соблюдения санитарно-гигиенических правил. Сами торговцы часто склонны трактовать их пункты в свою пользу, что свидетельствует о дефиците понимания профессионалами социальной ответственности.

5. ПРОБЛЕСКИ ОПТИМИЗМА

Тем не менее, имеется и весьма оптимистический взгляд на российские реалии. Так, позиционируется точка зрения, что маркетолог не только обеспечивает количество, качество, разнообразие и доступность товаров по приемлемым ценам, но также качество культурной и физической среды обитания людей¹¹. «Свидетельством растущей роли этики бизнеса в бизнес-коммуникациях, - пишет Е.Ю. Карлова, - является тот факт, что почти половина (44%) бизнесменов не признает принципа «цель оправдывает средства»¹². Даже если поверить этому, то всё равно ведь большая их часть признают данную тактику применительно к торговле и бизнесу в широком смысле слова. Поэтому, как полагают авторы одного из учебных пособий, «роль этики как прикладной науки для бизнеса имеет большое значение, поскольку она позволяет проанализировать отношения фирмы и общества с точки зрения корпорации нового типа, которая провозглашает себя морально ответственной как перед людьми, которые в ней работают, так и перед всеми, кто оказывается под воздействием ее деятельности»¹³.

Вместе с тем, несмотря на доминирование сугубо западного типа рассмотрения проблем бизнеса и маркетинга, в России имеются монографические и диссертационные исследования, в которых анализируются и особо подчёркиваются специфические черты именно отечественных традиций и новых веяний в данных сферах¹⁴. Как правило, пишут о важности возрождения отечественных традиций социальной ответственности (например, честное слово купцов), известных образцах благотворительности, меценатстве и т.п. Так, выделяются «следующие тенденции: рост социальной ответственности бизнес-сообщества, осознание важности

¹¹ См. позицию гл. ред. журнала «Маркетинг в России и за рубежом» Е.П. Голубкова.

¹² Е.Ю. Карлова, *Этика бизнес – коммуникаций в современной России*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филос. наук. М., 2015. С. 16.

¹³ М.Ю.Абабкова, В.Л. Леонтьева, *Кодексы этики маркетинга и рекламы*. С-П.: Изд. Политех. ун-та, 2013. С. 9.

¹⁴ См.: В.Г. Рябков, *Российское предпринимательство* // Бизнесмены России. М., 1994; П.Н. Шихирев, *Введение в российскую деловую культуру*. М., 2000; С.П. Мясоедов, И.В. Колесникова, Л.Г. Борисова, *Российская деловая культура. Воздействие на модель управления*. М., 2010; Т.И. Пороховская, *Благотворительность в России: функции, мотивы, проблемы* // социальная ответственность как фактор устойчивого развития. М., 2014 и др.

соблюдения принципов этики бизнес-коммуникаций, развитие национальных устоев бизнес-этики наряду с ориентацией на западные формы»¹⁵.

Имеются и хорошие примеры торговли и маркетинга в современной России: "Избенка", «Вкус Вилл», фермерский рынок в Одинцовском районе Подмосковья и другие торговые места, где покупателя «берут» уважительным отношением или качеством товаров, не имея широкой рекламы и т.п. Но проблема заключается в том, что это, скорее отдельные исключения, чем элементы сколько-нибудь целостной системы, которая призвана последовательно и комплексно удовлетворять разумные потребности людей. Очевидно, что в условиях господствующего способа производства и безудержного потребления последнее весьма затруднительно. Спасительным видится нравственный подход.

6. ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ: ИТОГИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В целом же складывается впечатление, что бизнес и торговля застряли на уровне дикого капитализма. Налицо мотивы исключительно личной или узко корпоративной выгоды, банальные приемы введения в заблуждение или даже одурачивания покупателей и т.п. В этом плане нет особой разницы между разными странами: навязывание не оговоренных заранее услуг, сознательное запутывание логистики последних и т.п. В процессе собственно обслуживания, как правило, делается все, чтобы выжать из клиента как можно больше денег при минимальных усилиях. Практически везде, особенно на среднем уровне торговли, имеется явный обман покупателей и т.п. Есть, правда, разница в реагировании продавцов товаров и услуг на замечания и разоблачения. Типичными являются либо публичное самооправдание («я же не хотел (-а) этого, всё получилось случайно...»), либо возражение против самой постановки проблемы с использованием, так сказать, аргумента «к очереди».

На некое «чудо» рынка надеяться не приходится. Спасение в основном нужно искать на индивидуальном уровне, имея в виду, к примеру, мудрые советы А. Шопенгауэра, П.А. Кропоткина и др. Первый, к примеру, писал о сострадании как спасении в условиях столкновения эгоистических интересов; второй, - о взаимопомощи и постоянном присутствии «двоякого стремления: с одной стороны, к *общительности*, а с другой, - к вытекающей из неё большей интенсивности жизни, а, следовательно, и большего счастья для *личности* и более быстрого прогресса: физического, умственного и нравственного»¹⁶.

Таким образом, выход видится не в самих по себе маркетинговых технологиях и так называемом, квалифицированном потребителе, а в активизации личностных и социальных усилий в направлении минимизации обмана и максимизации правды. Для предотвращения и решения возможных проблем в рассматриваемой сфере предпочтительными являются предельное внимание, убеждение противоположной стороны, использование морально весомых аргументов и личного примера.

¹⁵ Е.Ю. Карлова, *Указ. соч.* С. 16.

¹⁶ П.А. Кропоткин, *Этика*. М.: Политиздат, 1991. С. 36.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абабкова М.Ю., Леонтьева В.Л., *Кодексы этики маркетинга и рекламы*. С-П.: Изд. Политех. ун-та, 2013.
2. Артемов В.М., *Свобода и нравственность*. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007.
3. *Афоризмы гуру маркетинга* / сост. А.А. Фоминичева. – М.: Суфлёр; Ростов н/Д.: Феникс, 2014.
4. Гугнин А.М., Осташ Г., Разин А.В., *Политический маркетинг и его инструменты*. М., 2015.
5. Исмаилова В.С., Яппарова Д.И., Пацков А.Е., *Этика и социальная ответственность маркетинга: учебное пособие*. Уфа, 2016.
6. Карлова Е.Ю., *Этика бизнес-коммуникаций в современной России. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филос. наук*. М., 2015.
7. *Маркетинг: учебник для студентов вузов, обучающихся по направлению подготовки «Экономика»* / [Н.Д. Эриашвили и др.]; под ред. Н.Д. Эриашвили. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2017.
8. Кропоткин П.А., *Этика*. М.: Политиздат, 1991.
9. Мясоедов С.П., Колесникова И.В., Борисова Л.Г., *Российская деловая культура. Воздействие на модель управления*. М., 2010.
10. Пороховская Т.И., *Этика деловых отношений. Учебник*. М.: Неолит, 2017.
11. Росс С.И., *Математическое моделирование этики маркетинга* // *Маркетинг в России и за рубежом: Сборник материалов международного симпозиума (Санкт-Петербург, 4-5 октября 2004 г. С.-П., 2004.*
12. Рябков В.Г., *Российское предпринимательство* // *Бизнесмены России*. М., 1994.
13. *Современное маркетинговое мышление* / под общей редакцией д.э.н., проф. С.В. Карповой, отв. ред. д.э.н., проф. Р.Ю. Стацюк. М.: Финансовый университет, 2014.
14. Шихирев П.Н., *Введение в российскую деловую культуру*. М., 2000.

MARKETING ETHICS IN MODERN RUSSIA

The author represents some kind of absolutist approach implicating that only subsequent reveal and revival of humanism in a human can be saving in all incidences, including marketing. With reference to modern Russia at least, the latter contains only an economical interest which is far from both expectations of consumers and moral reasons, whose presence essentially calls to attest ethic measurement of market as a whole. Among many marketing books, only some of them contain ethic aspects of marketing. Contradictory attempts to combine narrow pragmatism and moral position are present.

In practice of communication in market and the respective literature, ethics, courtesy and even moralistic attitude are combined, which results to multiplication of lie and can be called not only infringement of interests but injury of moral feelings of people. Typical demonstration of it includes corporate ethic codes, use of different procedures of indoctrination of the market subjects in order to get more benefit, etc. Nevertheless, moral approach is also positioned in Russian marketing literature; rather optimistic opinion of Russian realism is present as well, taking into account traditions and achievements of the past.

The visible way out is not in the very fact of marketing procedures and the so-called qualified consumer, but in bending personal and social efforts to minimization of life and maximization

of truth. The maximum attention and persuasion of the opposite side using morally heavy arguments and personal example are the most preferable ways to prevent and solve possible problems in the examined area.

Keywords: marketing ethics, modern Russia, minimization of lie.

ETYKA MARKETINGOWA W NOWOCZESNEJ ROSJI

Autor reprezentuje pewien rodzaj absolutystycznego podejścia, które można ujawnić tylko w ludzkiej kondycji. Odnosząc się do współczesnej Rosji, zauważa, że wśród wielu książek marketingowych tylko niektóre z nich zawierają etyczne aspekty marketingu. Sprzeczne próby połączenia wąskiego pragmatyzmu i pozycji moralnej są obecne na co dzień. W praktyce łączy się komunikację na rynku i literaturę, etykę, uprzejmość, a nawet postawę moralistyczną, co skutkuje pomnożeniem kłamstwa, czego nie można jednak nazwać naruszeniem interesów. Typowa prezentacja obejmuje korporacyjne kodeksy etyczne, stosowanie różnych procedur indoktrynacji podmiotów rynkowych w celu uzyskania większych korzyści itp. Niemniej jednak podejście moralne znajduje się również w rosyjskiej literaturze marketingowej; dość optymistyczna opinia o rosyjskim realizmie jest również obecna, biorąc pod uwagę tradycje i osiągnięcia z przeszłości. Widoczne jest wyjście poza sam fakt procedur marketingowych i tak zwanego wykwalifikowanego konsumenta, ale w celu zminimalizowania kosztów życia i maksymalizacji prawdy. Uwidacznia się maksymalna uwaga i perswazja przeciwnej strony, przy użyciu moralnie silnych argumentów i osobisty przykład najkorzystniejszych sposobów zapobiegania i rozwiązywania ewentualnych problemów w badanym obszarze.

Słowa kluczowe: etyka marketingowa, nowoczesna Rosja, minimalizacja kłamstwa.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.18

Przesłano do redakcji: grudzień 2017 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Bogusław BEMBENEK¹

SKUTECZNY MARKETING TREŚCI W ZINTEGROWANEJ KOMUNIKACJI MARKETINGOWEJ KLASTRA

Przedmiotem artykułu o charakterze badawczym jest istota i znaczenie koncepcji marketingu treści w zintegrowanej komunikacji marketingowej klastra. Podjęte w nim rozważania i sformułowane wnioski oparto na wynikach badań empirycznych, analizie literatury przedmiotu i danych zastanych (metoda *desk research*). Praktyczne podejście do problemu badawczego poparto doświadczeniami i dobrymi praktykami klastrów w Polsce.

Artykuł składa się z trzech części. Przedstawiono w nich w sposób syntetyczny fundamentalne atrybuty zintegrowanej komunikacji marketingowej klastra, zalety tworzenia i rozpowszechniania wartościowych i angażujących treści, odpowiednio profilowanych pod względem potrzeb kluczowych interesariuszy klastra oraz aktywność Krajowych Klastrów Kluczowych w obszarze marketingu treści w środowisku Internetu. Wyniki badań wykazały, że rzetelnie przygotowane i rozpowszechniane treści spójne ze strategią rozwoju klastra, w tym jego strategią marketingową, mogą zachęcać do zapoznania się z jego ofertą rynkową i budowania z nim trwalszych relacji społeczno-biznesowych. Ta skuteczna forma dialogu klastra z jego kluczowymi interesariuszami, która zwiększa jakość i zasięg jego komunikacji marketingowej oraz buduje społeczność wokół jego marki, wymaga m.in. integracji kanałów *online* i *offline* oraz strategicznego myślenia w podejmowanych działaniach marketingowych. Z uwagi, że 3 spośród 36 standardów zarządzania klastrem w Polsce w znacznej mierze dotyczą marketingu treści, tym samym można przypuszczać, że stymulować będą one koordynatorów klastrów do skutecznego zarządzania treściami klastra, aby możliwe było uzyskanie satysfakcjonującego efektu.

Słowa kluczowe: klaster, zarządzanie, zintegrowana komunikacja marketingowa, marketing treści.

1. WSTĘP

W obliczu globalizacji, gospodarki opartej na wiedzy i społeczeństwa informacyjnego jednym z kluczowych wyzwań w zarządzaniu klastrem jest sprawna działalność w obszarze marketingu treści. Sprowadza się ona w znacznej mierze do tworzenia i rozpowszechniania rzetelnych, przekonujących, inspirujących treści dla wewnętrznych i zewnętrznych interesariuszy klastra przy użyciu narzędzi komunikacji marketingowej *online* i *offline*.

¹ Dr Bogusław Bembenek, Katedra Przedsiębiorczości, Zarządzania i Ekoinnowacyjności, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza, Al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów; e-mail: bogdanb@prz.edu.pl
Bogusław Bembenek, PhD, Department of Entrepreneurship, Management and Eco-innovations, Faculty of Management, Rzeszów University of Technology, Al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów; e-mail: bogdanb@prz.edu.pl

Zapewnienie jej odpowiedniego wpływu i zasięgu oddziaływania na interesariuszy wymaga holistycznego podejścia do komunikacji marketingowej klastra.

Celem artykułu jest charakterystyka zastosowania marketingu treści w zintegrowanej komunikacji marketingowej klastra. W ramach tak określonego celu poszukiwano odpowiedzi na cztery pytania badawcze:

- jakie znaczenie ma zintegrowana komunikacja marketingowa klastra w kształtowaniu interakcji z jego kluczowymi interesariuszami?
- jakie są podstawowe założenia koncepcyjne marketingu treści?
- co świadczy o skuteczności marketingu treści klastra?
- jakie działania z zakresu marketingu treści podejmowane są w Internecie przez koordynatorów Krajowych Klastrow Kluczowych?

W artykule podjęto się próby przedstawienia głównych zagadnień i dominujących poglądów bezpośrednio związanych z problemem badawczym, będących odpowiedzią na istniejące wyzwania w zakresie sprawnego zarządzania klastrem. Rozważania naukowe prowadzono w oparciu o uzyskane wyniki badań empirycznych i teoretycznych. W trakcie badań empirycznych dokonano analizy porównawczej podejmowanych działań z zakresu marketingu treści w środowisku Internetu przez 16 koordynatorów Krajowych Klastrow Kluczowych (KKK) w Polsce. Zakres badań determinowany był faktem, że zasadniczym miejscem komunikacji w marketingu treści jest Internet. Badaniami objęto całą populację KKK przez co możliwe było uogólnienie uzyskanych wyników. Analizę informacji, które prezentowane były różnym interesariuszom badanych klastrow poprzez ich strony internetowe, blogi i media społecznościowe, przeprowadzono w dniu 4 marca 2018 roku. Wybór tej grupy klastrow dla potrzeb badań własnych uzasadniony był ich statusem, który świadczy o ich poziomie konkurencyjności i strategicznym znaczeniu dla rozwoju gospodarki kraju.

Należy podkreślić, że zaprezentowane w artykule rozważania koncentrują się na problemach ciągle nowych i rzadko podejmowanych w literaturze naukowej, dotyczącej klasteringu. Tym bardziej mogą przyczynić się do wypełnienia istniejącej luki wiedzy w tym zakresie, jak również do poprawy świadomości koordynatorów klastrow o wartości skutecznego marketingu treści.

2. STRATEGICZNY WYMIAR ZINTEGROWANEJ KOMUNIKACJI MARKETINGOWEJ KLASTRA

Koncepcja zintegrowanej komunikacji marketingowej zmienia się wraz ze wzrostem złożoności otoczenia. Zwiększone wymagania konsumentów, rozwój nowych technologii, wzmożona konkurencja gospodarcza to tylko wybrane czynniki, które wymuszają przejście od tradycyjnego sposobu myślenia o tej formie komunikacji, w kierunku myślenia strategicznego, uwzględniającego optymalne wykorzystanie jej potencjału w środowisku wewnętrznym i zewnętrznym danej organizacji. Zmiany sposobu komunikowania się organizacji z otoczeniem stymulowane są m.in. potrzebą osiągnięcia lepszych rezultatów w zakresie budowania relacji z interesariuszami poprzez wykorzystywanie coraz nowszych

i różnorodnych form komunikacji oraz integrację działań i narzędzi w holistycznym podejściu do procesu komunikacji².

Komunikacja marketingowa jest podstawowym instrumentem strategii marketingowej, a zarazem elementem łączącym uczestników rynku i wspierającym realizację ich celów³. Strategiczne do niej podejście cechuje się coraz częściej integracją różnych kanałów, narzędzi i form komunikowania, holistycznym ujmowaniem marketingu ukierunkowanego na działalność biznesową i potrzeby interesariuszy. Przejawem takiego podejścia jest zintegrowana komunikacja marketingowa, w ramach której wykorzystuje się wiele komplementarnych kanałów i narzędzi komunikowania celem budowania emocjonalnych i ekonomicznych relacji z interesariuszami w dłuższym horyzoncie czasowym⁴.

Współczesne definiowanie zintegrowanej komunikacji marketingowej, w ujęciu narzędziowym i czynnościowym, uwzględnia paradygmaty sieci i marketingu interesariuszy. K. Mongkol przyjmuje, że jest to narzędzie marketingowe, które zapewnia spójną komunikację marki zarówno poprzez tradycyjne, jak i nietradycyjne kanały marketingu oraz metody marketingu wydarzeń, internetowego, interaktywnego i bezpośredniego⁵. B. Tarczydło, w oparciu o literaturę przedmiotu, do podstawowych atrybutów zintegrowanej komunikacji marketingowej zaliczyła takie jej cechy jak⁶:

- uwzględnia potrzeby informacyjne interesariuszy,
- kształtuje jakość w zakresie komunikacji,
- służy budowaniu relacji z otoczeniem,
- jej stopień zróżnicowania skorelowany jest z oczekiwaniami i potrzebami konkretnej grupy interesariuszy,
- wykorzystuje model sieciowej komunikacji,
- opiera się na silnej koordynacji podejmowanych działań z wykorzystywanymi kanałami, mediami i narzędziami komunikacji,
- zachowuje spójność i transparentność na poziomie elementów klasycznej i rozszerzonej kompozycji marketingowej oraz zbioru stosowanych narzędzi komunikacji,
- jest elastyczna, co przejawia się w wykorzystywaniu okazji rynkowych,
- angażuje zasoby własne i partnerów do wspólnych działań marketingowych.

Koncepcję zintegrowanej komunikacji marketingowej klastra można traktować jako filozofię zarządzania całościowym procesem jego komunikacji w środowisku wewnętrznym i zewnętrznym⁷. W tym złożonym procesie konieczne jest systemowe i interdyscyplinarne podejście w projektowaniu odpowiedniej struktury i sposobu koordynacji wykorzystywa-

² U. Janeczek, *Strategie komunikacji marketingowej przedsiębiorstw działających na rynkach zagranicznych*, „Studia Ekonomiczne – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2013, nr 140, s. 23.

³ J. Wiktor, *Komunikacja marketingowa: modele, struktury, formy przekazu*, Warszawa 2013, s. 7.

⁴ M. Jaworowicz, P. Jaworowicz, *Skuteczna komunikacja w nowoczesnej organizacji*, Warszawa 2017, s. 109–114.

⁵ K. Mongkol, *Integrated marketing Communications to increase brand equity: the case of a Thai Beverage Company*, „International Journal of Trade, Economics and Finance” 2014, nr 5 (5), s. 446.

⁶ B. Tarczydło, *Trendy w komunikacji marketingowej na rzecz marek – wybrane aspekty*, „Marketing i Zarządzanie” 2016, nr 4 (45), s. 384.

⁷ M. Gębarowski, *Współczesne targi. Skuteczne narzędzie komunikacji marketingowej*, Gdańsk 2010, s. 59.

nych instrumentów i podejmowanych działań marketingowych⁸. Tym samym implementacja podstawowych założeń zintegrowanej komunikacji marketingowej w klastrze wymaga przyjęcia jako punktu odniesienia całego klastra, a nie wyłącznie jego obszarów związanych z marketingiem. Według G. Hajduka kluczowe są w tym przypadku następujące etapy: analiza uwarunkowań komunikacji marketingowej, określenie jej kierunków i celów, wybór treści i form przekazu, wybór i organizacja kanałów transmisji przekazu, weryfikacja poprawności przyjętych założeń, opracowanie i wdrażanie strategii komunikacji oraz ewaluacja efektów jej wdrożenia⁹. Oczywiście należy uwzględnić także potrzebę, a niekiedy konieczność współpracy z wyspecjalizowanymi, zewnętrznymi partnerami, zarówno na etapie opracowania strategii zintegrowanej komunikacji marketingowej, jak i w jej sprawnym wdrażaniu. W tym procesie, szczególnie w warunkach gospodarki opartej na wiedzy i społeczeństwa informacyjnego, niezmiernie ważne są takie działania jak¹⁰:

- osiągnięcie i utrzymanie unikatowego wizerunku klastra oraz pozycjonowanie i dostarczanie spójnych komunikatów za pomocą różnych narzędzi komunikacji *online* i *offline*,
- stały dialog z interesariuszami w ramach dwukierunkowej komunikacji,
- strategiczna integracja działań komunikacyjnych na poziomie całości klastra jako formalnej lub nieformalnej organizacji, gdyż różne komunikaty mogą być wysyłane do otoczenia zarówno przez jego koordynatora, członków i partnerów,
- permanentne kształtowanie długoterminowych relacji z otoczeniem.

System zintegrowanej komunikacji marketingowej klastra, który jest spójny z jego strategią rozwoju, składa się z osób, procedur oraz różnych form i narzędzi komunikacji wewnętrznej i zewnętrznej, będąc zorientowany na osiągnięcie konkretnych celów strategicznych¹¹. U. Janeczek wykazuje, że strukturę zintegrowanego systemu komunikacji marketingowej można rozszerzyć o system informacji marketingowej ze szczególnym uwzględnieniem badań marketingowych, które wraz z innymi elementami systemu komunikowania się nabierają szczególnego znaczenia w warunkach turbulentnego otoczenia¹².

Głównym celem zintegrowanej komunikacji marketingowej klastra jest zwiększenie sprawności jego komunikacji z otoczeniem. Literatura przedmiotu wykazuje, że jest to krok w kierunku zintegrowanego podejścia do osiągnięcia wydajności poprzez synergie¹³. Zintegrowana komunikacja marketingowa zapewnia bowiem strategiczną koordynację poszczególnych elementów kampanii marketingowej, które współpracując ze sobą przycy-

⁸ G. Hajduk, *Organizacja struktur w procesie zintegrowanej komunikacji marketingowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego – Ekonomiczne Problemy Usług” 2011, nr 662 (74), s. 111.

⁹ *Ibidem*, s. 112.

¹⁰ A. Rogala, *Wyzwania zintegrowanej komunikacji marketingowej w dobie społeczeństwa informacyjnego*, „Marketing i Rynek” 2014, nr 11, s. 63; L. Porcu, S. Barrio-Garcia, P.J. Kitchen, *How integrated marketing communications works? A theoretical review and an analysis of its main drivers and effects*, „Comunicacion y Sociedad” 2012, nr XXV (1), s. 327.

¹¹ M. Zajkowska, *Komunikacja wewnętrzna jako element systemu zintegrowanej komunikacji marketingowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego – Ekonomiczne Problemy Usług” 2009, nr 559 (42), s. 210.

¹² U. Janeczek, *Strategie komunikacji marketingowej...*, s. 24.

¹³ S.U. Rehman, M.S. Ibrahim, *Integrated marketing communication and promotion*, „Journal of Arts, Science & Commerce” 2011, nr II (4), s. 188.

nią się do zwiększenia wartości dodanej wiarygodnego programu marketingowego¹⁴. Holistyczne i dynamiczne ujmowanie jej jako fundamentu marketingu relacji w klastrze sprzyjać może generowaniu wielu korzyści m.in. takich jak¹⁵:

- integracja formalnych i nieformalnych komunikatów nadawanych przez koordynatora i członków klastra do otoczenia,
- budowanie długookresowych partnerskich relacji z kluczowymi interesariuszami wewnętrznymi i zewnętrznymi,
- skuteczność operacyjna i redukcja kosztów marketingowych,
- szerokie możliwości kreowania spójnych przekazów komunikacyjnych w zależności od celów i oczekiwań interesariuszy,
- precyzja w oddziaływaniu na kluczowych interesariuszy,
- kształtowanie wizerunku i marki klastra poprzez dialog z otoczeniem oparty na komunikowaniu wartości klastra,
- weryfikacja zgodności deklarowanych przez klastr wartości w poszczególnych obszarach jego aktywności ze stanem faktycznym.

Według G. Hajduka zintegrowanie komunikacji marketingowej klastra i oparcie jej na kluczowych i unikatowych jego atrybutach sprzyja budowaniu silnej marki, bez której konkurowanie na globalnym rynku jest mocno ograniczone¹⁶. Powszechnie przyjmuje się, że te klastry i organizacje klastrowe (instytucjonalni koordynatorzy klastrów), które nie potrafią zadbać o to, aby marka klastra była zapamiętana i rozpoznawana przez obecnych i potencjalnych interesariuszy, jednocześnie stwarzają zagrożenie dla dalszego swego funkcjonowania i rozwoju w warunkach globalizacji, polityki klastrowej i wszechobecnej konkurencji na rynkach krajowych i międzynarodowych¹⁷. Budowanie marki klastra to proces strategiczny, który powinien mieć na uwadze opinie wewnętrznych i zewnętrznych interesariuszy, być zharmonizowany ze strategią marki regionu zakorzenienia klastra oraz regionalną strategią innowacyjności, uwzględniającą inteligentne specjalizacje. Osiągnięcie trwałej rozpoznawalności klastra wymaga zachowania spójności działań marketingowych oraz aktualizacji strategii budowania jego marki w warunkach istotnych zmian jego sektora i regionu¹⁸. W tym procesie bardzo ważne jest sprawne kształtowanie pozytywnego wize-

¹⁴ M. Datko, *Sponsoring: klucz do nowoczesnego marketingu*, Warszawa 2012, s. 13.

¹⁵ M. Rydel, *Zintegrowana komunikacja marketingowa. Nowe podejście – propozycja uporządkowania pojęć*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica” 2004, nr 179, s. 354; K. Łopacińska, *Social media w zintegrowanej komunikacji marketingowej*, „Marketing i Rynek” 2014, nr 12, s. 3; B. Iwankiewicz-Rak, *Innowacyjne aspekty komunikacji marketingowej w środowisku organizacji obywatelskich*, „Współczesne Zarządzanie” 2011, nr 3, s. 78; B. Naeem, M. Bilal, U. Naz, *Integrated marketing communication: a review paper*, “Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business” 2013, nr 5 (5), s. 125–130; T. Taranko, *Komunikacja marketingowa: istota, uwarunkowania, efekty*, Warszawa 2015, s. 47.

¹⁶ G. Hajduk, *Specyfika komunikacji marketingowej powiązań kooperacyjnych na przykładzie klastrów*, „Logistyka” 2015, nr 2, s. 1485.

¹⁷ B. Bembenek, *Budowa marki klastra – współczesne wyzwanie w zarządzaniu klastrem*, „Marketing i Rynek” 2015, nr 9, s. 36.

¹⁸ Zmiana marki klastra w czasie (*rebranding*), zbyt wiele tożsamości wizualnych, czy nakładające się na siebie strategie budowy marki zwykle powodują, że komunikat skierowany do interesariuszy jest niejasny. Por. I. Boesso, M.S. D’Orazio, A. Torresan, *Marketing klastra i budowanie jego marki*, PARP, Warszawa 2014, s. 23.

runku klastra. Uzależnione jest ono nie tyle od czasu i nakładów finansowych, co dokładnej analizy sposobu postrzegania klastra przez otoczenie¹⁹. Koordynator klastra, uwzględniając w komunikacji marketingowej wizerunek rzeczywisty, komunikowany i pożądaný, może przyczynić się zarówno do poprawy jakości relacji z otoczeniem, jak i rozwoju potencjału strategicznego klastra.

3. ISTOTA I ZNACZENIE MARKETINGU TREŚCI KLASTRA

We współczesnej kompozycji form i narzędzi zintegrowanej komunikacji marketingowej szczególnie użyteczny jest marketing treści (*content marketing*). Stanowi on przykład nowej formy marketingu, która jest zarówno związana w znacznej mierze z marketingiem internetowym, jak i jest odpowiedzią na zmiany w podejściu do potrzeb interesariuszy. Jego istota dotyczy m.in.²⁰:

- tworzenia i dzielenia się ciekawymi, rzetelnymi i spersonalizowanymi treściami,
- publikowania wartościowych i na bieżąco przekazywanych komunikatów dla ściślej grupy odbiorców, w języku adekwatnym do ich potrzeb (mniej lub bardziej specjalistycznym/branżowym), celem budowania świadomości marki,
- podejmowania działań marketingowych w bezpośrednim kontakcie z kluczowymi interesariuszami za pomocą Internetu (wykorzystanie portali społecznościowych, for dyskusyjnych i blogów branżowych),
- stymulowania zdefiniowanej grupy odbiorców atrakcyjnych treści do szerszego zaangażowania się w działania przynoszące zysk,
- pełnienia roli informacyjnej, edukacyjnej, rozrywkowej, lidera innowacji w branży,
- oceny mierzalnych celów w oparciu o liczbę użytkowników, odsłon i subskrybentów; czas spędzony na blogu; udostępnianie treści w kanałach społecznościowych.

Nie sposób nie zauważyć, że w ujęciu procesowym marketing treści dotyczy zarówno produkcji treści bazujących na potrzebach interesariuszy i wyznaczonych celach strategii tej formy marketingu, jak również dystrybucji wartościowych treści, które mogą przyciągnąć uwagę interesariuszy i zdobyć ich zaangażowanie²¹. Poprzez marketing treści jako marketing za przyzwoleniem odbiorcy określonych treści istnieje możliwość takiego oddziaływania na kluczowych interesariuszy danej organizacji, które może prowadzić do zmian ich zachowań zgodnie z oczekiwaniami tej organizacji²². W. Świeczak konstatuje, że marketing treści w swoich założeniach nie opiera się wyłącznie na działaniu perswazyj-

¹⁹ M. Wawer, *Spółeczna odpowiedzialność organizacji w zintegrowanej komunikacji marketingowej w przedsiębiorstwach logistycznych*, „Logistyka” 2015, nr 4, s. 6474.

²⁰ K. Turoń, M. Juzek, *Content marketing – koncepcja marketingu alternatywnego na przykładzie firm kurierskich*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej – Transport” 2015, nr 87 (1929), s. 88; K. Sitarski, M. Ścibisz, S. Pięta, *Wykorzystanie koncepcji marketingu treści w polskich przedsiębiorstwach – wyniki badań*, „Studia Ekonomiczne – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2016, nr 281, s. 170; W. Golińska, *Wykorzystanie content marketingu w biznesie*, „Journal of Modern Management Process” 2016, nr 2 (1), s. 92.

²¹ B. Stawarz-Garcia, *Content marketing i social media*, Warszawa 2018, s. 11.

²² A. Chan, D. Astari, *The analysis of content marketing in online fashion shops in Indonesia*, „Review of Integrative Business and Economics Research” 2017, nr 6 (2), s. 226.

nym skierowanym do wybranej grupy odbiorców²³. Jego wyjątkowość polega na sztuce identyfikowania, poznawania i zaspakajania ich potrzeb poprzez transfer określonych treści, które chcą czytać, oglądać i doświadczać, a przez to także argumentów uzasadniających taką działalność i jej liczne korzyści. Dzięki temu nowemu podejściu do marketingu możliwe jest realne zaangażowanie grupy docelowej i stworzenie z nią autentycznej, szczerzej i otwartej relacji opartej na wzajemnym zaufaniu.

Koncepcja marketingu treści jest elementem szerszej koncepcji tzw. marketingu przychodzącego (*inbound marketing*), odnoszącego się do podejmowania takich działań, które powodują, że interesariusze sami poszukują źródła przekazu informacji²⁴. Zapoznając się z informacjami dostępnymi w Internecie często zestawiają je z doświadczeniami innych osób. W tym podejściu organizacja skupia się na wykreowaniu odpowiedniej atmosfery wokół swojej oferty poprzez przygotowanie intrygujących, inspirujących i rzetelnych komunikatów, co sprzyja samodzielnemu ich pozyskiwaniu, zgłębianiu i analizowaniu. Dzięki temu organizacja tworzy platformę transferu informacji i wiedzy²⁵. W kreowaniu odpowiedniej atmosfery i opracowywaniu treści bardzo pomocna jest wiedza na temat zainteresowań i zachowań grupy docelowej²⁶.

Marketing treści cechuje duża elastyczność, przez co można go zaimplementować niemalże w każdej organizacji, szczególnie w tej, w której media społecznościowe mają bardzo silną pozycję²⁷. Wdrożenie tej koncepcji w klastrze może wspierać realizację różnych celów marketingowych w zależności od strategii rozwoju i strategii marketingowej klastra. Marketing treści najczęściej zorientowany jest na kształtowanie pozytywnego wizerunku klastra i budowę świadomości jego marki. W ten sposób klastry często prezentowane są jako organizacje społecznie odpowiedzialne, przedsiębiorcze, uczące się i inteligentne. Udostępniane informacje o aktywności klastra i prezentowane w różny sposób, mniej lub bardziej twórczy, mogą być pomocne w kształtowaniu relacji z konkretnymi interesariuszami, w tym klientami, dostawcami, inwestorami, przedstawicielami władz lokalnych. Specjalistyczne artykuły, poradniki, raporty, materiały wideo, pliki audio, e-booki, broszurki, ulotki i zdjęcia przekazywane m.in. poprzez portale społecznościowe, media branżowe, newsletter, blog i stronę internetową klastra mogą generować korzyści nie tylko dla zewnętrznych interesariuszy klastra, ale także jego poszczególnych członków (interesariuszy wewnętrznych).

W komunikacji marketingowej bardzo istotny jest wyważony, dokładny, klarowny i zawsze prawdziwy sposób przekazu informacji w oparciu o przygotowywane treści przez koordynatora i członków klastra. Celem uzyskania odpowiedniego poziomu skuteczności marketingu treści klastra niezbędne jest zachowanie spójności formalnej i nieformalnej, wewnętrznej i zewnętrznej komunikacji marketingowej z realizowaną strategią rozwoju

²³ W. Świeczak, *Content marketing jako istotny element strategii marketingowej instytucji naukowych*, „Marketing i Rynek” 2013, nr 10, s. 16.

²⁴ L. Skrobich, *Content marketing jako jeden z kluczowych elementów nowoczesnej strategii marketingowej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej – Zarządzanie” 2016, nr 22, s. 85.

²⁵ K. Stopczyńska, *Inbound marketing, czyli wykorzystanie na rynku nowoczesnych narzędzi komunikacyjno-relacyjnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu” 2013, nr 777 (32), s. 100.

²⁶ M. Brzozowska-Woś, *Inbound marketing a skuteczna komunikacja marketingowa*, „Marketing i Rynek” 2014, nr 8, s. 41.

²⁷ J. Pikuła-Małachowska, *Content marketing jako element komunikacji przedsiębiorstwa z rynkiem*, „Marketing i Zarządzanie” 2017, nr 1 (47), s. 294.

klastra i jego strategią marketingową. Koncentracja na aktywnym dialogu koordynatora i członków klastra z ich otoczeniem może sprzyjać wzmocnieniu konkurencyjności klastra, gdyż dotyczy jego zdolności konkurowania w obszarze komunikacji²⁸.

Z reguły to od koordynatora klastra zależy stopień szczegółowości i forma upublicznianych informacji dotyczących klastra. Pomyślna aplikacja marketingu treści w klastrze wymaga od koordynatora zapewnienia właściwych zasobów, w tym kompetentnego personelu do stałego generowania rzetelnych, oryginalnych i wartościowych treści dla zdefiniowanej grupy odbiorców docelowych. W tym procesie docenia się wartość biznesową dynamicznie rozwijającej się sztucznej inteligencji. Wykorzystanie jej potencjału pomaga zwiększyć poziom adaptacyjności, elastyczności, interaktywności przekazu marketingowego w zależności od indywidualnych potrzeb²⁹.

Z doświadczeń polskiego klasteringu wynika, że stosowanie marketingu treści związane jest z pracochłonnymi działaniami, które wymagają systematyczności, kreatywności, odpowiedniej wiedzy merytorycznej o prezentowanych treściach i umiejętności ich dystrybucji. Relatywnie wysokie potrzeby zasobowe, jak na możliwości koordynatora klastra i złożoność tego typu aktywności w wielu przypadkach to naturalne przesłanki jej ograniczenia. Z kolei koordynatorzy klastrów, którzy dysponują odpowiednim budżetem na działania marketingowe, zwykle realizują tę aktywność w oparciu o własne zasoby kadrowe lub decydują się na współpracę outsourcingową dla zapewnienia odpowiedniej jakości i optymalizacji kosztów.

Jednym z wielu narzędzi marketingu treści jest blog, który pomaga w edukowaniu interesariuszy i kształtowaniu z nimi relacji³⁰. Dla przykładu blog Ogólnopolskiego Klastra E-Zdrowie zawiera różne informacje dotyczące jego aktywności, głównych założeń klasteringu oraz wdrażania rozwiązań informatycznych w ochronie zdrowia. Jeden z tekstów na blogu odnosi się do twórczości M. Gładwella, który zaproponował nowe podejście do teorii innowacji oparte na epidemiologii chorób. Zawarte w nim rozważania podkreślają, że wykorzystanie analogii bezpośredniej, w tym obszarze, może stymulować rozwój teorii epidemiologii innowacyjności. Większość tekstów zamieszczonych na blogu klastra została opracowana przez pracowników organizacji klastrowej tj. koordynatora klastra³¹. Marke-

²⁸ B. Bembenek, *Sprawna komunikacja marketingowa jako współczesne wyzwanie w zarządzaniu klastrami*, „Marketing i Zarządzanie” 2017, nr 1 (47), s. 101.

²⁹ U. Kose, S. Sert, *Improving content marketing processes with the approaches by artificial intelligence*, „Ecoforum” 2017, nr 6 (1/10), s. 3.

³⁰ B. Stawarz, *Content marketing po polsku*, Warszawa 2015, s. 80. Menedżer klastra wykorzystując blog w komunikacji marketingowej klastra ma wpływ na to, jak interesariusze postrzegają klaster, gdyż blog jest jednym z kluczowych narzędzi budowania wizerunku klastra. Prowadzenie oficjalnego blogu klastra stwarza możliwość realnej kontroli wychodzącej treści marketingowej przez koordynatora klastra. Blog wewnętrzny w komunikacji marketingowej w wewnętrznym środowisku klastra ma na celu przekazywanie członkom klastra konkretnych informacji dotyczących m.in. realizowanych projektów, aby stymulować ich zaangażowanie i rozwijać kapitał relacyjny w klastrze. Różne rodzaje blogów (np. informacyjno-reportażowe, specjalistyczne, kolektywne, fotoblogi, videoblogi, mobilne) sprzyjają digitalizacji procesów marketingowych, a tym samym bardziej skutecznej komunikacji z otoczeniem. Wykorzystują atrybut większej interaktywności z interesariuszami, konstruowania przekazu użytecznego, osadzonego w kontekście interesującym ostatecznego odbiorcę. Por. J. Wyrwisz, *Blogi korporacyjne w kreowaniu relacji z klientami*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2016, nr 45 (1), s. 447.

³¹ <http://klasterezdrowie.natemat.pl> (dostęp: 3.03.2018 r.).

ting treści klastra jest także realizowany poprzez portale społecznościowe m.in. Facebook i Twitter. Zamieszczane posty i tweety odnoszą się do wydarzeń klastrowych, uwarunkowań rozwoju klastra, współczesnych trendów w systemie ochrony zdrowia oraz aktywności przedsiębiorczych członków klastra. Klastr stanowi formę porozumienia partnerów z obszaru nauki, biznesu i instytucji otoczenia biznesu. Jego koordynatorem jest firma Data Techno Park, która początkowo działała jako Wrocławski Medyczny Park Naukowo-Technologiczny. Celem strategicznym klastra jest stworzenie odpowiednich warunków do rozwoju nowoczesnych usług informatycznych w sektorze ochrony zdrowia poprzez współpracę, wymianę wiedzy, technologii i doświadczeń jego członków.

Podsumowując tę część rozważań nie sposób nie podkreślić, że 3 spośród 36 standardów zarządzania klastrem w Polsce w znacznej mierze dotyczą marketingu treści. Zgodnie z przyjętymi standardami koordynator klastra powinien w swej działalności³²:

- wykorzystywać różnorodne narzędzia i kanały komunikacji marketingowej, np. telekonferencje, stronę internetową, portale społecznościowe, blog, newsletter;
- udostępniać informacje w językach obcych, w tym przynajmniej w języku angielskim, dotyczące profilu i potencjału klastra, oferty rynkowej jego członków poprzez własną stronę internetową lub stronę klastra, która jest na bieżąco uzupełniania nowymi treściami;
- zapewnić promocję klastra w mediach, kształtować zainteresowanie lokalnych mediów aktywnością klastra i upowszechniać treści związane z klastrem poprzez stronę internetową (syntetyczny opis aktywności klastra, informacje prasowe, wartościowe treści o bieżących wydarzeniach w klastrze itp.).

Opracowane w 2014 roku standardy zarządzania klastrem przez grupę krajowych i zagranicznych ekspertów z zakresu klasteringu pod przewodnictwem merytorycznym Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości mają stymulować doskonalenie procesu zarządzania klastrem. Z uwagi, że są uniwersalne mogą być stosowane przez koordynatorów różnych klastrów, niezależnie od branży i fazy życia klastra. Pełne ich uwzględnienie sprzyja profesjonalizacji i kształtowaniu pozytywnego wizerunku koordynatora klastra.

W 2015 roku Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości przeprowadziła na reprezentatywnej próbie 64 klastrów pierwszą ogólnopolską weryfikację poziomu jakości zarządzania klastremi w odniesieniu do zdefiniowanych standardów zarządzania klastrem³³. Badania zrealizowano w oparciu o wywiady indywidualne pogłębione oraz narzędzie do autoewaluacji 64 koordynatorów klastrów, w tym 5 klastrów embrionalnych (w fazie embrio-

³² Pierwszy z wymienionych standardów jest obligatoryjny dla wszystkich działających klastrów, niezależnie od ich fazy życia. Kolejne dwa standardy są obligatoryjne jedynie dla klastrów wzrostowych i dojrzałych. Por. D. Frączek, P. Kryjom, *Standardy zarządzania klastrem*, Warszawa 2016, s. 19–29.

³³ Ogólny poziom spełnienia standardów w klastrach był wysoki – 92% dla wszystkich analizowanych obszarów (organizacja, zasoby, procesy, usługi na rzecz członków klastra, współpraca z otoczeniem). Dzięki opracowanym standardom także członkowie mogą dokonać weryfikacji kompetencji swoich koordynatorów. Dla przykładu mogą oczekiwać wyższej jakości usług koordynatora na rzecz rozwoju klastra, lepiej dostosowanych do jego specyfiki. Z kolei dla polskich instytucji wdrażających politykę klastrową tego typu standardy mogą być pomocne w opracowaniu narzędzi oceny i selekcji klastrów. Firmy szkoleniowe i doradcze znając standardy zarządzania klastrem mogą lepiej dostosować swą ofertę rynkową do potrzeb obecnych i przyszłych menedżerów klastrów. Por. D. Frączek, P. Kryjom, *Weryfikacja standardów zarządzania w wybranych klastrach – edycja 2015*, Warszawa 2016, s. 6–54.

nalnej), 58 wzrostowych (w fazie wzrostu/rozwoju) i 1 dojrzałego (w fazie dojrzałości). Rezultaty badań wykazały, że koordynatorzy badanych klastrów najlepiej radzili sobie z wykorzystaniem różnorodnych narzędzi i form komunikacji marketingowej. Nieco bardziej problematyczna była dla nich promocja klastra w mediach i współpraca z lokalnymi mediami (w szczególności dla klastrów embrionalnych). Natomiast udostępnianie informacji w językach obcych o klastrze i ofercie handlowej jego członków uznano za najbardziej problematyczny obszar komunikacji marketingowej.

4. MARKETING TREŚCI KRAJOWYCH KLASTRÓW KLUCZOWYCH – W ŚWIETLE BADAŃ EMPIRYCZNYCH

Na potrzeby artykułu przygotowano i zrealizowano własne badania empiryczne, dotyczące aktywności 16 Krajowych Klastrow Kluczowych (KKK) w obszarze ich marketingu treści. Pomiaru dokonano 4 marca 2018 roku w całej populacji 16 KKK. Należy podkreślić, że przedmiotem analizy były jedynie treści rozpowszechniane za pomocą Internetu. Koncentracja badań na KKK determinowała była faktem, że ta szczególna grupa klastrów w Polsce wykazuje strategiczne znaczenie dla rozwoju gospodarki kraju (tabela 1).

Inspiracją badawczą była konstatacja B. Szymoniuk, zgodnie z którą tego typu klastry podejmują działania marketingowe spójne z podstawowymi założeniami marketingu 3.0, dbając o spełnienie oczekiwań swoich interesariuszy w sferze racjonalnej, emocjonalnej i duchowej³⁴. Nowy wymiar marketingu 3.0 kształtowany jest w znacznej mierze przez gospodarkę sieciową, dynamiczny rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych (ICT), intensywne wykorzystanie mediów społecznościowych w komunikacji marketingowej, współtworzenie wartości wspólnej (*shared value*) oraz holistyczne podejście do kluczowych interesariuszy. Jego fundamentami są wartości istotne w kreowaniu nowych rozwiązań, w tym także innowacji społecznych, takie jak: autentyczność, empatia, szczerłość, zaufanie i współpraca, które wyznaczają jakość relacji danej organizacji z jej interesariuszami. Tym samym marketing 3.0 wpisuje się w orientację społeczną marketingu³⁵.

Proces identyfikacji KKK w Polsce determinowany jest głównymi założeniami strategii Europa 2020, koncepcji inteligentnej specjalizacji (*smart specialisation*) oraz polskiej polityki klastrowej³⁶. W procedurze konkursowej o status KKK, organizowanej przez Ministerstwo Rozwoju i Polską Agencję Rozwoju Przedsiębiorczości, uwzględniane są takie czynniki jak: jakość potencjału strategicznego klastra, wartość dodana generowana dla kluczowych jego interesariuszy, jego rozpoznawalność i zdolność do konkurowania na arenie międzynarodowej oraz spójność z inteligentnymi specjalizacjami na poziomie regionu jego zakorzenienia i całego kraju. W pierwszej edycji konkursu status KKK otrzymało 7 klastrów (przy 22 aplikowanych wnioskach). Z kolei w drugiej – 9 klastrów (przy 18 aplikowanych wnioskach).

³⁴ B. Szymoniuk, *Klaster jako sieć interesariuszy według założeń marketingu 3.0*, „Polityki Europejskie, Finanse i Marketing” 2017, nr 17 (66), s. 177.

³⁵ P. Brzustewicz, *Marketing 3.0 – nowe podejście do tworzenia wartości*, „Marketing i Rynek” 2014, nr 2, s. 6.

³⁶ http://www.pi.gov.pl/Klastry/chapter_95922.asp (dostęp: 1.03.2018 r.).

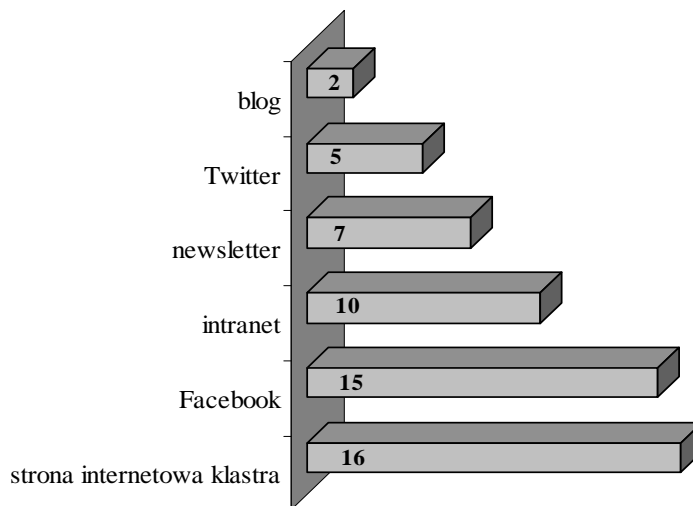
Tabela 1. Krajowe Klustry Kluczowe w Polsce

Termin statusu KKK	Nazwa klastra	Okres powstania struktury klastra	Koordinator klastra
do 30 września 2018	Dolina Lotnicza	2003	Stowarzyszenie Grupy Przedsiębiorców Przemysłu Lotniczego "Dolina Lotnicza"
	Polski Klaster Aluminium	2012	City Consulting Institute sp. z o.o.
	Mazowiecki Klaster ICT	2007	Stowarzyszenie Rozwoju Społeczno-Gospodarczego "Wiedza"
	Interizon – Pomorski Klaster ICT	2009	Fundacja Interizon
	Wschodni Klaster Budowlany	2011	Polskie Stowarzyszenie Doradcze i Konsultingowe
	Klaster Obróbki Metali	2006	Centrum Promocji Innowacji i Rozwoju
	Zachodniopomorski Klaster Chemiczny "Zielona Chemia"	2007	Stowarzyszenie Zachodniopomorski Klaster Chemiczny „Zielona Chemia”
do 31 października 2019	Śląski Klaster Lotniczy	2006	Federacja Firm Lotniczych Bielsko
	Nutribiomed	2007	Wrocławski Park Technologiczny S.A.
	Klaster Logistyczno-Transportowy Północ-Południe	2012	Zarząd Nadbałtyckich Inicjatyw Klastrowych sp. z o.o.
	MedSilesia – Śląska Sieć Wyrobów Medycznych	2007	Górnośląska Agencja Przedsiębiorczości i Rozwoju sp. z o.o.
	Wschodni Klaster ICT	2007	Wschodnia Agencja Rozwoju sp. z o.o.
	Klaster LifeScience Kraków	2006	Fundacja Klaster LifeScience Kraków
	Klaster Zrównoważona Infrastruktura	2011	Instytut Doradztwa sp. z o.o.
	Klaster Gospodarki Odpadowej i Recyklingu	2011	Centrum Kooperacji Recyklingu sp. z o.o.
	Bydgoski Klaster Przemysłowy	2006	Stowarzyszenie Bydgoski Klaster Przemysłowy

Źródło: opracowanie własne na podstawie: www.pi.gov.pl (dostęp: 4.03.2018 r.).

Z przeprowadzonej analizy porównawczej wynikało, że KKK udostępniały szereg treści o swojej aktywności gospodarczej na portalach społecznościowych, przy czym ich kordynatorzy bardziej preferowali Facebook, niż Twitter (rys. 1). Bardzo rzadko wykorzystywano potencjał blogu. To narzędzie komunikacji marketingowej znalazło zastosowanie m.in. w Zachodniopomorskim Klastrze Chemicznym „Zielona Chemia”, zrzeszającym ponad 150 członków, w ramach czterech podstawowych obszarów aktywności takich jak: nawozy, opakowania, efektywność energetyczna i recykling. Treści zawarte na blogu doty-

czyły umiędzynarodowienia KKK, przedsiębiorczości krajowej i międzynarodowej wybranych członków klastra oraz różnych wydarzeń z zakresu klasteringu (np. konferencji, seminariów, warsztatów i targów). Przy pomocy blogu organizacja klastrowa buduje pozytywny wizerunek eksperta branżowego zgodnie z maksymą, że sukces klastra nie tylko mierzony jest poziomem aktywności jego członków oraz wyników ich prac, ale również sprawnością działania koordynatora klastra.

Rys. 1. Narzędzia marketingu treści KKK w środowisku wirtualnym (N = 16)

Źródło: opracowanie własne.

Badania empiryczne wykazały, że w okresie ich realizacji wszystkie KKK posiadały własną stronę internetową, będącą ich narzędziem komunikacji marketingowej i źródłem informacji o ich aktywności. Ponadto stwierdzono, że:

- strony internetowe 7 KKK oferowały możliwość subskrybowania newslettera jako biuletynu elektronicznego, zawierającego aktualne informacje dotyczące aktywności klastra,
- co prawda *fan page* 15 KKK na Facebooku zawierał link do ich strony internetowej, jednakże nie każda ich strona posiadała wtyczki lub odnośniki do Facebooka,
- jak dotąd nie było powszechną dobrą praktyką zarówno instalowanie wtyczki lub odnośnika do Facebooka w widocznym miejscu na stronie internetowej klastra, jak i prezentacja treści poprzez promocyjne i instruktażowe materiały wideo,
- materiały wideo dotyczące aktywności klastra były zamieszczone na stronach internetowych 7 KKK,
- strony internetowe w większości przypadków KKK były dwujęzyczne (język polski i angielski),
- treści zamieszczone na stronach internetowych 3 KKK zlokalizowanych w strefie przygranicznej były dostępne nie tylko w języku polskim i angielskim, ale także rosyjskim, litewskim i niemieckim,

- większość stron internetowych KKK zawierała informacje dotyczące ich bieżącej aktywności, zrealizowanych i realizowanych projektów, oferty współpracy, misji, wizji i celów strategicznych,
- jedynie na 6 stronach internetowych KKK zamieszczono linki do publikacji prasowych (klastery w mediach), opisujących ich aktywność.

W wewnętrznej komunikacji marketingowej 10 KKK oferowało intranet w strefie członkowskiej, który był dostępny z poziomu ich strony internetowej. Tego typu rodzaj sieci informatycznej pozwala członkom klastra korzystać z wiedzy klastrowej, rozwijać kapitał intelektualny przy jednoczesnym redukowaniu kosztów komunikacji wewnętrznej.

Jednym z mierników sukcesu klastra na Facebooku jest m.in. liczba polubień, określająca liczbę osób, które obdarzyły swą sympatią i zaufaniem dany profil klastra, przez co chcą być z nim w stałym kontakcie i śledzić aktualne informacje. Stosunkowo niewielka liczba użytkowników lubiących i obserwujących profil większości badanych klastrów na Facebooku jest związana zapewne z ograniczoną liczbą aktualnych i oryginalnych postów oraz powielaniem treści, które już opublikowano na ich stronach internetowych.

Spośród 16 KKK pod względem największej liczby polubień na Facebooku zdecydowanym liderem był Klaster LifeScience Kraków (ponad 2 tys.). Jego koordynator może być benchmarkiem dla innych klastrów w obszarze aplikacji marketingu treści klastra. W internetowej komunikacji marketingowej zadbał o jakość infografik sprzyjających przejrzystości i poprawnemu zrozumieniu przekazywanych informacji. Wykorzystał w niej różne narzędzia m.in. intranet, newsletter, blog, profile na Facebooku, Twitterze, LinkedIn, czy też kanał na YouTube. Materiały wideo dostępne na YouTube, dotyczyły m.in. zdrowego stylu życia, współpracy w ramach Life Science Open Space, historii Life Science w Małopolsce, strategii otwartych innowacji i błękitnego oceanu. Na blogu klastra zamieszczono wiele interesujących treści z zakresu uwarunkowań rozwoju klastrów w Polsce, polityki klastrowej, postulatów klastrów z Małopolski odnośnie regionalnej polityki klastrowej oraz twórczych i integracyjnych spotkań członków klastra organizowanych w formule i pod hasłem „Śniadanie Klastra z Mistrzem”. Strona internetowa klastra jest bardzo użyteczna i funkcjonalna, m.in. z jej poziomu można automatycznie przejść do profilu klastra w mediach społecznościowych. W zakładce „informacje dla mediów” zamieszczono m.in. sprawozdania finansowe i merytoryczne klastra. Oferta narzędzi współpracy poprzez Internet dotyczy serwisów internetowych klastra przygotowanych celem wspierania działalności jego partnerów. Każdy partner klastra otrzymuje konto firmowe i adres internetowy w domenie lifescience.pl, dzięki czemu ma dostęp do systemu intranetu, który ułatwia aktywne i efektywne korzystanie z oferty klastra, w tym ze stale doskonalonego wachlarza usług informacyjnych dotyczących³⁷:

³⁷ Działalność w ramach klastra obejmuje dwa współzależne łańcuchy wartości, wywodzące się z dziedziny biotechnologii i nauk o życiu, takie jak: produkty i technologie dla zdrowia i jakości życia (badania nad lekami, diagnostyka medyczna, e-zdrowie i telemedycyna, technologie terapeutyczne i urządzenia medyczne, produkty lecznicze i wyroby medyczne) oraz produkty i technologie dla zrównoważonego rozwoju i bioekonomii (nowoczesne zrównoważone rolnictwo, zdrowa żywność i żywienie, biogospodarka). Koordynatorem klastra jest Fundacja Klaster LifeScience Kraków powołana w 2013 roku jako samodzielny i niezależny podmiot dedykowany rozwojowi klastra. W klastrze funkcjonują grupy tematyczne członków, które odpowiadają kierunkom rozwoju określonym w ramach Inteligentnej Specjalizacji Nauki o Życiu (*life science*) w Małopolsce. Klaster wraz z Bioaratec Saragossa (SP2) oraz North Carolina Eastern Region są założycielami

- projektów, wydarzeń promocyjnych i potencjalnych partnerów,
- funduszy dedykowanych rozwojowi klastra, programów i konkursów oraz różnych możliwości finansowania,
- klastrowych wydarzeń zagranicznych i możliwości nawiązania potencjalnej współpracy w ramach międzynarodowych relacji klastra.

Koordinator klastra w ramach komunikacji marketingowej organizuje corocznie Dzień Otwarty Klastra dla kluczowych interesariuszy. Jest to wydarzenie marketingowe, którego celem jest przedstawienie zakresu aktywności klastra, poznanie lokalnego środowiska LifeScience i pozyskanie nowych partnerów do współpracy. Dla przykładu 17 maja 2018 roku w ramach tego wydarzenia oprócz klasycznej części merytorycznej zorganizowano także LifeScience Afterparty „Poznajmy się lepiej”, sprzyjające sieciowaniu, budowaniu kapitału zaufania w klastrze i kreowaniu koncepcji kolejnych projektów w obszarze zdrowia i jakości życia. Menedżer klastra, prezentując dotychczasowe osiągnięcia i plany rozwojowe klastra, zwrócił m.in. uwagę na potrzebę jego promocji w Internecie, w tym na współtworzenie jego blogu, znaczenie lajków oraz zamieszczania aktualnych i wartościowych postów w mediach społecznościowych. Ponadto wskazał na możliwość uzyskania statusu złotego partnera klastra poprzez m.in. oddelegowanie pracownika o odpowiednich kompetencjach, który może włączyć się w realizację funkcji marketingowej klastra w środowisku *offline* i *online*³⁸.

Podsumowując tę część rozważań, bazujących na pierwotnych i wtórnych źródłach informacji, należy podkreślić, że dotychczasowe działania z zakresu marketingu treści klastra LifeScience Kraków były realizowane na wielu płaszczyznach z wykorzystaniem różnych narzędzi i kanałów komunikacji. Zintegrowana komunikacja marketingowa klastra spójna jest z jego strategią rozwoju przez co może sprzyjać kreowaniu pozytywnego wizerunku jego marki, wspieraniu przedsiębiorczości i innowacyjności w jego ekosystemie, kształtowaniu kapitału zaufania i sieci współpracy w obszarze szeroko rozumianych nauk o życiu. Poprawnie przeprowadzona bezpłatna dystrybucja wartościowych treści klastra może przyczynić się do realizacji wielu różnych jego założeń biznesowych. Jednakże osiągnięcie efektu synergii wymaga dalszej aktywności i zaangażowania koordynatora oraz członków klastra.

5. ZAKOŃCZENIE

Odnosząc się do zaprezentowanych w artykule rozważań można konstatować, że w kształtowaniu relacji klastra w jego otoczeniu wewnętrznym i zewnętrznym kluczowe znaczenie wykazuje jego zintegrowana komunikacja marketingowa. Integracja podejmowanych działań i wykorzystywanych narzędzi komunikacji marketingowej wokół wspól-

organizacji non-profit – The Global Innovation Network (GIN), której nadrzędnymi celami są: połączenie w skali globalnej regionalnych instytucji reprezentujących lokalne firmy z sektora MŚP i B+R oraz połączenie powstających regionów *life science*, aby skuteczniej konkurować z podobnymi regionami na całym świecie. Wspólne działania mają z założenia pomóc w pozyskiwaniu inwestycji, tworzeniu i rozwijaniu nowych bio-firm, jak również mają ułatwić transfer technologii z obszaru nauki do biznesu. Por. <https://lifescience.pl> (dostęp: 4.03.2018 r.).

³⁸ Zob. K. Murzyn, *Globalne wyzwania, lokalne działania*, Klaster LifeScience Kraków, Kraków 2018, <https://lifescience.pl/wp-content/uploads/2018/05/Klaster-LifeScience-Krak%C3%B3w-Kazimierz-Murzyn.pdf> (dostęp: 30.05.2018 r.).

nych celów i wartości klastra powinna zachodzić zarówno na poziomie klastra jako całości, reprezentowanego przez jego koordynatora, jak również na poziomie poszczególnych członków klastra, gdyż to jakie komunikaty przesyłają oni do otoczenia ma wpływ na markę klastra. Sposób wykorzystania poszczególnych narzędzi komunikacji marketingowej w klastrze przez jego wewnętrznych interesariuszy powinien być spójny i ukierunkowany na realizację strategii rozwoju klastra, w tym jego misji i wizji. Wielu koordynatorów klastrów działających w Polsce świadomie kształtuje komunikację marketingową klastra, dostrzegając związane z nią liczne korzyści. Aktywność ta w znacznej mierze spójna jest ze standardami zarządzania klastrem w Polsce.

Dynamiczny rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych i wzrost znaczenia Internetu stanowią przykład zewnętrznych uwarunkowań technologicznych, które przyczyniły się do zmian w zakresie komunikacji marketingowej klastrów. Efektem tych zmian jest m.in. wdrażany z coraz większym sukcesem marketing treści klastra. Bez wątpienia korzystnym środowiskiem, sprzyjającym realizacji jego podstawowych funkcji jest Internet. To w tym środowisku wirtualnym bardzo cenna jest dzisiaj zdolność sprawnego wykorzystania potencjału mediów społecznościowych, aby wejść w interakcję z odbiorcami udostępnianych treści o klastrze w różnej formie. Systematyczne dostarczanie aktualnych i wartościowych treści poprzez media społecznościowe, stronę internetową, czy intranet, zwiększa szansę na szybkie ich rozpowszechnienie i wykorzystanie przez kluczowych interesariuszy (np. członków klastra, klientów, dostawców, partnerów biznesowych, potencjalnych inwestorów, organizacje publiczne).

Skuteczność marketingu treści klastra w środowisku Internetu wyraża się w stopniu osiągnięcia założonych celów. Z przeprowadzonych badań teoretycznych i empirycznych wynika jednoznacznie, że dla zapewnienia jej odpowiedniego poziomu kluczowe mogą być takie działania jak:

- wykorzystanie na korzystnych warunkach potencjału pracowników członków klastra, którzy mają duże doświadczenie w zakresie zastosowania technologii informacyjno-komunikacyjnych w biznesie, czy też rozplanowania, projektowania, prowadzenia stron internetowych, blogów i działań w mediach społecznościowych,
- planowanie tworzenia i dystrybucji treści z uwzględnieniem grupy docelowej,
- wyróżnianie się pod względem jakości i przystępnej formy publikowanych treści,
- wybór kanału komunikacji (intranet, serwisy tematyczne, branżowe fora dyskusyjne, media społecznościowe itp.),
- optymalne wykorzystanie potencjału portali społecznościowych,
- tworzenie wartościowych, inspirujących i rzetelnych treści spójnych ze strategią rozwoju klastra, strategią marketingową klastra, strategią marki klastra,
- posługiwanie się językiem właściwym dla danej grupy odbiorców treści,
- kształtowanie relacji zarówno z obecnymi, jak i potencjalnymi kluczowymi interesariuszami klastra,
- angażowanie kluczowych interesariuszy w świat marki klastra poprzez udostępnianie im różnorodnych i neutralnych informacji, które budzą emocje,
- różnicowanie udostępnianych treści ze względu na ich strukturę, np. krótkie teksty, rozbudowane teksty eksperckie, teksty z linkiem przekierowującym na inną podstronę, teksty jako komentarze wzmocnione grafiką lub infografiką, teksty zamieszczone w materiałach wideo,

- różnicowanie udostępnianych treści ze względu na ich rodzaj, np. informacyjne, reportażowe, edukacyjne, popularnonaukowe, rozrywkowe itp.,
- analiza popularności postów w sieci, komentarzy, ilości udostępnień i lajków,
- ciągle monitorowanie wyników udostępnianych treści, dynamiczne reagowanie na trendy w zachowaniach odbiorców tych treści z jednoczesną optymalizacją wykorzystywanych metod i narzędzi marketingu treści,
- aktywne obserwowanie opinii interesariuszy i docieranie do nich z autentycznym i spersonalizowanym komunikatem w czasie rzeczywistym.

Niewątpliwie lista działań, które prowadzą do osiągnięcia konkretnych celów marketingu treści w ramach szeroko rozumianej komunikacji marketingowej jest wciąż otwarta. Nie dziwi zatem fakt, że zarządzanie marketingiem treści jest trudnym zadaniem dla koordynatorów klastrów. Według B. Tarczydło jest to swoista sztuka komunikacji z interesariuszami, gdyż dzięki aktywnemu z nimi dialogowi identyfikuje się ich potrzeby i proponuje im określone rozwiązania³⁹. Czasochłonność i pracochłonność z tym związana może zniechęcać do kompleksowego wdrożenia marketingu treści. Wymaga bowiem nie tylko znajomości fundamentalnych zasad jego stosowania, odpowiedniego *know-how*, doświadczenia, kreatywności, myślenia strategicznego, ale także zasobów materialnych, adekwatnych do tego typu aktywności. Pełna i pomyślna implementacja marketingu treści stanowi współcześnie jedno z istotnych wyzwań stojących przed organizacjami klastrowymi. Koordynatorzy klastrów w obliczu potrzeby poprawy skuteczności jego wykorzystania, coraz częściej podejmują decyzję o rozszerzeniu zakresu swoich obowiązków, zwiększeniu zatrudnienia w biurze klastra, czy o przekazaniu części funkcji i procesów biznesowych do realizacji członkom klastra lub podmiotom zewnętrznym w ramach partnerstwa outsourcingowego. W tej sytuacji ostateczna decyzja o zakresie ciągłego doskonalenia zarządzania klastrem, w tym komunikacji marketingowej, determinowana jest w znacznej mierze gospodarką finansową klastra.

Niezależnie od przyjętej perspektywy oceny wartości i znaczenia marketingu treści w procesie rozwoju klastra należy podkreślić, iż ma on wyraźnie empiryczny charakter, głęboko zależny od współczesnych zmian zachodzących w gospodarce opartej na wiedzy i sieciowym społeczeństwie informacyjnym. Z uwagi na fakt, że wciąż traktowany jest za intrygujący i stosunkowo nowy obszar aktywności koordynatora klastra, tym samym zasadne są jego dalsze badania o charakterze ilościowym i jakościowym.

LITERATURA

1. Bembenek B., *Budowa marki klastra – współczesne wyzwanie w zarządzaniu klastrem*, „Marketing i Rynek” 2015, nr 9, s. 30–44.
2. Bembenek B., *Sprawna komunikacja marketingowa jako współczesne wyzwanie w zarządzaniu klastrami*, „Marketing i Zarządzanie” 2017, nr 1 (47), s. 83–103.

³⁹ Marketing treści jest potężnym narzędziem biznesowym, gdyż stwarza możliwość dotarcia z przekazem do bardzo dużej liczby interesariuszy. Strategię tworzenia treści pożądanym przez poszczególne grupy interesariuszy kluczowych przeciwstawia się często różnorodnym, marketingowym działaniom rozpraszającym (odwracającym uwagę i niepożądanym). Por. B. Tarczydło, *Content marketing w budowaniu wizerunku marki w sieci: studium przypadku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2014, nr 825, „Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu”, nr 36, s. 346.

3. Boesso I., D’Orazio M., Torresan A., *Marketing klastra i budowanie jego marki*, PARP, Warszawa 2014.
4. Brzozowska-Woś M., *Inbound marketing a skuteczna komunikacja marketingowa*, „Marketing i Rynek” 2014, nr 8, s. 39–45.
5. Brzustewicz P., *Marketing 3.0 – nowe podejście do tworzenia wartości*, „Marketing i Rynek” 2014, nr 2, s. 2–8.
6. Chan A., Astari D., *The analysis of content marketing in online fashion shops in Indonesia*, “Review of Integrative Business and Economics Research” 2017, nr 6 (2), s. 225–233.
7. Datko M., *Sponsoring: klucz do nowoczesnego marketingu*, Placet, Warszawa 2012.
8. Frączek D., Kryjom P., *Standardy zarządzania klastrem*, PARP, Warszawa 2016.
9. Frączek D., Kryjom P., *Weryfikacja standardów zarządzania w wybranych klastrach – edycja 2015*, PARP, Warszawa 2016.
10. Gębarowski M., *Współczesne targi. Skuteczne narzędzie komunikacji marketingowej*, Regan Press, Gdańsk 2010.
11. Golińska W., *Wykorzystanie content marketingu w biznesie*, „Journal of Modern Management Process” 2016, nr 2 (1), s. 92–100.
12. Hajduk G., *Organizacja struktur w procesie zintegrowanej komunikacji marketingowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego – Ekonomiczne Problemy Usług” 2011, nr 662 (74), s. 111–122.
13. Hajduk G., *Specyfika komunikacji marketingowej powiązań kooperacyjnych na przykładzie klastrów*, „Logistyka” 2015, nr 2, s. 1479–1486.
14. Iwankiewicz-Rak B., *Innowacyjne aspekty komunikacji marketingowej w środowisku organizacji obywatelskich*, „Współczesne Zarządzanie” 2011, nr 3, s. 69–79.
15. Janeczek U., *Strategie komunikacji marketingowej przedsiębiorstw działających na rynkach zagranicznych*, „Studia Ekonomiczne – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2013, nr 140, s. 22–41.
16. Jaworowicz M., Jaworowicz P., *Skuteczna komunikacja w nowoczesnej organizacji*, Difin, Warszawa 2017.
17. Kose U., Sert S., *Improving content marketing processes with the approaches by artificial intelligence*, “Ecoforum” 2017, nr 6 (1/10), s. 1–8.
18. Łopacińska K., *Social media w zintegrowanej komunikacji marketingowej*, „Marketing i Rynek” 2014, nr 12, s. 2–6.
19. Mongkol K., *Integrated marketing Communications to increase brand equity: the case of a Thai Beverage Company*, “International Journal of Trade, Economics and Finance” 2014, nr 5 (5), s. 445–448.
20. Naeem B., Bilal M., Naz U., *Integrated marketing communication: a review paper*, “Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business” 2013, nr 5 (5), s. 124–133.
21. Pikuła-Małowicka J., *Content marketing jako element komunikacji przedsiębiorstwa z rynkiem*, „Marketing i Zarządzanie” 2017, nr 1 (47), s. 291–299.
22. Porcu L., Barrio-Garcia S., Kitchen P.J., *How integrated marketing communications works? A theoretical review and an analysis of its main drivers and effects*, “Comunicacion y Sociedad” 2012, nr XXV (1), s. 313–348.
23. Rehman S.U., Ibrahim M.S., *Integrated marketing communication and promotion*, “Journal of Arts, Science & Commerce” 2011, nr II (4), s. 187–191.
24. Rogala A., *Wyzwania zintegrowanej komunikacji marketingowej w dobie społeczeństwa informacyjnego*, „Marketing i Rynek” 2014, nr 11, s. 57–65.

25. Rydel M., *Zintegrowana komunikacja marketingowa. Nowe podejście – propozycja uporządkowania pojęć*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica” 2004, nr 179, s. 351–359.
26. Sitarski K., Ścibisz M., Pięta S., *Wykorzystanie koncepcji marketingu treści w polskich przedsiębiorstwach – wyniki badań*, „Studia Ekonomiczne – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2016, nr 281, s. 168–178.
27. Skrobich L., *Content marketing jako jeden z kluczowych elementów nowoczesnej strategii marketingowej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej – Zarządzanie” 2016, nr 22, s. 84–92.
28. Stawarz B., *Content marketing po polsku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015.
29. Stawarz-Garcia B., *Content marketing i social media*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.
30. Stopczyńska K., *Inbound marketing, czyli wykorzystanie na rynku nowoczesnych narzędzi komunikacyjno-relacyjnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu” 2013, nr 777 (32), s. 95–106.
31. Szymoniuk B., *Klaster jako sieć interesariuszy według założeń marketingu 3.0*, „Polityki Europejskie, Finanse i Marketing” 2017, nr 17 (66), s. 170–179.
32. Świczak W., *Content marketing jako istotny element strategii marketingowej instytucji naukowych*, „Marketing i Rynek” 2013, nr 10, s. 16–24.
33. Taranko T., *Komunikacja marketingowa: istota, uwarunkowania, efekty*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2015.
34. Tarczydło B., *Content marketing w budowaniu wizerunku marki w sieci: studium przypadku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2014, nr 825, „Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu”, nr 36, s. 343–354.
35. Tarczydło B., *Trendy w komunikacji marketingowej na rzecz marek – wybrane aspekty*, „Marketing i Zarządzanie” 2016, nr 4 (45), s. 381–392.
36. Turoń K., Juzek M., *Content marketing – koncepcja marketingu alternatywnego na przykładzie firm kurierskich*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej – Transport” 2015, nr 87 (1929), s. 87–94.
37. Wawer M., *Spółeczna odpowiedzialność organizacji w zintegrowanej komunikacji marketingowej w przedsiębiorstwach logistycznych*, „Logistyka” 2015, nr 4, s. 6473–6482.
38. Wiktor J., *Komunikacja marketingowa: modele, struktury, formy przekazu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
39. Wyrwisz J., *Blogi korporacyjne w kreowaniu relacji z klientami*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2016, nr 45 (1), s. 437–448.
40. Zajkowska M., *Komunikacja wewnętrzna jako element systemu zintegrowanej komunikacji marketingowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego – Ekonomiczne Problemy Usług” 2009, nr 559 (42), s. 210–216.

NETOGRAFIA

1. <http://klasterezdrowie.natemat.pl> (dostęp: 3.03.2018 r.).
2. http://www.pi.gov.pl/Klastry/chapter_95922.asp (dostęp: 1.03.2018 r.).
3. <https://lifescience.pl> (dostęp: 4.03.2018 r.).

EFFICIENT CONTENT MARKETING IN INTEGRATED MARKETING COMMUNICATION OF CLUSTER

The subject of this research article is the meaning and significance of the content marketing concept in integrated marketing communication of clusters. The undertaken considerations and conclusions made within its scope have been based on the results of empirical research, literature review, and desk research. A practical approach to the research problem has been supported by experience and good practices of clusters in Poland. The article consists of 3 parts. It synthetically presents fundamental attributes of integrated marketing communication of clusters, advantages of creating and disseminating valuable and engaging content properly tailored to the needs of key cluster stakeholders, and the activity of Key National Clusters within content marketing in the Internet environment. The results of the research depict that carefully prepared and disseminated content, coherent with cluster development strategy, including its marketing strategy, can encourage to become acquainted with its market offer and build firm social and business relations with this cluster. This efficient form of dialogue between a cluster and its key stakeholders, which increases quality and scope of its marketing communication and builds society around its brand, requires, among others, integration of online and offline channels and strategic thinking in undertaken marketing activities. Owing to the fact that 3 of 36 standards of cluster management in Poland to a significant extent concern content marketing, it can be assumed that they will stimulate cluster coordinators to efficient content management of cluster, to obtain satisfying results in this area of their marketing activity.

Keywords: cluster, management, integrated marketing communications, content marketing.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.19

Tekst złożono do redakcji: styczeń 2018 r.

Tekst przyjęto do druku: czerwiec 2018 r..

Monika BOLIŃSKA¹

ZRÓŻNICOWANIE ŁĄCZNEJ PRODUKTYWNOŚCI CZYNNIKÓW PRODUKCJI W POWIATACH WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO

Artykuł przedstawia zróżnicowanie łącznej produktywności czynników produkcji w powiatach województwa podkarpackiego. Celem artykułu jest oszacowanie łącznej produktywności czynników produkcji. Ponadto w artykule przedstawiono przestrzenne zróżnicowanie poziomu jak i dynamiki omawianej zmiennej. Okres analiz obejmował lata 2003–2014. W celu wyznaczenia łącznej produktywności czynników produkcji, autor dokonał dezagregacji PKB z poziomu wojewódzkiego na poziom powiatowy. Natomiast łączną produktywność czynników produkcji wyliczono opierając się o uprzednio zdezagregowaną wartość PKB na poziomie powiatowym oraz o neoklasyczną, potęgową, funkcję produkcji typu Cobba-Douglasa. Parametry funkcji produkcji zostały oszacowane w oparciu o uogólnioną metodę momentów (*generalized method of moments*). Z przeprowadzonych w artykule rozważań możemy wyciągnąć następujące wnioski. Najwyższe wartości zdezagregowanego PKB *per capita* notowane były w powiatach Rzeszowie, mieleckim, bieszczadzkim, stalowowolskim oraz tarnobrzeskim. Najniższe, jak na warunki województwa podkarpackiego, wartości zdezagregowanego PKB na mieszkańca występowały w powiatach: przemyskim, lubaczowskim, strzyżowskim, brzozowskim oraz przeworskim. Ponadto najwyższym poziomem łącznej produktywności czynników produkcji, w powiatach województwa podkarpackiego, charakteryzowały się powiaty grodzkie (Rzeszów, Krosno, Tarnobrzeg) oraz powiaty z dobrze rozwiniętym sektorem przemysłowym (stalowowolski, mielecki, dębicki, sanocki). Natomiast w latach 2003–2014 najniższe wartości łącznej produktywności czynników produkcji zostały odnotowane głównie w powiatach południowej oraz południowo-wschodniej części województwa podkarpackiego, do tej grupy powiatów zaliczyć można powiaty: przemyski, strzyżowski, brzozowski, lubaczowski i nizański.

Słowa kluczowe: TFP, stopa postępu technicznego, elastyczność wydajności pracy względem technicznego uzbrojenia pracy, przestrzenne zróżnicowanie TFP.

1. WSTĘP

Łączna produktywność czynników produkcji (z ang. *Total Factor Productivity* – TFP) jest miarą, która, obok akumulacji czynników produkcji stanowi istotny czynnik wzrostu gospodarczego. W literaturze przedmiotu można znaleźć badania empiryczne związane

¹ Mgr Monika Bolińska, Katedra Ekonomii Matematycznej, Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej, Uniwersytet Jagielloński, ul. Prof. Stanisława Łojasiewicza 4, 30-348 Kraków; e-mail: monika.bolinska@doctoral.uj.edu.pl

Monika Bolińska, MA, Department of Mathematical Economics, Faculty of Management and Social Communication, Jagiellonian University, ul. Professor Stanisława Łojasiewicza 4, 30-348 Kraków; e-mail: monika.bolinska@doctoral.uj.edu.pl

z problematyką wzrostu gospodarczego². Wskazują one, że przeważającym czynnikiem wpływającym na fluktuacje PKB *per capita* są właśnie różnice w TFP. Łączną produktywność czynników produkcji określa się w literaturze jako tak zwaną wartość rezydualną lub resztą Solowa. TFP w pewnym stopniu jest wyróżnikiem zmiany efektywności procesów produkcyjnych, który z kolei jest determinowany postępem technicznym. Łączną produktywność czynników produkcji jest zatem pewnym miernikiem wpływu postępu technicznego na tempo wzrostu gospodarczego. W opracowaniu przyjęto metodę oszacowania TFP opartą o dwuczynnikową neoklasyczną funkcję produkcji. TFP w tym przypadku, to czynnik owej funkcji odpowiadający za zasób wiedzy naukowo-technicznej i do jego wyliczenia należy oszacować parametr określający elastyczność produktu względem kapitału rzeczowego³.

Powiaty województwa podkarpackiego charakteryzują się znacznym zróżnicowaniem rozwoju ekonomicznego. Najwyżej rozwiniętym powiatem jest Rzeszów, który jako stolica województwa pełni rolę zarówno lokalnego, jak i regionalnego centrum rozwoju. Wysokim poziomem rozwoju ekonomicznego charakteryzują się również pozostałe powiaty grodzkie, które skupiają wokół siebie głównie sektor usług rynkowych, które z kolei począwszy od lat 90. XX wieku pełnią funkcję stymulatora rozwoju ekonomicznego⁴. Względnie wysoki poziom rozwoju charakteryzuje również powiaty dębicki, mielecki oraz stalowowolski, powiaty skupiają wokół siebie sektor przemysłowy, który na tych terenach ma swoje początki w dwudziestoleciu międzywojennym i jest związany z Centralnym Okręgiem Przemysłowym. Najslabiej rozwinięte są powiaty z południowej części województwa podkarpackiego. W powiatach tych występuje wysokie bezrobocie strukturalne, które ma swoje początki w latach 90. XX wieku i wiąże się przede wszystkim z likwidacją Państwowych Gospodarstw Rolnych⁵.

Celem opracowania jest przedstawienie przestrzennego zróżnicowania oraz dynamiki TFP w powiatach województwa podkarpackiego w latach 2003–2014. Dane statystyczne zaczerpnięto z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego, ponadto dobór zmiennych oraz okres analiz podyktowany był dostępnością odpowiednich danych statystycznych. Układ opracowania przedstawia się następująco. W części pierwszej artykułu podjęto próbę dezagregacji PKB z poziomu wojewódzkiego na poziom powiatowy. W kolejnej części scharakteryzowano metodologię oszacowania TFP, zaś w następnej części, w oparciu o zdezagregowane PKB, oszacowano TFP i przedstawiono jego przestrzenne zróżnicowanie oraz dynamikę.

² W. Easterly, R. Levine, *What Have we learned from a decade of empirical research on growth? It's not factor accumulation: stylized facts and growth model*, "World Bank Economic Review", 15(2), 2001; E. Helpman, *The mystery of economic growth*, Harvard University Press, 2008.

³ T. Tokarski, *Oszacowanie regionalnych funkcji produkcji*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 10, 2008, s. 38–53.

⁴ M. Bolińska, *Wpływ Specjalnych Stref Ekonomicznych na przestrzenne zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w powiatach województwa podkarpackiego*, „Przegląd Nauk Ekonomicznych”, nr 25, 2017, s. 247–256; S. Dykas, M. Szewczyk, *Zróżnicowanie rozwoju ekonomicznego powiatów Polski Wschodniej [w:] Zintegrowane podejście do spójności-rola statystyki publicznej*, red. A. Piotrowska-Piątek, *Miscellanea Oeconomicae*, R. 19, nr 4/2015, t. I, s. 37–56.

⁵ M. Bolińska, *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju ekonomicznego powiatów województwa podkarpackiego*, „Przegląd Nauk Ekonomicznych”, nr 25, 2017, s. 235–246; P. Dykas, T. Misiak, *Determinanty podstawowych zmiennych rynku pracy w polskich powiatach w latach 2002–2011*, „Gospodarka Narodowa”, 6/2014, s. 57–80.

2. DEZAGREGACJA PKB Z POZIOMU WOJEWÓDZTW NA POZIOM POWIATÓW

W literaturze przedmiotu można spotkać kilka koncepcji dezagregacji PKB regionalnego (wojewódzkiego) na poziom lokalny (powiatowy). Tego typu analizy były prowadzone w pracach Tokarskiego⁶ lub Ciołek, Brodzickiego⁷ czy też Dykasa, Misiaka⁸. Koncepcja Tokarskiego oparta jest ustaleniu jaki jest udział danego powiatu w wojewódzkim PKB opierając się przy tym na równaniach regresji, w których PKB objaśniane jest za pomocą takich zmiennych jak: wartość produkcji sprzedanej przemysłu, wartość brutto środków trwałych i nakładów inwestycyjnych⁹.

W metodzie zaproponowanej przez Ciołek i Brodzickiego autorzy proponują dezagregację opartą o dane dotyczące podatków oraz przeciętnego funduszu płac¹⁰. W swojej metodzie autorzy zakładają, że PKB po powiatach kształtuje się zgodnie z przestrzennym rozkładem przeciętnego funduszu płac, który w tej koncepcji rozumiany jest jako średnia płaca brutto ważona liczbą pracujących.

Metoda zaprezentowana przez Dykasa i Misiaka stanowi pewną kompilację powyższych dwóch metod. Autorzy rozszerzyli zaproponowaną przez Tokarskiego metodę oszacowania PKB na poziom powiatów przeliczając udziały poszczególnych powiatów również względem płac. Przedstawione metody posiadają pewne mankamenty i uzyskane przy pomocy tych metod wartości PKB są tylko pewnym przybliżeniem owej zmiennej a nie jej rzeczywistą wielkością wynikającą z metod mierzenia PKB stosowanych przez GUS.

W opracowaniu za podstawę przyjęto procedurę zaproponowaną przez Dykasa i Misiaka, metoda ta oparta jest o następującą procedurę:

1. Na podstawie dostępnych danych na poziomie województw oszacowano parametry następujących równań regresji:

$$\ln y_{it} = \alpha + \beta \ln x_{it} \quad (1)$$

przy czym y_{it} to PKB w i -tym województwie ($i = 1, 2, \dots, 16$) w roku t ($t = 2003, 2004, \dots, 2014$), zmienna x_{it} (to kolejno) wartości produkcji sprzedanej przemysłu brutto, wartość brutto środków trwałych, wartość inwestycji oraz przeciętne płace brutto w województwie i w roku t .

⁶ T. Tokarski, *Zróżnicowanie podstawowych zmiennych makroekonomicznych w powiatach* [w:] *Statystyczna analiza przestrzennego zróżnicowania rozwoju ekonomicznego i społecznego Polski*, red. M. Trojak, T. Tokarski, Kraków, 2013, s. 91–138.

⁷ D. Ciołek, T. Brodzicki, *Determinanty całkowitej produktywności polskich powiatów. Wpływ kapitału terytorialnego*, Working Paper 1, Instytut Rozwoju, 2015.

⁸ P. Dykas, T. Misiak, *Przestrzenne zróżnicowanie TFP w grupach powiatów*, referat wygłoszony na konferencji naukowej „Wzrost Gospodarczy – Rynek Pracy –Innowacyjność Gospodarki” organizowanej przez Uniwersytet Łódzki, Łódź czerwiec 2017.

⁹ T. Tokarski, *Zróżnicowanie podstawowych zmiennych makroekonomicznych w powiatach...*

¹⁰ D. Ciołek, T. Brodzicki, *Determinanty produktywności polskich powiatów*, „Bank i Kredyt” 47(5), 2016, s. 463–494.

Owe oszacowania przedstawiają się następująco (w nawiasach podano wartości p-value)¹¹:

- w przypadku produkcji sprzedanej przemysłu:

$$\ln y_{it} = 2,1812 + 0,8440 \ln x_{it} \quad \text{skor.} R^2 = 0,92$$

(0,0000) (0,0000)

- w przypadku środków trwałych brutto:

$$\ln y_{it} = 1,2505 + 0,8947 \ln x_{it} \quad \text{skor.} R^2 = 0,97$$

(0,0000) (0,0000)

- w przypadku inwestycji:

$$\ln y_{it} = 3,6474 + 0,8684 \ln x_{it} \quad \text{skor.} R^2 = 0,95$$

(0,0000) (0,0000)

- w przypadku płac:

$$\ln y_{it} = -17,2680 + 3,5507 \ln x_{it} \quad \text{skor.} R^2 = 0,63$$

(0,0000) (0,0000)

2. Na podstawie powyższych oszacowań wstępnie przeliczono produkcję sprzedaną przemysłu, środków trwałych brutto, inwestycji i płac na poziomie powiatów, wykorzystując dane statystyczne na poziomie powiatów publikowane przez GUS, na PKB na poziomie powiatów.
3. Uzyskane PKB na poziomie powiatów uśredniono średnią geometryczną.
4. W ostatnim etapie dokonano zbilansowania uśrednionego PKB z PKB na poziomie wojewódzkim w ten sposób, że policzono udziały oszacowanych powiatowych PKB w PKB danego województwa, a następnie uzyskane oszacowania udziałów przemnożono przez publikowane przez GUS wielkości wojewódzkiego PKB.

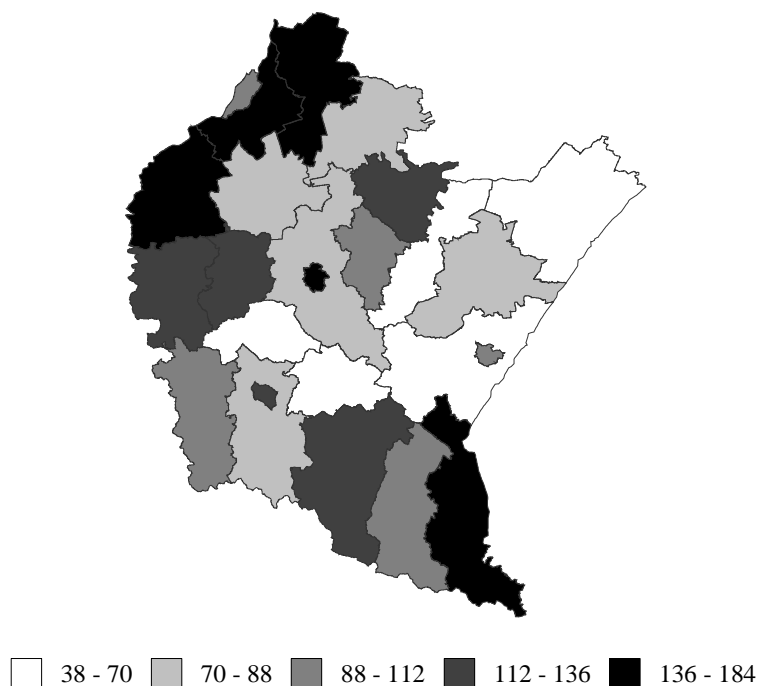
3. ZRÓŻNICOWANIE PKB W POWIATACH WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO

Województwo podkarpackie charakteryzuje się wysokim wewnętrznym zróżnicowaniem przeciętnej wartości PKB w przeliczeniu na mieszkańca. Mapa 1 przedstawia przestrzenne zróżnicowanie PKB *per capita* w powiatach wspomnianego województwa w latach 2003–2014. Z mapy tej możemy wyciągnąć następujące wnioski.

- W analizowanym okresie czasu najniższymi wartościami PKB na mieszkańca charakteryzowały się powiaty o charakterze rolniczym tj., przemyski (38,95 tys. zł), lubaczowski (44,97 tys. zł), strzyżowski (45,08 tys. zł), brzozowski (58,42 tys. zł) oraz przeworski (69,17 tys. zł).
- Niskie wartości analizowanej zmiennej makroekonomicznej zostały odnotowane w powiatach: jarosławskim (69,75 tys. zł), niżańskim (74,28 tys. zł), rzeszowskim (74,91 tys. zł), kolbuszowskim (77,56 tys. zł) i krośnieńskim (82,77 tys. zł).

¹¹ W opracowaniu wszystkie równania oszacowane zostały w oparciu o uogólnioną metodę momentów (*generalized method of moments* – dalej: GMM).

- Średni poziom PKB w przeliczeniu na mieszkańca występował w powiatach: łańcuckim (88,61 tys. zł), jasielskim (88,76 tys. zł), Przemyślu (98,86 tys. zł), Tarnobrzegu (102,13 tys. zł) oraz w powiecie leskim (102,69 tys. zł).
- Powiaty z dobrze rozwiniętym sektorem usług (jak na warunki województwa podkarpackiego) w badanym okresie czasu charakteryzowały się wysokimi wartościami analizowanej zmiennej makroekonomicznej. W skład tej grupy wchodziły powiaty: ropczycko-sędziszowski (112,61 tys. zł), Krosno (113,02 tys. zł), dębicki (115,03 tys. zł), sanocki (130,57 tys. zł) oraz leżajski (135,84 tys. zł).
- Najwyższe (jak na warunki województwa podkarpackiego) wartości PKB *per capita* występowały w powiatach mocno uprzemysłowionych, tj. Rzeszowie (136,79 tys. zł), mieleckim (137,30 tys. zł), bieszczadzkim (152,92 tys. zł), stalowowolskim (165,19 tys. zł) oraz tarnobrzeskim (183,85 tys. zł). Powiat bieszczadzki znalazł się w tej grupie z uwagi na duże inwestycje w sektorze turystyki po roku 2007.

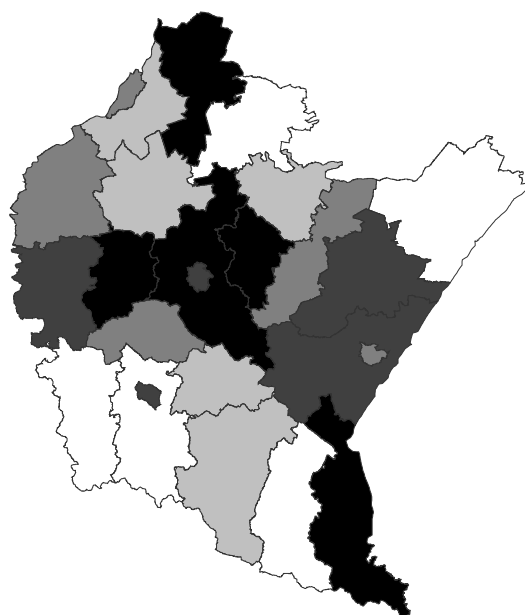

Mapa 1. Przestrzenne zróżnicowanie PKB na mieszkańca w latach 2003–2014 w powiatach województwa podkarpackiego (w tys. zł, ceny stałe 2009)

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start> (dostęp: 17.11.2017 r.).

Na mapie 2 zostało zilustrowane średnie tempo wzrostu PKB w powiatach województwa podkarpackiego w latach 2003–2014. Z mapy tej możemy wyciągnąć następujące wnioski.

- Powiaty leski (-0,049), jasielski (-0,036), krośnieński (-0,024), lubaczowski (-0,024) oraz niżański (-0,020) w analizowanym okresie czasu charakteryzowały się najniższymi wartościami tempa wzrostu PKB.
- Niskie wartości przeciętnych stóp wzrostu PKB w latach 2002–2014 zostały odnotowane w powiatach: brzozowskim (-0,018), leżajskim (-0,017), kolbuszowskim (-0,014), tarnobrzeskim (-0,013) oraz sanockim (-0,006).
- W badanym okresie czasu powiatami o przeciętnej wartości średniej stopy wzrostu PKB były: przeworski (-0,004), Przemyśl (-0,001), Tarnobrzeg (0,003), strzyżowski (0,004) jak również mielecki (0,005).
- Wysokim średnim tempem wzrostu PKB charakteryzowały się powiaty: dębicki (0,006), Rzeszów (0,007), przemyski (0,010), jarosławski (0,011) oraz Krosno (0,012).
- Najwyższe wartości przeciętnego tempa wzrostu PKB w województwie podkarpackim wykazywały powiaty: rzeszowski (0,016), łańcucki (0,017), bieszczadzki (0,026), stalowowolski (0,030) oraz ropczycko-sędziszowski (0,035).

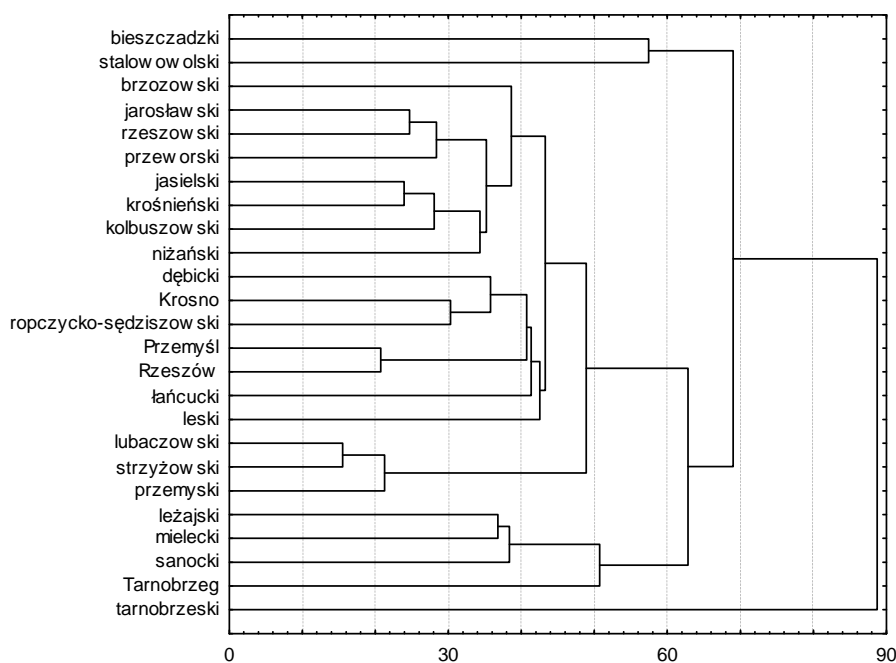

□ -0,05 - -0,02 □ -0,02 - 0,00 □ 0,00 - 0,01 □ 0,01 - 0,02 □ 0,02 - 0,03

Mapa 2. Stopa wzrostu PKB *per capita* w powiatach województwa podkarpackiego w latach 2003–2014

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start> (dostęp: 17.11.2017 r.).

Analizując drzewo skupień obrazujące podobieństwo wartości PKB w przeliczeniu na pracującego w latach 2003–2014 zilustrowane na wykresie 1 możemy dojść do następujących wniosków. Największe podobieństwo występowało pomiędzy następującymi parami powiatów: jarosławskim i rzeszowskim, jasielskim i krośnieńskim, Krosnem i ropczycko-sędziszowskim, Rzeszowem i Przemyślem, lubaczowskim i strzyżowskim, leżajskim i mieleckim oraz bieszczadzkiem i stalowowolskim. Ponadto z dendrogramu 1 możemy wyodrębnić następujące klastera podobieństwa. Pierwszy z nich tworzą powiaty słabo uprzemysłowione, tj. jarosławski, rzeszowski i przeworski, kolejny tworzą powiaty: jasielski, krośnieński, kolbuszowski i niżański. Trzeci klaster ma w swoim składzie powiaty o dobrze rozwiniętym przemyśle tj. dębicki, Krosno oraz ropczycko-sędziszowski. Kolejny klaster tworzą powiaty: lubaczowski, strzyżowski i przemyski, w skład ostatniego klastera wchodzi następujące powiaty: leżajski, mielecki oraz sanocki.

Wykres 1. Dendrogram podobieństwa powiatów województwa podkarpackiego ze względu na PKB na pracującego (lata 2003–2014, odległość euklidesowa)

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start> (dostęp: 17.11.2017 r.).

4. OSZACOWANIE ŁĄCZNEJ PRODUKTYWNOŚCI CZYNNIKÓW PRODUKCJI W POWIATACH WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO

Aby oszacować łączną produktywność czynników produkcji można się posłużyć potęgową funkcją produkcji typu Cobba-Douglas'a¹². W opracowaniu przyjęto dwuczynnikową funkcją produkcji daną wzorem:

$$Y_{it} = A_0 e^{gt} K_{it}^\alpha L_{it}^{1-\alpha} \quad (2)$$

przy czym:

Y_{it} to wielkość produktu w powiecie i (dla $i = 1, 2, \dots, 25$) w roku t (dla $t = 2003, 2004, \dots, 2014$),

K_{it} to wartość brutto środków trwałych w i -tym powiecie w roku t

L_{it} jest liczbą pracujących na i -tym powiatowym rynku pracy w roku t ,

$A_0 > 0$ jest łączną produktywnością czynników produkcji dla okresu $t = 0$,

$g > 0$ jest to stopa postępu technicznego, która nie wpływa na poziom technicznej stopy substytucji (*Technical rate of substitution*) między nakładami czynników produkcji.

Ponadto parametry $\alpha \in (0; 1)$ oraz $(1 - \alpha) \in (0; 1)$ są to elastyczności funkcji produkcji względem (odpowiednio) nakładów kapitału oraz pracy.

Z funkcją produkcji (2) można przejść do tzw. funkcji produkcji w postaci intensywnej dzieląc równanie (2) obustronnie przez liczbę pracujących $L_{it} > 0$, zatem¹³:

$$y_{it} = A_0 e^{gt} k_{it}^\alpha \quad (3)$$

przy czym:

$y_{it} = Y_{it}/L_{it}$ oznacza wydajność pracy, zaś $k_{it} = K_{it}/L_{it}$ jest technicznym uzbrojeniem pracy.

Ponadto logarytmując stronami powyższe równanie otrzymujemy:

$$\ln(y_{it}) = \ln(A_0) + gt + \alpha \ln(k_{it}) \quad (4)$$

Z równania (4) otrzymujemy:

$$\ln\left(\frac{y_{it}}{k_{it}}\right)^\alpha = \ln(A_0) + gt.$$

Zatem wyrażenie $\ln(A_0) + gt$ jest logarytmem z łącznej produktywności czynników produkcji.

Wynika stąd, że estymacja parametrów równania (4) pozwoli wyznaczyć wartość parametru α , za pomocą której można wyznaczyć wartość łącznej produktywności czynników produkcji jako:

¹² C.W. Cobb, P.H. Douglas, *A Theory of Production*, "American Economic Review" 18(1), 1928.

¹³ T. Tokarski, *Przestrzenne zróżnicowanie łącznej produktywności czynników produkcji w Polsce*, „Gospodarka Narodowa” nr 3/2010, 2010, s. 23–38.

$$TFP_{it} = \frac{y_{it}}{k_{it}^{\alpha}} \quad (5)$$

Ponadto równanie (4) rozszerzono o efekt dywersyfikacji stałej aby uchwycić przestrzenną heterogeniczność TFP w powiatach województwa podkarpackiego¹⁴. Zatem równanie (4) rozszerzono do następującego równania:

$$\ln(y_{it}) = \ln(A_0) + \sum_{j=1}^n \varphi_j d_j + gt + \alpha \ln(k_{it}) \quad (6)$$

przy czym $\ln(A_0)$ jest stałą dla powiatu bazowego,

φ_j jest korekta na stałą dla j -tego powiatu niebazowego,

d_j to zmienne zero-jedynkowe dla poszczególnych powiatów niebazowych.

Równanie (5) oraz (6) zakłada również stałą elastyczność wydajności pracy względem technicznego uzbrojenia pracy we wszystkich powiatach województwa podkarpackiego, co wydaje się być mało realistyczne. Parametr określający elastyczność wydajności pracy względem technicznego uzbrojenia pracy jest uśredniony dla wszystkich powiatów województwa podkarpackiego, prowadzić to będzie do spłaszczenia przestrzennego zróżnicowania TFP w powiatach omawianego województwa. Sytuacja ta uwypukla się szczególnie w przypadku powiatów grodzkich, w których notowane są zdecydowanie wyższe poziomy technicznego uzbrojenia pracy. W konsekwencji prowadziłyby to do niedoszacowania TFP w powiatach grodzkich. Z tego powodu spośród powiatów województwa podkarpackiego wyodrębniono cztery powiaty grodzkie: Krosno, Przemyśl, Rzeszów oraz Tarnobrzeg i dla tych powiatów oszacowano ową elastyczność. Zatem w opracowaniu oszacowano elastyczność wydajności pracy względem technicznego uzbrojenia pracy w powiatach grodzkich oraz powiatach ziemskich województwa podkarpackiego.

Parametry równań (4) oraz (6) oszacowano w wyżej wymienionych grupach powiatów, zaś wyniki przedstawione zostały w tabeli 1.

Z oszacowań równań (4) oraz (6) przedstawionych w tabeli 1 wynika, iż parametr opisujący elastyczność wydajności pracy względem technicznego uzbrojenia pracy były istotnie zróżnicowane w rozważanych grupach powiatów. Dowodzi to tezy postawionej w poprzedniej części artykułu mówiącej o tym, że elastyczność wydajności pracy względem technicznego uzbrojenia pracy istotnie różniła się między grupami powiatów ziemskich oraz grodzkich. Ponadto wyższym poziomem owej elastyczności charakteryzowały się powiaty ziemskie (ok. 0,49) niż powiaty grodzkie (ok. 0,24–0,28). Ponadto oszacowana stopa postępu technicznego była niższa w powiatach grodzkich i wynosiła, w zależności od estymowanego równania, między 0,83% a 1,4%. Zaś stopy postępu technicznego w powiatach ziemskich województwa podkarpackiego kształtowały się na podobnym poziomie w obu analizowanych równaniach i wynosiły ok. 1,4%. Wartości uzyskanych skorygowanych współczynników determinacji w estymowanych równaniach bez uzmienniania stałej wynosiły (odpowiednio) 55% dla powiatów ziemskich oraz 43% dla grodzkich. Natomiast prowadzenie efektów indywidualnych znacząco poniosło wartości skorygowanych współczyn-

¹⁴ R.S. Pindyck, D.L. Rubinfeld, *Econometric Models and Economic Forecast*, McGraw-Hills, New York 1991, s. 223–226.

ników determinacji do poziomu (odpowiednio) 92% wśród powiatów ziemskich i 83% dla powiatów grodzkich.

Tabela 1. Oszacowania *GMM* parametrów równań (4) oraz (6)

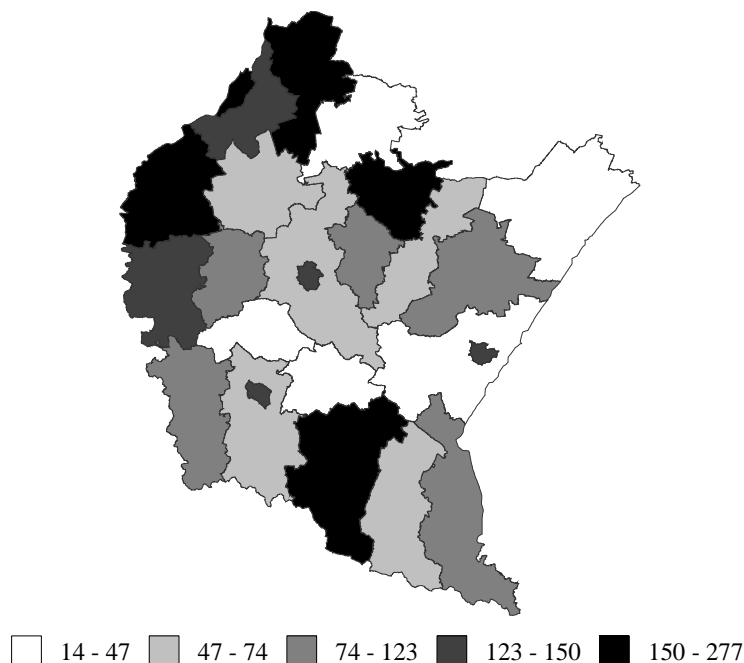
Zmienna objaśniająca	Równanie (4)		Równanie (6)	
	ziemskie	grodzkie	ziemskie	grodzkie
Stała	-24,4901 (0,0000)	-15,3298 (0,0000)	-26,8924 (0,0000)	-25,8928 (0,0000)
t	0,0141 (0,0000)	0,00829 (0,0000)	0,0151 (0,0000)	0,0143 (0,0000)
$\ln(k_{it})$	0,4982 (0,0001)	0,2802 (0,0000)	0,4923 (0,0000)	0,2383 (0,0000)
R^2	0,58	0,48	0,96	0,87
$Skor. R^2$	0,55	0,43	0,92	0,83

W nawiasach wartości *p-value* natomiast za instrumenty przyjęto stałą oraz $\ln(K_{it-1})$. Źródło: obliczenia własne na podstawie <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start> (dostęp: 17.11.2017 r.).

5. ZRÓŻNICOWANIE ŁĄCZNEJ PRODUKTYWNOŚCI CZYNNIKÓW PRODUKCJI W POWIATACH WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO

Z danych zawartych na mapie 3 przedstawiającej przestrzenne zróżnicowanie kształtowania się TFP w latach 2003–2014 w powiatach województwa podkarpackiego możemy wyciągnąć następujące wnioski:

- Zdecydowanie najniższe wartości TFP (nieprzekraczające 40) w analizowanym okresie czasu zostały odnotowane w powiatach słabo uprzemysłowionych: przemyskim (14,28), strzyżowskim (22,47), brzozowskim (29,53), lubaczowskim (33,24) i niżańskim (39,26).
- Grupę o niskich wartościach łącznej produktywności czynników produkcji tworzyły powiaty: przeworski (47,31), kolbuszowski (49,24), leski (65,16), krośnieński (67,03) oraz rzeszowski (68,79).
- Przeciętne wartości TFP w grupie powiatów województwa podkarpackiego tworzyły powiaty: łańcucki (74,31), ropczycko-sędziszowski (79,91), bieszczadzki (79,99), jarosławski (80,52) oraz jasielski (97,49).
- Wysokimi wartościami łącznej produktywności czynników produkcji charakteryzowały się trzy powiaty grodzkie jak również powiaty dobrze uprzemysłowione. Grupę tę tworzyły powiaty: Przemyśl (123,31), dębicki (124,73), Krosno (131,65), tarnobrzeski (135,73) jak również Rzeszów (148,66).
- W powiatach: Tarnobrzeg (150,52), leżajskim (155,32), stalowowolskim (199,51), mieleckim (205,48) oraz sanockim (276,53) występowały najwyższe wartości TFP w analizowanym okresie.

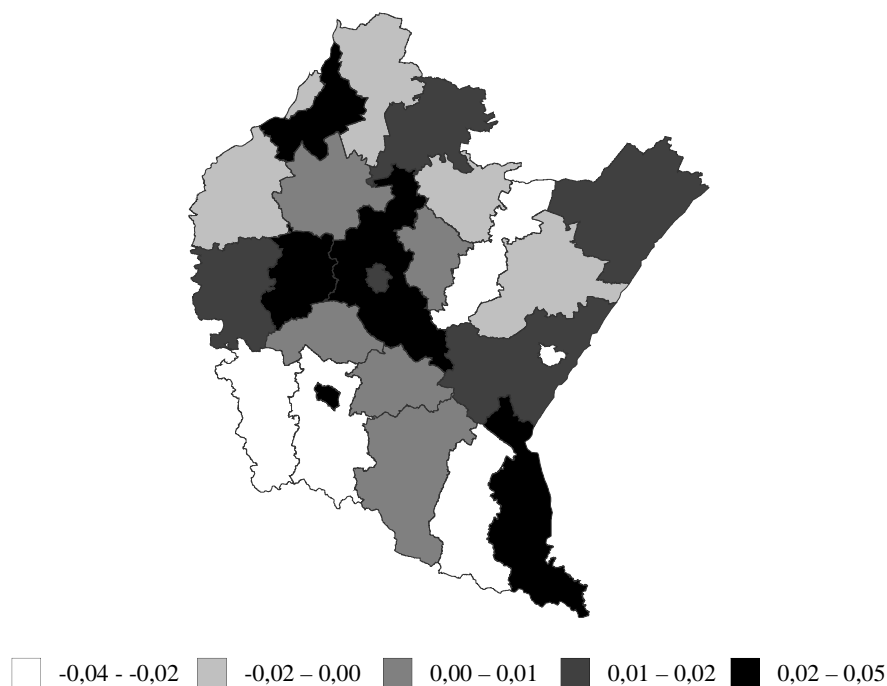
Mapa 3. Przestrzenne zróżnicowanie TFP w latach 2003-2014 w powiatach województwa podkarpackiego

Źródło: obliczenia własne na podstawie <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start> (dostęp: 17.11.2017 r.).

W powiatach województwa podkarpackiego występował zarówno ujemny, jak i dodatni poziom zmian łącznej produktywności czynnik produkcji. Analizując dane zawarte na mapie 4 przedstawiającej przestrzenne zróżnicowanie tempo wzrostu łącznej produktywności czynników produkcji w latach 2003–2014, możemy dojść do następujących wniosków:

- Największy spadek TFP w województwie podkarpackim odnotowano w powiatach: krośnieńskim (-0,039), jasielskim (-0,035), leskim (-0,028), przeworskim (-0,026) oraz w Przemyślu (-0,022).
- W grupie powiatów o wysokim spadku łącznej produktywności czynników produkcji znalazły się powiaty: jarosławski (-0,021), Tarnobrzeg (-0,020), leżajski (-0,014), mielecki (-0,012) oraz stalowowolski (-0,009).
- Przeciętne wartości tempa wzrostu TFP zostały przypisane do powiatów: sanockiego (-0,001), brzozowskiego (0,002), strzyżowskiego (0,002), kolbuszowskiego (0,005), łańcuckiego (0,005).
- Wysoki wzrost TFP w latach 2003–2014 został odnotowany w powiatach: lubaczowskim (0,006), przemyskim (0,006), Rzeszowie (0,010), dębickim (0,010) oraz niżańskim (0,012).

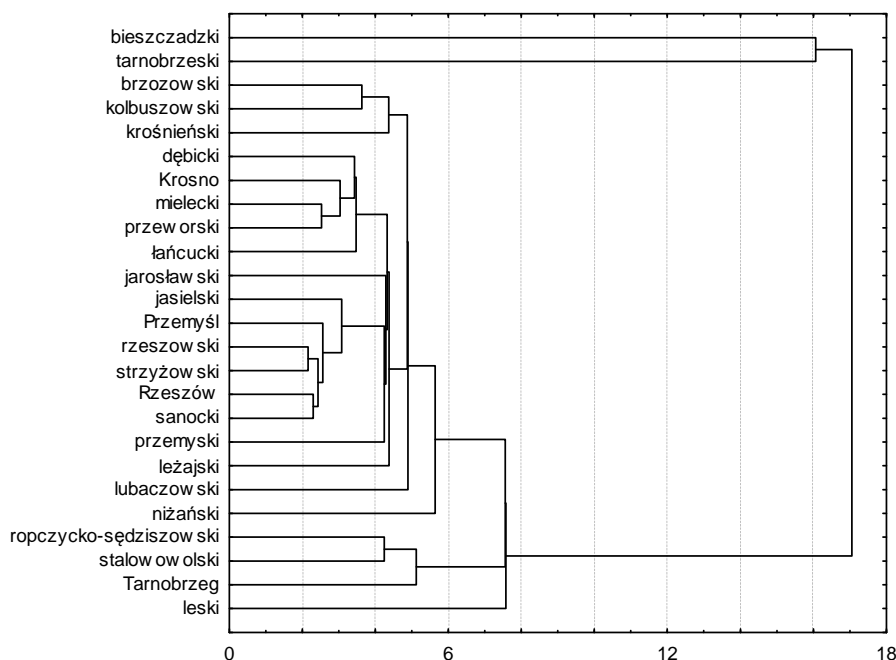
- Największy wzrost łącznej produktywności czynników produkcji w badanym okresie czasu został odnotowany w powiatach: Krosno (0,021), tarnobrzeskim (0,030), ropczycko-sędziszowskim (0,035), rzeszowskim (0,050) oraz bieszczadzkim (0,052).

Mapa 4. Przestrzenne zróżnicowanie tempa wzrostu TFP w latach 2003–2014 w powiatach województwa podkarpackiego

Źródło: obliczenia własne na podstawie <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start> (dostęp: 17.11.2017 r.).

Z analizy drzewa skupień zaprezentowanego na wykresie 2 możemy wyodrębnić 6 par powiatów podobnych do siebie pod względem łącznej produktywności czynników produkcji. Podobne powiaty to: brzozowski i kolbuszowski, mielecki i przeworski, rzeszowski i strzyżowski, Rzeszów i sanocki, ropczycko-sędziszowski i stalowowolski oraz bieszczadzki i tarnobrzeki. Ponadto drzewo to przedstawia nam 4 klaster podobieństwa. Pierwszy z nich zawiera następujące powiaty: brzozowski, kolbuszowski i krośnieński, kolejny ma w swoim składzie powiaty: dębicki, mielecki, przeworski, łańcucki i Krosno. W skład następnego klastera podobieństwa wchodzi powiaty: jasielski, Przemyśl, rzeszowski, strzyżowski, Rzeszów oraz sanocki. Ostatni klaster podobieństwa który możemy wyodrębnić z wykresu 2 zawiera powiaty: ropczycko-sędziszowski, Tarnobrzeg i stalowowolski.

Wykres 2. Dendrogram podobieństwa powiatów województwa podkarpackiego ze względu na wartości łącznej produktywności czynników produkcji (lata 2003–2014, odległość euklidesowa)

Źródło: obliczenia własne na podstawie <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start> (dostęp: 17.11.2017 r.).

6. PODSUMOWANIE

Z przeprowadzonych w opracowaniu rozważań można wysnuć następujące wnioski:

- Wyższym poziomem elastyczności wydajności pracy względem technicznego uzbrojenia pracy charakteryzowały się powiaty ziemskie 0,49, zaś powiaty grodzkie cechowały się poziomem owej elastyczności wynoszącym 0,24.
- Oszacowana stopa postępu technicznego w powiatach ziemskich województwa podkarpackiego wynosiła 1,5%, zaś dla powiatów grodzkich omawianego województwa stopa postępu technicznego kształtowała się na poziomie ok. 1,4%.
- Ponadto z analiz przestrzennego zróżnicowania TFP w powiatach województwa podkarpackiego najniższe, wartości TFP w badanym przedziale czasu osiągnęły powiaty przemyski, strzyżowski, brzozowski, lubaczowski oraz niżański.
- Powiaty grodzkie charakteryzowały się najwyższymi wartościami TFP w województwie podkarpackim. Ponadto do grupy o najwyższych wartościach TFP należały również powiaty Tarnobrzeg, leżajski, stalowowolski, mielecki oraz sanocki.

LITERATURA

1. Bolińska M., *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju ekonomicznego powiatów województwa podkarpackiego*, „Przegląd Nauk Ekonomicznych”, nr 25, 2017.
2. Bolińska M., *Wpływ Specjalnych Stref Ekonomicznych na przestrzenne zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w powiatach województwa podkarpackiego*, Przegląd Nauk Ekonomicznych, nr 25, 2017.
3. Ciołek D., Brodzicki T., *Determinanty całkowitej produktywności polskich powiatów. Wpływ kapitału terytorialnego*, „Working Paper” 1, Instytut Rozwoju, 2015.
4. Ciołek D., Brodzicki T., *Determinanty produktywności polskich powiatów*, „Bank i Kredyt” 47(5), 2016, s. 463-494.
5. Cobb C.W., Douglas P.H., *A Theory of Production*, “American Economic Review” 18(1), 1928.
6. Dykas P., Misiak T., *Przestrzenne zróżnicowanie TFP w grupach powiatów*, referat wygłoszony na konferencji naukowej „Wzrost Gospodarczy – Rynek Pracy – Innowacyjność Gospodarki” organizowanej przez Uniwersytet Łódzki, Łódź czerwiec 2017.
7. Dykas P., Misiak T., *Determinanty podstawowych zmiennych rynku pracy w polskich powiatach w latach 2002–2011*, „Gospodarka Narodowa”, 6/2014.
8. Dykas P., Szewczyk M., *Zróżnicowanie rozwoju ekonomicznego powiatów Polski Wschodniej [w:] Zintegrowane podejście do spójności – rola statystyki publicznej*, red. A. Piotrowska-Piątek, *Miscellanea Oeconomicae*, R. 19, nr 4/2015, t. I.
9. Easterly W., Levine R., *What Have we learned from a decade of empirical research on growth? It's not factor accumulation: stylized facts and growth model*, “World Bank Economic Review”, 15(2), 2001.
10. Helpman E., *The mystery of economic growth*, Harvard University Press, 2008.
11. Pindyck R.S., Rubinfeld D.L., *Econometric Models and Economic Forecast*, McGraw-Hills, New York, 1991.
12. Tokarski T., *Oszacowanie regionalnych funkcji produkcji*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 10, 2008.
13. Tokarski T., *Przestrzenne zróżnicowanie Łącznej produktywności czynników produkcji w Polsce*, „Gospodarka Narodowa” nr 3/2010, 2010.
14. Tokarski T., *Zróżnicowanie podstawowych zmiennych makroekonomicznych w powiatach [w:] Statystyczna analiza przestrzennego zróżnicowania rozwoju ekonomicznego i społecznego Polski*, red. M. Trojak, T. Tokarski, Kraków 2013.

NETOGRAFIA

1. <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start>

**DIFFERENTIATION OF TOTAL PRODUCTIVITY OF PRODUCTION
FACTORS IN DISTRICTS PODKARPACKIE VOIVODSHIP**

The article presents an analysis of the diversification of the total factor productivity in districts of the Podkarpackie Voivodeship. The aim of the article is to estimate both the level and dynamics of the total factor productivity in this voivodeship. The analysis period included the years 2003–2014. In order to determine the total factor productivity, the author disaggregated GDP from the level of the voivodeship to the districts level. The total factor productivity was

calculated based on the previously disaggregated value of GDP at the districts level and on the neoclassical, power, Cobb-Douglas production function. The parameters of the production function were estimated based on the generalized method of moments. From conducted analyses we can draw the following conclusions. The highest values of disaggregated GDP per capita were recorded in districts: Rzeszowie, mieleckim, bieszczadzkim, stalowowolskim and tarnobrzeskim. The lowest, as for the conditions of the Podkarpackie Voivodeship, the value of disaggregated GDP per capita occurred in districts przemyskim, lubaczowskim, strzyżowskim, brzozowskim and przeworskim. The highest level of total factor productivity was characteristic for town districts (Rzeszów, Krosno and Tarnobrzeg) and districts with well-developed service and industrial sectors. Farther, in the years 2003–2014 the lowest values of the total factor productivity were recorded mainly in the districts of the southern and south-eastern part of the Podkarpackie Voivodeship, to which districts count the districts przemyski, strzyżowski, brzozowski, lubaczowski and nizański.

Keywords: TFP, technical progress rate, flexibility of work efficiency in relation to technical equipment of work, spatial diversity of TFP.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.20

Przesłano do redakcji: kwiecień 2018 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Marek CHOJNACKI¹

TIME AND MEANING. ALFRED SCHUTZ'S CONCEPT OF INTERSUBJECTIVITY AND ITS COGNITIVE COROLLARIES

Why Alfred Schutz's legacy influenced so much social theory, remaining much less known in the world of philosophy, and phenomenology in particular? The paper tries to show its importance for the phenomenological tradition, pointing to its relevance for such philosophical problems as understanding of the phenomenological reduction, self-evidence, the reproach of psychologism, constitution of meanings and realism vs. idealism in phenomenology. Highlighting Husserl's high esteem for Schutz, it departs from the historical background of Schutz's reflection (the Austrian school of law and economy, neo-kantianism of the Marburg and the Baden school and its influence on Max Weber, Husserl's dispute with psychologism) in order to show, on the example of "The Phenomenology of the Social World", how Schutz finds his way from the solipsistic trap, finding a solution of the self-evidence problem by means of providing a description of the pre-reflexive and of the reflexive side of the time structure, inherent in the process of the social constitution of meaning.

The text proceeds by delineating historical background of Schutz's reflection: first of the inspiration of his philosophy by legal and economic theories, then of his engagement in the discussion on grounding the humanities, of Max Weber's position in this discussion, constituting a point of departure for Schutz, and, finally, of Schutz's relation to the basic issues of phenomenology, comprised in the question of psychologism. After this introduction Schutz's project turns out to be a reconstruction of processual self-evidence, realized in co-existence of various streams of consciousness, in a way congenial to Heidegger's "Time and Being".

Keywords: phenomenology, neo-kantianism, social theory, Alfred Schutz, Edmund Husserl, Max Weber.

The very fact that Alfred Schutz's sociophenomenology, a peculiar brand of phenomenological reflection exploring the motive of intersubjectivity, acquired a remarkable status in the world of social theory and inquiries, passing until now almost without notice among philosophers – in particular in various phenomenological milieus – is a remarkable phenomenon in and of itself, deserving further consideration. Its utility and attractivity for sociology is the more worth our attention that it is in fact an attempt to overcome the allegedly subjective or solipsistic trait of modern philosophizing based on consciousness (often called "Cartesian"), which at the beginning of the XX century, especially in German speaking philosophical circles strongly influenced by neo-kantianism, took form of the basic question concerning the subject's cognitive access to the world. Schutz's sociophenomenology, therefore, is an attempt to find an answer to this question by developing a very specific kind

¹ Dr Marek Chojnacki, e-mail: mchojnacki@go2.pl

of reflection on social action (*Handeln*), conceived – in a theoretical project that is now being labelled as “protosociology”² – as a harmonization of two (or more) streams of consciousness with the purpose to deliberately act upon the world. The present paper is an attempt to analyze Schutz’s philosophical project from this particular point of view.

1. HISTORICAL BACKGROUND OF SCHUTZ’S REFLECTION: PHENOMENOLOGY’S MAIN PROBLEM

George Walsh in his introduction to the English edition of Alfred Schutz’s fundamental oeuvre from his early German period, *The Phenomenology of the Social World*³, stresses the importance of Schutz to phenomenology, emphasized by Edmund Husserl himself. Alfred Schutz, having acquainted himself with the neo-kantian philosophy, as well as with legal and economic doctrines prevailing at the time of his studies at the university of Vienna in the 1920s and 1930s – in particular with Hans Kelsen’s philosophy of law and with the economical doctrine of Ludwig von Mises, “discovered the relevance of the phenomenology of the consciousness of inner time of Edmund Husserl”⁴ and got in touch with the founder of phenomenology, who wanted to make him his assistant – a plan that could not be put into practice because of historical circumstances, as Schutz had to flee the Nazi regime, emigrating first to Paris, and then, in 1939, to the United States. Walsh quotes one of Husserl’s letters to Schutz just before their meeting, in which Husserl expresses his high esteem for Schutz’s phenomenological thinking and understanding for his own basic theoretical problems:

“I am anxious to meet such a serious and thorough phenomenologist, one of the few who have penetrated to the core of the meaning of my life’s work, access to which is unfortunately so difficult, and who promises to continue it as a representative of the genuine philosophia perennis which alone can be the future of philosophy”⁵.

In the light of such a resolute and univocal statement, it is maybe not unjustified to treat Alfred Schutz not as one of the many who tried their chances in the vast field of phenomenology, with its numerous streams, currents and schools, haunted, as they all are, by interminable, more or less grounded doubts concerning their solipsism or idealism⁶, but as

² Cf. Luigi Muzzetto, „Time and Meaning in Alfred Schütz”, *Time and Society* 15 (2006), p. 6; J. Dreher, „Einleitung”, in: T. Luckmann, *Lebenswelt, Identität und Gesellschaft*, Universitätsverlag Konstanz, Konstanz 2007, p. 8; T. Luckmann, „Geschichtlichkeit der Lebenswelt?“, *Filozofski Vestnik* 2 (1991), p. 24–25.

³ A. Schutz, *The Phenomenology of Social World*, transl. and ed. by G. Walsh and F. Lehnert, Northwestern University Press, Evanston, Ill. 1972 [1967]; original edition: Alfred Schütz, *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*, Springer Verlag, Wien 1960 [1932].

⁴ M. Barber, „Alfred Schutz”, in: E.N. Zalta, U. Nodelman, C. Allen, R.L. Anderson (ed.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University, Stanford, CA 2016, <https://plato.stanford.edu/entries/schutz/>

⁵ G. Walsh, „Introduction”, in: A. Schutz, *The Phenomenology of the Social World*, *op.cit.*, p. XVIII

⁶ The list of authors notoriously accusing Schutz of idealistic transcendentalism, egology and solipsism, from which he allegedly tries to distance himself or to cut himself off, is very long, from Ilja Srubar’s *Kosmion* (I. Srubar, *Kosmion. Die Genese der pragmatischen Lebensweltstheorie von Alfred Schütz und ihr anthropologischer Hintergrund*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1988, the chapter „Schütz’s Ablösung von der transzendentalen Phänomenologie“, p. 256–270) to T. Blin’s

a thinker of paramount importance, whose intuitions may be the key to phenomenology as such.

First incentives of Schutz's sociophenomenology: the Austrian law and economy school

Alfred Schutz's thinking was marked from the beginning by a particular theoretical angle or point of departure. Already the economical school of Ludwig von Mises, who deeply influenced Schutz before he took interest in phenomenology – especially by his polemics with Max Weber concerning the understanding of the postulate of a value-free social theory⁷ – stressed the utmost importance of individual choices of social actors, endowed with ability of motivated, purposeful actions, for the global and universal phenomenon of economic exchange. According to this vision, participants of economic exchange are not hedonistic automata, interested in maximizing abstractly defined pleasure and passively receiving economic offer, but rather active consumers, “aware of their subjective wants and the objective conditions for satisfying those wants” and attributing “to physical things particular degrees of importance”⁸. So the problem of a “sole” subject, unsubjected to any prior generality, but rather creating generalities – e.g. those creating the complex web of economic life – together with other “sole” individuals by means of commonly lived motives, purposes and actions, has been approached by Schutz already before he engaged in strictly philosophical reflection. Hence comes his fundamental intuition: to understand a complex, universal system (for instance an economic system), we have first to decipher actions and motives of individual actor⁹.

more recent „requiem for phenomenology“ (T. Blin, *Requiem pour une phénoménologie. Sur Alfred Schütz, Merleau-Ponty et quelques autres*, Editions du Félin, Paris 2010). It is not the intention of the present paper to enumerate them. This attitude is very recently criticized as a misunderstanding e. g. by Salice and Schmid, who in this context critically discuss the claim, “almost routinely” raised “particularly in the second half of the twentieth century”, that “phenomenological analysis of intentionality and consciousness commits to a basically solipsistic position” (A. Salice, H.B. Schmid, “Social Reality – The Phenomenological Approach”, in: A. Salice, H.B. Schmid (ed.), *The Phenomenological Approach to Social Reality. History, Concepts, Problems*, Springer, New York-Berlin-Heidelberg 2016, p. 1–16. 1–2).

⁷ Cf. G. Walsh, „Introduction”, *op. cit.*, p. XVIII

⁸ M. Barber, “If only to be heard: value-freedom and ethics in Alfred Schutz's economic and political writings”, in: M. Endress, G. Psathas, H. Nasu (eds.), *Explorations of the Life-World. Continuing Dialogues with Alfred Schutz*, Springer, Dordrecht 2005, p. 176.

⁹ T. Blin, *Requiem pour une phénoménologie, op. cit.*, p. 68; N. Marquis, “Blin Thierry, Requiem pour une phénoménologie. Sur A. Schütz, Merleau-Ponty et quelques autres”, *Recherches sociologiques et anthropologiques*, 41-2 (2010) 142-145. “Blin propose de revenir sur les emprunts théoriques de Schütz (parmi lesquelles Husserl, Bergson, James, Von Mises etc.), en commençant par un aspect souvent oublié de son parcours intellectuel: ses accointances avec l'École autrichienne d'économie (Von Mises, Bohm-Bawerk, Von Hayek etc.). Schütz en retiendra une idée fondamentale pour sa sociologie phénoménologique: pour comprendre un système (par exemple économique), c'est au déchiffrement des actions et des motifs individuels qu'il faut s'atteler.” *Ibidem*, p. 143.

Further philosophical inspiration: neo-kantianism of the Southwest school

Another important source of inspiration, that had influenced Schutz before his engagement in phenomenological reflection, is the entanglement of Schutz's thinking in neo-kantianism, strictly bound to his project of completing the Weberian notion of meaningful social action. Both the milieu of the Austrian school of law and economics (Schutz's first academic context), the Austrian school of Marx interpreters (the so-called Austro-marxism)¹⁰, as well as Max Weber's reflection (in particular through Georg Simmel) were profoundly influenced by Kant and neo-kantianism¹¹, in particular in the form of discussions of these times concerning the scientific status of the natural and the humanistic sciences (*Naturwissenschaften* and *Geisteswissenschaften*), being a variation of the perennial problem of our cognitive access to the world. The status of sociology – the science for which Schutz decided to find a theoretical grounding – was particularly fragile after its founder Auguste Comte, whose positivism urged him to found sociology on the model of physics, with its general unchanging laws concerning observable facts, and to perceive human cognitive activity as a way of transforming human brain into the exact mirror of objective, immutable external order¹². With this position – to the ear of a Kantian sounding very much like metaphysics, for suggesting that our mind can faithfully reflect the social world “as it is”, just as it reflects the external order in physics, chemistry or biology – sociology after Comte had little chances to develop a critical reflection on its own field of cognition¹³. Hence the significance of debates led in the German speaking circles at the end of the 19. and at the beginning of the 20. century, especially those influenced by two main representatives of the Baden or Southwest school of neo-kantianism, Wilhelm Windelband and Heinrich Rickert, trying to save the cognitive field of humanities (and sociology in particular) from ruthless charges of a more strict branch of neo-Kantians (from the so-called Marburg school), postulating that only disciplines discovering universal laws and invariable structures, obeying logical or mathematical laws, can be seen as science. The Badenians tried to delineate sociology's own special field by pointing to the domain of values, conceived as some kind of entities of spiritual, nonempirical order, that can nonetheless be referred to and represented by empirical data gathered, as it is the case in social sciences, not by means

¹⁰ Cf. M. Endress, „Einleitung der Herausgeber“, in: Alfred Schutz, *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*, UVK, Konstanz 2004, p. 15.

¹¹ H.J. Helle, *Theorie der symbolischen Interaktion. Ein Beitrag zum verstehenden Ansatz in Soziologie und Sozialpsychologie*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden 2001, the chapter „Zwischen Positivismus und Neukantianismus“, p. 11–14; E.K. Scheuch, „Vorwort“, in: H.J. Helle, *Theorie der symbolischen Interaktion*, op. cit., p. 3; T. Nenon, „Max Weber“, in: L. Embree et al. (eds.), *Encyclopedia of Phenomenology*, Kluwer, Dordrecht-Boston-London 1997, p. 729–732; R.A. Gareman, *The dual vision. Alfred Schütz and the myth of phenomenological social science*, Routledge, London-New York 2014 [1977], chapter “Max Weber's methodology in its historical context”, p. 5–15; J.I. (Hans) Bakker, “The Life World, Grief and Individual Uniqueness: Social ‘Definition’ in Dilthey, Windelband, Rickert, Weber, Simmel and Schutz, *Sociologische Gids* 42-3 (1995), p. 187–212.

¹² „Alors on reconnaît directement que le plus difficile et le plus important de notre existence intellectuelle consiste à transformer le cerveau humain en un miroir exact de l'ordre extérieur.” Auguste Comte, *Système de politique positive. Tome deuxième contenant la statique sociale ou le traité abstrait de l'ordre humain*, Otto Zeller, Osnabrück 1967 [1852], p. 382; quoted after: H.J. Helle, *Theorie der symbolischen Interaktion*, op. cit., p. 12.

¹³ On Comte as a „metaphysician” from the neo-kantian perspective see H.J. Helle, op. cit., p. 11–12.

of generalizing (nomothetic) methods, but by means of individualizing (idiographic) sample collecting. But in this context values – objects having a weak cognitive and ontological status, supposed not to “be”, but to “oblige” or “have significance” (German: *Geltung*)¹⁴, according to the famous formula of Herman Lotze, repeated by both the Marburgians and the Badenians – appear to be a paradoxical and unclear concept, and therefore an insufficient ground for justifying sociology’s scientific character. As Goreman writes, “Windelband and Rickert have failed to explain how we can scientifically explain aspects of cultural behavior apart from either the metaphysical assumption of Dilthey [postulating an unwarranted, direct link between analyzed values and some objective, spiritual entities] or the positivists’ demand for criteria of objectivity based on empirically confirmed regularities of nature. Their attempts to avoid both metaphysics and empirically verified causal explanation has left them with nothing at all”¹⁵.

Max Weber’s reaction to the Southwest school and Schutz’s point of departure

As the representatives of the neo-kantian Baden school, with their stress put on the methodological autonomy of humanities and the difference between humanities and the natural sciences, did not manage to adequately justify sociology’s claim to scientific validity, the more interesting and promising, especially at the time Alfred Schutz began his career, appeared the solution given to this problem by Max Weber. Weber accepted the logical separation of natural and cultural sciences proposed by Windelband and Rickert, but rejected their view that these two kinds of sciences use radically different methods. He contended that both natural and social sciences use both types of methods (i. e. nomothetic or generalizing, and ideographic or individualizing). According to him, both natural and social sciences search for general, universal explanations and occasionally study unique aspects of particular phenomena¹⁶. This view, rather paradoxical if we take into account the specific efficiency and evidence, with which natural sciences find and prove validity of their general laws, and the notoriously particular, nonuniversal character of descriptions in historical and social sciences, was nonetheless an important step forward towards the explication of scientificity of the latter. In a certain sense, Weber’s conception left this particular domain of philosophy of science with more questions than answers, urging – more or less explicitly – the question about the nature of the passage from idiographic sampling to nomothetic posing of general rules, structures and laws and about the more complex relations between both kinds of cognitive procedures.

In his description of Alfred Schutz’s way to his unique cognitive standpoint, expressed paradigmatically in his early work *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* (1932), Walsh makes clear why and how Weber sought a way out from the ambiguous and opaque

¹⁴ J. Krasicki, „Russian Values and America”, in: M.C. Flamm, J. Lachs, K.P. Skowroński (ed.), *American and European Values. Contemporary Philosophical Perspectives*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2008, p. 26; G. Rose, *Hegel: Contra sociology*, The Athlone Press, London 1995, p. 12. Rose’s point of view is interesting for the interpretation of the sociological paradigm, e.g. for her thesis that “the transcendental [i. e. kantian] structure of Durkheim’s and of Weber’s thought has been persistently overlooked”(p. 1).

¹⁵ R.A. Goreman, *The dual vision, op. cit.*, p. 9.

¹⁶ *Ibidem*, p. 9–10.

language of values, inherited from the world of neo-kantian concepts.¹⁷ Concerning neo-kantianism, he stresses two traits of the Southwest school, important for understanding of Weber's and Schutz's positions: its strong accent put on subjectivity and the activity of the mind in the process of producing knowledge, related to the priority of values (a reason for which the Badenians were sometimes called neo-Fichteans) and the accent on the processual, actual side of social contents, leading to a certain opposition of actuality and value. So, "Rickert's influence upon Weber lay chiefly in the notion of actuality as an unorganized manifold which is then approached from the standpoint of certain interests or values and so organized into a conceptual system. However, Weber insisted, as Schutz makes clear, that in quite another sense science is perfectly objective and value-free (*wertfrei*). "It is one thing to ask questions in terms of a value or interest. It is quite another thing to answer them in such terms"¹⁸. If, therefore, values in Weber's theoretical proposal lose their explicative power in favor of a kind of scientific objectivity based on "actuality as an unorganized manifold", it seems perfectly logical that this "manifold" must get rid of its allegedly "unorganized" character, becoming a set of social, subjective practices and actions endowed – processual as they are – in some capacity of order, analizable and understandable scientifically. This is exactly the point Schutz will make, making sense of Weber's notion of meaningfulness of social actions, and making explicitly reference to the Southwest school¹⁹.

Husserl's discussion with the Marburg school on psychologism and Schutz's main phenomenological problem

Before, however, we consider Schutz's project of analyzing phenomena of social order, viewed as fundamentally subjective meaningful actions, in their paradoxically transcendental and/or mundane character, and thus revealing the deeply cognitive insight of Schutz's social thought, we should first turn our attention to the fact that – as we have noticed initially – Alfred Schutz, creating his theory of social action, was first of all a phenomenologist: not only a social thinker inspired by phenomenology, but an original and pungent phenomenologist on his own, considered by Edmund Husserl to be one of his most promising disciples. If then his "protosociology" was to give an answer to the basic phenomenological questions, then it has to deal with the fundamental issue permeating Husserl's project in its totality – the problem of self-justification of human cognition by means of the givenness of what "shows" itself in the perceptual, intuitive web of conscious acts and their intentional correlates (*Anschauung*)²⁰. In other words, it has to deal – at least implicitly – with the problem of the so-called self-evidence.

¹⁷ G. Walsh, „Introduction”, in: A. Schutz, *The Phenomenology of the Social World*, *op. cit.*, p. XIX-XXXVI.

¹⁸ *Ibidem*, p. XX.

¹⁹ Cf. A. Schutz, *The Phenomenology of the Social World*, *op. cit.*, in particular the paragraph "Max Weber's Concept of Meaningful Action", p. 15–20, and the paragraph "Transition to the Analysis of the Constituting Process. Clarification of the Concept of "Attaching Meaning to an Act" (p. 38–44), where Schutz explicitly mentions the Southwest German school as inspiration for Weber's understanding of the intended meaning of social action (p. 43).

²⁰ A. Schutz in *The Phenomenology of the Social World* does not mention explicitly the representatives of the Marburg school; he does mention, however, at the very beginning of *The Phenomenology of the Social World*, the divergence between Rudolf Carnap and Edmund Husserl as to the possibility of knowing the other's inner states, i.e., concerning the very possibility of meaningful

Husserl's question of self-evidence, posed the most explicitly in his "Logical Investigations" (*Logische Untersuchungen* (1900) – LU), reveals the deeply problematic character of any justification of what we may call adequacy – the upright character of our cognitive references to the world. Profoundly intertwined as it is with the neokantian context, it points to the real purpose of critical philosophy after Kant – aware of the impossibility of any direct conceptual grasping of "things as they are" (*Ding and sich*), and tending nonetheless to cognitively find a way to them, thanks to some stable "conditions of possibility" of knowledge, considered to be its *a priori*. If our perceptions or judgements are to be "adequate" in this sense (let us use the word "adequate" without reference to its complex mortgage and to the fact Husserl uses this word in a different context) on the ground of their intentional structure, as learned Husserl's master Brentano, they somehow have to be self-evident inasmuch as they reach the outer world, irreducible to the subject's phantasms or conceptual schemes. That is why Husserl – just as the neo-Kantians of his day, confronted with Brentano's notion of intentionality – with his postulate of getting *zurück zu den Sachen selbst*, is wrestling with the reproach of psychologism, trying (in vain inasmuch as he is still not able to go beyond perceptions, concepts and judgments) to show he can sufficiently describe a genuine act of cognition, having at his disposal something more than a sheer feeling that what one "sees" is right. This apparently futile effort leads to contradictions – on the one hand, remarks Husserl, "if we were not allowed to trust self-evidence any more, how could we make, and reasonably defend, any assertions at all?"²¹, and, on the other hand, he must admit that "one might then ask what gives such a special feeling authority, how it manages to guarantee the truth of our judgement, 'impress the stamp of truth' on it, 'proclaim its truth', or whatever other metaphor one cares to use"²². One may contend that, inasmuch as we see Husserl's oeuvre as a continuity and a coherent whole²³, his later writings were an attempt to describe – by means of such notions as the transcendental subject, lifeworld and the like – a kind of "self-evidence" irreducible to a psychological "feeling".

This mysterious gnosiological character of self-evidence – being, as we said, at the same time a psychological feeling and something we cannot treat as such, if its justifying capacity is to be maintained and defended – takes on an almost mythological shape, as, according to Husserl, "to every truth-as-such correspond, ideally or conceptually, a possible judgement of some possible (human or inhuman) intellect in which that truth was experienced as self-

synchronizing of streams of consciousness (p. 21–22). Given the influence of the Marburgians on the Vienna Circle (cf. e. g. T. Uebel, "Vienna Circle", in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2016), <https://plato.stanford.edu/entries/vienna-circle/>), the connection of this passage to our point here becomes visible.

²¹ E. Husserl, *Logical investigations*, transl. J.N. Findlay, Routledge, London-New York 2008 [1900], § 40, p. 90–100; quoted after: M. Kusch, *Psychologism. A Case Study in the Sociology of Philosophical Knowledge*, Routledge, London-New York 1995, p. 82.

²² E. Husserl, *Logical investigations*, *op. cit.*, § 51, p. 120; cf. M. Kusch, *op. cit.*, p. 82

²³ If we do not agree, e.g., with Kevin Mulligan's and Barry Smith's brilliant classical review of *Logical investigations* (Kevin Mulligan, Barry Smith, "Husserl's Logical Investigations", *Grazer Philosophische Studien* 27(1986), p. 199–207), stating that it was "Husserl's one true masterpiece" and that his later writings, tending to be "unclear and to suffer from an excess of grandiose terminology" (*ibidem*, p. 199) only contributed to the lack of proper reception of his thought. It seems that adherents of the opposite, hermeneutical and hence "non-exact" and non-analytical lecture of Husserl, share the same tendency to oppose two different philosophical projects in Husserl's writings, inclining towards the opposite opinion.

evident”.²⁴ It is no wonder, therefore, that the famous reproach of psychologism went in both directions; Husserl and the neo-Kantians of his time (especially the representatives of the Marburg school, focused on the very core of Kant’s epistemological aporia) mutually accused each other of the psychologistic fallacy, claiming at the same time that the opponent borrows their own arguments against it²⁵. As Wilhelm Wundt, one of the founders of modern psychology and one of the participants of the mentioned discussion, has put it in his critique of Husserl’s alleged inability to define self-evidence, “even stranger than the failure of psychologism is the fact that logicism [i.e., Natorp’s, Brentano’s and Husserl’s position] fares no better. The latter fares no better despite its empathic appeal to the self-evidence of logical laws. This is because logicism’s appeal [to the self-evidence of logical laws] moves in a continuous circle: it declares logical laws self-evident, but then again it bases self-evidence upon the validity of logical laws. In order to escape this circle, logicism can do no better than explain that self-evidence is an ultimate fact which cannot be further defined. And since a fact can only be regarded as existing if it is somehow given within a perception [Anschauung, intuition], it is understandable that logicism treats immediate perception and indefinability as equivalent modes of justification (...). However, since every immediate perception is a psychological process, the appeal to immediate perception amounts to a relapse into psychologism”²⁶.

Figuratively speaking, everybody at the time *Logical Investigations* have been issued and reviewed felt that something has to be done with the conundrum of psychologism, and nobody found an adequate language or concepts to solve the problem. From this point of view, Husserl’s further inquiries, however they may be perceived by his critics as “too esoteric”²⁷, “unclear” or “suffering from an excess of grandiose terminology”²⁸, may be seen as an attempt to ground our cognitive openness to the world in the activity of the subject(s) of intentional acts, the primordial *Anschauung* (understood at the same time as perception and intuition), in such a way as to make visible the non-psychological, purely gnosiological character of something that is initially, intuitively perceived as the experience (*Erlebnis*) of self-evidence.

Here comes the sociophenomenological project of Alfred Schutz, that, if considered from this point of view, may be interpreted as an important answer to this basic phenomenological question, being in itself a variation of the even more fundamental problem of modern philosophy after Descartes, dealing with the paradox of our cognitive access to the world “out there”. With this possible interpretation in view, we will now try to revise some common and basic philosophical opinions concerning Alfred Schutz’s protosociology. From our considerations hitherto it may be concluded that to understand Schutz’s phenomenological project we need to reflect on it in the context of epistemological discussions of his time, especially in the context of the neo-kantian tradition, and that in the neo-kantian

²⁴ M. Kusch, *op. cit.*, p. 82; cf. E. Husserl, *Logical investigations, op. cit.*, § 50, p. 116–118.

²⁵ In this kind of a deeply confused dialogue were engaged, apart from such prominent figures as E. Husserl and P. Natorp, such philosophers as Busse, Heidegger, Heim, Jerusalem, Moog, Palagyi, Schuppe, Wundt, Cornelius, Erdmann, Höffler, Lipps, Mach, Meinong, Sigwart and Rickert; cf. M. Kusch, *op. cit.*, p. 82–89.

²⁶ W. Wundt, *Kleine Schriften*, vol. 1, Wilhelm Engelmann Verlag, Leipzig 1910, p. 623–625; quoted after: M. Kusch, *op. cit.*, p. 82–83.

²⁷ M. Kusch, *op. cit.*, p. 88.

²⁸ K. Mulligan, B. Smith, “Husserl’s Logical Investigations”, *op. cit.*, p. 199.

world the strictly epistemological attitude of the representatives of the Marburg school, such as Paul Natorp and Herman Cohen, may be even more relevant to this topic of consideration than discussions of the adherents of the Southwest school, focused on the methodological difference between the natural sciences and humanities, although the latter are closer to the subject matter of protosociology, by means of which Schutz expressed his answer to phenomenology's fundamental question. The mysterious fact that Schutz's considerations, being fundamentally a philosophical and ontological project, attained such a great significance in the social sciences, while passing almost without notice in philosophical milieus, remains an interesting issue in and of itself.

Presenting the fundamental problem of phenomenology, as we have presented it, pointing to the three sources influencing Schutz's thought (individualizing theories of economy and law, the discussion between Weber and the Badenians concerning methodology of social sciences, and the discussion of self-evidence between Husserl and the Marburgians) in the reverse order, we may now speak of an individual, allegedly "sole" subject of conscious acts, realizing social and cognitive order in Rickert's and Weber's actuality, passing from individualizing sampling to general laws. If this way of explicating the self-evidence of knowledge is to defend itself against the reproach of solipsism or idealism, it has, in the first place, to present itself as an *intersubjective* process, passing from the allegedly solitary awareness, through harmonization of various streams of consciousness, to the "closer" We-perspective, and then to the more general, idealized and typified They-perspective, capable of yielding general laws, patterns and schemes, in the continuous course of attributing (social) "actions" their "meanings". This is exactly what Schutz does, offering at the beginning of his theoretical journey, in his fundamental and seminal work "The Phenomenology of Social World" (*Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*, 1932) a comprehensive reconstruction of the (sole and social) subject's relation to the world, comparable only to Martin Heidegger's *Being and Time*²⁹. This is, therefore, how the sociological perspective turns out to be a solution of the problem of apparent solipsism in the philosophy of consciousness.

Secondly, in order to defend itself against the accusation of solipsism, this way of explicating self-evidence of knowledge has to present itself as an intersubjective *process* rather than series of separate acts with distinct justifications, though it is clear that the word "process" is in this context insufficiently explanatory and clear. Whatever the self-evidence discussed by Husserl and the Marburgians may be, it would have to be understood rather as some kind of *process* or cognitive *procedure* than as an attribute of separate cognitive acts, be it prepredicative or predicative. But we will not be able to develop this aspect in the present paper.

Let us now see how Schutz, whose sociophenomenological theorizing can be hardly viewed as transcendental solipsism, develops his description of the intersubjective process of establishing/realizing self-evidence, in which harmonization of multiple streams of

²⁹ If some authors – as does P.K. Aspers, "The Second Road to Phenomenological Sociology", *Society* 47-3 (2010), p. 214–219 – ask if it were not better if modern sociology, looking for a theoretical ground of the social practices, turned rather to Heidegger's existential ontology than to the phenomenology of Alfred Schutz, stating that "had social science phenomenologists also studied Heidegger, we could be better off" (*ibidem*, p. 217), it is not unreasonable to ask if Schutz and phenomenology have been properly understood, if we still see him as asolipsistic thinker.

consciousness plays a preponderant role. The quest for meaning attributed to social actions becomes thus the quest for the flow of time.

2. THE WAY OUT OF THE SOLIPSISTIC TRAP: SCHUTZ'S PHILOSOPHY OF (INTER) SUBJECTIVE TIME

Schutz's "The Phenomenology of the Social World": the basic line of thought

The basic structure of "The Phenomenology of the Social World"³⁰ reveals the fundamental structure of the social subject's being in the world. Schutz proceeds from formulating the postulate of theoretical grounding of Max Weber's concept of meaningful action (part 1., p. 3–44) and stating the need of "clarification of Max Weber's basic concept of interpretive sociology", of such concepts of his theory as "direct understanding and motivational understanding", "subjective and objective meaning" and "meaningful action and meaningful behavior" (p. 13), to the constitution of meaningful lived experience in the individual stream of consciousness (part 2., p. 45–96), stressing that he "lean[s] heavily on Bergson's concept of duration and even more on Husserl's analysis of the constitution of subjective experience" (p. 13). The notion of constitution – a key concept for understanding Husserl's project of phenomenology – may be treated here as equivalent of self-evidence as process or cognitive procedure, to which we have referred formerly.

This reconstruction of the constitution of meaningful experience is further realized by Schutz as a "theory of intersubjective understanding" (part 3., p. 97–138), enabling him to clarify the passage from the subjective to the objective meaning, from the direct harmonizing of two individual streams of experience to the complex and standardized world of signs and sign systems. This passage is particularly well visible in his description of "the structure of the social world" (part 4., p. 139–214), conceived as the last of the four main parts of the book. Here we see clearly, already in the very structure of chapters, the transit from the face-to-face intersubjectivity and the we-relationship (p. 163–175) to the complex, anonym social structure, the "world of contemporaries" with its they-relationship, ideal types and ideal-typical interpretive schemes, constituting a subject of indirect social observation (p. 176–206). So, as we see, this theoretical reconstruction of the social being-in-the-world (to borrow a phrase from Martin Heidegger) proves to be the reconstruction of processual self-evidence, conceived as constitution of social meaning and passing from idiosyncratic direct intersubjective experience to complex, anonym, objective social and cognitive structures. Hence – indirectly and implicitly, because Schutz does not postulate such an outcome of his analysis – the basic Husserlian problem of self-evidence/constitution seems to be clarified.

Schutz's fundamental intuition: the pre-reflexive and the reflexive side of the time structure

If we are to grasp properly this basic dimension of Schutz's reflection – to understand, how in his theory the meaning constitutes itself, or becomes self-evident, not only in some kind of an insulated solitary consciousness, but in our common, "real", social world, we have to conceive properly the passing from the subjective to the objective meaning, inter-

³⁰ See footnote 2.

twined with the temporal structure of social action itself and of its thematic, conceptual side. One of the criticisms of Schutz of the comprehensive sociology of Weber is that it did not pay sufficient attention to time in the examination of meaning. The Austrian sociologist reworks therefore the theses on time of Bergson and Husserl (mainly from his lectures on the consciousness of internal time) in a synthesis that helps us to understand processes related to the constitution of subjectivity and the intersubjectivity in the world of everyday life.³¹ Because it is in the specific time-structure of our (inter)subjective actions and acts that the meaning reaches its constitution, the proper description of this temporal constitution of meaning is crucial. This justifies Schutz's pregnant phrase from "The Phenomenology of the social world", that becomes increasingly present and commented in the recent reception of his sociophenomenology: "*the problem of meaning is a time problem.*"³² "*Sinnproblem ist ein Zeitproblem*"³³.

If we take this phrase seriously, we have good chances to go beyond the understanding of Schutz focused on his (or Husserl's) allegedly idealistic transcendental ego constructing its meanings, and accusing him of the solipsistic conception of the world³⁴. Schutz reconstructs the world of social actions, shared by the subjects with the others in the common, paramount everyday reality, and immersed in the flow of time which, just as Bergson's *durée*, is too complex to our analyzing consciousness and hence inaccessible for our direct reflection. The question of our cognitive access to that flow is, as a matter of fact, not fully described in Schutz's project, and the further inquiry into this matter remains maybe the biggest challenge of this type of reflection.³⁵ The basic, fundamental time flow, in which the meaning of social action is actually and permanently being constituted, is accessible to Schutz only metaphorically – particularly important in this regard are his writings about the phenomenology of music, echoing Husserl's analyses from his lectures on the inner time consciousness³⁶, because, as Schutz puts it, "music is a meaningful context which

³¹ R. Venturini, „Time, intersubjectivity, and musical relationship in Alfred Schutz”, *Società Mutamento Politica*, vol. 6, nr 12 (2015) 165-201. 165.

³² A. Schutz, *The phenomenology of the social world*, *op. cit.*, p. 12; cf. R. Venturini, *op. cit.*, p. 165; Luigi Muzzetto, *op. cit.*, p. 7; Thomas Luckmann, „Geschichtlichkeit der Lebenswelt?”, *Filozofsky Vestnik* 2 (1991), p. 23–37, 26–27 (cf. the same text in: Thomas Luckmann, *Lebenswelt, Identität und Gesellschaft*, Universitätsverlag Konstanz, Konstanz 2007, p. 193–205).

³³ A. Schütz, *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*, *op. cit.*, p. 8; J. Šubr, „The Problem of Time from the Perspective of the Social Sciences“, *Czech Sociological Review* IX-2 (2001), p. 211–224. 219.

³⁴ Th. Blin, *Requiem pour une phénoménologie*, *op. cit.*, p. 68.

³⁵ There are even authors – like Luigi Muzzetto, *op. cit.*, p. 15 – attributing unconscious character to the ground of because-motives in Schutz, notwithstanding the fact that Schutz declares e. g. that speaking of unconscious experiences is contradictory, since “in our view experience implies consciousness” (A. Schutz, *The Phenomenology of the Social World*, *op. cit.*, p. 63; *Der sinnhafte Aufbau* (1960), *op. cit.*, p. 63). But Schutz's further considerations from the same fragment prove that we can speak about some form of “unconsciousness” of experiences and action (*Handeln*), and that the whole question is deeply paradoxical, as is the problem of unconsciousness in the philosophy of consciousness in general.

³⁶ A. Schutz, *Frammenti di Fenomenologia della musica*, Guerini e Associati, Milano 1996 [1964]; cf. A.G. Goettlich, „Music, Meaning, and Sociality: From the Standpoint of a Social Phenomenologist”, in: M. Barber, J. Dreher (ed.), *The Inerrelation of Phenomenology, Social Sciences and the Arts*, Springer, Dordrecht 2014, 243-258; R. Venturini, *op. cit.*, p. 172 f.; B. Jabłońska, *Teoretyczne źródła socjologii muzyki w świetle klasycznej myśli H. Spencera, G. Simmla, M. Webera oraz*

is not bound to a conceptual scheme”; “yet this meaningful context can be communicated”³⁷.

What is, however, very well analyzed and described in Schutz’s theory, is the reflexive, conscious side of the process of social constitution of meaning, related to attributing explicit meaning to social action. Accessible to consciousness, and actively participating in the constitution of social meaning, are our projects of actions, present to us not as genuine facts or events, but as projects of actions accomplished in phantasy and given in the temporal form of the future perfect tense (*modo futuri exacti*)³⁸. These projects of future actions are, however, genuine intentional acts, shaping not only our present and future actions, but also our vision of the past. The very flow of time, the process of the constitution of meaning, on the other hand, is accessible to us not as present, but as already past *acts*, as completed actions, conceived in the form of the past tense (*modo praeterito*).

Paradoxical in this description of the conscious side of the temporal constitution of meaning is the awkward fact that we never actually consciously deal with the present, nor even with the future, but always with the *past*, be it imagined or remembered. The whole issue of remembering, recollecting, reminding, reminiscing and recognizing the past, as analyzed in the phenomenological reflection³⁹, seems to be of paramount importance for further understanding of the constitution of meaning and self-evidence of the socially given world.

3. CONSLUSION: HUSSERL AND SCHUTZ ON THE NATURE OF PHENOMENOLOGICAL REDUCTION

In the postscript to his *Formal and Transcendental Logic*, published in 1930 and read with interest and attention by Schutz, Edmund Husserl poignantly explained the misunderstanding concerning his alleged idealism and the nature of his transcendental phenomenology in *Ideas I*, stressing fundamental unity between the transcendental and the mundane side of his philosophy. As he states there, “people didn’t understand the principal new thing of the ‘phenomenological reduction’ and therefore the ascension from the mundane subjectivity (human being) to the transcendental subjectivity”⁴⁰. Further he added: “That the world exists, is totally doubtless. A quite different thing is to understand this doubtlessness carrying this life and positive science and to clarify its ground. (...) The transcendental intersub-

A. Schütza [The theoretical foundations of the sociology of music in the light of the classics: Spencer, Simmel, Weber and Schütz], *Muzyka: Kwartalnik Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk* 58-1 (2013), s. 3–21.

³⁷ R. Venturini, *op. cit.*, p. 172.

³⁸ A. Schutz, *The phenomenology of the social world*, *op. cit.*, p. 82f.; R. Venturini, *op. cit.*, p. 166.

³⁹ For the classical analysis in this domain, see E.S. Casey, *Remembering. A Phenomenological Study*, Indiana University Press, Bloomington, IN 2000.

⁴⁰ E. Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Drittes Buch: Die Phänomenologie und die Fundamente der Wissenschaft (Husserliana V)*, ed. M. Biemel, M. Nijhoff, D. Haag 1971, p. 140; quoted after: Shinji Hamazau, „Identity and Alterity – Schutz and Husserl on Phenomenology of Intersubjectivity“, in: K. Lau, C. Cheung, T. Kwan (ed.), *Identity and Alterity. Phenomenology and Cultural Traditions*, Königshausen & Naumann, Würzburg 2010, p. 99–112. 102.

jectivity is therefore that in which real world is constituted as objective, as being for everyone"⁴¹. This integral unity of the phenomenology of the transcendental ego and the phenomenology of the lifeworld, and the obvious realism of the Husserlian *epoché* resulting thereof was later defended by Alfred Schutz in a remarkable commentary to his master's philosophy, "Husserl on the Problem of Transcendental Intersubjectivity", presented at Husserl-Colloquium in Royaumont in 1957 and discussed there with, among others, Eugen Fink and Roman Ingarden⁴². Schutz defended there basic positions concerning the mundane, realistic character of transcendental reduction, and criticizing at the same time certain interpretational changes that have occurred later in Husserl's writings: He wrote that an essential difficulty consists in "a transformation of sense which the concept of constitution has undergone in the course of the development of phenomenology"⁴³. "At the beginning of phenomenology, constitution meant clarification of the sense-structure of conscious life, inquiry into sediments in respect of their history, tracing back all *cogitata* to intentional operations of on-going conscious life. (...) But unobtrusively, and almost unaware, it seems to me, the idea of constitution has changed from an explication of the sense of being, into the foundation of the structure of being; it has changed from explication into creation"⁴⁴. "Husserl's failure [to account for the constitution of transcendental intersubjectivity]", explains Schutz further in the same text, "is due to his attempt to interpret the ontological status of social reality within the life-world as the constituted product of the transcendental subject, rather than explicating its transcendental sense in terms of operations of consciousness of the transcendental subject"⁴⁵. Alfred Schutz, faithful to Husserl's original project of phenomenology, renounced that temptation of such acute ontologization of phenomenological reduction, suggesting solipsism of the transcendental ego and idealism, and pursued his analysis as "an explication of the sense of being", understood, however, not as a vague *Daseinsanalytik*, but as a legitimate field of empirical studies, thus acquiring a high status of one of the founding fathers of contemporary sociology. The consequences of this theoretical manoeuvre are yet to be studied and analyzed, making possible a rediscovery of phenomenology's project.

REFERENCES

1. Aspers P., "The Second Road to Phenomenological Sociology", *Society* 47-3 (2010), p. 214–219.
2. Bakker J.I. (Hans), The Life World, Grief and Individual Uniqueness: Social 'Definition' in Dilthey, Windelband, Rickert, Weber, Simmel and Schutz, *Sociologische Gids* 42-3 (1995), p. 187–212.
3. Barber M., "If only to be heard: value-freedom and ethics in Alfred Schutz's economic and political writings", in: Martin Endress, George Psathas, Hisashi Nasu (eds.), *Explorations of the Life-World. Continuing Dialogues with Alfred Schutz*, Springer, Dordrecht 2005, p. 173–202.

⁴¹ *Ibidem*, p. 153; S. Hamazau, *op. cit.*, p. 102.

⁴² A. Schütz, *Gesammelte Aufsätze*, M. Nijhoff, Den Haag 1971, p. 90 f.; quoted after: S. Hamazau, *op. cit.*, p. 104.

⁴³ A. Schütz, *Gesammelte Aufsätze*, *op. cit.*, p. 117; S. Hamazau, *op. cit.*, p. 104.

⁴⁴ A. Schütz, *Gesammelte Aufsätze*, *op. cit.*, p. 117; S. Hamazau, *op. cit.*, p. 104–105.

⁴⁵ A. Schütz, *Gesammelte Aufsätze*, *op. cit.*, p. 122; S. Hamazau, *op. cit.*, p. 104.

4. Barber M., „Alfred Schutz”, in: E.N. Zalta, U. Nodelman, C. Allen, R.L. Anderson (ed.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University, Stanford, CA 2016, <https://plato.stanford.edu/entries/schutz/>.
5. Blin T., *Requiem pour une phénoménologie. Sur Alfred Schütz, Merleau-Ponty et quelques autres*, Editions du Félin, Paris 2010.
6. Casey E.S., *Remembering. A Phenomenological Study*, Indiana University Press, Bloomington, IN 2000.
7. Comte A., *Système de politique positive. Tome deuxième contenant la statique sociale ou le traité abstrait de l'ordre humain*, Otto Zeller, Osnabrück 1967 [1852].
8. Dreher J., „Einleitung”, in: T. Luckmann, *Lebenswelt, Identität und Gesellschaft*, Universitätsverlag Konstanz, Konstanz 2007, p. 7–23.
9. Endress M., „Einleitung der Herausgeber“, in: A. Schutz, *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*, UVK, Konstanz 2004, p. 7–66.
10. Gareman R.A., *The dual vision. Alfred Schütz and the myth of phenomenological social science*, Routledge, London-New York 2014 [1977].
11. Gillian R., *Hegel: Contra sociology*, The Athlone Press, London 1995.
12. Goettlich A.G., „Music, Meaning, and Sociality: From the Standpoint of a Social Phenomenologist“, in: M. Barber, J. Dreher (ed.), *The Inerrelation of Phenomenology, Social Sciences and the Arts*, Springer, Dordrecht 2014, 243–258.
13. Hamazau S., „Identity and Alterity – Schutz and Husserl on Phenomenology of Intersubjectivity“, in: K. Lau, C. Cheung, T. Kwan (ed.), *Identity and Alterity. Phenomenology and Cultural Traditions*, Königshausen & Naumann, Würzburg 2010, p. 99–112.
14. Helle H.J., *Theorie der symbolischen Interaktion. Ein Beitrag zum verstehenden Ansatz in Soziologie und Sozialpsychologie*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden 2001.
15. Husserl E., *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Drittes Buch: Die Phänomenologie und die Fundamente der Wissenschaft (Husserliana V)*, ed. Marly Biemel, M. Nijhoff, Den Haag 1971.
16. Husserl E., *Logical investigations*, transl. J.N. Findlay, Routledge, London-New York 2008 [1900].
17. Jabłońska B., *Teoretyczne źródła socjologii muzyki w świetle klasycznej myśli H. Spencera, G. Simmla, M. Webera oraz A. Schütza* [The theoretical foundations of the sociology of music in the light of the classics : Spencer, Simmel, Weber and Schütz] , Muzyka: Kwartalnik Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk 58-1 (2013), s. 3–21.
18. Krasicki J., „Russian Values and America”, in: M.C. Flamm, J. Lachs, K.P. Skowroński (ed.), *American and European Values. Contemporary Philosophical Perspectives*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2008, p. 26–35.
19. Kusch M., *Psychologism. A Case Study in the Sociology of Philosophical Knowledge*, Routledge, London-New York 1995.
20. Luckmann T., „Geschichtlichkeit der Lebenswelt?“, *Filozofski Vestnik* 2 (1991), p. 24–25 (also in: T. Luckmann, *Lebenswelt, Identität und Gesellschaft*, Universitätsverlag Konstanz, Konstanz 2007, p. 193–205).
21. Marquis N., „Blin Thierry, Requiem pour une phénoménologie. Sur Alfred Schütz, Merleau-Ponty et quelques autres”, *Recherches sociologiques et anthropologiques*, 41-2 (2010), p. 142–145.
22. Mulligan K., Smith B., „Husserl's Logical Investigations”, *Grazer Philosophische Studien* 27(1986), p. 199–207.

23. Muzzetto L., „Time and Meaning in Alfred Schütz”, *Time and Society* 15 (2006), p. 5–31.
24. Nenon T., „Max Weber“, in: L. Embree et al. (eds.), *Encyclopedia of Phenomenology*, Kluwer, Dordrecht-Boston-London 1997, p. 729–732.
25. Salice A., Schmid H.B., „Social Reality – The Phenomenological Approach”, in: A. Salice, H.B. Schmid (ed.), *The Phenomenological Approach to Social Reality. History, Concepts, Problems*, Springer, New York-Berlin-Heidelberg 2016, p. 1–16.
26. Scheuch E.K., „Vorwort“, in: H.J. Helle, *Theorie der symbolischen Interaktion*, op. cit., p. 3.
27. Schutz, Alfred, *Frammenti di Fenomenologia della musica*, Guerini e Associati, Milano 1996 [1964].
28. Schütz A., *Gesammelte Aufsätze*, M. Nijhoff, Den Haag 1971.
29. Schutz A., *The Phenomenology of Social World*, transl. and ed. by George Walsh and Frederick Lehnert, Northwestern University Press, Evanston, Ill. 1972 [1967]; original edition: Alfred Schütz, *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*, Springer Verlag, Wien 1960 [1932].
30. Srubar I., *Kosmion. Die Genese der pragmatischen Lebensweltstheorie von Alfred Schütz und ihr anthropologischer Hintergrund*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1988.
31. Uebel, T., „Vienna Circle”, in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2016), <https://plato.stanford.edu/entries/vienna-circle/>
32. Venturini R., „Time, intersubjectivity, and musical relationship in Alfred Schutz”, *Società Mutamento Politica*, vol. 6, nr 12 (2015), p. 165–201.
33. Walsh G., „Introduction”, in: A. Schutz, *The Phenomenology of the Social World*, op.cit., p. XV-XXX.
34. Wundt W., *Kleine Schriften*, vol. 1, Wilhelm Engelmann Verlag, Leipzig 1910.

CZAS I SENS. POJĘCIE INTERSUBIEKTYWNOŚCI ALFREDA SCHUTZA I JEGO ISTOTNOŚĆ EPISTEMOLOGICZNA

Dlaczego dziedzictwo Alfreda Schutza w tak znacznej mierze wpłynęło na teorię społeczną, pozostając zarazem stosunkowo mało znane w świecie filozofii, a zwłaszcza fenomenologii? Artykuł próbuje wykazać jego znaczenie dla tradycji fenomenologicznej, wskazując na istotność koncepcji Schutza dla takich problemów filozoficznych, jak rozumienie redukcji fenomenologicznej, oczywistość, zarzut psychologizmu, konstytuowanie się sensu i opozycja pomiędzy realizmem i idealizmem w fenomenologii. Podkreślając znaczenie, jakie myśli Schutza przypisywał Edmund Husserl, wychodzi on od historycznego tła refleksji Schutza (austriacka szkoła prawa i ekonomii, neokantyzm szkoły marburskiej i badeńskiej oraz jej wpływ na Maxa Webera, polemika Husserla z psychologizmem) by wykazać, na przykładzie „Fenomenologii świata społecznego”, jak Schutz unika pułapki solipsystycznej, rozwiązując problem oczywistości za pomocą opisu przedrefleksyjnego i refleksyjnego aspektu czasowej struktury doświadczenia, wpisanej w proces społecznego konstytuowania się sensu.

Analiza rozpoczyna się od nakreślenia historycznego tła refleksji Schutza, przechodząc od inspiracji teoriami prawnymi i ekonomicznymi, poprzez zaangażowanie w dyskusję o uzasadnieniu nauk humanistycznych i stanowisko, jakie zajął w niej Max Weber, stanowiące dla Schutza punkt wyjścia, do odniesienia Schutza do podstawowych kwestii fenomenologii,

streszczających się w zarzucie psychologizmu. Po tym wstępie refleksja Schutza okazuje się być rekonstrukcją oczywistości poznawczej pojętej jako proces, realizującej się we współistnieniu różnych strumieni świadomości, konkurującą poniekąd z *Byciem i czasem* Heideggera.

Słowa kluczowe: fenomenologia, neokantyzm, teoria społeczna, Alfred Schutz, Edmund Husserl, Max Weber.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.21

Przesłano do redakcji: styczeń 2018 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Bogusława DOBROWOLSKA¹
Edyta GWARDA-GRUSZCZYŃSKA²

CZYNNIKI POZAPŁACOWE MOTYWUJĄCE DO PRACY OSOBY NIEPEŁNOSPRAWNE W ŚWIETLE BADAŃ KWESTIONARIUSZOWYCH³

Aktywność zawodową osób niepełnosprawnych w Polsce determinuje wiele czynników. W przypadku tej grupy uczestników rynku pracy wydaje się, że w odróżnieniu od osób pełnosprawnych, większe znaczenie mogą mieć czynniki pozapłacowe. Identyfikację czynników wpływających na poziom aktywności osób niepełnosprawnych na rynku pracy w Polsce można przeprowadzić na trzech płaszczyznach. Pierwsza dotyczy jednostki, a zatem osoby niepełnosprawnej, która podejmuje decyzję o byciu aktywną bądź bierną zawodowo; druga – instytucji wspierających i koordynujących działania skierowane do osób z niepełnosprawnością; a trzecia relacji rząd – pracodawca, który jest skłonny zatrudnić osobę z niepełnosprawnością.

Celem artykułu jest wskazanie czynników motywujących osoby z niepełnosprawnością do pracy w Polsce, a także wskazanie zależności pomiędzy tymi czynnikami a cechami społeczno-demograficznymi osób niepełnosprawnych (tj. płeć, wiek, miejsce zamieszkania (miasto/wieś), wykształcenie, liczba mieszkańców w miejscu zamieszkania, czas orzeczenia o niepełnosprawności i stopień niepełnosprawności). Zaprezentowana w artykule analiza została oparta o wyniki badań kwestionariuszowych przeprowadzonych na losowej próbie 223 członków portali społecznościowych osób z niepełnosprawnością.

Przeprowadzone badania pokazują, że czynnikami najbardziej motywującymi osoby niepełnosprawne do podjęcia pracy są głównie czynniki pozapłacowe tj.: dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej, pewność zatrudnienia, dobra atmosfera, elastyczny czas pracy, niski poziom stresu i jasne zadania do wykonania. Badanie kwestionariuszowe pokazało również, że istnieje statystycznie istotna zależność między czynnikami motywują-

¹ Dr Bogusława Dobrowolska, Katedra Statystyki Ekonomicznej i Społecznej, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43, 90-214 Łódź; e-mail: boguslawa.dobrowolska@uni.lodz.pl

Bogusława Dobrowolska, PhD, Department of Economic and Social Statistics, Faculty of Economy and Sociology, University of Lodz, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43, 90-214 Łódź; e-mail: boguslawa.dobrowolska@uni.lodz.pl

² Dr hab. Edyta Gwarda-Gruszczyńska, Katedra Zarządzania, Wydział Zarządzania, Uniwersytet Łódzki, ul. Matejki 22/26, 90-237 Łódź, autor korespondencyjny, e-mail: edyta.gwarda@uni.lodz.pl

Edyta Gwarda-Gruszczyńska, DSc, PhD, Department of Management, Faculty of Management, University of Lodz, ul. Matejki 22/26, 90-237 Łódź, corresponding author, e-mail: edyta.gwarda@uni.lodz.pl

³ Treści wyrażone w artykule są opiniami autorek i nie przedstawiają stanowiska organów Narodowego Banku Polskiego.

Projekt pt. Forum Dyskusyjne – Pomiar i ocena zjawisk ekonomicznych i społecznych (MASEP2017) realizowany jest z Narodowym Bankiem Polskim w ramach edukacji ekonomicznej.

cymi osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a cechami społeczno-demograficznymi niepełnosprawnych. W artykule przeprowadzono analizy korelacji między cechami społeczno-demograficznymi badanych respondentów a trzema czynnikami najbardziej motywującymi osoby niepełnosprawne do podjęcia pracy tj. dostosowaniem stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej, pewnością zatrudnienia oraz dobrą atmosferą w pracy.

Słowa kluczowe: niepełnosprawność, motywacja, zatrudnienie.

1. WPROWADZENIE

Osoby niepełnosprawne są jedną z najbardziej wykluczonych grup na rynku pracy. Tymczasem aktywność zawodowa jest jednym z najlepszych sposobów na wyjście z izolacji, często również biedy. Podjęcie zatrudnienia przez osobę niepełnosprawną wpływa pozytywnie na ogólną poprawę jakości życia, ma ogromne znaczenie rehabilitacyjne i terapeutyczne. Umożliwia integrację w społeczeństwie, daje poczucie własnej wartości oraz niezależności ekonomicznej i osobistej. Dlatego tak bardzo ważne jest ograniczanie nie tylko barier architektonicznych i finansowych, ale przede wszystkim mentalnych. Konieczna jest zmiana postaw społecznych w stosunku do osób dotkniętych inwalidztwem. Niepełnosprawni muszą być postrzegani jako pełnowartościowe osoby w każdej dziedzinie życia, przede wszystkim w sferze zawodowej. Na trudną sytuację osób dotkniętych inwalidztwem na rynku pracy wpływ mają również postawy samych zainteresowanych. Problemem jest przede wszystkim niska samoocena, brak wiary w siebie oraz lęk przed zmianą.

Dla zwiększenia szans osób niepełnosprawnych na rynku pracy konieczna jest popularyzacja wśród pracodawców informacji o instrumentach finansowych, z których mogą korzystać pracodawcy decydujący się na zatrudnienie osoby dotkniętej inwalidztwem⁴. Ważne wydaje się być również poznanie czynników, które mogą osoby niepełnosprawne zachęcić do podjęcia zatrudnienia.

Celem artykułu jest wskazanie czynników motywujących osoby z niepełnosprawnością do pracy w Polsce, a także wskazanie zależności pomiędzy tymi czynnikami a cechami społeczno-demograficznymi osób niepełnosprawnych (tj. płeć, wiek, miejsce zamieszkania (miasto/wieś), wykształcenie, liczba mieszkańców w miejscu zamieszkania, czas orzeczenia o niepełnosprawności i stopień niepełnosprawności). Zaprezentowana w artykule analiza została oparta o wyniki badań kwestionariuszowych przeprowadzonych na losowej próbie 223 członków portali społecznościowych osób z niepełnosprawnością. Badanie zostało przeprowadzone w dniach 6–19.03.2017 roku. Badani respondenci wypełnili ankietę w wersji elektronicznej skierowaną do nich poprzez platformę survio.com.

2. NIEPEŁNOSPRAWNOŚĆ I JEJ ISTOTA

W literaturze przedmiotu można spotkać wieloaspektowe definicje osoby niepełnosprawnej. Jest to z pewnością efekt złożoności podejmowanej problematyki, dotyczy bowiem różnych sfer życia człowieka. Jedną z pierwszych definicji niepełnosprawności, choć kilkakrotnie zmienianą, jest obecnie prawnie funkcjonująca na arenie międzynarodowej

⁴ Przede wszystkim przysługujące przedsiębiorstwom prawo do zwrotu kosztów przystosowania stanowisk pracy, adaptacji pomieszczeń i urządzeń do potrzeb osób niepełnosprawnych oraz możliwość ubiegania się o dofinansowanie do wynagrodzenia takich pracowników.

definicja opracowana w roku 2001 przez Międzynarodową Organizację Pracy dla celów rehabilitacji zawodowej i zatrudniania osób niepełnosprawnych, zgodnie z którą: „niepełnosprawność to utrudnienie, ograniczenie lub uniemożliwienie aktywności człowieka i jego uczestnictwa w życiu społecznym”⁵. Skoro niepełnosprawność to pewnego rodzaju ograniczenie dla osoby, której dotyczy, niezbędne stało się przeprowadzenie kompleksowej analizy, która pozwoliłaby udzielić odpowiedzi na pytanie: „jak zmniejszyć występowanie uszkodzeń prowadzące do niepełnosprawności oraz jak przyspieszyć rehabilitację osób niepełnosprawnych”⁶. Tego typu badania przeprowadzają eksperci Banku Światowego, którzy poprzez wielorakie analizy wskazują, jak pomóc osobom niepełnosprawnym wykorzystać w pełni możliwości, jakie posiadają oraz jak chronić poziom życia tych, którzy nie mogą pracować w związku z poważnymi ograniczeniami sprawności. Z punktu widzenia analizowanego tematu istotna wydaje się również definicja niepełnosprawności zamieszczona w Karcie Praw Osób Niepełnosprawnych⁷ z 1997 roku, według której osoby niepełnosprawne to te, których „sprawność fizyczna, psychiczna lub umysłowa trwale lub okresowo utrudnia, ogranicza lub uniemożliwia życie codzienne, naukę, pracę oraz pełnienie ról społecznych, zgodnie z normami prawnymi i zwyczajowymi, które mają prawo do niezależnego, samodzielnego i aktywnego życia oraz nie mogą podlegać dyskryminacji”. Podobną definicję osoby niepełnosprawnej zawiera ratyfikowana przez Prezydenta RP w dniu 6 września 2012 r. Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawach osób niepełnosprawnych⁸. Art. 1 wskazuje, że osoby niepełnosprawne to te, które „mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną (...) co może, w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami”.

Z punktu widzenia krajowych przepisów prawa ważna jest ustawa z 28 czerwca 2012 r. o zmianie ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych oraz niektórych innych ustaw⁹, a także Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.¹⁰. Mimo wielu poprawek zawartych w ustawie z 28 czerwca 2012 r. o zmianie ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych oraz niektórych innych ustaw faktycznie nie zmieniła się definicja osoby niepełnosprawnej określona w ustawie z dnia 27 sierpnia 1997 roku o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych¹¹. W myśl jej zapisów „niepełnosprawną jest osoba, której stan fizyczny, psychiczny lub umysłowy trwale lub okresowo

⁵ B. Kołaczek, *Polityka społeczna wobec osób niepełnosprawnych*, Warszawa 2010, s. 43.

⁶ M. Brodwin, L. Orange, *Attitudes toward disability [w:] Rehabilitation services: An introduction for the human services professional, MO: Aspen Professional Services*, red. J.D. Andrew, C.W. Faubion, Osage Beach 2008, s. 180.

⁷ Karta Praw Osób Niepełnosprawnych została przyjęta przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 1 sierpnia 1997r. i została opublikowana w Monitorze Polskim (M.P. z dnia 13.08.1997 r., nr 50, poz. 475).

⁸ Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawach osób niepełnosprawnych, Nowy Jork, 2006 oraz ustawa z 15 czerwca 2012 r. o ratyfikacji Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych (Dz.U. z 2012 r., poz. 882).

⁹ Ustawa z 28 czerwca 2012 r. o zmianie ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2012 r., poz. 986 ze zm.).

¹⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 483).

¹¹ Art. 1 ustawy z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (Dz.U. z 1997 r., nr 123, poz. 776 ze zm.).

utrudnia, ogranicza bądź uniemożliwia wypełnianie ról społecznych, a w szczególności wykonywanie pracy zawodowej”. Z kolei zapisy zawarte w Konstytucji RP podkreślają prawo osób niepełnosprawnych do świadczeń ze strony państwa oraz pracy na otwartym lub chronionym rynku pracy. W art. 69. Konstytucji RP istnieje zapis: „władze publiczne zobowiązane są udzielać pomocy nie tylko w zabezpieczeniu egzystencji i szczególnej opieki zdrowotnej, ale także winny pomagać w przysposobieniu do pracy osoby niepełnosprawne”. Owe prawo do pracy dla osób niepełnosprawnych znalazło swoje odzwierciedlenie w uchwalonej przez Sejm RP Karcie Praw Osób Niepełnosprawnych. Zgodnie z § 1. Karty „Sejm Rzeczypospolitej Polskiej uznaje, że osoby niepełnosprawne, czyli osoby, których sprawność fizyczna, psychiczna czy umysłowa trwale lub okresowo utrudnia, ogranicza lub uniemożliwia (...) pracę (...) mają prawo do niezależnego, samodzielnego życia”, a w § 6 wskazuje, że „mają prawo do pracy na otwartym rynku pracy zgodnie z kwalifikacjami, wykształceniem i możliwościami oraz do korzystania z doradztwa zawodowego i pośrednictwa, a gdy niepełnosprawność tego wymaga (nabywają) prawo do pracy w warunkach dostosowanych do potrzeb osób niepełnosprawnych”.

I choć w Polsce, z punktu widzenia przepisów obowiązującego prawa, sytuacja osób z niepełnosprawnością jest zgodna z obowiązującymi standardami prawa europejskiego to jednak nieliczna grupa jest aktywna na rynku pracy. Według wyników reprezentacyjnego Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL), prowadzonego przez GUS, w roku 2016 odnotowano średniorocznie 1773 tys. osób w wieku produkcyjnym, które posiadały orzeczony stopień niepełnosprawności¹². Uwzględniając tylko dane dotyczące aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych w Polsce w roku 2016 zauważamy, że współczynnik aktywności zawodowej wynosił 26,8%; wskaźnik zatrudnienia 23,7%, zaś stopa bezrobocia 11,6%. Dla porównania, ww. mierniki dla osób sprawnych w Polsce kształtowały się w roku 2016 odpowiednio: 79,4%; 74,5% i 6,2%¹³. Bez wątpliwości aktywność zawodowa osób niepełnosprawnych różni się znacząco od aktywności zawodowej ogółu ludności w Polsce, w tym również osób sprawnych¹⁴. Z jednej strony znacząca grupa niepełnosprawnych to osoby bierne zawodowo – 73,1% w roku 2016 (np. w roku 2012 stanowiły one około 72,5%, w roku 2013 – 72,7% osób niepełnosprawnych, a w roku 2014 już 72,8%)¹⁵.

Z drugiej strony są i tacy, którzy wykazują aktywność zawodową, niestety, nie mogą znaleźć pracy ani na lokalnym, ani na regionalnym rynku pracy, w rezultacie znacząca część z nich jest grupą defaworyzowaną na rynku pracy. Niepełnosprawność jest z pewnością sytuacją trudną, bowiem jednostka w swym działaniu napotyka przeszkody lub odczuwa brak impulsów potrzebnych do wykonania zadania. Do takich przeszkód mogą m.in. należeć niekorzystny stan zdrowia czy nieodpowiedni dobór pracy¹⁶. Co więcej, często osoba niepełnosprawna znajduje się w sytuacji deprawacji, która oznacza, że jest pozbawiona czegoś, co jest potrzebne do normalnego życia¹⁷. Powoduje to zmiany psychiczne, w tym:

¹² www.niepelnosprawni.gov.pl (dostęp: 21.06.2017 r.).

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ D. Kobus-Ostrowska, *Economic activity of disabled people and their development opportunities* [w:] *Social aspects of market economy*, red. P. Ucieklak-Jeż, Częstochowa 2011, s. 235–253.

¹⁵ www.niepelnosprawni.gov.pl (dostęp: 23.06.2017 r.).

¹⁶ S. Byra, M. Parchomiuk, *Satysfakcja z pracy u osób niepełnosprawnych o różnym poziomie identyfikacji z zawodem*, „Polityka Społeczna” 2011, nr 4, s. 20–26.

¹⁷ J. Jaworski, *Praca dla osób niepełnosprawnych w zwalczaniu ich wykluczenia społecznego: ocena polskiego systemu wspierania zatrudnienia osób niepełnosprawnych*, Warszawa 2009, s. 32.

zubożenie zainteresowań, zaburzenia uwagi i pamięci, spowolnienie psychoruchowe, zubożenie emocjonalne. Jeśli deprawacje dotyczą życia społecznego, wówczas powodują osamotnienie i zachwianie poczucia własnej wartości. Szczególnie niebezpieczne są zmiany w postrzeganiu własnej osoby, jeśli dotyczą obniżenia samooceny wskutek inwalidztwa. Jednakże, poczucie niższości w dużym stopniu zależy od osobowości jednostki, a szczególnie od tego, w jakim środowisku przebywała oraz z jakimi spotykała się postaciami społecznymi po zaistnieniu inwalidztwa. Osoby niepełnosprawne czasami przepełnione są uczuciami żalu, bezradności, rozpacz, przygnębienia i zbyt silnie bronią się przed zmianami. Poczucie pustki potęguje jeszcze przekonanie o swej bezradności nawet wobec najprostszyc czynności.

3. DETERMINANTY AKTYWNOŚCI ZAWODOWEJ OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH W POLSCE

Aktywność zawodową osób niepełnosprawnych w Polsce determinuje wiele czynników. Pierwszym z nich jest stopień niepełnosprawności. Im głębsze upośledzenie, tym trudniej jest osobie niepełnosprawnej znaleźć pracę (bez pomocy rodziny i wsparcia powołanych do tego instytucji), choć i tu zdarzają się wyjątki.

Drugim ważnym czynnikiem determinującym aktywność zawodową osoby niepełnosprawnej jest jej postawa wobec pracy. Faktycznie potrzeba pracy bądź jej negacja kształtowana była w osobowości jednostki już w okresie dzieciństwa, a następnie ewoluowała wraz z okresem dojrzewania¹⁸. Jeśli w dzieciństwie bezgranicznie chroniono daną osobę, wręcz wpajano jej, iż posiadana niepełnosprawność dyskwalifikuje do podjęcia i utrzymania pracy, to w momencie osiągnięcia dojrzałości osoba niepełnosprawna wyżyła się potrzeby nie tylko szukania pracy, ale także nabywania nowych umiejętności. Stąd bierze się wyuczona bezradność a następnie bierność zawodowa. Jeśli do tego dodamy obawę przed utratą prawa do świadczenia, np. renty socjalnej, wówczas nie powinien dziwić fakt, że tak wiele osób niepełnosprawnych legitymujących się umiarkowanym lub lekkim stopniem niepełnosprawności wycofało się z rynku pracy, przestało w nim uczestniczyć.

Trzecim, niezwykle istotnym czynnikiem, jest akceptacja środowiska (tu autorki mają na myśli nie tylko najbliższą rodzinę osoby niepełnosprawnej, ale również inne osoby niepełnosprawne znajdujące się w bliższym otoczeniu jednostki oraz stosunek społeczeństwa do osób niepełnosprawnych). Rehabilitacja osoby niepełnosprawnej poprzez pracę jest możliwa tylko wówczas, gdy zauważy ona, że jest akceptowana, doceniana, a w sytuacjach kryzysowych znajdzie niezbędne wsparcie u innych.

Czwartym czynnikiem, stanowiącym niejako wzmocnienie dla aktywności osoby niepełnosprawnej, jest pozytywna opinia innych (dotkniętych niepełnosprawnością), potwierdzająca wartość pracy u danego pracodawcy, a zatem takiego, o którym inni niepełnosprawni wypowiadają się pozytywnie, np. na forach internetowych czy w kontaktach bezpośrednich. Można tu zauważyć pewną socjologiczną zależność. Otóż, im więcej pozytywnych zachowań wśród pracodawców zauważą niepełnosprawni, tym chętniej będą

¹⁸ W. Ratajczyk, *Osoby niepełnosprawne a wykluczenie społeczne – bariery dostępu do pracy* [w:] *Wykluczenie społeczne*, red. L. Frąckiewicz, Katowice 2005, s. 43.

podejmować pracę i tym większą potrzebę podwyższania kwalifikacji i nabywania nowych umiejętności będą odczuwać¹⁹.

Nie do przecenienia jest tu również rola wielu instytucji koordynujących proces szkoleń dla osób niepełnosprawnych czy wręcz podejmujących działania w zakresie ich aktywizacji. To one stanowią drugą płaszczyznę, która powinna łączyć potrzeby pracodawców i możliwości niepełnosprawnych pracowników. Szczególnym zadaniem organizacji działających na rzecz osób niepełnosprawnych jest tworzenie warunków do aktywnego rozwoju tych osób²⁰. Zasadne wydaje się kreowanie potrzeby podjęcia pracy już na etapie edukacji, a następnie jak najszybsze objęcie osoby niepełnosprawnej doradztwem zawodowym. Tworzenie warunków do rozwoju powinno odbywać się również poprzez wpływanie na wprowadzenie zmian w zakresie obowiązującego prawa tak, aby uwzględniając potrzeby pracodawców, dać szansę pracy osobom niepełnosprawnym (jako pracownikom najemnym lub osobom prowadzącym działalność gospodarczą).

Należy również zauważyć, że postawa pracodawców wobec osób niepełnosprawnych jest wzmocniona lub osłabiona poprzez systemem dostępnych ulg, zwolnień w związku z zatrudnieniem osób niepełnosprawnych bądź doposażeniem dla nich stanowiska pracy. Nie bez znaczenia jest tu potrzeba jasnych przepisów i pewności ich stabilności. Ulgi i zwolnienia dla pracowników spełnią swoją rolę tylko wówczas, gdy przedsiębiorca będzie miał gwarancję skorzystania z nich i gdy zatrudnienie osoby niepełnosprawnej będzie dla niego „dobroczynnym” priorytetem. Dodatkowo, „promowaniu zatrudnienia osób niepełnosprawnych służą trzy podstawowe mechanizmy ekonomiczne: system zachęt finansowych dla pracodawców na otwartym rynku pracy, tworzenie i wspieranie finansowe zakładów aktywności zawodowej oraz wsparcie finansowe osób niepełnosprawnych podejmujących pracę na własny rachunek”²¹.

4. CZYNNIKI MOTYWUJĄCE DO PRACY OSOBY NIEPEŁNOSPRAWNE W ŚWIETLE BADAŃ KWESTIONARIUSZOWYCH

Zaprezentowana w artykule analiza zostanie oparta o wyniki badań kwestionariuszowych przeprowadzonych na próbie 223 członków portali społecznościowych osób z niepełnosprawnością. Badanie zostało przeprowadzone w dniach 6–19.03.2017 roku. Badani respondenci to osoby z niepełnosprawnością: pracujące, bezrobotne oraz biernie zawodowo, które wypełniły ankietę elektroniczną skierowaną do nich poprzez platformę survio.com. Badaniem objęto osoby niepełnosprawne powyżej 18. roku życia. Najliczniejszą grupę (25% respondentów) stanowiły osoby w wieku 35–44 lat. Równie liczne były grupy w wieku 25–34 lat oraz 45–54 lat. Respondenci z trzech analizowanych grup wiekowych, tj. w wieku 25–54 stanowili ponad 71% badanych ogółem. W strukturze badanych respondentów były zarówno kobiety (56% badanych osób) jak i mężczyźni. Badani respondenci najczęściej charakteryzowali się wykształceniem zasadniczym zawodowym (35% badanych). Niemal co piąty uczestnik badania deklarował wykształcenie średnie zawodowe,

¹⁹ L. Frąckiewicz, *Demograficzno-społeczne problemy osób niepełnosprawnych*, „Polityka Społeczna” 2003, nr 4/325, s. 67–69.

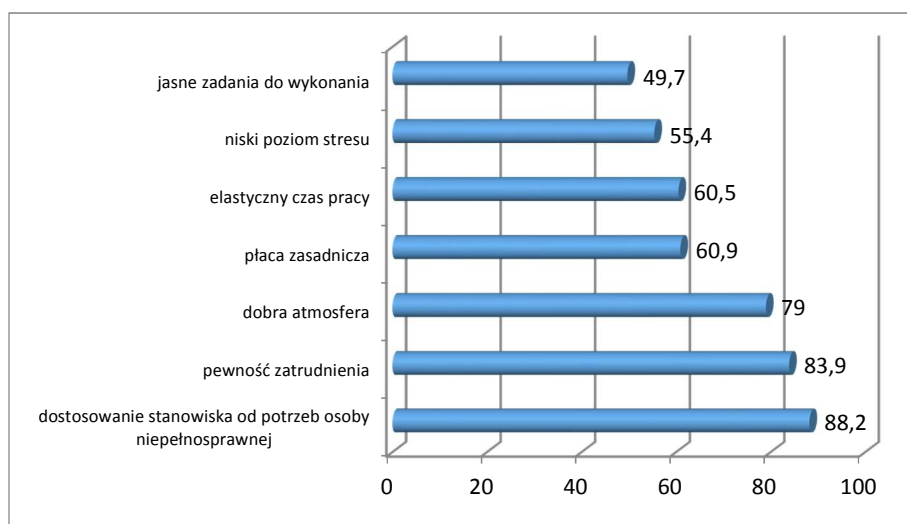
²⁰ M. Bohdziewicz-Lulewicz, J. Sutula, *Ekonomia społeczna jako instrument rozwoju regionu oraz społeczności lokalnych*, „Ekonomia Społeczna” 2012, nr 2, s. 51–63.

²¹ B. Kołaczek, *Metody aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych w Polsce i w wybranych krajach Unii Europejskiej*, „Polityka Społeczna” 2000, nr 7/316, s. 7–10.

a osoby z wykształceniem wyższym stanowiły tylko 13,9% respondentów. Z punktu widzenia miejsca zamieszkania 57% respondentów to mieszkańcy miast, a 43% to mieszkańcy wsi. Ponad 35,8% uczestników badania to osoby zamieszkujące w średniej wielkości miastach liczących od 25 do 100 tys. osób.

Struktura przebadanej próby, ze względu na wymienione wyżej cechy społeczno-demograficzne nie jest znacząco podobna do struktury populacji generalnej, czyli osób niepełnosprawnych w Polsce. Wynika to ze specyfiki badania, kwestionariusz ankiety był kierowany drogą elektroniczną do osób niepełnosprawnych aktywnych na portalach społecznościowych. W celu wykazania podobieństwa struktury próby do populacji dla kilku kluczowych zmiennych przeprowadzono test losowości próby, który stosuje się m.in. do sprawdzenia, czy wyniki eksperymentu spełniają postulat losowości próby. Wykorzystano w tym celu test serii (zwany też testem serii Stevensa lub testem serii Walda-Wolfowitza). Wyniki badania potwierdziły losowość próby dla kilku kluczowych zmiennych. Powyższe przesłanki upoważniają do wykorzystania w pracy metod wnioskowania statystycznego. W takim przypadku bardzo ważnym jest, aby z ostrożnością formułować wnioski wykraczające poza naszą grupę badaną, gdyż nie stanowi ona reprezentatywnej próby całej populacji.

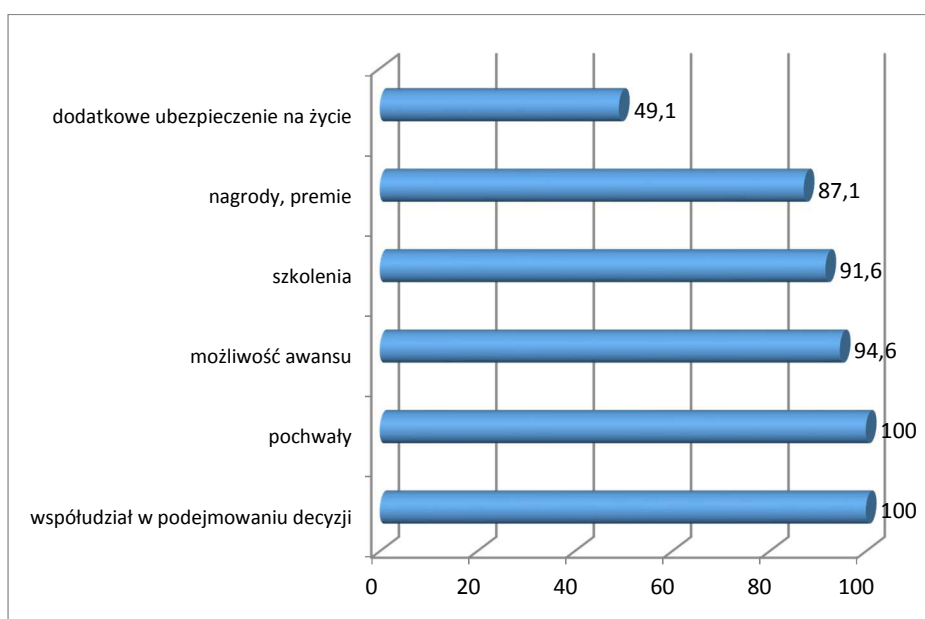
Wyniki przeprowadzonych badań kwestionariuszowych (por. wykres 1) wskazują, że czynnikami najbardziej motywującymi osoby niepełnosprawne do podjęcia pracy są głównie czynniki pozapłacowe, tj. dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej (88,2% wskazań), pewność zatrudnienia (83,9%), dobra atmosfera (79%). Ważny czynnik ekonomiczny jakim jest płaca zasadnicza, zajęła w tym rankingu dopiero czwartą pozycję. Dla badanych osób niepełnosprawnych ważnymi czynnikami skłaniającym ich do podjęcia zatrudnienia były również: elastyczny czas pracy (60,5%), niski poziom stresu (55,4%) i jasne zadania do wykonania (49,7%).

Wykres 1. Czynniki najbardziej motywujące osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia w świetle badań kwestionariuszowych (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań kwestionariuszowych.

Badani niepełnosprawni respondenci dokonując oceny poszczególnych czynników mogących mieć wpływ na podjęcie przez nich zatrudnienia mieli do dyspozycji pięciostopniową skalę Likerta z odpowiedziami: *zdecydowanie nie; nie; ani tak ani nie; tak, zdecydowanie tak*. Wykres 2 przedstawia wykaz czynników, w których większość odpowiedzi badanych respondentów stanowiły odpowiedzi: *zdecydowanie nie* i *nie*. Zatem czynnikami najmniej motywującymi osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia okazały się być pochwały i możliwość współudziału w podejmowaniu decyzji (100% wskazań). Za czynniki „zdecydowanie nie lub bardzo słabo” motywujące do pracy niepełnosprawni respondenci uznali też: możliwość awansu (94,6% wskazań), szkolenia (91,6%), nagrody i premie (87,1%) oraz dodatkowe ubezpieczenie na życie (49,1%).

Wykres 2. Czynniki najmniej motywujące osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia w świetle badań kwestionariuszowych (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań kwestionariuszowych.

Głównym czynnikiem zachęcającym badanych respondentów do podjęcia pracy było dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej. Interesujące wydaje się zatem wskazanie zależności między najważniejszym czynnikiem motywującym osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a czynnikami społeczno-demograficznymi. Z uwagi na fakt, że badane czynniki motywujące osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia były głównie zmiennymi dyskretnymi (mierzonymi na skali nominalnej lub porządkowej) do badania zależności między nimi wykorzystany został test niezależności chi-kwadrat. Idea tego testu sprowadza się do porównania dwuwymiarowego rozkładu empirycznego zmiennej z rozkładem teoretycznym (oczekiwanym), który wystąpiłby, gdyby zmienne były niezależne. Test niezależności chi-kwadrat wymaga, aby liczebności

oczekiwane we wszystkich komórkach tablicy kontyngencji były większe lub równe 5. Jeśli założenie to nie jest spełnione wówczas stosuje się dokładny test Fishera. Metodologia badań analizy kontyngencji (w tym warunki jej stosowalności) jest szczegółowo opisana w literaturze przedmiotu²².

Tabela 1. Testy istotności zależności między czynnikiem motywującym osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia, jakim jest dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej a wybranymi czynnikami społeczno-demograficznymi

Dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej a:	Statystyka Chi-kwadrat	df	Istotność asymptotyczna (dwustronna)	Statystyka Fishera	Istotność dokładna (dwustronna)
płeć	0,445°	3	0,9310	0,509	0,9730
wiek*	58,448°	15	0,0005	55,026	0,0005
miejsce zamieszkania	32,798°	3	0,0005	35,963	0,0005
wykształcenie	53,278°	12	0,0005	52,708	0,0005
liczba mieszkańców w miejscu zamieszkania	226,628°	12	0,0005	101,542	0,0005
czas orzeczenia o niepełnosprawności	40,766°	9	0,0005	44,979	0,0005
stopień niepełnosprawności	12,915°	6	0,0044	20,689	0,0020

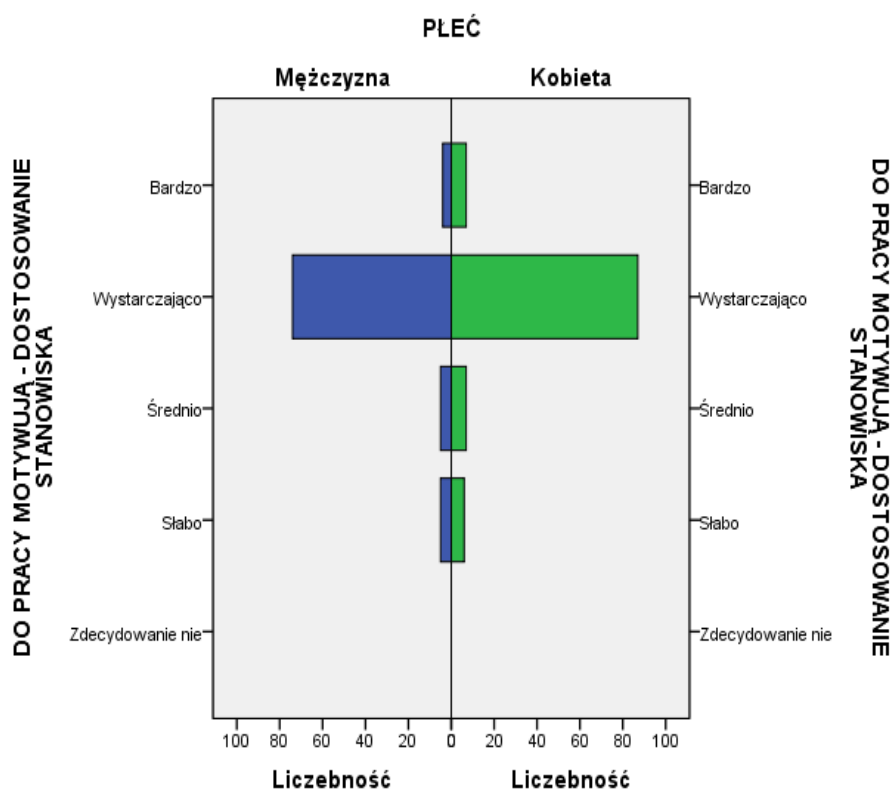
* wiek zagregowany w przedziały klasowe, niespełnione założenie testu niezależności chi-kwadrat, aby liczebności oczekiwane we wszystkich komórkach tablicy kontyngencji były większe lub równe 5.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań kwestionariuszowych.

Tabela 1 przedstawia wyniki testowania zależności między czynnikiem motywującym osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia, jakim jest dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej a wybranymi czynnikami społeczno-demograficznymi, tj. płeć, wiek (zmienna ilościowa jest w badaniu zagregowana w przedziały klasowe), miejsce zamieszkania (miasto/wieś), wykształcenie, liczba mieszkańców w miejscu zamieszkania (mniej niż 5 tys., od 5 do 25 tys., od 25 do 50 tys., od 50 do 100 tys., powyżej 100 tys.), czas orzeczenia o niepełnosprawności (do roku, od roku do 3 lat, od 3 do 5 lat, bezterminowo) i stopień niepełnosprawności (lekki, umiarkowany, znaczący). Wyniki badań wskazują (por. tabela 1), że nie występuje statystycznie istotna zależność między dostosowaniem stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej jako czynnikiem motywującym osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a płcią, co dobrze obrazuje też wykres 3.

²² Por. m.in.: D.C. Howell, *Statistical methods for psychology*, Thomson Learning: Pacific Grove, Duxbury 2006, s. 123–136; W. Szymczak, *Podstawy statystyki dla psychologów*, Warszawa 2010, s. 107–130; M. Nowojczyk, *Przewodnik po statystyce dla socjologów*, Kraków 2010, s. 165–188; S. Bedyńska, A. Brzezicka, *Praktyczny poradnik analizy danych w naukach społecznych*, Warszawa 2007, s. 162–184.

Rozkład odpowiedzi respondentów oceniających dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej jako czynnik motywujący do pojęcia zatrudnienia ze względu na płeć jest prawie identyczny.

Wykres 3. Dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej jako czynnik motywujący osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a płeć w świetle badań kwestionariuszowych (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań kwestionariuszowych.

Przeprowadzone badanie dowiodło jednak, że występuje statystycznie istotna zależność między dostosowaniem stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej jako czynnikiem motywującym osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a:

- wiekiem osoby niepełnosprawnej,
- miejscem zamieszkania (miasto/wieś) osoby niepełnosprawnej,
- poziomem wykształcenia osoby niepełnosprawnej,
- liczbą mieszkańców w miejscu zamieszkania,
- czasem orzeczenia o niepełnosprawności,
- stopniem niepełnosprawności.

Tabela 2. Miary zależności między czynnikiem motywującym osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia, jakim jest dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej a wybranymi czynnikami społeczno-demograficznymi

Dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej jako czynnik motywujący osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a:	Współczynnik kontyngencji	Istotność dokładna (dwustronna)	Współczynnik tau - c Kendalla	Istotność dokładna (dwustronna)
wiek*	x	x	0,11	0,046
miejsce zamieszkania	0,379	0,0005	x	x
wykształcenie	x	x	0,15	0,0100
liczba mieszkańców w miejscu zamieszkania	x	x	0,238	0,0020
czas orzeczenia o niepełnosprawności	x	x	0,335	0,0005
stopień niepełnosprawności	x	x	0,09	0,0170

*wiek zagregowany w przedziały klasowe

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań kwestionariuszowych.

Jeżeli zależność między zmiennymi jest statystycznie istotna, to w kolejnym kroku ocenia się siłę i ewentualnie kierunek tej zależności wykorzystując jeden z mierników, dostosowanych do skali pomiarowej zjawisk (dostosowuje się zawsze do tej zmiennej, która mierzona jest na niższej skali pomiarowej). W niniejszym badaniu dla zmiennych mierzonych na skali nominalnej (lub jeżeli przynajmniej jedna zmienna była mierzona na skali nominalnej) obliczono współczynniki kontyngencji²³, które pozwalają na ocenę siły zależności (nie badają jej kierunku). Z kolei dla zmiennych mierzonych na skali porządkowej obliczono z uwagi prostokątny wymiar tabel krzyżowych i występowanie rang powiązanych współczynniki tau-c Kendalla, dzięki którym możliwa jest ocena siły i kierunku zależności między zmiennymi.

Wyniki zaprezentowane w tabeli 2 pozwalają stwierdzić, że w Polsce występuje statystycznie istotna, dodatnia, wyraźna, ale niska korelacja między dostosowaniem stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej jako czynnikiem motywującym osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a czasem na jaki orzeczono niepełnosprawność badanego (do roku, od roku do 3 lat, od 3 do 5 lat, bezterminowo). Oznacza to, że im na dłuższy czas orzeczono niepełnosprawność, tym większym motywatorem do podjęcia pracy dla osób niepełnosprawnych jest dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej.

Okazuje się również, że im więcej mieszkańców liczy miejsce zamieszkania osoby niepełnosprawnej, tym większe znaczenie ma dla niej dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej (korelacja statystycznie istotna, dodatnia, wyraźna, ale niska).

²³ W programie PS IMAGO, przy pomocy którego wykonywano obliczenia, zaimplementowany jest skorygowany współczynnik kontyngencji (C-Pearsona).

Ponadto wyniki badania kwestionariuszowego pozwalają stwierdzić, że im starsza i bardziej wykształcona jest osoba niepełnosprawna, tym dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej jest dla niej większym motywatorem do podjęcia zatrudnienia (korelacja statystycznie istotna, słaba i dodatnia).

Drugim czynnikiem, który najbardziej motywuje osoby niepełnosprawne do podjęcia pracy w świetle przeprowadzonych badań jest pewność zatrudnienia. Tabela 3 wskazuje, że istnieje statystycznie istotna zależność między tym czynnikiem a badanymi cechami społeczno-demograficznymi.

Tabela 3. Testy istotności zależności między czynnikiem motywującym osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia, jakim pewność zatrudnienia a wybranymi czynnikami społeczno-demograficznymi

Pewność zatrudnienia a:	Statystyka Chi-kwadrat	df	Istotność asymptotyczna (dwustronna)	Statystyka Fishera	Istotność dokładna (dwustronna)
płeć	12,992°	3	0,0050	13,929	0,0040
wiek*	77,700°	15	0,0005	77,363	0,0120
miejsce zamieszkania	19,319°	3	0,0005	23,222	0,0005
wykształcenie	70,371°	12	0,0005	74,738	0,0231
liczba mieszkańców w miejscu zamieszkania	90,719°	12	0,0005	102,298	0,0132
czas orzeczenia o niepełnosprawności	99,145°	9	0,0005	102,963	0,0005
stopień niepełnosprawności	14,769°	6	0,0220	13,687	0,0210

* wiek zagregowany w przedziały klasowe, niespełnione założenie testu niezależności chi-kwadrat, aby liczebności oczekiwane we wszystkich komórkach tablicy kontyngencji były większe lub równe 5.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań kwestionariuszowych.

Zaprezentowane w tabeli 4 miary korelacji wskazują, że wśród badanych czynników najsilniejsza zależność (współczynnik tau-c Kendalla = 0,384) występuje między czasem, na jaki orzeczono niepełnosprawność badanego (do roku, od roku do 3 lat, od 3 do 5 lat, bezterminowo) a pewnością zatrudnienia. Oznacza to, że im na dłuższy czas orzeczono niepełnosprawność tym większym motywatorem do podjęcia pracy dla osób niepełnosprawnych jest pewność zatrudnienia (korelacja statystycznie istotna, dodatnia, wyraźna, ale niska).

Ponadto wyniki badania kwestionariuszowego pozwalają stwierdzić, że występuje statystycznie istotna i słaba zależność między płcią oraz miejscem zamieszkania (miasto/wieś) a pewnością zatrudnienia.

Tabela 4. Miary zależności między pewnością zatrudnienia jako czynnikiem motywującym osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a wybranymi czynnikami społeczno-demograficznymi

Pewność zatrudnienia jako czynnik motywujący osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a:	Współczynnik kontyngencji	Istotność dokładna (dwustronna)	Współczynnik tau -c Kendalla	Istotność dokładna (dwustronna)
pleć	0,240	0,0050	x	x
wiek*	x	x	-0,084	0,132
miejsce zamieszkania	0,289	0,0005	x	x
wykształcenie	x	x	0,030	0,696
liczba mieszkańców w miejscu zamieszkania	x	x	0,090	0,119
czas orzeczenia o niepełnosprawności	x	x	0,384	0,0005
stopień niepełnosprawności	x	x	-0,010	0,982

*wiek zagregowany w przedziały klasowe

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań kwestionariuszowych.

Jako trzeci czynnik najbardziej motywujący do podjęcia zatrudnienia badani niepełnosprawni wskazali dobrą atmosferę w pracy. Testy istotności (por. tabela 5) wskazują, że istnieje statystycznie istotna zależność między dobrą atmosferą w pracy a badanymi czynnikami społeczno-demograficznymi.

Tabela 5. Testy istotności zależności między dobrą atmosferą w pracy jako czynnikiem motywującym osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a wybranymi czynnikami społeczno-demograficznymi

Dobra atmosfera w pracy a:	Statystyka Chi-kwadrat	df	Istotność asymptotyczna (dwustronna)	Statystyka Fishera	Istotność dokładna (dwustronna)
pleć	60,577°	4	0,0005	66,584	0,0030
wiek*	52,451°	20	0,0005	52,957	0,0005
miejsce zamieszkania	41,980°	4	0,0005	47,535	0,0005
wykształcenie	62,599°	20	0,0005	64,613	0,0005
liczba mieszkańców w miejscu zamieszkania	158,767°	20	0,0005	159,005	0,0005
czas orzeczenia o niepełnosprawności	45,503°	12	0,0005	45,441	0,0005
stopień niepełnosprawności	30,868°	8	0,0005	31,953	0,0005

* wiek zagregowany w przedziały klasowe, niespełnione założenie testu niezależności chi-kwadrat, aby liczebności oczekiwane we wszystkich komórkach tablicy kontyngencji były większe lub równe 5.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań kwestionariuszowych.

Obliczone miary korelacji (por. tabela 6) wskazują, że dobra atmosfera w pracy jest najsilniej związana z płcią (współczynnik kontyngencji = 0,462). Wszak współczynnik kontyngencji nie pozwala na określenie kierunku korelacji, ale tabela kontyngencji (por. tabela 7) pozwala stwierdzić, że dobra atmosfera w pracy jest szczególnie ważna dla kobiet. Aż 91% badanych kobiet uznało, że atmosfera w pracy jest czynnikiem wystarczająco lub bardzo motywującym do podjęcia zatrudnienia.

Dobra atmosfera w pracy jest tym bardziej ważna im w większej miejscowości mieszka osoba niepełnosprawna (współczynnik tau-c Kendalla=0,384) oraz im jest bardziej wykształcona (współczynnik tau-c Kendalla=0,273).

Tabela 6. Miary zależności między dobrą atmosferą w pracy jako czynnikiem motywującym osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a wybranymi czynnikami społeczno-demograficznymi

Dobra atmosfera jako czynnik motywujący osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a:	Współczynnik kontyngencji	Istotność dokładna (dwustronna)	Współczynnik tau -c Kendalla	Istotność dokładna (dwustronna)
płeć	0,462	0,0005	x	x
wiek*	x	x	0,019	0,738
miejsce zamieszkania	0,398	0,0005	x	x
wykształcenie	x	x	0,273	0,0005
liczba mieszkańców w miejscu zamieszkania	x	x	0,384	0,0005
czas orzeczenia o niepełnosprawności	x	x	0,152	0,0100
stopień niepełnosprawności	x	x	0,01	0,764

*wiek zagregowany w przedziały klasowe

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań kwestionariuszowych.

Tabela 7. Tablica kontyngencji dobrej atmosfery w pracy jako czynnika motywującego osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a płcią

		PŁEĆ		Ogółem
		Mężczyzna	Kobieta	
DO PRACY MOTYWUJE DOBRA ATMOSFERA	Zdecydowanie nie	1	10	11
	Nie	1	0	1
	Ani tak, ani nie	34	1	35
	Tak	48	106	154
	Zdecydowanie tak	14	8	22
Ogółem		98	125	223

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań kwestionariuszowych.

Ponadto wyniki badania kwestionariuszowego pozwalają stwierdzić, że dobra atmosfera jest czynnikiem bardziej motywującym do podjęcia zatrudnienia osoby niepełnosprawnej, które mają orzeczenia o niepełnosprawności przyznane na dłuższy okres (korelacja statystycznie istotna, słaba i dodatnia).

5. PODSUMOWANIE

Aktywność zawodowa osób niepełnosprawnych na rynku pracy jest pochodną wielu wzajemnie oddziałujących sił. Przeprowadzone badania potwierdzają, że czynnikami najbardziej motywującymi osoby niepełnosprawne do podjęcia pracy są głównie czynniki pozapłacowe, tj. dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej, pewność zatrudnienia, dobra atmosfera, elastyczny czas pracy, niski poziom stresu i jasne zadania do wykonania. Badanie kwestionariuszowe pokazało również, że istnieje statystycznie istotna zależność między czynnikami motywującymi osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia a cechami społeczno-demograficznymi niepełnosprawnych. W artykule przeprowadzono analizy korelacji między cechami społeczno-demograficznymi badanych respondentów a trzema czynnikami najbardziej motywującymi osoby niepełnosprawne do podjęcia pracy, tj. dostosowaniem stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej, pewnością zatrudnienia oraz dobrą atmosferą w pracy.

Okazało się, że dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej jest czynnikiem najbardziej motywującym do podjęcia zatrudnienia osoby niepełnosprawnej zamieszkującej w miastach. Okazuje się również, że im więcej mieszkańców liczy miejsce zamieszkania osoby niepełnosprawnej, im osoba niepełnosprawna jest starsza i bardziej wykształcona oraz im ma orzeczenie o niepełnosprawności przyznane na dłuższy okres tym dostosowanie stanowiska pracy do potrzeb osoby niepełnosprawnej jest dla czynnikiem silniej motywującym do podjęcia zatrudnienia.

Przeprowadzone badania pozwalają również stwierdzić, że pewność zatrudnienia oraz dobra atmosfera w pracy są czynnikami istotnie skorelowanymi z: płcią, czasem na jaki orzeczono niepełnosprawność badanego (do roku, od roku do 3 lat, od 3 do 5 lat, bezterminowo) oraz miejscem zamieszkania.

Z kolei czynnikami najmniej motywującymi osoby niepełnosprawne do podjęcia zatrudnienia okazały się być pochwały, możliwość współudziału w podejmowaniu decyzji, możliwość awansu, szkolenia, nagrody i premie.

W tym miejscu warto podkreślić, że aktywność zawodowa osób niepełnosprawnych ma szczególne znaczenie w zapobieganiu wykluczeniu społecznemu oraz integracji społecznej tych osób. Niestety, często lokalny rynek pracy nie jest w stanie wchłonąć ani niepełnosprawnych bezrobotnych, ani skutecznie zmotywować pozostających na nim biernych zawodowo. Nawet towarzyszące ich zatrudnieniu wsparcie finansowe nie motywuje pracodawców (za nielicznymi wyjątkami) do ich zatrudniania. Należy zatem uruchomić wszystkie możliwe środki, aby aktywność zawodowa tej grupy osób była normą, a nie odstępstwem od reguły.

LITERATURA

1. Bedyńska S., Brzezicka A., *Praktyczny poradnik analizy danych w naukach społecznych*, Wyd. SWPS Academica, Warszawa 2007.

2. Bohdziewicz-Lulewicz M., Sutula J., *Ekonomia społeczna jako instrument rozwoju regionu oraz społeczności lokalnych*, „Ekonomia Społeczna” 2012, nr 2.
3. Brodwin M., Orange L., *Attitudes toward disability* [w:] *Rehabilitation services: An introduction for the human services professional*, MO: Aspen Professional Services, red. J.D. Andrew, C.W. Faubion, Osage Beach 2008.
4. Byra S., Parchomiuk M., *Satysfakcja z pracy u osób niepełnosprawnych o różnym poziomie identyfikacji z zawodem*, „Polityka Społeczna” 2011, nr 4.
5. Frąckiewicz L., *Demograficzno-społeczne problemy osób niepełnosprawnych*, „Polityka Społeczna” 2003, nr 4 (325).
6. Howell D.C., *Statistical methods for psychology*, Thomson Learning: Pacific Grove, Duxbury 2006.
7. Jaworski J., *Praca dla osób niepełnosprawnych w zwalczaniu ich wykluczenia społecznego: ocena polskiego systemu wspierania zatrudnienia osób niepełnosprawnych*, IPISS, Warszawa 2009.
8. Kobus-Ostrowska D., *Economic activity of disabled people and their development opportunities* [w:] *Social aspects of market economy*, red. P. Ucielak-Jeż, Wydawnictwo im S. Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa 2011.
9. Kołaczek B., *Metody aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych w Polsce i w wybranych krajach Unii Europejskiej*, „Polityka Społeczna” 2000, nr 7(316), 2000.
10. Kołaczek B., *Polityka społeczna wobec osób niepełnosprawnych*, IPISS, Warszawa 2010.
11. Nowojczyk M., *Przewodnik po statystyce dla socjologów*, SPSS Polska, Kraków 2010.
12. Ratajczyk W., *Osoby niepełnosprawne a wykluczenie społeczne – bariery dostępu do pracy* [w:] *Wykluczenie społeczne*, red. L. Frąckiewicz, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego, Katowice 2005.
13. Szymczak W., *Podstawy statystyki dla psychologów*, Difin, Warszawa 2010.
14. www.niepełnosprawni.gov.pl

PRAWODAWSTWO

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 483).
2. Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawach osób niepełnosprawnych, Nowy Jork, 2006.
3. Ustawa o ratyfikacji Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych z dnia 15 czerwca 2012 r. (Dz.U. 2012 r., poz. 882).
4. Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (Dz.U. z 1997 r., nr 123, poz. 776 ze zm.).
5. Ustawa z dnia 28 czerwca 2012 r. o zmianie ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2012 r., poz. 986 ze zm.).
6. Karta Praw Osób Niepełnosprawnych została przyjęta przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 1 sierpnia 1997r. i opublikowana w Monitorze Polskim (M.P. z dnia 13.08.1997 r., nr 50, poz. 475).

IN-WORK FACTORS MOTIVATING DISABLED PEOPLE TO WORK, IN THE LIGHT OF QUESTIONNAIRE RESEARCH

The purpose of this article is to identify factors motivating people with disabilities to work in Poland, as well as to indicate the relationship between these factors and socio-demographic characteristics of disabled people (i.e. sex, age, the place of residence (city / village), education, the number of residents in the place of residence, the time of disability and the degree of disability). The analysis presented in the article was based on the results of questionnaire research conducted on the random attempt of 223 members of social networks of people with disabilities.

The conducted research shows that the most motivating factors for people with disabilities to take up work are mainly non-wage factors, i.e. adapting the workplace to the needs of the disabled, the security of employment, the good atmosphere, the flexible working hours, the low stress level and clear tasks to do. The questionnaire research also showed that there is a statistically significant relationship between factors motivating people with disabilities to take up employment, and socio-demographic characteristics of the disabled. The article analyzes the correlation between socio-demographic features of respondents and the three most motivating factors for people with disabilities to take up work, i.e. adapting the workplace to the needs of the disabled, the security of employment and the good atmosphere at work.

Keywords: disability, motivation, employment.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.22

Przesłano do redakcji: grudzień 2017 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Paweł DZIEKAŃSKI¹

ANALIZA I OCENA ZRÓŻNICOWANIA REGIONALNEGO ZMIENNYCH INFRASTRUKTURY I ŚRODOWISKA POWIATÓW POLSKI WSCHODNIEJ

Ocena zróżnicowania infrastruktury i środowiska powiatów dokonana została za pomocą wskaźnika syntetycznego. Celem artykułu jest indykcja potencjału miary syntetycznej w procesie oceny przestrzennych dysproporcji infrastruktury i środowiska 101 powiatów Polski Wschodniej na podstawie wybranych zmiennych pozyskanych z Bazy Danych Lokalnych GUS dla 2010, 2013, 2016 r. Zróżnicowany rozwój poszczególnych regionów stanowi naturalny problem państw. Jest on zjawiskiem złożonym, trudnym do jednoznacznej oceny. Wynika to ze ograniczonego dostępu do szczegółowych danych. Bardzo istotne dla rozwoju jest wyznaczenie czynników mogących stanowić endogeniczny potencjał rozwojowy, a także czynników egzogenicznych wspierających ten rozwój. Zróżnicowanie w potencjale rozwojowym powiatów wynika z środowiska naturalnego oraz ładu infrastrukturalnego. Decydują one o możliwościach rozwoju inicjatyw gospodarczych oraz przestrzennym rozmieszczeniu, przyciąganiu kapitału, o warunkach życia mieszkańców i procesie rozwoju. Poziom infrastruktury oraz środowisko naturalne mogą kreować atrakcyjność bądź nieatrakcyjność regionu. Stanowią o szansach lub barierach rozwoju, szczególnie wsparte potencjałem finansowym stanowiącym o możliwościach inwestycyjnych jednostki. Miarę syntetyczną zbudowano w oparciu o metodę bezwzorcową wskazuje jako najlepszy powiat miasto Lublin, najsłabsze miasto Chełm i Krosno; w przypadku miary opartej na odległości w rzeczywistej przestrzeni z metryką euklidesową najlepsze to kielecki, miasto Lublin, najsłabszy zambrowski. Infrastruktura i środowisko mogą stanowić o przewadze konkurencyjnej jednostki, o zróżnicowaniu regionu, tworzeniu szans lub barier rozwoju.

Słowa kluczowe: infrastruktura, środowisko, powiat, miara syntetyczna.

1. WSTĘP

Samorząd (pracodawca, zleceniodawca, klient i inwestor itd.) wpływa bezpośrednio lub pośrednio na rozwój lokalnej gospodarki². Stabilność i pewność źródeł finansowania, jak i poziom infrastruktury i środowiska determinują zakres i poziom usług publicznych świadczonych przez jednostki samorządu terytorialnego oraz realizację zadań obligatoryjnych

¹ Paweł Dziekański, doktor nauk ekonomicznych, Instytut Prawa, Ekonomii i Administracji, Wydział Prawa, Administracji i Zarządzania, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach.
Paweł Dziekański, PhD in economics, Institute of Law, Economics and Administration, Faculty of Law, Administration and Management, The Jan Kochanowski University in Kielce.

² P. Prus, B.M. Wawrzyniak, *Zarządzanie projektami i funkcje gmin w zakresie programów rozwoju obszarów wiejskich*, Studia i Materiały Polskiego Stowarzyszenia Zarządzania Wiedzą/Studies & Proceedings Polish Association for Knowledge Management, nr 44/2011, s. 77–92.

i fakultatywnych. Region staje się aktywnym podmiotem, posiadającym własną logikę organizacyjną, której efektywność może pobudzać lub ograniczać rozwój podmiotów w nim funkcjonujących³.

System gospodarki lokalnej zmienia się w czasie. Jako wieloelementowa budowa składa się m.in. z aktorów życia gospodarczego, finansów, infrastruktury, środowiska naturalnego, itd. Kształtują one i budują atrakcyjność inwestycyjną i wskazują kluczowe dla inwestora obszary uwarunkowań działalności. Stopień natężenia walorów endogenicznych regionu, a także ich struktury i wzajemne sprzężenia kształtują proces rozwoju. Ważnym zasobem regionu jest kapitał terytorialny, który może w istotny sposób wpływać na jego konkurencyjność zarówno w stopniu lokalnym, jak i ponadlokalnym⁴. Terytorium jako aktywny podmiot, posiada indywidualną własną strukturę organizacyjną, której efektywność może pobudzać lub ograniczać rozwój podmiotów w nim funkcjonujących⁵.

2. CEL, METODA, MATERIAŁ BADAWCZY

Celem artykułu jest indykacja potencjału miary syntetycznej w procesie oceny przestrzennych dysproporcji infrastruktury i środowiska na podstawie wybranych zmiennych diagnostycznych 101 powiatów (ziemskich i grodzkich) makroregionu Polski Wschodniej. Dokonana analiza ma charakter statyczny oraz dynamiczny. Obejmuje ona porównanie sytuacji powiatów w latach 2010, 2013 i 2016. Dane do badania pochodzą z BDL GUS.

Uwzględniając dostępność danych i kryteria statystyczne, do określenia przestrzennego zróżnicowania i oceny infrastruktury i środowiska powiatów Polski Wschodniej, przyjęto następujące zmienne:

- X1, długość czynnej sieci rozdzielczej wodociągowej,
- X2, ludność korzystająca z sieci wodociągowej,
- X3, zużycie wody w gospodarstwach domowych ogółem na 1 mieszkańca,
- X4, długość czynnej sieci kanalizacyjnej,
- X5, różnica pomiędzy odsetkiem ludności korzystającej z wodociągu i z kanalizacji,
- X6, zmiana liczby ludności na 1000 mieszkańców,
- X7, lasy publiczne ogółem,
- X8, odpady wytworzone w ciągu roku ogółem,
- X9, odpady poddane odzyskowi razem,
- X10, pomniki przyrody ogółem,
- X11, udział przemysłu w zużyciu wody ogółem,
- X12, tereny zieleni w gestii samorządów powierzchni,
- X13, wydatki w Dziale 754 (bezpieczeństwo publiczne i ochrona przeciwpożarowa),
- X14, wydatki w Dziale 600 (transport i łączność)⁶.

³ A. Jewtuchowicz, *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Łódź 2013.

⁴ W. Kosiedowski, *Teoretyczne problemy rozwoju regionalnego* [w:] *Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym. Problemy teorii i praktyki*, Toruń 2001, s. 29.

⁵ Z. Przygodzki, *Kapitał terytorialny w rozwoju regionów*, Acta Universitatis Lodzianensis Folia Oeconomica, 2 (319) / 2016.

⁶ X3, X8, X11 – destymulanty; X1, X2, X4, X5, X6, X7, X9, X10, X12, X13, X14 – stymulanty. Ze zbioru usunięto zmienne charakteryzujące się niską zmiennością przestrzenną (współczynnik

Proces normalizacji przeprowadzono za pomocą metody unitaryzacji zerowej, wykorzystując następującą formułę:

- dla stymulanty (1)

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \min_i x_i}{\max_i x_i - \min_i x_i} \quad (1)$$

- dla destymulanty (2)

$$z_{ij} = \frac{\max_i x_i - x_{ij}}{\max_i x_i - \min_i x_i} \quad (2)$$

gdzie: $i = 1, 2 \dots N$; $j = 1, 2 \dots, p$ (N jest liczbą obiektów (powiatów), a p – liczbą cech); – oznacza wartość zunitaryzowaną cechy dla badanej jednostki, x_{ij} – oznacza wartość j -tej cechy dla badanej jednostki, \max – maksymalna wartość j -tej cechy, \min – minimalna wartość j -tej cechy⁷.

Miarę syntetyczną wyznaczono za pomocą metody bezwzorcowej, polegającej na uśrednieniu znormalizowanych wartości cech prostych, według wzoru:

$$S_i = \frac{1}{p} \sum_{j=1}^p z_{ij} (i=1,2,\dots,p) \quad (3)$$

gdzie: S_i – syntetyczny miernik w badanym okresie, z_{ij} – cechy struktury wskaźnika syntetycznego, p – liczba cech. Wskaźnik przyjmuje wartość z przedziału $[0,1]$. Wartość bliższa jedności oznacza, że obiekt charakteryzuje się wysokim poziomem analizowanego zjawiska⁸.

zmienności poniżej 0,10) oraz wysokim skorelowaniu zmiennych według metody odwróconej macierzy współczynników korelacji. Por. A. Zeliaś (red.), *Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania poziomu życia w Polsce w ujęciu dynamicznym*, Kraków 2000; A. Malina, *Wielowymiarowa analiza przestrzennego zróżnicowania struktury gospodarki Polski według województw*, Kraków 2004, s. 96–97.

⁷ F. Wysocki, *Metody statystycznej analizy wielowymiarowej w rozpoznawaniu typów struktury przestrzennej rolnictwa*, Roczniki AR w Poznaniu, seria: Rozprawy Naukowe, z. 266, Poznań 1996.

⁸ P. Dziekański, *Wykorzystanie wskaźnika syntetycznego do oceny poziomu rozwoju samorządu na przykładzie gmin wiejskich województwa świętokrzyskiego* [w:] *Determinanty rozwoju Polski. Finanse publiczne*, red. S. Owsiak, Warszawa 2015, s. 261–279; P. Dziekański, *Spatial Differentiation of the Financial Condition of the Świętokrzyskie Voivodship Counties*, Barometr Regionalny, t. 14, nr 3/2016; P. Dziekański, *Diversification synthetic indicator for evaluating the financial capacity of local government. The case of polish voivodeships*, Acta Universitatis Agriculturae Et Silviculturae Mendeliana Brunensis; Vol. 65, No. 2 /2017; E. Mioduchowska-Jaroszewicz, *Metody i kierunki oceny kondycji finansowej jednostek samorządów terytorialnych*, ZN US, nr 786/2013, „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia”, nr 64/2, s. 127–140.

Następnie policzono miarę syntetyczną opartą na odległości w rzeczywistej przestrzeni z metryką euklidesową zgodnie ze wzorem:

$$OE_{it} = \sqrt{\frac{\sum_{j=1}^p (1 - z_{ijt})^2}{p}} \quad (4)$$

Miara syntetyczna (4) pozwala na zmierzenie sprowadzonej do przedziału [0;1] odległości w rzeczywistej przestrzeni z metryką euklidesową i-tej gminy w roku t od hipotetycznej gminy – wzorca, czyli takiej, która charakteryzowałby się maksymalną wartością każdej z badanych cech. Wartość miary równa 0 oznacza, że jednostka charakteryzuje się maksymalnym poziomem badanego zjawiska⁹.

Miara syntetyczna pozwoliła podzielić badany obszar powiatów na 4 grupy kwartyłowe. Wielkość wskaźnika w pierwszej grupie kwartyłowej oznacza jednostkę lepszą i odpowiednio czym grupa niższa, jednostki są słabsze. Zweryfikowano także wzajemną zgodność uzyskanych wyników w oparciu o współczynnik korelacji.

3. KAPITAŁ TERYTORIALNY W WARUNKACH RENTY POŁOŻENIA

Rozwój regionu stanowi źródło korzyści ogólnospołecznych¹⁰, wzrost rangi ośrodka, powiększanie zasięgu jego oddziaływania, podniesienie stopnia atrakcyjności jako miejsca zamieszkania i jako potencjalnego miejsca lokalizacji inwestycji. Rozwój jest generowany przez działania egzogeniczne i efekty podstawowe, które powstają w rezultacie działalności lokalnych endogenicznych zasobów.

Kapitał terytorialny ujawnia specyficzność miejsca i jego elementów oraz jej strategiczną wartość w rywalizacji rynkowej. Jak pisze Markowski, stanowi on korzyści zewnętrzne wytwarzane i dostępne w wyniku interakcji użytkowników względnie wyodrębnionego terytorium. Ma on charakter dynamicznego w czasie i przestrzeni złożonego dobra klubowego dostępnego dla użytkowników działających w ramach regionu¹¹. Rozumiany jest także jako dostępność do czynników materialnych i niematerialnych na danym obszarze, które mogą tworzyć określone zasoby (naturalne, dobra publiczne, prywatne i mieszane, kapitał ludzki, społeczny i relacyjny, zasoby organizacyjne, relacyjne i poznawcze) lub ograniczenia¹².

⁹ M. Trojak, T. Tokarski (red.), *Statystyczna analiza przestrzennego zróżnicowania rozwoju ekonomicznego i społecznego Polski*, Kraków 2013.

¹⁰ P. Prus, A. Marszewska, *Perspektywy zrównoważonego rozwoju gminy Bytoń w opinii mieszkańców*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XI, z. 4/2009, s. 267–271.

¹¹ T. Markowski, *Funkcjonowanie gospodarki przestrzennej – założenia budowy modelu zintegrowanego planowania i zarządzania rozwojem* [w:] *System planowania przestrzennego i jego rola w strategicznym zarządzaniu rozwojem kraju*, Studia KPZK PAN, t. CXXXIV, Warszawa 2011, s. 25–44; T. Markowski, *Kapitał terytorialny jako cel zintegrowanego planowania rozwoju*, Mazowsze Studia Regionalne, nr 18/2016.

¹² R. Capello, U. Fratesi, L. Resmini, *Globalization and Regional Growth in Europe: Past Trends and Future Scenarios*, Springer, Berlin 2011, s. 144–145 [za:] Z. Przygodzki, *Kapitał terytorialny w rozwoju regionów*, Acta Universitatis Lodzianensis Folia Oeconomica, 2 (319)/2016.

Występowanie pewnych elementów na badanym obszarze oraz ich odległość od układu lokalnego i regionalnego, jako renta położenia czy atrakcyjność lokalizacji, stanowi mniej lub bardziej wymierne korzyści płynące z umiejscowienia jednostki samorządu terytorialnego w określonym środowisku społeczno-gospodarczym¹³. Uwarunkowania pozaprzrodnicze należące do drugiej z wymienionych grup, a w szczególności położenie w stosunku do sieci osadniczej i komunikacyjnej. Do tej grupy zaliczane są takie elementy renty położenia, jak: powiązanie z miastem, sąsiedztwo węzłów komunikacyjnych czy też położenie przygraniczne¹⁴.

Potencjał samorządu terytorialnego, na który składają się uwarunkowania przyrodnicze oraz pozaprzrodnicze, do których należą m.in. infrastruktura, bliskość ośrodków miejskich, położenie geograficzne itd. stanowi o jakości procesu rozwoju. Powoduje on niestety istotne zróżnicowanie w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego jednostek samorządu terytorialnego. Niezwykle ważnym zagadnieniem jest zatem diagnoza oraz ocena zasobów, a następnie wdrożenie działań mających utrzymać wysoki poziom rozwoju lub zmienić w porę jego niekorzystny kierunek¹⁵.

Infrastruktura jest elementem warunkującym zakres, strukturę i przestrzenne rozmieszczenie działalności gospodarczej. Decyduje o atrakcyjności bądź nieatrakcyjności regionu. Stanowi o szansach lub barierach jego dalszego rozwoju. Jest wyznacznikiem warunków życia ludności¹⁶.

Infrastruktura stanowi wyodrębniony system o różnym zasięgu terytorialnym. Wysoki poziom wyposażenia infrastrukturalnego uznawany jest przez inwestorów jako miejsce korzystne dla lokalizacji działalności gospodarczej. Decyduje ona o poziomie życia mieszkańców i czyni je bardziej lub mniej atrakcyjnym dla potencjalnych mieszkańców i inwestorów. Pomiędzy wyposażeniem infrastrukturalnym a poziomem rozwoju gospodarczego zachodzą relacje mające charakter sprzężenia zwrotnego, co oznacza, że zarówno wysoka jakość infrastruktury technicznej sprzyja procesom rozwojowym, jak i wysoki poziom rozwoju podmiotów gospodarczych wzmaga procesy rozbudowy i modernizacji infrastruktury¹⁷.

Stan środowiska coraz częściej traktowany jest jako czynnik konkurencyjności, jako bariera, jak i determinanta rozwoju. Ilościowe powiększanie tego kapitału zależy od ilości dostępnych zasobów naturalnych, jakości gleby, charakteru klimatu itp. Ze względu gospodarczego stanowi ono źródło surowców i energii, zapewnia przestrzeń geograficzną, pole działalności gospodarczej, miejsce zamieszkiwania czy wypoczynku¹⁸.

¹³ L. Ossowska, W. Poczta, *Poziom uwarunkowań pozaprzrodniczych renty położenia obszarów wiejskich w Polsce*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, 4(30)/2013, s. 187–195.

¹⁴ B. Wojtyra, *Wpływ renty położenia na lokalizację stref aktywności gospodarczej na obszarach wiejskich województwa wielkopolskiego*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, 32/2015, s. 123–135.

¹⁵ K. Heffner, *Czynniki osadnicze wpływające na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich [w:] Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, red. M. Kłodziński, Warszawa 2002.

¹⁶ M. Dolata, *Infrastruktura gospodarcza jako czynnik kształtujący rozwój regionu*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 15/2013, z. 3, s. 63–67.

¹⁷ Ł. Satola, L. Luty, *Poziom wyposażenia w infrastrukturę komunalną a sytuacja finansowa gmin*, Metody Ilościowe w Badaniach Ekonomicznych, t. XVII/2, 2016, s. 101–102.

¹⁸ T. Borys, *Nowe kierunki ekonomii środowiska i zasobów naturalnych w aspekcie nowej perspektywy finansowej unii europejskiej*, „Ekonomia i Środowisko”, 1/44/2013.

4. SYNTETYCZNY OPIS ZMIENNYCH INFRASTRUKTURY I ŚRODOWISKA POWIATÓW MAKROREGIONU POLSKI WSCHODNIEJ

Przestrzeń jak dobro rzadkie wymaga podejmowania decyzji dotyczących świadomego jej kształtowania. Zmiany w przestrzeni na skutek procesów zachodzących w lokalnej gospodarce rozszerzają przestrzeń nowych możliwości.

Atrakcyjność powiatów Polski Wschodniej w aspekcie infrastruktury i środowiska jest słaba, na co wskazują niskie wartości miary syntetycznej. Jej wartość wahała się w granicach od 0,21 (m. Chełm; najłabsza jednostka, woj. lubelskie¹⁹) do 0,46 (m. Lublin, woj. lubelskie²⁰; najlepsza jednostka) w 2010 r.; od 0,21 (m. Krosno; woj. podkarpackie²¹) do 0,49 (m. Lublin) w 2013 r. oraz od 0,21 (m. Krosno;) do 0,46 (m. Lublin) w 2015 r. w przypadku miary syntetycznej powstałej w oparciu o metodę bezwzorcową (tabela 1).

Analiza miary syntetycznej powstałej w aspekcie metody opartej na odległości w rzeczywistej przestrzeni z metryką euklidesową wskazywała, iż wartość jej znajdowała się w przedziale od 0,65 (kielecki²²; najlepszy) do 0,84 (zambrowski; najłabszy) w 2010 r.; od 0,62 (m. Lublin;) do 0,84 (zambrowski;) w 2013 r. oraz od 0,65 (kielecki) do 0,84 (zambrowski; woj. podlaskie²³) w 2016 r. Między grupami można zaobserwować przesunięcia w czasie oraz do pozycji w hierarchii.

¹⁹ Jest ośrodkiem subregionalnym położonym we wschodniej części województwa lubelskiego. Braki w odniesieniu do infrastruktury społecznej, zarządzania oraz kapitału ludzkiego i społecznego, problem wyludniania się. Bezrobocie przekłada się na obserwowane niekorzystne trendy migracyjne. Najwięcej podmiotów działa w sekcji handel hurtowy i detaliczny, naprawa pojazdów samochodowych, budownictwo.

²⁰ Lublin jest ważnym ośrodkiem kulturalnym, handlowo-usługowym oraz przemysłowym, przekraczającym zasięgiem oddziaływania granice podregionu i województwa. Dominujące dziedziny lubelskiej gospodarki obejmują handel, różnorodne usługi oraz przemysł m.in. maszynowy, samochodowy, energetyczny i meblarski. Lublin jest silnym ośrodkiem produkcji spożywczej. Lokalizacja miasta w rolniczym regionie zapewnia doskonałe warunki dla rozwoju przemysłu cukrowniczego, mleczarskiego, mięsnego, piwowarskiego, zbożowo-młynarskiego, tytoniowego, spirytusowego, cukierniczego, zielarskiego i owocowo-warzywnego.

²¹ Peryferyjne położenie miasta względem głównych ośrodków w kraju. Słabe powiązania komunikacyjne z głównymi ośrodkami w kraju i nie najlepsze ze stolicą województwa. Postępujący spadek liczby mieszkańców Krosna. W strukturze branżowej gospodarki dominują firmy usługowe. Najlepiej rozwinięte sektory przemysłu to: motoryzacyjny, szklarski, lotniczy, meblarski, naftowy i przetwórstwo tworzyw sztucznych. Słaba zewnętrzna dostępność komunikacyjna miasta.

²² Ma charakter przemysłowo-rolniczy o wysokim stopniu koncentracji tradycyjnych działań przemysłu związanych z wydobywaniem i przetwórstwem surowców mineralnych oraz produkcją artykułów spożywczych. Wyraźny podział na przemysłową centralną część powiatu, otaczającą miasto Kielce i rolniczą pozostałą część.

²³ Blisko ⅓ podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w mieście Zambrów (wyraźnie dominują handel hurtowy i detaliczny wraz z szeroko pojętą naprawą oraz budownictwo).

Tabela 1. Grupy miary syntetycznej oceny infrastruktury i środowiska powiatów Polski Wschodniej (2010, 2013, 2016; S_i)

	2010	2013	2016
A	1 m. Lublin 0,46 2 kielecki 0,43 7 m. Białystok 0,38 19 sokólski 0,33 21 biłgorajski 0,32 24 leżajski 0,32	1 m. Lublin 0,49 2 kielecki 0,42 3 m. Białystok 0,39 25 leżajski 0,30 29 sokólski 0,30	1 m. Lublin 0,46 2 kielecki 0,44 3 m. Białystok 0,39 28 sokólski 0,30
B	45 włoszczowski 0,30 46 bielski 0,29	30 biłgorajski 0,29 41 bielski 0,27 52 zamojski 0,27	29 biłgorajski 0,29 30 leżajski 0,29 51 zamojski 0,27
C	73 kazimierski 0,27 76 zamojski 0,27	66 ełcki 0,25 68 kazimierski 0,25 79 włoszczowski 0,25	52 bielski 0,26 53 ełcki 0,26 77 włoszczowski 0,25
D	78 ełcki 0,26 90 brzozowski 0,25 92 m. Krosno 0,25 101 m. Chełm 0,21	81 brzozowski 0,24 101 m. Krosno 0,21	78 brzozowski 0,24 79 kazimierski 0,24 101 m. Krosno 0,21

Powiaty ziemskie / powiaty grodzkie – obszar; Publikacje sortowane wg roku 2016, gminy w kolejnych latach do wskazanego sortowania wg 2016 r.; grupa A – bardzo dobra; B – dobra; C – słaba; D – zła; miary syntetyczne liczone oddzielnie dla obu grup powiatów; analiz dokonano w programie Statistica 13.1

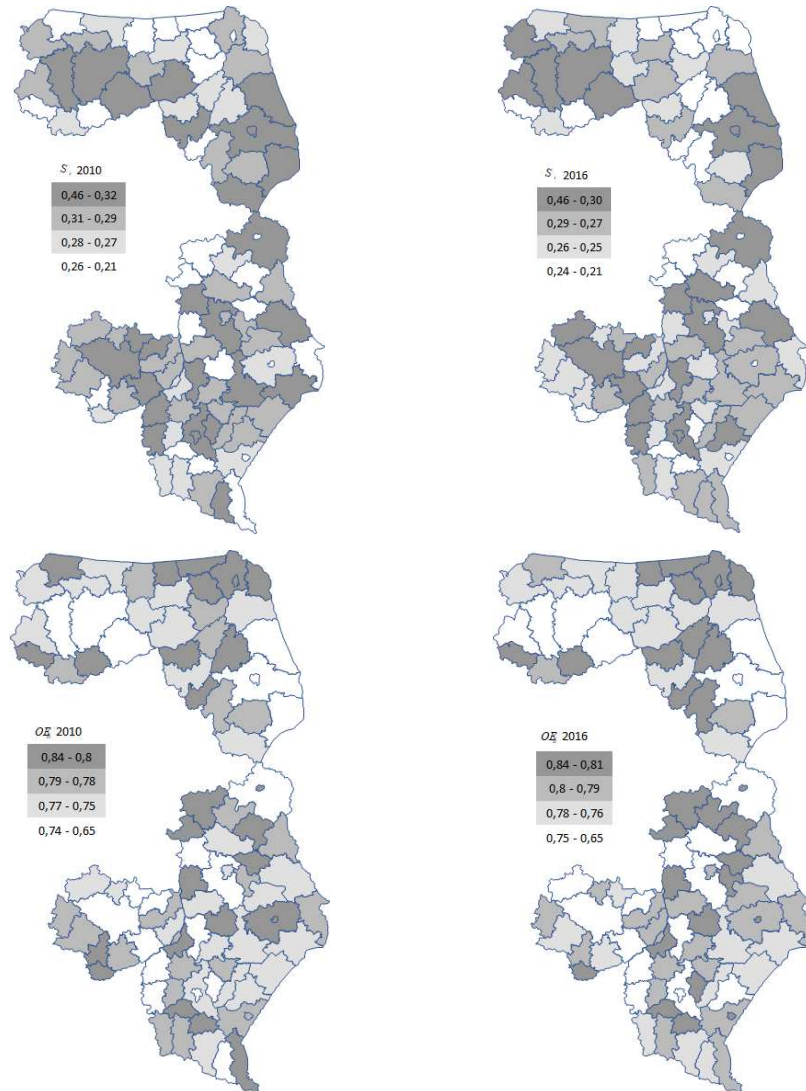
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS

Tabela 2. Grupy miary syntetycznej oceny infrastruktury i środowiska powiatów Polski Wschodniej (2010, 2013, 2016) OE_{ii}

	2010	2013	2016
A	1 kielecki 0,65 2 m. Lublin 0,65 8 ostródzki 0,7 18 leżajski 0,74 20 sokólski 0,74 24 chełmski 0,75	1 m. Lublin 0,62 2 kielecki 0,66 7 ostródzki 0,71 22 sokólski 0,75	1 kielecki 0,65 2 m. Lublin 0,65 3 ostródzki 0,69 25 sokólski 0,75
B	33 augustowski 0,76 53 działdowski 0,78	28 leżajski 0,76 30 augustowski 0,77 32 chełmski 0,77	29 leżajski 0,76 30 augustowski 0,77 31 chełmski 0,77
C	61 grajewski 0,79 83 tarnobrzeski 0,8 84 zamojski 0,8	60 zamojski 0,79 49 działdowski 0,79 67 tarnobrzeski 0,8 70 bieszczadzki 0,81	59 zamojski 0,79 60 bieszczadzki 0,8 61 działdowski 0,8
D	85 gołdapski 0,81 93 bieszczadzki 0,82 101 zambrowski 0,84	72 grajewski 0,81 83 gołdapski 0,82 101 zambrowski 0,84	80 tarnobrzeski 0,81 81 gołdapski 0,82 82 grajewski 0,82 101 zambrowski 0,84

Powiaty ziemskie / powiaty grodzkie – obszar; Publikacje sortowane wg roku 2016, gminy w kolejnych latach do wskazanego sortowania wg 2016 r.; grupa A – bardzo dobra; B – dobra; C – słaba; D – zła; miary syntetyczne liczone oddzielnie dla obu grup powiatów; analiz dokonano w programie Statistica 13.1

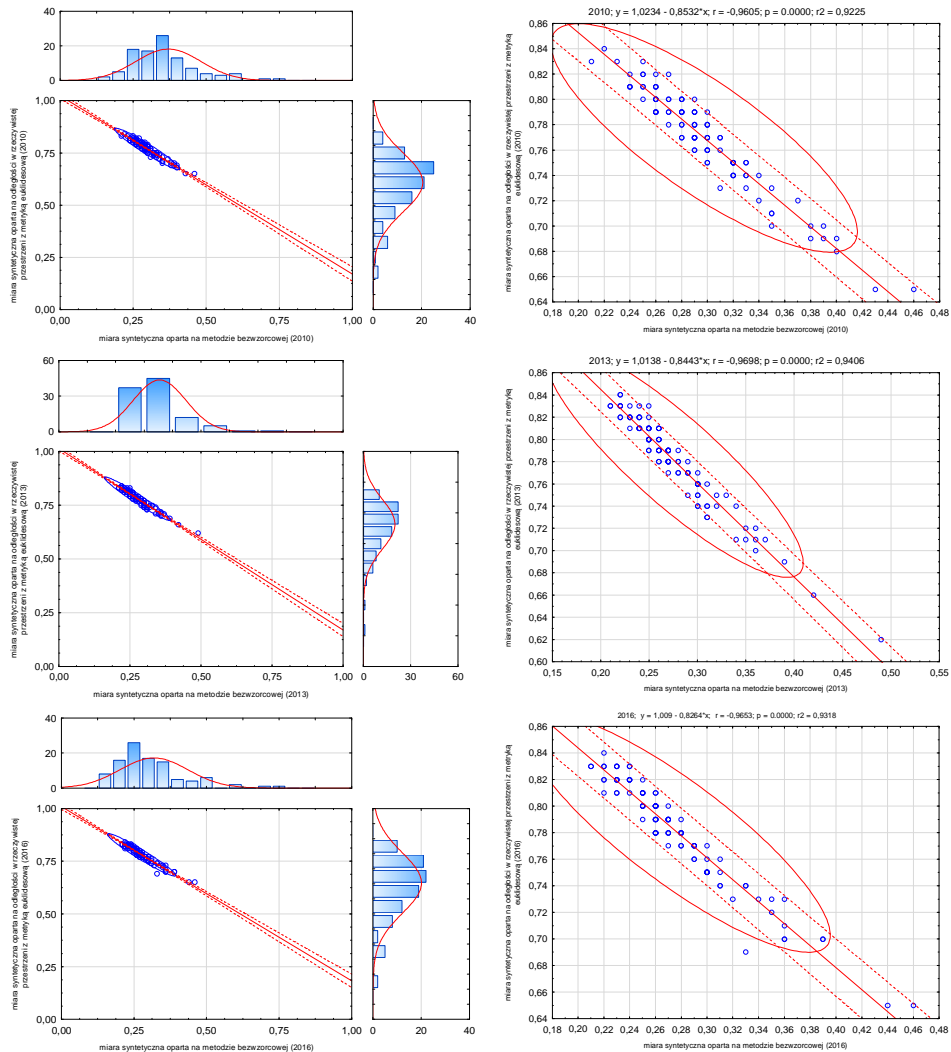
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS

Rys. 1. Przestrzenne zróżnicowanie zmiennych infrastruktury i środowiska (2010, 2016)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS w CONT-EVO MAP Polska.

Analiza wykresu rozrzutu wskazuje, że wzrastającej wartości współczynników towarzyszy zmiana położenia punktów, które układają się coraz bliżej linii prostej. Wszystkie analizowane powiaty Polski Wschodniej wskazują w 2010, 2013 i 2016 r. relację ujemną wzajemną miary syntetycznej S_i i OE_{it} . Miary podlegały w kolejnych latach dywergencji (współczynniki korelacji Pearsona w 2010 r. $r = -0,960 / r^2 = 0,922$; w 2013 r. $r = -0,969 / r^2 = 0,940$; w 2016 r. $r = -0,965 / r^2 = 0,931$; rysunek 2).

Rys. 2. Wykresu rozrzutu miar syntetycznych infrastruktury i środowiska z linią dopasowania (2010, 2013, 2016)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS w Statistica 13.1

W celu oceny różnic w poziomie miary syntetycznej infrastruktury i środowiska w analizowanych latach oraz określeniu czy różnice te uległy zmianie, wykorzystano m.in. odchylenie standardowe, rozstęp oraz wsp. zmienności (tabela 3)²⁴.

²⁴ Wykorzystanie np. wsp. zmienność do oceny zróżnicowania przestrzennego oraz procesów sigma-konwergencji/dywergencji realnej można znaleźć np. w pracy T. Misiak, *Convergence or Divergence of Basic Macroeconomic Variables in the Districts of Podkarpackie Province*, „Humanities and Social Sciences” Vol. 19.21 (4), 2014, s. 119–133.

Tabela 3. Zróżnicowanie miary syntetycznej infrastruktura i środowisko

	S_i			OE_{it}		
	2010	2013	2016	2010	2013	2016
średnia	0,30	0,28	0,28	0,77	0,78	0,78
odch. standardowe	0,04	0,04	0,05	0,04	0,04	0,04
wsp. zmienności	0,15	0,16	0,16	0,05	0,05	0,05
min	0,21	0,21	0,21	0,65	0,65	0,63
max	0,46	0,45	0,46	0,84	0,83	0,83
rozstęp	0,25	0,24	0,25	0,19	0,19	0,2
skośność	1,07	1,39	1,38	-0,87	-1,02	-1,08

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS w Statistica 13.1

Tabela 4. Zgodność wyników miar syntetycznych infrastruktury i środowiska

	wsp. korelacji gamma	wsp. korelacji Spermana	wsp. korelacji tau Kendalla	wsp. korelacji Pearsona
miara syntetyczna oparta na metodzie bezwzorcowej S_i				
2016–2013	0,962	0,966	0,913	0,981
2013–2010	0,837	0,904	0,782	0,926
2016–2010	0,779	0,854	0,729	0,903
miara syntetyczna oparta na odległości w rzeczywistej przestrzeni z metryką euklidesową OE_{it}				
2016–2013	0,966	0,974	0,922	0,977
2013–2010	0,908	0,947	0,852	0,950
2016–2010	0,863	0,915	0,809	0,929
$S_i - OE_{it}$				
2016–2016	-0,942	-0,963	-0,888	-0,965
2013–2013	-0,944	-0,963	-0,888	-0,969
2010–2010	-0,910	-0,944	-0,853	-0,960

Oznaczone wsp. korelacji są istotne z $p < 0,05$

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS w Statistica 13.1

Średnia wartość miary syntetycznej infrastruktury i środowiska wyniosła w latach 2010, 2013 i 2016 r. odpowiednio 0,30, 0,28, 0,28 dla S_i oraz 0,77, 0,78, 0,78 dla OE_{it} . Na stałość miary syntetycznej infrastruktury i środowiska wskazuje także wsp. zmienności, który wynosił 0,15-0,16 (dla S_i) oraz 0,05 (dla OE_{it}). W badanym okresie odchylenie standardowe nie zmieniło się dla OE_{it} i wynosiło (0,04) i dla S_i z poziomu 0,04 w 2010 i 2013 r. niewiele wzrosło do 0,05 w 2016 r. Niewielkie zróżnicowanie badanych jednostek potwierdza także wartość rozstępu, który był w 2016 r. w relacji do 2010 r. na niezmiennym poziomie dla S_i oraz wzrosła o 0,01 dla OE_{it} (tabela 3).

Tabela 4 prezentuje zestawienie współczynników korelacji pomiędzy miarami syntetycznymi infrastruktury i środowiska powiatów w kolejnych analizowanych latach. Syntetyczna miara podlegała wzrostowi i spadkowi w relacji wzajemnej miar (współczynnik korelacji Pearsona tych miar w tym okresie wynosił w 2010 r. -0,960; w 2013 r. -0,969

oraz 2016 r. -0,965). Wartość miary korelacji wskazuje na dość stabilne przestrzenne zróżnicowanie infrastruktury i środowiska.

5. PODSUMOWANIE

Renta geograficzna (dodatkowa wartość za lokalizację w układzie społeczno-gospodarczym) uwzględnia zarówno zasoby naturalne, bliskość szlaków komunikacyjnych, jak i odległość od centrów aktywności gospodarczej i biegunów wzrostu oraz społeczne i historyczne uwarunkowania rozwoju gospodarczego. Wpływ wskazanych czynników na poziom rozwoju lokalnego jest niezaprzeczalny. W takim przypadku samorząd staje się beneficjentem tego rozwoju bez względu na to, w jakim stopniu był jego przyczyną²⁵.

Współcześnie rozpoznanie zasięgu rozwoju społecznego, gospodarczego i przestrzennego w skali lokalnej staje się szczególnie trudne, ponieważ powiaty funkcjonują i rozwijają się jako integralna część większej całości. Regiony o wysokim poziomie zagospodarowania infrastrukturalnego są obszarami uznawanymi przez potencjalnych inwestorów i mieszkańców za atrakcyjne miejsca do prowadzenia działalności gospodarczej i zamieszkania. Poziom środowiska naturalnego danego układu lokalnego jego struktura, lokalizacja, jakość i dostępność mają silny wpływ na rozwój.

Przeprowadzone badania wskazują zróżnicowanie powiatów Polski Wschodniej w kontekście infrastruktury i środowiska. W przypadku miary opartej na metodzie bezwzorcowej najlepszą jednostką okazało się miasto Lublin, najslabszą miasto Chełm i Krosno. Według miary opartej na odległości w rzeczywistej przestrzeni z metryką euklidesową najlepsze to powiat kielecki oraz miasto Lublin, najslabszą jednostką powiat zambrowski. W lepszej sytuacji w badanym okresie znalazły się miasta na prawach powiatu.

Infrastruktura i środowisko mogą stanowić o przewadze konkurencyjnej jednostki, o zróżnicowaniu regionu, tworzeniu szans lub barier rozwoju. Potrzeby w tym zakresie są nadal bardzo duże. Silne zróżnicowanie lokalne pod względem infrastruktury związane jest przede wszystkim z sytuacją finansową i aktywnością władz lokalnych.

Otrzymana miara syntetyczna (infrastruktury i środowiska) uzależniona jest od liczby i rodzaju przyjętych zmiennych do badania. Pozwala na ocenę i porównanie atrakcyjności jednej jednostki względem drugiej w badanym obszarze. Umożliwia indykację słabszych i lepszych obszarów działania. Umożliwia przedstawienie hierarchizacji i ocenę dysproporcji między poszczególnymi podmiotami, dokonania oceny skuteczności zastosowanych dotychczas instrumentów rozwoju.

Budowa miary syntetycznej realizowana była w taki sposób, aby było użyteczna w stosunku do obszarów bardzo zróżnicowanych strukturalnie, a w konsekwencji rozwijających się według różnych celów. Powyższe ujęcie stwarza możliwość spojrzenia na procesy rozwoju regionalnego z szerokiej perspektywy, uwzględniającej różne konteksty funkcjonowania jednostki samorządu terytorialnego.

²⁵ M. Kachniarz, *Bogactwo gmin – efekt gospodarności czy renty geograficznej?* „Ekonomia Economics”, 5(17)/2011.

LITERATURA

1. Borys T., *Nowe kierunki ekonomii środowiska i zasobów naturalnych w aspekcie nowej perspektywy finansowej unii europejskiej*, *Ekonomia i Środowisko*, 1/44/2013.
2. Capello R., Fratesi U., Resmini L., *Globalization and Regional Growth in Europe: Past Trends and Future Scenarios*, Springer, Berlin 2011, s. 144–145 [za:] Z. Przygodzki, *Kapitał terytorialny w rozwoju regionów*, *Acta Universitatis Lodzianae Folia Oeconomica*, 2 (319)/2016.
3. Dolata M., *Infrastruktura gospodarcza jako czynnik kształtujący rozwój regionu*, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 15/2013, z. 3.
4. Dziekański P., *Diversification synthetic indicator for evaluating the financial capacity of local government. The case of polish voivodeships*, *Acta Universitatis Agriculturae Et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, Vol. 65, No. 2/2017.
5. Dziekański P., *Spatial Differentiation of the Financial Condition of the Świętokrzyskie Voivodship Counties*, *Barometr Regionalny*, t. 14 nr 3/2016.
6. Dziekański P., *Wykorzystanie wskaźnika syntetycznego do oceny poziomu rozwoju samorządu na przykładzie gmin wiejskich województwa świętokrzyskiego [w:] Determinanty rozwoju Polski. Finanse publiczne*, red. S. Owsiak, PTE, Warszawa 2015.
7. Heffner K., *Czynniki osadnicze wpływające na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich [w:] Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, red. M. Kłodziński, IRWiR PAN, Warszawa 2002.
8. Jewtuchowicz A., *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Wyd. UŁ, Łódź 2013.
9. Kachniarz M., *Bogactwo gmin – efekt gospodarności czy renty geograficznej?* *Ekonomia Economics*, 5(17)/2011.
10. Kosiedowski W., *Teoretyczne problemy rozwoju regionalnego [w:] Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym. Problemy teorii i praktyki*, TNOiK, Toruń 2001.
11. Malina A., *Wielowymiarowa analiza przestrzennego zróżnicowania struktury gospodarki Polski według województw*, Wyd. AE w Krakowie, Kraków 2004, s. 96-97.
12. Markowski T., *Funkcjonowanie gospodarki przestrzennej – założenia budowy modelu zintegrowanego planowania i zarządzania rozwojem [w:] System planowania przestrzennego i jego rola w strategicznym zarządzaniu rozwojem kraju*, *Studia KPZK PAN*, t. CXXXIV, Warszawa 2011.
13. Markowski T., *Kapitał terytorialny jako cel zintegrowanego planowania rozwoju*, *Mazowsze Studia Regionalne*, nr 18/2016.
14. Mioduchowska-Jaroszewicz E., *Metody i kierunki oceny kondycji finansowej jednostek samorządów terytorialnych*, *ZN US*, nr 786/2013, „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia”, nr 64/2.
15. Misiak T., *Convergence or Divergence of Basic Macroeconomic Variables in the Districts of Podkarpackie Province*, „*Humanities and Social Sciences*” 19(21 (4))/2014
16. Ossowska L., Poczta W., *Poziom uwarunkowań pozaprzyrodniczych renty położenia obszarów wiejskich w Polsce*, „*Journal of Agribusiness and Rural Development*”, 4(30)/2013.
17. Prus P., Marszewska A., *Perspektywy zrównoważonego rozwoju gminy Bytoń w opinii mieszkańców*, *Roczniki Naukowe SERiA*, t. XI, z. 4/2009.
18. Prus P., Wawrzyniak B.M., *Zarządzanie projektami i funkcje gmin w zakresie programów rozwoju obszarów wiejskich*, *Studia i Materiały Polskiego Stowarzyszenia Zarządzania Wiedzą/Studies & Proceedings Polish Association for Knowledge Management*, nr 44/2011.

19. Przygodzki Z., *Kapitał terytorialny w rozwoju regionów*, Acta Universitatis Lodziensis Folia Oeconomica, 2 (319)/2016.
20. Satoła Ł., Luty L., *Poziom wyposażenia w infrastrukturę komunalną a sytuacja finansowa gmin*, Metody Ilościowe w Badaniach Ekonomicznych, t. XVII/2, 2016.
21. Trojak M., Tokarski T. (red.), *Statystyczna analiza przestrzennego zróżnicowania rozwoju ekonomicznego i społecznego Polski*, Wyd. UJ, Kraków 2013.
22. Wojtyra B., *Wpływ renty położenia na lokalizację stref aktywności gospodarczej na obszarach wiejskich województwa wielkopolskiego*, Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 32/2015.
23. Wysocki F., *Metody statystycznej analizy wielowymiarowej w rozpoznawaniu typów struktury przestrzennej rolnictwa*, Roczniki AR w Poznaniu, seria: Rozprawy Naukowe, z. 266, Poznań 1996.
24. Zeliaś A. (red.), *Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania poziomu życia w Polsce w ujęciu dynamicznym*, Wyd. AE, Kraków 2000.

AN ANALYSIS AND EVALUATION OF REGIONAL DIFFERENTIATION OF VARIOUS INFRASTRUCTURE AND ENVIRONMENT OF EASTERN POLAND

An assessment of the diversity of infrastructure and environment of poviats was made using the synthetic indicator. The aim of the article is to indicate the potential of a synthetic measure in the assessment of spatial disproportions in infrastructure and the environment of 101 poviats of Eastern Poland on the basis of selected variables acquired from the CSO Local Data Base for 2010 2013, 2016. The varied development of individual regions is a natural problem for states. It is a complex phenomenon, difficult to evaluate unequivocally. This is due to a limited access to detailed data. It is very important for the development to determine factors that may constitute endogenous developmental potential, as well as exogenous factors that support this development. Diversification in development potential of poviats results from the natural environment and infrastructural order. They determine the possibilities of developing economic initiatives and spatial distribution, attracting capital, living conditions of citizens and the development process. The level of infrastructure and the natural environment may create the attractiveness or unattractiveness of the region. They constitute opportunities or barriers to development, especially supported by the financial potential that determines the investment possibilities of the individual. The synthetic measure based on the model indicates the best poviat the city of Lublin, the weakest city of Chełm and Krosno; in the case of a measure based on the distance in the real space with the Euclidean metric, the best is Kielce, the city of Lublin, the poorest of Zambrów. Infrastructure and the environment can be a competitive advantage of the individual, the diversity of the region, creating opportunities or barriers to development.

Keywords: infrastructure, environment, poviat, synthetic measure.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.23

*Przesłano do redakcji: kwiecień 2018 r.
Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.*

Paweł KORZENIOWSKI¹

PROCES ROZBUDOWY ŚRÓDZIEMNOMORSKICH SIŁ EKSPEDYCYJNYCH (MEDITERRANEAN EXPEDITIONARY FORCE) W 1915 ROKU

Kampania dardanejska miała stanowić krótki epizod i przynieść znaczne strategiczne korzyści dla Ententy. Spodziewano się, że wykorzystanie wojsk lądowych stanowić będzie jedynie ostateczność, w przypadku gdyby okrętom nie udało się przebić na Morze Marmara. Okazało się jednak, że zamiast roli pomocniczej, wojska lądowe musiały przeprowadzić pierwszą w nowoczesnej wojnie operację desantową na bronione wybrzeże. Choć udało się zająć plażę, to nie osiągnięto decydującego sukcesu, a sama kampania zamiast krótkiej ekspedycji przekształciła się w wielomiesięczne walki pozycyjne. Początkowo siły MEF składały się jedynie z 5 dywizji piechoty. Z czasem ich liczba systematycznie wzrastała, by na przełomie sierpnia/września 1915 roku osiągnąć liczbę 15 dywizji zgrupowanych w czterech korpusach armijnych.

Kolejne wzmocnienia kierowano w ten rejon stosunkowo przypadkowo i wynikało to z pojawiających się możliwości niż wcześniejszego planowania. W rezultacie wzmocnienia docierały pojedynczymi dywizjami, które rzucano do walki i szybko wyczerpywano ich efektywną zdolność bojową. Gdy wyciągnięto wnioski z tego działania i MEF wzmocniono znacznie większymi siłami, pozwalającymi na przeprowadzenie zakrojonej na szeroką skalę ofensywy. Popelniono kardynalne błędy w doborze wyższej kadry dowódczej oraz ponownie nie przygotowano natychmiastowych uzupełnień oraz rezerw operacyjnych. Brak planowości oraz chaos w zakresie rozbudowy potencjału MEF stanowił jeden z czynników, który ostatecznie zakończył się klęską całej kampanii.

Słowa kluczowe: Kampania gallipolijska, Dardanele, Armia Brytyjska, I wojna światowa.

1. WPROWADZENIE

Na przełomie 1914/1915 roku wojna w Europie weszła w fazę stagnacji. Żadna z walczących stron nie była w stanie osiągnąć decydującej przewagi nad przeciwnikami. Ponadto ogromne straty w dotychczasowych walkach, wyczerpanie zapasów wojennych oraz powolne tempo przestawiania się na produkcję wojenną sprawiały, że wizja osiągnięcia przełomu na wiosnę i w lecie 1915 roku była mało realna. Wszystkie walczące państwa stanęły przed dylematem wyboru odpowiedniej strategii. Dla Wielkiej Brytanii problem ten był wyjątkowo złożony. Państwo to posiadało stosunkowo nieliczne wojska lądowe, wobec

¹ Dr Paweł Korzeniowski, Instytut Historii, Uniwersytet Rzeszowski; e-mail: korzeniowski.p@gmail.com
Paweł Korzeniowski, PhD, Institute of History, University of Rzeszów; e-mail: korzeniowski.p@gmail.com

tego możliwości oddziaływania na głównym teatrze wojny, jakim był front zachodni, były niewielkie. Z drugiej strony, Zjednoczone Królestwo posiadało w tym czasie najsilniejszą marynarkę wojenną i niepodzielnie panowało na oceanach. Pod względem strategicznym dawało to możliwość rozpoczęcia działań zbrojnych niemal w każdym zakątku globu. W rezultacie, na początku 1915 roku brytyjskie kierownictwo polityczno-wojskowe² zdecydowało, że wobec braku możliwości zwiększanie bezpośredniej presji na same Niemcy należało skupić się na pośrednim osłabieniu tego państwa, poprzez wyeliminowanie z wojny jednego z jej sojuszników, a mianowicie Imperium Osmańskiego. Zamierzano to osiągnąć poprzez zaatakowanie osmańskich umocnień broniących Cieśniny Dardaneelskiej, i po ich zneutralizowaniu, planowano skierować na wody Morza Marmara eskadrę okrętów wojennych, która miała bezpośrednio zagrozić Konstantynopolowi. Zdaniem brytyjskich polityków i wojskowych, rząd osmański, wobec perspektywy utraty stolicy, miał poprosić aliantów o zawieszenie broni i zgodzić się na separatystyczny pokój. Ponadto opanowanie cieśnin czarnomorskich miało dla państw Ententy przynieść szereg dodatkowych korzyści strategicznych. Zakładano, że tą drogą uda się przesyłać znaczne ilości zaopatrzenia dla armii rosyjskiej, która choć liczna, cierpiała na ogromne niedobory w uzbrojeniu. Z drugiej strony, liczono na eksport rosyjskiego zboża, dzięki czemu poprawie ulec miała sytuacja aprowizacyjna Francji i Wielkiej Brytanii. Wreszcie, liczono, że aliancki sukces skłoni neutralne państwa bałkańskie do opowiedzenia się po ich stronie. Ich armie, wy kierowane przeciwko Austro-Węgrom miały nie tylko zmniejszyć presję na Serbię ze strony tego państwa, ale wręcz doprowadzić do załamania się armii Habsburgów. Wówczas, osamotnione Niemcy, nie byłyby w stanie długo opierać się siłom koalicji³.

² Przed wybuchem wojny kwestie związane z planowaniem strategicznym i przygotowaniem do wojny realizował Komitet Obrony Imperialnej (*Comittee of Imperial Defence*). Formalnie został powołany do życia w 1904 roku, i miał na celu analizowanie zagadnień związanych z obroną imperium oraz stanowić ciało doradcze rządu w kwestiach militarnych. Ponadto do jego kompetencji należało przygotowywanie aktów prawnych dotyczących przygotowania państwa do wojny i przedkładanie ich rządowi. Komitet nie miał stałego składu, poza premierem, który był jego przewodniczącym oraz sekretarza. Ponadto w jego obradach uczestniczyli wybrani członkowie rządu (jeśli omawiana kwestia dotyczyła ich resortów) oraz wysokich rangą oficerów, którzy pełnili rolę ekspertów. Po wybuchu wojny Komitet, uzupełniony m.in. przez przedstawicieli opozycji i kilku wojskowych doradców, przekształcił się w Radę Wojenną (*War Council*), odpowiedzialną za podejmowanie strategicznych decyzji dotyczących prowadzenia wojny; zob. A. Rawson, *The British Army 1914-1918*, Stroud 2014, s. 43–46.

³ Secretary's Notes of A Meeting of A War Council Held At 10, Downing Street, January 13, 1915, War Council, TNA, sygn. CAB 22/1/8, k. 28-32; Nie ma niestety tutaj miejsca na dłuższe analizowanie powyższych założeń. Stwierdzić jednak należy, że były one w zdecydowanej większości pozbawione racjonalnych podstaw. Nawet zakładając, że udałoby się, zgodnie z założeniami, wyeliminować Imperium Osmański z wojny, i opanować cieśniny czarnomorskie, to możliwości transportowe i przeładunkowe rosyjskich portów były ograniczone, co więcej, produkcja wojenna nie pokrywała nawet zapotrzebowania wojsk francuskich i brytyjskich, trudno więc mówić o możliwości dobrojenia sił rosyjskich, wreszcie, w Londynie całkowicie nie rozumiano realiów bałkańskich, i siły konfliktów między państwami tego regionu, i wspólne opowiedzenie się ich po stronie Ententy było w praktyce niemożliwe. Szerzej zob. m.in.: W. Churchill, *The World Crisis*, Vol. 2. 1915, London, New York 2015, s. 27–42, *passim*; T. Curran, *The Grand Deception. Churchill and the Dardanelles*, Newport 2015; D. Van Der Vat, *The Dardanelles Disaster. Winston Churchill's Greatest Failure*, London-New York 2009.

Jak więc widać, wyeliminowanie Imperium Osmańskiego z wojny miało stanowić pierwszy krok na drodze do pokonania II Rzeszy, bez konieczności ponoszenia gigantycznych ofiar w bezpośredniej walce z armią niemiecką, co stanowiło esencję tradycyjnej brytyjskiej strategii prowadzenia wojny. Niestety, na początku 1915 roku wszystkie brytyjskie siły lądowe zaangażowane były we Francji i wycofanie choćby jednej dywizji z tego teatru wojennego nie było możliwe. Stąd zdecydowano, że operacje w rejonie Dardaneli prowadzone będą jedynie przy pomocy sił morskich. Niestety, próby zneutralizowania osmańskich umocnień przez artylerię okrętową kończyły się niepowodzeniem, a próba sforsowania cieśniny podjęta 18 marca 1915 roku, zakończyła się aliancką klęską i utratą 3 okrętów liniowych⁴.

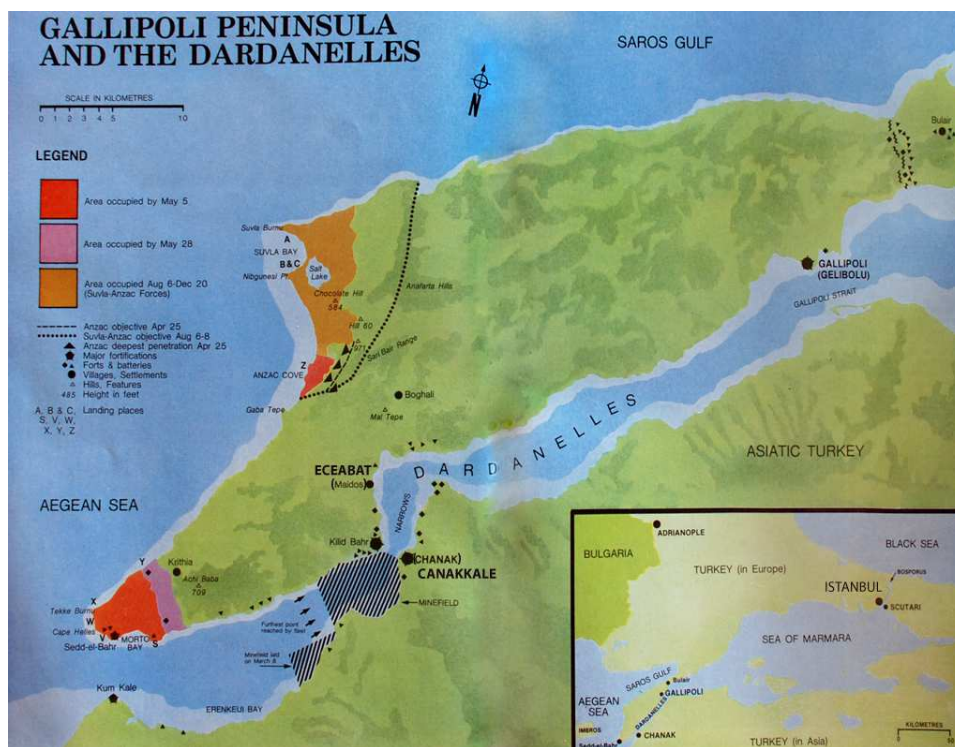
Niepowodzenie to, choć prestiżowo bardzo niekorzystne, militarnie nie miało żadnego znaczenia dla ówczesnej sytuacji strategicznej. Utracone okręty należały do przestarzałych typów, co więcej, wkrótce straty zostały uzupełnione, a nawet zwiększono liczbę okrętów w rejonie Dardaneli. Jednak w Londynie i Paryżu obawiano się politycznych reperkusji związanych z wydzwiękiem, jaki mogła mieć ta porażka w koloniach zamieszkałych przez muzułmanów. Stąd zamiast przerwać całą operację i ograniczyć się do blokowania wejścia do cieśniny, zdecydowano się na przeprowadzenie desantu na Półwyspie Gallipoli. W założeniach siły lądowe miały opanować od strony lądu osmańskie forty i stanowiska artylerii i umożliwić okrętom oczyszczenie wód cieśniny z min i wpłynięcie na Morze Marmara⁵.

W ten sposób doszło do podjęcia decyzji o przeprowadzeniu pierwszego w historii nowoczesnej wojny desantu na bronione wybrzeże. W założeniach miała być to błyskawiczna operacja, której rozstrzygnięcie nastąpić powinno w przeciągu trzech dni od lądowania. Te optymistyczne założenia niestety nie zostały zrealizowane i zamiast krótkiej, decydującej kampanii, wojska brytyjskie i francuskie uwikłały się w wielomiesięczne zaciekle walki, angażujące coraz to nowe dywizje. Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie procesu rozbudowy Śródziemnomorskich Sił Ekspedycyjnych, które początkowo liczyły 5 dywizji piechoty, by w szczytowym momencie składać się z 4 korpusów armijnych liczących w sumie 15 dywizji⁶.

⁴ Zatopione zostały francuski Bouvet oraz brytyjskie HMS Irresistible oraz HMS Ocean, uszkodzone francuskie Galois oraz Suffren oraz brytyjski HMS Inflexible. Szerzej na temat działań morskich w rejonie Dardaneli patrz: P. Nykiel, *Wyprawa do Złotego Rogu. Działania wojenne w Dardanelach i na Morzu Egejskim (sierpień 1914 – marzec 1915)*, Kraków 2008.

⁵ C.F. Aspinall-Oglander, *Official History of The Great War. Military Operations. Gallipoli*. Vol. 1. Inception of the Campaign to May 1915, Heinemann 1929, s. 100–103, *passim*.

⁶ Nie ma tutaj miejsca by dokładnie omówić przebieg walk na Półwyspie Gallipoli od momentu alianckiego desantu w dniu 25 kwietnia 1915 roku do ewakuacji na początku stycznia 1916 roku. Obecnie pracuję nad monografią tej kampanii, która w sposób kompleksowy przedstawi te niezwykle ciekawe, a niemal nieznanne w Polsce wydarzenia. Zwięzły zarys walk na półwyspie Czytelnik znajdzie w pracy brytyjskiego autora Petera Harta, poświęconej militarnym działaniom na frontach I wojny światowej. Choć publikacja ta w wielu miejscach jest mocno niedokładna, to akurat fragmenty dotyczące operacji w rejonie Dardaneli zostały opracowane stosunkowo rzetelnie; patrz P. Hart, *I wojna światowa 1914–1918. Historia militarna*, Poznań 2013, s. 211–232.

Mapa 1. Kampania na Półwyspie Gallipoli w 1915 roku

Źródło: <https://cinetext.files.wordpress.com/2015/12/map1.jpg> (dostęp: 1.03.2017 r.).

2. ŚRÓDZIEMNOMORSKIE SIŁY EKSPEDYCYJNE W KWIETNIU 1915 ROKU

Operacja desantowa na wybrzeże bronione przez przeciwnika stanowi działanie niezwykle trudne i skomplikowane, nawet w sytuacji, kiedy dysponuje się odpowiednio wyszkolonymi wojskami i sprzętem. Ponadto proces planowania tego typu działań jest bardzo długi i wymaga sprawnego działania sztabów, a sam dowódca musi mieć odpowiednie predyspozycje i cechy charakteru, aby móc skutecznie zrealizować postawiony przed nim cel⁷. Tymczasem sama operacja stanowiła działanie niezwykle improwizowane. Na dowódcę Śródziemnomorskich Sił Ekspedycyjnych (*Mediterranean Expeditionary Force* – MEF), wyznaczono gen. Iana Hamiltona, który oficjalnie dowiedział się o swojej nominacji 12 marca 1915 roku. W trakcie rozmowy z marsz. Horatio Kitchenerem, Sekretarzem ds. Wojny (*Secretary of State for War*) usłyszał, że zadaniem sił, oddanych do jego dyspozycji, będzie pełnienie jedynie roli pomocniczej względem działań floty. Zakładano, że osmańskie umocnienia zostaną zneutralizowane ogniem dział okrętowych, po czym obrońcy opuszczą zajmowane pozycje. Stąd wojska lądowe będą miały zadanie jedynie zająć jedynie symbo-

⁷ Dodać do tego należy także element zaskoczenia, zarówno co do miejsca, jak i czasu lądowania. Ponieważ działania morskie prowadzono w rejonie Dardaneli od kilku miesięcy, element zaskoczenia został już dawno utracony.

licznie bronione stanowiska przeciwnika. Nikt wówczas nie planował zakrojonej na szeroką skalę operacji desantowej⁸. Z tego powodu uznano, że wystarczy skierować w rejon Dardaneli siły nie zawsze w pełni przygotowane do działań bojowych. Pamiętać jednak należy, że nawet gdyby Brytyjczycy i Francuzi chcieli wysłać w rejon operacji siły o najwyższych walorach bojowych, to nie dysponowali w tym czasie takimi rezerwami. Wszystkie dostępne siły skierowano na front zachodni, gdzie i tak sytuacja aliansów była trudna. O tym, by wycofać z tego teatru wojennego choćby jedną dywizję nie mogło być mowy⁹.

W istniejących warunkach zdecydowano, że podstawę MEF stanowią będą oddziały australijskie i nowozelandzkie, które w tym czasie szkoliły się w Egipcie¹⁰. W grudniu 1915 roku siły te zgrupowano w ramach Australijskiego i Nowozelandzkiego Korpusu Armijnego (*Australian & New Zealand Army Corps* – ANZAC), na czele którego stanął gen. William Birdwood. Składały się one z australijskiej 1. Dywizji Piechoty gen. Williama Bridgesa, Nowozelandzkiej i Australijskiej Dywizji Piechoty gen. Alexandra Godleya oraz dwóch brygad kawalerii¹¹. Już 4 marca 3. BP dowodzona przez płk. Sinclair-MacLagana wylądowała na Lemnos (dziś gr. Limnos), mając pełnić rolę pomocniczą dla działań floty, która miała wkrótce przystąpić do generalnego ataku na osmańskie umocnienia¹². Ponieważ

⁸ I. Hamilton, *Gallipoli Diary*, vol. 1, New York 1920, s. 1–3. Gen. Ian Hamilton zanim otrzymał nową nominację dowodził siłami mającymi zadanie bronić Wysp Brytyjskich przed ewentualną inwazją.

⁹ Szerzej patrz: G.H. Cassar, *Kitchener's War. British Strategy From 1914 to 1916*, Washington 2004.

¹⁰ Po wybuchu wojny w Europie, brytyjskie dominia, chociaż nie były do tego zobowiązane, zaofiarowały pomoc Metropolii. Istniejące przed wojną siły zbrojne poszczególnych dominiów przeznaczone były wyłącznie do obrony ich terytoriów, i były przy tym bardzo nieliczne. W związku z tym wojska ekspedycyjne zorganizowano od podstaw z ochotników, którzy zgłosili się do służby w Europie. Siły australijskie i nowozelandzkie, liczące ok. 30 tys. ludzi, wyruszyły w drogę do Europy 1 października 1915 roku. Jednak w trakcie rejsu zdecydowano, że lepszy punkt docelowy stanowić będzie Egipt. W tym czasie w Europie zbliżała się zima, i uznano, że klimat bliskiego wschodu lepiej będzie służył żołnierzom a antytypodów. Ponadto oddziały te zostały dopiero co zorganizowane z niewyszkolonych ochotników, i wymagały ok. półrocznego szkolenia, by móc przystąpić do walki. Uznano, że Egipt będzie stanowił najlepsze miejsce do tego zadania, a ponadto wojska te wzmocnią obronę tego kraju przed ewentualną inwazją sił Imperium Osmańskiego, które w tym czasie przystąpiło do wojny po stronie państw centralnych; szerzej na ten temat patrz: C.E.W. Bean, *Official History of Australia in the War of 1914–1918*. Vol. 1. The Story of ANZAC from the outbreak of war to the end of the first phase of the Gallipoli Campaign, May 4, 1915, Canberra 1941, s. 131–132.

¹¹ Australijska 1. DP składała się z 1., 2. oraz 3. Brygady Piechoty, Nowozelandzka i Australijska Dywizja Piechoty (New Zealand & Australian Infantry Division) obejmowała australijską 4. BP oraz Nowozelandzką Brygadę Piechoty, australijską 1. Lekką Brygadę Konną (Light Horse Brigade) oraz Nowozelandzką Brygadę Strzelców Konnych (New Zealand Mounted Rifle Brigade). Ponadto dwie kolejne australijskie brygady konne, 2. oraz 3., podlegały bezpośrednio gen. Birdwoodowi. Nie ma tutaj miejsca na dokładną charakterystykę sił ANZAC, została ona przedstawiona w moim osobnym artykule, do którego pozwolę sobie odesłać zainteresowanych. Tam także znajduje się charakterystyka uzbrojenia oraz organizacja brytyjskich dywizji: patrz: P. Korzeniowski, *Charakterystyka alianckich sił lądowych biorących udział w desancie na Półwyspie Gallipoli 25 kwietnia 1915 roku* [w:] *O powinnościach żołnierskich*, t. III, pod red. A. Drzewieckiego, Oświęcim 2016, s. 422–427.

¹² 3rd Australian Infantry Brigade War Diary, Headquarters, August 1914–April 1915, The National Archives (TNA), sygn. WO 95/4344.

zakończył się on niepowodzeniem i konieczne stało się przeprowadzenie desantu, pozostałe siły ANZAC miały dołączyć do tej brygady, z wyjątkiem brygad konnych, które tymczasowo pozostały w Egipcie¹³.

Ponieważ oddziały gen. Birdwooda nie zakończyły jeszcze szkolenia, ich wartość bojowa była ograniczona. Marsz. Kitchener zdawał sobie sprawę, że przynajmniej w początkowej fazie lądowania, opór sił osmańskich może być duży, dlatego należało wzmocnić MEF przynajmniej jedną pełnowartościową dywizją. W styczniu 1915 roku na Wyspach Brytyjskich z batalionów sprawdzonych z Indii i Dalekiego Wschodu zorganizowano 29. Dywizję Piechoty¹⁴. Początkowo miała trafić, podobnie jak pozostałe regularne dywizje, do Francji. Zdecydowano jednak, że „tymczasowo” zostanie ona „wypożyczona” gen. Hamiltonowi. Po przeprowadzeniu udanego desantu i szybkim złamaniu oporu oddziałów osmańskich, miała zostać wycofana z Półwyspu Gallipoli i skierowana na front zachodni¹⁵.

Ostatnim brytyjskim komponentem MEF była Królewska Dywizja Morska (*Royal Naval Division*), dowodzona przez gen. Archibalda Parisa. Została ona zorganizowana z inicjatywy ówczesnego Pierwszego Lorda Admiralicji, Winstona Churchilla, z nadwyżek mobilizacyjnych floty, i formalnie podlegała Admiralicji, nie Sekretariatowi Wojny. Składała się z brygady piechoty morskiej (*Royal Marine Light Infantry Brigade*) oraz dwóch tzw. brygad morskich (*Naval Brigade*)¹⁶. Wbrew nazwie, nie był to pełnowartościowy związek taktyczny, gdyż oprócz wspomnianych trzech brygad piechoty, nie dysponowała ona, poza kompanią łączności, żadnymi pododdziałami wsparcia, w tym artylerią organiczną. W związku z tym możliwości jej aktywnego wykrzesywania w walkach były bardzo mocno ograniczone¹⁷.

W skład MEF weszły także oddziały francuskie. Zostały one zgrupowane w ramach tzw. Korpusu Ekspedycyjnego Orientu (*Corps Expéditionnaire d'Orient* – CEO), pod dowództwem gen. Alberta d'Amade. Składały się one z pojedynczej dywizji piechoty (1. DP CEO) gen. Josepha Masnou. Dywizja powstała na bazie 17. Dywizji Piechoty Kolonialnej (*17e Division d'Infanterie Coloniale*) i składała się z dwóch brygad, 1. Metropolitalnej Brygady Piechoty gen. Vandenbergera oraz 2. Kolonialnej Brygady Piechoty płk. Reufa¹⁸.

¹³ W niniejszym tekście skupiam się jedynie na procesie rozbudowy sił alianckich, stąd pominę cały proces przygotowań do desantu jak i samą operację. Pierwsza z ww. kwestii została przeze mnie scharakteryzowana w następującej pozycji: P. Korzeniowski, *Przygotowania do lądowania sił alianckich na Półwyspie Gallipoli 25 kwietnia 1915 r.* [w:] *Człowiek i technika na polach bitew wojen światowych*, pod red. A. Olejko, P. Korzeniowskiego, Rzeszów 2016, s. 212–225.

¹⁴ Dywizja, początkowo dowodzona przez gen. Fredericka Shaw'a, w marcu została oddana gen. Aylmerowi Hunter-Westonowi. Składała się z 86. BP (gen. Steuart Hare), 87. BP (gen. William Marshall) oraz 88. BP (gen. Henry Napier); S. Gillonn, *The Story of 29th Division. A Record of Gallant Deeds*, London, Edinburgh, New York 1925, s. 254.

¹⁵ C.F. Aspinal-Oglander, *Official History...*, s. 87–91.

¹⁶ Brygady tej dywizji posiadały analogiczną organizację jak brygady piechoty armii, i składały się z czterech batalionów, z których każdy liczył ok. tysiąca oficerów i żołnierzy.

¹⁷ Szerzej na temat organizacji dywizji patrz: E.C. Coleman, *Khaki Jack. The Royal Naval Division in The First World War*, Stroud 2014, s. 9–51.

¹⁸ 1. brygada składała się z francuskiego 175. Regimentu Piechoty oraz 1. Regiment Marszowy Afryki (*1er régiment de marche d'Afrique*), złożonego z 2 batalionów żuawów oraz mieszanego batalionu legii cudzoziemskiej. Brygada kolonialna dysponowała 4. oraz 6. Mieszanym Regimentem Kolonialnym (*Régiment Mixte Colonial*). Dokładna organizacja dywizji i jej pododdziałów patrz: *Historique du 175e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914–1919*, Nancy-Paris-Stras-

MEF liczyły ok. 80 tys. ludzi, na które składało się ok. 30 tys. żołnierzy ANZAC, ok. 20 tys. z 29. DP, ok. 10 tys. RND¹⁹ oraz niecałe 20 tys. sił francuskich. Wskazać należy, że prezentowały one nie tylko konglomerat wojsk z różnych miejsc globu, ale także ocena ich wartości bojowej wypada bardzo różnie. Najsilniejszym komponentem MEF była 29. DP, która choć zorganizowana niedawno, składała się z żołnierzy zawodowych, mających za sobą już kilka lat służby, w dodatku w obszarach, na których dochodziło często do starć granicznych. Byli więc oni już „ostrzelani” i udział w walce nie był dla nich nowością, choć oczywiście były to starcia o znacznie mniejszej intensywności. Siły ANZAC nie zakończyły jeszcze szkolenia, a także miały braki w zaopatrzeniu. Żołnierze, będący ochotnikami, charakteryzowali się bardzo dużym entuzjazmem, ale dotychczas nie uczestniczyli w walce, i ich chrzest bojowy stanowił wyjątkowe wyzwanie nawet dla doświadczonych oddziałów, zarówno pod kątem fizycznym, jak i psychicznym. Najslabiej wypada ocena RND, która nawet nie była pełnowartościowym związkiem taktycznym, a jedynie „czystą” piechotą, wobec czego możliwości jej wykorzystania były bardzo małe i ograniczały się jedynie do realizacji zadań pomocniczych oraz wsparcia pozostałych sił pojedynczymi batalionami.

Wojska francuskie, choć zorganizowane w nieco improwizowany sposób, były dobrze wyszkolone, a ponadto dysponowały silnym wsparciem artylerii, a co chyba jeszcze ważniejsze, znacznymi zapasami amunicji do niej. Ponadto kontyngent francuski był znacznie lepiej przygotowany do walki pod względem zaopatrzenia w materiały wojenne, a także dowództwo CEO znacznie sprawniej radziło sobie z wyzwaniami logistycznymi, jakie stanęły przed alianckimi wojskami w czasie kampanii.

Braki w wyszkoleniu i przygotowaniu do działań bojowych dały o sobie znać w dniu lądowania. Desant, przeprowadzony w dniu 25 kwietnia zakończył się jedynie częściowym sukcesem. Co prawda udało się aliantom opanować plaże w dwóch sektorach, ale nie zdołano opanować kluczowych punktów ani tym bardziej przełamać obrony wojsk osmańskich²⁰. Podejmowane w ciągu kolejnych kilku dni próby rozwinięcia częściowego powodzenia zakończyły się niepowodzeniem, zdołano jedynie zyskać nieco terenu na południu półwyspu, ale w dalszym ciągu nie udało się opanować kluczowych pozycji²¹. W bardzo intensywnych walkach wojska MEF poniosły ogromne straty i poszczególne związki taktyczne utraciły możliwość kontynuowania działań zaczepnych. Aby móc je wznowić konieczne było wzmocnienie wojsk alianckich dodatkowymi oddziałami, tym bardziej że także przeciwnik systematycznie otrzymywał wzmocnienia²².

burg b.d.w., s. 2–3; *Historique du 1er regiment de marche d’Afrique*, Bizerte, b. d.w., s. 7–9; *Historique du 56e régiment d’infanterie coloniale. Présentement 6e régiment mixte d’infanterie coloniale*, Strasbourg 1920, s. 3; *Les Armées Françaises dans la Grande Guerre*, Tome VIII, Première Volume, Paris 1923, s. 49–52.

¹⁹ W momencie lądowania w rejonie Dardaneli znajdowało się 9 z 12 batalionów dywizji.

²⁰ 29. DP zdołała zająć plaże na południu Półwyspu Gallipoli, ponosząc przy tym jednak ogromne straty. Na północy, na zachodnim brzegu półwyspu, siły ANZAC także zdołały zająć przyczółek, ale próby opanowania dominujących grzbietów zakończyły się niepowodzeniem. Kontratak osmańskich rezerw pod dowództwem płk. Mustafy Kemala zepchnęły żołnierzy z Australii i Nowej Zelandii niemal na sam brzeg, pomimo, że atakujący w tym miejscu posiadali kilkukrotną przewagę nad obrońcami.

²¹ Report on Landing of 29th Division in the Neighbourhood of Cape Helles, 29th Division War Diary, General Headquarters, April 1915, TNA, sygn. WO 95/4304.

²² E.J. Erickson, *Gallipoli. Command Under Fire*, Oxford 2015, s. 143–144.

3. SYSTEMATYCZNE ZWIĘKSZANIE LICZEBNOŚCI MEF W LECIE 1915 ROKU (MAJ-LIPIEC)

Wzmocnienie MEF dodatkowymi oddziałami w krótkim czasie nie było możliwe. W rzeczywistości jedynym źródłem dodatkowych oddziałów w tym czasie mógł być Egipt²³. Już 27 kwietnia hinduska 29. Brygada Piechoty gen. Herberta Cox'a rozpoczęła załadunek w Port Saidzie²⁴. Brygada, na czterech transportowcach, *Japanaese Princess*, *Unfuli*, *Ajax* oraz *Ismaila* dotarła 30 kwietnia w rejon Przylądka Helles, a następnego dnia rozpoczęła jej rozładunek, który potrwał do 4 maja²⁵.

Na początku maja załadunek w Aleksandrii rozpoczęła brytyjska 42. Dywizja Piechoty (gen. William Douglas), należąca do Sił Terytorialnych²⁶. Jej pierwsze elementy, 125. BP, dotarła na Półwysep Gallipoli 5 maja, ale jej rozładunek przeciągał się. Ostatnie pododdziały piechoty znalazły się na brzegu dopiero 9 maja, a pozostałe elementy w ciągu następnych dni. Stąd dywizja mogła wziąć udział w walkach dopiero w połowie miesiąca²⁷.

Nie tylko Brytyjczycy zdecydowali się wzmocnić swoje siły. Także w Paryżu uznano, że w zaistniałej sytuacji także francuski kontyngent należało wzmocnić. Już pod koniec kwietnia 1915 roku, w oparciu dowództwo 156. Dywizji Piechoty utworzono 2. Dywizję Piechoty CEO (2e division d'infanterie du corps expéditionnaire d'Orient), pod dowództwem gen. Maurece'a Bailloud. Miała ona analogiczną strukturę jak jej siostrzana dywizja, i składała się z 3. Metropolitalnej Brygady Piechoty (gen. Dauvé) oraz 4. Kolo-

²³ Początkowo dowodzący brytyjskimi siłami na tym obszarze, gen. John Maxwell, bardzo niechętnie współpracował z gen. Hamiltonem, obawiając się, że działania w rejonie Dardaneli zepchną na margines jego obszar odpowiedzialności. Dlatego negatywnie ustosunkował się do prośby dowódcy MEF, by „wymienić” brygady konne ANZAC na jedną z hinduskich brygad piechoty. Widząc trudności alianckich oddziałów na półwyspie obawiał się, że ewentualna klęska mogłaby doprowadzić do zamieszek, a nawet buntu nieprzychylnych Brytyjczykom Egipcjan. Stąd diametralnie zmienił swoje podejście i udostępnił gen. Hamiltonowi wszelkie dostępne zasoby i siły. G.H. Cassar, *Kitchener's War. British Strategy From 1914 to 1916*, Washington 2004, s. 45–51.

²⁴ Brygada w tym czasie składała się z 4 batalionów: 14. Sikhów (dokładniej 14th King George's Own Ferozepore Sikhs), 69. oraz 89. Punjabis oraz 1./6. Gurkha Rifles (6th Queen Elizabeth's Own Gurkha Rifles). Ponieważ dwa bataliony z Pendżabu w dużej części składały się z muzułmanów, początkowo były wykorzystywane jedynie do prac na plażach, wkrótce zaś zostały odesłane do Egiptu, a ich miejsce zajęły dwa bataliony Gurkhów, 1./5. oraz 2./10. Gurkha Rifles; Order of Battle of the Mediterranean Expeditionary Force, April 1915, TNA, sygn. WO 95/5473.

²⁵ 29th Indian Infantry Brigade War Diary, April-May 1915, TNA, sygn. WO 95/4272.

²⁶ Ponieważ dywizja należała do Sił Terytorialnych a nie Armii regularnej (Regular Army), początkowo zamiast numeru nosiła nazwę własną pochodzącą od miejsca stacjonowania, mianowicie East Lancashire. Numer „42” otrzymała dopiero w maju 1915 roku, zachowując jednocześnie także wspomnianą nazwę własną.

Składała się z 3 brygad: 125. BP (Lancashire Fusilliers, dowódca gen. H.C. Frith); 126. BP (East Lancashire, dowódca gen. D.G. Prendergast) oraz 127. BP (Manchester, dowódca gen. N. Lee). Order of Battle of Mediterranean Expeditionary Force, June 1915, TNA, sygn. WO 95/5473; obsada personalna patrz: F.P. Gibbon, *The 42nd (East Lancashire) Division 1914-1818*, Eastbourne 1920, s. 17–18.

²⁷ 42nd Infantry Division War Diary, General Headquarters, May 1915, TNA, sygn. WO 95/4313.

nialnej Brygady Piechoty (gen. Simonin)²⁸. Pierwsze elementy dywizji zaczęły lądować w rejonie Przylądka Helles 6 maja, zaś jej całkowity rozładunek zakończył się ok. 20 maja²⁹.

Przedłużający się transport, a zwłaszcza rozładunek nowych oddziałów sprawił, że gen. Hamilton mógł odłożyć wznowienie działań zaczepnych do połowy maja 1915 roku, albo podjąć kolejną próbę przełamania jeszcze przed koncentracją wszystkich dodatkowych sił. Zdecydował się na drugie rozwiązanie, wzmacniając dotychczasowe oddziały jedynie hinduską 29. BP oraz 125. BP z 42. DP. Ponadto na południe Półwyspu Gallipoli z sektora ANZAC przerzucono dwie najmniej wyczerpane brygady piechoty, australijska 2. BP oraz Nowozelandzką BP. W dniach 6–8 maja miała miejsce tzw. Druga Bitwa o Krikię, która ponownie zakończyła się niepowodzeniem sił alianckich, głównie ze względu na zbyt słabe wsparcie artyleryjskie i kiepską koordynację działań alianckich oddziałów³⁰. Straty sił alianckich szacować można na ok. 6,5 tys. żołnierzy z ok. 20 tys. uczestniczących w walkach. W rezultacie oddziały MEF w większości utraciły znaczną część zdolności bojowej i musiały przejść do defensywy w oczekiwaniu na dalsze wzmacniania³¹.

W czasie, gdy trwała reorganizacja alianckich oddziałów trwał proces ich uzupełniania i wzmacniania. Chwilowo nie było mowy, aby MEF w najbliższym czasie został wzmocniony kolejnymi większymi związkami taktycznymi. Stąd skupiono się na odbudowie stanów oddziałów, które znajdowały się na Półwyspie Gallipoli. 10 maja ANZAC otrzymał ok. 1250 ludzi, którymi uzupełniono najbardziej osłabione bataliony. Ponadto 11 maja rozpoczął się rozładunek pierwszych elementów czterech brygad kawalerii, które przed rozpoczęciem operacji pozostawiono w Egipcie. Proces ich rozładunku zakończono w ostatniej dekadzie maja. Oddziały te pozostawiły konie w Egipcie i na Półwyspie Gallipoli walczyły spieszne³². Pomiędzy 14 a 18 maja dotarły także pierwsze większe uzupełnienia dla 29. DP

²⁸ Pierwszą brygadę tworzyły 176. Regiment Piechoty oraz 2. Regiment marszowy Afryki, drugą z brygad natomiast 7. oraz 8. Mieszany Regiment Kolonialny; Les Armées Françaises dans la Grande Guerre, Tome X, Deuxième Volume, Paris 1924, s. 859-861.

²⁹ Rapport sur les opérations du Corps expéditionnaire d'Orient du 15 Mai au 3 Juin 1915, Corps Expéditionnaire d'Orient, 3e Bureau – Opérations, Service Historique de la Défense (SHD), sygn. GR 20 N 28/6.

³⁰ Szczególnie dla Brytyjczyków kwestia artylerii i amunicji artyleryjskiej stanowiła ogromny problem, nierozwiązany do końca całej kampanii. Nie tylko dysponowali oni bardzo małą liczbą dział, w stosunku do dywizji na froncie zachodnim, to w dodatku zaopatrzenie w amunicję artyleryjską było zdecydowanie niewystarczające, gdyż dla War Office priorytetem stanowiło zaopatrzenia wojsk we Francji. Stąd na Półwysep Gallipoli wysyłano tylko tyle zapasów, ile mówiąc kolokwialnie „zostało” po zaopatrzeniu wojsk na froncie zachodnim. Co więcej, otrzymywano niemal wyłącznie szrapnele, zamiast tak potrzebnej amunicji odłamkowo-burzącej, niezbędnej do prowadzenia skutecznych walk w trudnym terenie. Powyższe problemy sprawiły, że w drugiej połowie maja przyjęto, że w sytuacji, kiedy nie prowadzono większych działań bojowych codzienne zużycie amunicji artyleryjskiej na działo mogło wynieść jedynie dwa pociski. Jedynie w przypadku armat górskich limit ten wyniósł cztery sztuki. Zob. G.S. 39-8, Mediterranean Expeditionary Force War Diary, General Headquarters, Operations Section, May 1915, TNA, sygn. WO 95/4264.

³¹ C.F. Aspinall-Oglander, *Official History of The Great War. Military Operations. Gallipoli*. Vol. 2. May 1915 to the Evacuation, London 1931, s. 4–8.

³² Była to Nowozelandzka Brygada Strzelców Konnych (New Zealand Mounted Rifles Brigade) oraz australijska 1. Lekka Brygada Konna (Light Horse Brigade). Obie brygady włączono formalnie do Nowozelandzkiej i Australijskiej Dywizji Piechoty. Pozostałe dwie brygady, australijskie 2. oraz

(ok. 500 ludzi), a w ostatniej dekadzie maja na półwyspie znalazły się także trzy brakujące bataliony RND³³.

Uzupełnienia i wzmocnienia, które dotarły na Półwysep Gallipoli w maju 1915 roku pozwoliły jedynie na odbudowę, i to nie w pełni, potencjału poszczególnych alianckich związków taktycznych, bardzo osłabionych w dotychczasowych walkach. 10 maja 1915 roku gen. Hamilton w depeszy do marsz. Kitchenera wskazywał, że brytyjskie siły od początku operacji straciły ponad 15 tys. ludzi, francuskie zaś ponad 12 tys. W jego opinii, wznowienie działań zaczepnych, które dawały szanse na rozstrzygnięcie kampanii na korzyść Aliantów, były możliwe tylko po wzmocnieniu MEF co najmniej dwoma dodatkowymi dywizjami. Do tego czasu jego siły były w stanie prowadzić jedynie lokalne operacje, o znaczeniu taktycznym³⁴.

Co prawda już 8 maja w War Office zdecydowano, aby wzmocnić MEF kolejną dywizją terytorialną. Jednakże w połowie maja w Wielkiej Brytanii wybuchł tzw. kryzys amunicyjny, który spowodował bardzo duże przetasowania w liberalnym rządzie Herberta Asquitha, i włączenie do niego polityków partii konserwatywnej. Zamieszanie polityczne spowodowało, że przez najbliższe kilka tygodni nie podejmowanie żadnych strategicznych decyzji związanych z prowadzeniem wojny. W rezultacie gen. Hamilton nie otrzymał odpowiedzi, czy otrzyma dodatkowe oddziały o które prosił, i czy dalej ma prowadzić działania zaczepne, czy przejść do defensywy³⁵.

Tymczasem pod koniec maja w rejon Dardaneli dotarła wspomniana dywizja terytorialna, mianowicie szkocka 52. Dywizja Piechoty³⁶. Rozładunek dywizji na półwyspie rozpoczął się na początku czerwca, ale trwał dość długo, gdyż ostatnie elementy dywizji znalazły się na półwyspie dopiero w ostatniej dekadzie tego miesiąca³⁷. Co więcej, sama dywizja została wysłana w rejon operacji mocno osłabiona, gdyż bez dwóch z czterech brygad artylerii³⁸.

W maju miała miejsce także reorganizacja alianckiego systemu dowodzenia. Dotychczas był on bardzo mocno improwizowany i nastęrczał wiele trudności. Mianowicie w północnym sektorze, w rejonie Gaba Tepe, znajdowały się oddziały australijskie i nowozelandzkie, zgrupowane w ramach ANZAC (2 dywizje piechoty). Natomiast na południu,

3., po przybyciu na półwysep podporządkowano dowództwu ANZAC. Australian & New Zealand Army Corps War Diary, General Headquarters, May-June 1915, TNA, sygn. WO 95/4280.

³³ 23 maja na półwysep dotarł batalion „Collingwood”, następnego dnia „Hawke”, zaś 28 maja „Benbow”. Mediterranean Expeditionary Force War Diary, „Q” Branch, May 1915, TNA, sygn. WO 95/4266.

³⁴ From General Sir Ian Hamilton to Earl Kitchener, 10th May 1915, Dardanelles, Mediterranean Expeditionary Force War Diary, General Headquarters, Telegrams Regarding The Military Operations, TNA, sygn. WO 95/4264.

³⁵ C.F. Aspinal-Oglander, *Official History...*, Vol. 2, s. 28–34.

³⁶ Mediterranean Expeditionary Force War Diary, General Headquarters, May 1915, TNA, sygn. WO 95/4264. Podobnie jak przybyła wcześniej 42. DP, także ona posiadała początkowo jedynie nazwę własną, „Lowlands”. Składała się z trzech brygad piechoty: 155. (South Scottish), 156. (Scottish Rifles) oraz 157. (Highland Light Infantry). Dowódcą dywizji był gen. Grenville Egerton. R.R. Thompson, *The Fifty-Second Lowland Division 1914–1918*, Glasgow 1923, s. 3–5.

³⁷ Mediterranean Expeditionary Force War Diary, „Q” Branch, May 1915, TNA, sygn. WO 95/4266.

³⁸ From Earl Kitchener to General Sir Ian Hamilton, 18th May 1915, Dardanelles. Mediterranean Expeditionary Force War Diary, General Headquarters, Telegrams Regarding The Military Operations, TNA, sygn. WO 95/4264.

kontyngent francuski, złożony z dwóch dywizji piechoty, podlegał dowództwu CEO. Z kolei brytyjskie dywizje w rejonie Przylądka Helles nie podporządkowano osobnemu dowództwu szczebla operacyjnego, ale formalnie podlegały gen. Hamiltonowi, dowódcy MEF³⁹. W praktyce jednak rolę koordynatora ich działań pełnił dowódca 29. DP, gen. Hunter-Weston. Aby uporządkować strukturę dowodzenia, 24 maja 1915 roku oficjalnie aktywowano VIII Korpus Armijny, któremu podporządkowano brytyjskie siły na południu półwyspu. Na jego dowódcę wyznaczono gen. Hunter-Westona, którego na dotychczasowym stanowisku zastąpił gen. Henry de Beauvoir de Lisle, który przybył na półwysp wieczorem 4 czerwca⁴⁰.

Pod koniec maja zakończono proces odbudowy zdolności bojowej przez alianckie oddziały. Pozwoliło to na ponowne przejście przez aliantów do działań zaczepnych. Tym niemniej, ze względu na fakt, że również siły osmańskie systematycznie zwiększały swój potencjał, a także rozbudowywały stanowiska obronne, nie było mowy o przeprowadzeniu rozstrzygającej ofensywy, z czego gen. Hamilton doskonale zdawał sobie sprawę. Stąd w sztabie MEF zdecydowano, że celem najbliższej operacji miało być jedynie przesunięcie linii frontu tak, by zabezpieczyć zaplecze oddziałów i zdobyć teren dla spodziewanych kolejnych oddziałów⁴¹.

Ofensywa, która przeszła do historii jako Trzecia bitwa o Krithię, rozpoczęła się 4 czerwca. Tego dnia atakująca w centrum 42. DP zdołała włamać się w pozycje przeciwnika na ok. kilometr, ale na skrzydłach wojska alianckie nie poczyniły niemal żadnych postępów. W ciągu dwóch kolejnych dni siły osmańskie przeprowadziły szereg kontrataków, odyskując część terenu. W walkach między 4 a 6 czerwca wojska alianckie straciły ok. 10 tys. ludzi, z 20 tys. bezpośrednio zaangażowanych w walki (30 tys. w sumie), zdobywając jedynie kilkaset metrów terenu, i to tylko w centrum ugrupowania⁴². Stało się jasne, że w istniejącej sytuacji, dostępne siły były zbyt słabe, by móc rozstrzygnąć kompanię na korzyść aliantów.

4. WZMOCNIENIE MEF PRZED I W TRAKCIE OFENSYWY SIERPNIOWEJ

Niepowodzenie w Trzeciej bitwie o Krithię postawiło przed brytyjskim kierownictwem polityczno-wojskowym dylemat co do dalszych losów kampanii. W zasadzie możliwe były trzy decyzje w tym zakresie: wzmocnienie MEF bardzo dużymi siłami, aby móc przeprowadzić rozstrzygającą ofensywę, jedynie uzupełnienie oddziałów alianckich do pełnych stanów i przejście do działań defensywnych, zadowalając się absorbowaniem wojsk osmańskich lub zakończyć całą operację i wycofać wojska z Półwyspu Gallipoli, kierując je na inny teatr wojenny.

³⁹ W tym czasie w dowództwie ANZAC podlegały dwie dywizje piechoty, australijska 1. DP oraz Nowozelandzka i Australijska DP. Ponadto w tym rejonie znajdowały się cztery brygady kawalerii, z których dwie włączono do ostatniej z wymienionych dywizji. Kontyngent francuski obejmował dwie dywizje, 1. oraz 2. DP CEO. Wojska brytyjskie składały się w tym czasie z 29. DP, RND, 42. DP oraz hinduskiej 29. BP. Jak zaznaczyłem wyżej, w czerwcu na półwyspie rozładowywała się powoli także 52. DP. Order of Battle of the Mediterranean Expeditionary Force, June 1915, TNA, sygn. WO 95/5473.

⁴⁰ Na froncie zachodnim dowodził 2. Brygadą Kawalerii, następnie zaś 1. Dywizją Kawalerii.

⁴¹ Instructions to General Officers Commanding Corps, 2nd June 1915, Mediterranean Expeditionary Force War Diary, General Headquarters, May 1915, TNA, sygn. WO 95/4264.

⁴² C.F. Aspinall-Oglander, *Official History...*, Vol. 2, s. 46–55.

Kwestie te stały się tematem obrad Komitetu dardanelskiego 7 czerwca 1915 roku⁴³. W tym czasie kończyła się organizacja i szkolenie pierwszych sześciu dywizji tzw. Nowej Armii, którą rozpoczęto tworzyć w sierpniu 1914 roku⁴⁴. Planowano, że wszystkie dostępne siły kierowane powinny być na front zachodni. Jednakże wspólne, francusko-brytyjskie ustalenia zakładały, że wznowienie działań zaczepnych we Francji nastąpić miało najwcześniej w połowie września 1915 roku. Stąd w Londynie uznano, że dało to czas na wysłanie części dostępnych sił w rejon Dardaneli, aby wreszcie rozstrzygnąć całą kampanię. Szybkie zwycięstwo powinno dać wspomniane na początku niniejszego opracowania korzyści strategiczne oraz zwolni większość zaangażowanych na tym teatrze wojennym sił do działań na froncie zachodnim⁴⁵.

Stąd zdecydowano, że gen. Hamiltonowi zostaną wysłane nie tylko dwie dywizje, o które prosił, ale znacznie większe siły. Miało to zapewnić powodzenie bez względu na ewentualne trudności czy nieprzewidziane wydarzenia na froncie. Na wspomnianym posiedzeniu zdecydowano, że w rejon Dardaneli wysłane zostaną aż trzy dywizje Nowej Armii (10., 11. oraz 13. DP). Niestety, problem, jaki pojawił się przed War Office i Admiralicją stanowił transport tych sił w rejon Dardaneli. Już przerzut 52. DP i jej rozładunek pokazał, że przedsięwzięcie to stanowiło logistyczne wyzwanie. Analiza możliwości transportowych wskazywała, że o ile pierwsze z wymienionych dywizji mogła znaleźć się w rejonie Dardaneli do 1 lipca, o tyle druga dopiero 28 lipca, a trzecia nie wcześniej niż 20 sierpnia. Stąd na spotkaniu Komitetu Dardanelskiego uznano, że aby przyspieszyć transport żołnierzy Admiralicja powinna wykorzystać wielkie liniowce, dzięki czemu ostatnia z obiecanych dywizji mogła dotrzeć na miejsce już 24 lipca, a więc prawie miesiąc wcześniej niż pierwotnie planowano⁴⁶.

⁴³ Po reorganizacji rządu H. Asquitha, Rada Wojenna została przemianowana na Komitet Dardanelski (Dardanelles Comitee).

⁴⁴ Po objęciu funkcji Sekretarza ds. Wojny marsz. Kitchener zdecydował się niemal natychmiast przystąpić do rozbudowy Armii Regularnej w oparciu o ochotników, którzy zgłosiliby się do trzyletniej służby wojskowej. Planowano utworzyć 30 nowych dywizji piechoty podzielonych na cztery serie, po 6 dywizji. Choć na słynny apel odpowiedziały setki tysięcy ochotników, to problemem pozostawało uzbrojenie i wyekwipowanie tak dużej liczby żołnierzy, a także obsadzenie stanowisk oficerskich. Pomimo tych trudności w połowie 1915 roku pierwsze sześć dywizji, o numerach 9-14 było w praktyce gotowych do wysłania na front. Szerzej patrz: P. Simkins, *Kitchener's Army. The Rising of the New Armies 1914-1916*, Barnsley 2007, s. 66-75; M. Middlebrook, *Your country needs you. From six to sixty-five divisions*, Barnsley 2000, s. 45-18.

⁴⁵ Secretary's Notes of A Meeting of The Dardanelles Comitee Held At a House of Commons, June 7, 1915, TNA, War Council, sygn. CAB 22/2/1, s. 5. 10. DP (Irlandzka), dowodzona była przez gen. Briana Mahona i składała się z 29., 30. oraz 31. BP, 11. DP, pod dowództwem gen. Fredericka Hammersley'a, obejmowała 32., 33. oraz 34. BP, zaś 13. DP, gen. Fredericka Shawa (pierwszego dowódcy 29. DP) dysponowała 39., 39. oraz 40. BP. Order of Battle of the Mediterranean Expeditionary Force, August 1915, TNA, sygn. WO 95/5473.

⁴⁶ Były to *Aquitania*, *Mauretania* oraz *Olympic*. Każda z tych jednostek mogła zabrać 9-10 tys. ludzi. Pierwotnie obawiano się, że wykorzystywanie dużych liniowców mogło stwarzać ogromne ryzyko związane z aktywnością niemieckich okrętów podwodnych. Zatopienie nawet jednego z tych statków mogło spowodować utratę połowy dywizji piechoty. Uznano jednak, że możliwość przyspieszenia operacji o miesiąc warte jest podjęcia tego ryzyka. Secretary's Notes of A Meeting of The Dardanelles Comitee Held At Downing Street 10, June 17, 1915, TNA, War Council, sygn. CAB 22/2/1, s. 12-15.

Powyższe rozwiązanie nie tylko pozwoliło na szybszy transport obiecanych dywizji, ale także stworzyło możliwość wysłania nawet większych sił. Stąd 21 czerwca marsz. Kitchener zaferował wysłanie kolejnej terytorialnej dywizji piechoty, na co gen. Hamilton niezwłocznie przystał⁴⁷. Wybór padł na 53. DP, wchodzącą w tym czasie w skład tzw. Home Force⁴⁸. Były to siły przeznaczone do obrony Wysp Brytyjskich przed ewentualną inwazją. W połowie 1915 roku takie ryzyko było niewielkie, a ponadto kończyło się szkolenie kolejnych dywizji Nowej Armii, które w razie konieczności mogły przejąć tę rolę, pozwalając na wysłanie także innych jednostek terytorialnych na front. Stąd, gdy 5 lipca Departament Transportu Admiralicji (*Admiralty Transport Department*) poinformował, że w sytuacji, gdyby nie było konieczne trzymanie się ram organizacyjnych poszczególnych oddziałów w trakcie transportu, możliwe byłoby przetransportowanie w rejon Dardaneli jeszcze jednej dywizji piechoty⁴⁹.

W związku z tym marsz. Kitchener zdecydował, że jeszcze jedna, 54. DP, zostanie wysłana tym razem do Egiptu⁵⁰. Ponieważ dotychczasowa praktyka pokazywała, że oddziały terytorialne miały ogromny problem z pozyskiwaniem uzupełnień, zdecydowano, że ta dywizja wyruszyć miała bez artylerii, i stanowić źródło uzupełnień strat dla pozostałych dywizji terytorialnych. Tylko w razie wyjątkowej konieczności, zakładano możliwość skierowania jej do walki⁵¹. Oprócz 5 nowych dywizji zdecydowano także na znaczne zwiększenie ilości amunicji artyleryjskiej wysyłanej w rejon Dardaneli, a także wysłano dwie baterie haubic 4,5 cala. Z drugiej strony pamiętać należy, że dwie dywizje terytorialne wysłano bez ich artylerii organicznej.

Wymienione powyżej dodatkowe dywizje zostały zgrupowane w ramach IX Korpusu Armijnego, na czele którego stanął gen. Frederick Stopford⁵². Miały one zakończyć koncentrację w rejonie Dardaneli na początku sierpnia. Do tej pory wojska alianckie próbowały uzyskać przełamanie osmańskich pozycji na południu półwyspu, gdyż obszar zajmowany przez ANZAC był wyjątkowo niesprzyjający dla działań zaczepnych. Wojska nieprzyja-

⁴⁷ Oddziały mające zabezpieczać Wyspy Brytyjskie przed ewentualną inwazją niemiecką. Składały się głównie z Sił Terytorialnych oraz dywizji nowych armii przechodzących aktualnie szkolenie.

⁴⁸ 53. DP, pod dowództwem gen. Johna Lidley'a, formowana była w Walii i oprócz numeru nosiła nazwę „Welsh”. Składała się z 158., 159. oraz 160. BP; D. Ward, *History of The 53rd (Welsh) Division (T.F.) 1914-1918*, Cardiff 1927, s. 10–11. Dywizja została wysłana w rejon Dardaneli bez swojej artylerii organicznej.

⁴⁹ Mówiąc wprost, oficerowie Admiralicji zasugerowali, że są w stanie „upchać” ekwiwalent dywizji na różnych transportowcach, wpływających na Morze Śródziemne, ale nie byli w stanie z wyprzedzeniem powiedzieć, kiedy, gdzie i jak poszczególne elementy dotrą na miejsce.

⁵⁰ Dywizja, pod dowództwem gen. Francis'a Inglefielda, formowana we Wschodniej Anglii (East Anglian). Jej trzy brygady nosiły numery 161., 162. oraz 163. *Order of Battle of the Mediterranean Expeditionary Force, August 1915*, TNA, sygn. WO 95/5473.

⁵¹ Secretary's Notes of A Meeting of The Dardanelles Comitee Held At Downing Street 10, July 5, 1915, TNA, War Council, sygn. CAB 22/2/1, s. 23–26

⁵² Na początku wojny był komendantem Tower of London, co było zaszczytną, ale wyłącznie prestiżową funkcją. W swojej karierze nigdy nie dowodził oddziałami w polu, a mianowanie go na dowódcę korpusu wynikało z faktu, że jako jeden z nielicznych generałów przewyższał starszeństwem wszystkich dowódców dywizji. Apele gen. Hamiltona, aby na dowódcę korpusu oraz dowódców dywizji mianować doświadczonych oficerów, mających za sobą walki we Francji, spotkały się z odmową marsz. Kitchenera. J. Laffin, *The Agony of Gallipoli*, Oxford 2005, s. 153–154.

ciela zajmowały wszystkie dominujące pozycje, a ponadto w tym rejonie zwyczajnie nie było miejsca dla dodatkowych sił⁵³.

Tymczasem w ciągu ostatnich miesięcy także na południu półwyspu wojska osmańskie znacznie rozbudowały inżynieryjnie swoje stanowiska obronne. Ze względu na szczupłość artylerii, perspektywa ich przełamania, nawet mając do dyspozycji wymienione wyżej dodatkowe dywizje, była wątpliwa. Stąd zdecydowano się na śmiałe rozwiązanie. Mianowicie wojska alianckie na południu półwyspu, jak też siły ANZAC, miały równocześnie rozpocząć operacje zaczepne, angażując osmańskie siły w obu sektorach⁵⁴. W tym samym czasie IX KA miał przeprowadzić operację desantową na północ od rejonu AZNAC, w Zatoce Suvla, i wyjść na tyły osmańskiego zgrupowania w rejonie wiosek *Küçük* i *Büyük Anafarta*⁵⁵.

Wielka aliancka ofensywa rozpoczęła się 6 sierpnia. Na południu półwyspu wojska brytyjskie zaatakowały pozycje osmańskie w rejonie *Krithia Vineyard*, zaś na północy australijska 1. DP zaatakowała w rejonie *Lone Pine*, absorbując wojska przeciwnika. W tym samym czasie w Zatoce Suvla wylądowały pierwsze oddziały IX KA, nie napotykając na opór ze strony przeciwnika. Zgodnie z przyjętym planem operacji, powinny one natychmiast obsadzić okoliczne wzgórza i jak najszybciej uderzyć na tyły wojska osmańskich w tym rejonie, zanim te zostaną wzmocnione odwodami. Zamiast tego jednak gen. Stopford działał bardzo opieszale, i skupił się na rozładunku kolejnych oddziałów, nie zabezpieczając nawet dostatecznie samej zatoki. Kolejne ponaglenia ze strony gen. Hamiltona nie przynosiły zmiany jego postawy, mimo że dwie brytyjskie dywizje (10. oraz 11. DP) miały przed sobą jedynie kilka osmańskich batalionów piechoty⁵⁶.

8 sierpnia na brzeg zaczęły schodzić bataliony 53. DP, a dwa dni później także 54. DP, mimo iż ta początkowo nie miała uczestniczyć w walkach, ale stanowić źródło uzupełnień. Niekompetencja dowódcy IX KA była porażająca, jego oddziały bardzo nieumiejętnie dowodzone, ponosiły ogromne straty, raz za razem odrzucane przez przeciwnika, który czyniał otrzymywać posiłki. Jednakże dopiero 15 sierpnia gen. Hamilton zdecydował się usunąć go ze stanowiska, a funkcję dowódcy korpusu powierzyć gen. de Lisle. Spowodowało to niezadowolenie kilku dowódców dywizji, którzy złożyli dymisje⁵⁷.

⁵³ Patrz m.in. L.A. Carlyon, *Gallipoli*, London-New York-Toronto-Sydney-Auckland 2001, s. 338–342.

⁵⁴ Ponadto w czerwcu i lipcu zarówno wojska brytyjskie, jak i francuskie przeprowadziły kilka lokalnych ataków, których celem było poprawienie zajmowanych pozycji. Działania te przyniosły pewne korzyści terenowe, ponadto miały sprawiać wrażenie, że główny wysiłek sił alianckich w dalszym ciągu skupiony będzie na południu półwyspu. Szerzej patrz: H. Broadbent, *Gallipoli. The Fatal Shore*, Camberwell 2009, s. 184–208; C.F. Aspinall-Oglander, *Official History...*, Vol. 2, s. 79–112.

⁵⁵ Force order No. 25, 2nd August 1915, Mediterranean Expeditionary Force War Diary. General Headquarters, August 1915, TNA, sygn. WO 95/4264.

⁵⁶ 13. DP została podporządkowana dowództwu ANZAC.

⁵⁷ Dowódcą IX KA został wyznaczony gen. Julian Byng, który w tym czasie znajdował się we Francji. Do czasu jego przybycia tymczasowe dowództwo korpusu powierzono dotychczasowemu dowódcy 29. DP. Wraz z gen. Stopfordem gen. Hamilton odwołał gen. Fredericka Hammerslaya, dowódcę 11. DP, zdecydował się pozostawić na stanowisku gen. Bryana Mahona, dowódcę 10. DP. Ten jednak, gdy dowiedział się, że jego zwierzchnikiem ma być gen. de Lisle, złożył rezygnację, nie godząc się na wykonywanie rozkazów generała, którego przewyższał starszeństwem. Gen. Mahon nie czekał na odpowiedź ze sztabu MEF na złożoną rezygnację i opuścił swoje

W rezultacie ogromna szansa, jaką posiadali Brytyjczycy, na rozbitcie osmańskich sił w tym rejonie, została zmarnowana. Gen. Hamilton liczył jeszcze, że uda się wznowić działania zaczepne i przynajmniej zająć najważniejsze punkty terenowe i zabezpieczyć rejon lądowania. Pozwoliłoby to przynajmniej stworzyć solidną podstawę do dalszych działań. Stąd zdecydował się sięgnąć po ostatnie możliwe rezerwy. Już 15 sierpnia, w dniu odwołania gen. Stopforda, poprosił gen. Maxwella o przygotowanie 2. Dywizji Konnej (*2nd Mounted Division*) do jak najszybszego wysłania na Półwysep Gallipoli⁵⁸. Pomimo pośpiechu, mogła ona dotrzeć w rejon walk najwcześniej dopiero ok. 17/18 sierpnia⁵⁹.

Oczekując na przybycie 2. DK porządkowano brygady dywizji IX KA i przynajmniej częściowo uzupełniano stany poszczególnych batalionów⁶⁰. 2. Dywizja Konna znalazła się w Zatoce Suvla rano 18 sierpnia i została dołączona do 10. DP jako jej trzecia brygada⁶¹. Jednocześnie dowódca dywizji, gen. William Peyton, został mianowany dowódcą 10. DP, jego miejsce zajął zaś gen. Paul Kenna. Powyższe wzmocnienia pozwoliły częściowo przywrócić możliwości ofensywne IX KA, ale wciąż były one zbyt skromne, by myśleć o sukcesie. Stąd zdecydowano się na jeszcze radykalniejsze działanie. Mianowicie 19 sierpnia dowódca 29. DP otrzymał rozkaz przygotowania swoich oddziałów do transportu w rejon Suvli, mimo, że wycofanie tej dywizji z tego odcinka frontu bardzo mocno go osłabiało. Nie było to koniec prób uzupełniania sił alianckich. Zdecydowano się także na rozpoczęcie przerzutu australijskiej 2. Dywizji Piechoty gen. Jamesa Legge'a⁶². Jednakże pierwsza z jej brygad, 5. BP, dotarła w rejon ANZAC dopiero 22 sierpnia, a pozostałe dwie brygady

oddziały, gdy te toczyły intensywne walki. Wkrótce także dowódca 53. DP, gen. John Lindley, także zrezygnował (zastąpił go gen. Herbert Lawrence, dowodzący 127. BP). Warto zaznaczyć, że gen. Hamilton jeszcze w lipcu zwracał uwagę, że oficerowie wyznaczeni na stanowiska dowódcze w IX KA byli nieodpowiedni, ze względu na brak doświadczenia i kompetencji, jego uwagi zostały jednak zignorowane przez marsz. Kitchenera, który uznał, że zasady etykiety i zwyczajów dotyczące starszeństwa powinny zostać zachowane. C.F. Aspinall-Oglander, *Official History...*, Vol. 2, s. 312–319; E. McGilvray, *Hamilton & Gallipoli. British Command in and Age of Military Transformation*, Barnsley 2015, s. 121–122, 126; P. Hart, *Gallipoli*, Oxford 2011, s. 366–368.

⁵⁸ Dywizja składała się z czterech brygad: 1. oraz 2. South Midland Mounted Brigade, 3. Nottinghamshire & Derby Mounted Brigade oraz 4. London Mounted Brigade. Miała ona pozostawić swoje konie na miejscu i walczyć jako formacja piesza. Ponieważ o obsługi koni należało pozostawić część żołnierzy, zdecydowano się, że zostanie ona uzupełniona dodatkową, piątą brygadą – 5. Yeomanry Mounted Brigade. Dywizja liczyła ok. 5 tys. ludzi, i stanowiła w przybliżeniu ekwiwalent wzmocnionej brygady piechoty. Jej dowódca był gen. William Peyton.

⁵⁹ *Mediterranean Expeditionary Force War Diary*, „Q” Branch, August 1915, TNA, sygn. WO 95/4266.

⁶⁰ Dotychczasowe działania MEF na Półwyspie Gallipoli wskazywały, że napływ uzupełnień dla wykrwawionych batalionów z Wysp Brytyjskich był powolny i nieregularny. Stąd zdecydowano, że przed lądowaniem w Zatoce Suvla każdy z batalionów miał pozostawić na Lemnos i Imbros po 250 ludzi oraz kilku oficerów, którzy stanowić będą pierwsze uzupełnienia. Dzięki temu zamierzano znacznie dłużej utrzymać zdolność bojową poszczególnych oddziałów, mimo zaangażowania w intensywne walki.

⁶¹ 29. BP z 10. DP została tymczasowo podporządkowana ANZAC gen. Birdwooda.

⁶² Dywizja została utworzona na początku lipca 1915 roku w Egipcie z 5., 6. oraz 7. BP, które dotarły tutaj w maju-czerwcu tego roku. *2nd Australian Infantry Division War Diary*, General Headquarters, June–December 1915, TNA, sygn. 95/4345.

dopiero na początku września 1915 roku, gdy aliancka ofensywa ostatecznie się załamała⁶³.

5. JESIEŃ 1915 ROKU NA PÓŁWYSPIE GALLIPOLI ORAZ EWAKUACJA SIŁ ALIANCKICH

W dniu 21 sierpnia wojska alianckie wznowiły działania zaczepne, ale w tym czasie wojska osmańskie już dawno zdołały wzmocnić swoje pozycje i przygotować się do odparcia spodziewanego natarcia. W rezultacie walki o Scimlar Hill oraz Hill 60 zakończyły się całkowitą klęską sił brytyjskich. W praktyce były to ostatnie większe działania zaczepne sił alianckich na Półwyspie Gallipoli. Ich fiasko spowodowało, że ponownie w Paryżu i Londynie należało podjąć decyzje, odnośnie dalszych losów kampanii.

W dniu 17 sierpnia, jeszcze przed walkami o Scimlar Hill, gen. Hamilton wysłał telegram do War Office, w którym wskazywał, że z powodu strat, jakie jego oddziały poniosły w ciągu ostatnich dwóch tygodni, kontynuowanie działań zaczepnych i zakończenie kampanii na korzyść Ententy wymagać będzie kolejnych posiłków, które szacował na ok. 95 tys. ludzi⁶⁴. Kwestia dalszych losów kampanii stała się tematem dyskusji Komitetu Dardanelskiego w dniu 20 sierpnia 1915 roku. W trakcie dyskusji zdecydowano, że priorytetem pozostaną działania we Francji, i tam należało skierować większość dostępnych sił i środków. W rejon Dardaneli zamierzano wysłać wszelkie możliwe uzupełnienia i posiłki, ale nie kosztem frontu zachodniego⁶⁵. Ostatecznie zdecydowano, że MEF zostaną wzmocnione ok. 34 tys. ludzi, a więc ok. 1/3 liczby, o jaką prosił gen. Hamilton, nie podejmując jednak ostatecznej decyzji co do dalszych losów kampanii⁶⁶.

⁶³ 5th Australian Infantry Brigade War Diary, Headquarters, March-October 1915, TNA, sygn. WO 95/4347.

⁶⁴ Miało być to 45 tys. ludzi potrzebnych do uzupełnienia przetrzebionych dywizji oraz 50 tys. w nowych oddziałach. From General Sir Ian Hamilton to Earl Kitchener, 17th August 1915, Directorate of Military Operations and Military Intelligence. Dardanelles, TNA, sygn. WO 106/707.

⁶⁵ Co ciekawe, członkowie gabinetu, w tym marsz. Kitchener bardzo pesymistycznie zapatrywali się na ewentualny sukces przygotowywanego przez francuskie naczelne dowództwo operacji zaczepnej, która przeszła do historii jako bitwy pod Loose, druga bitwa w Szampanii oraz trzecia bitwa pod Artois. Rozpoczęły się one 25 września i w ciągu kilku tygodni kosztowały wojska brytyjsko-francuskie co najmniej 200 tys. ludzi. Mimo braku wiary w ich powodzenie, zdecydowano się wesprzeć wojska francuskie ze względów politycznych.

⁶⁶ Na tę liczbę składało się ok. 21,5 tys. ludzi jako uzupełnienia oraz pojedyncze bataliony, głównie drugoliniowe bataliony Sił Terytorialnych, jako wzmocnienie jednostek na Półwyspie Gallipoli. Ponadto ok. 12,5 tys. ludzi w jednostkach kawalerii oraz formacjach mających zabezpieczać linie komunikacyjne (bataliony wartownicze itp.) wysłanych do Egiptu, które z kolei miały pozwolić na zwolnienie jednostek liniowych i przekazanie ich do MEF; Secretary's Notes of A Meeting of The Dardanelles Comitee Held At a Hause of Commons, August 20, 1915, TNA, War Council, sygn. CAB 22/2, poz. 8, k. 39–40.

Jeszcze tego samego dnia marsz. Kitchener wysłał do gen. Hamiltona telegram, w którym informował go, że w zaistniałej sytuacji Wielka Brytania nie mogła prowadzić intensywnych operacji zarówno we Francji, jak i w rejonie Dardaneli. Ze względu na planowane ofensywy na froncie zachodnim żadne dodatkowe dywizje nie mogły zostać wysłane w celu wzmocnienia MEF, a w ciągu najbliższego miesiąca będzie mógł liczyć jedynie na uzupełnienia i niewielkie wzmocnienia w postaci wspomnianych wyżej sił; patrz: From Secretary of State for war to General Sir Ian Hamilton, 20th August 1915 (kopia telegramu w dokumentach generała G.P. Dawnaya, szefa

Bardzo duży wpływ na ostateczną decyzję o zakończeniu kampanii na Półwyspie Gallipoli miały wydarzenia na Bałkanach. W październiku 1915 roku wojska austro-węgierskie wsparte przez oddziały niemieckie rozpoczęły ofensywę skierowaną przeciwko Serbii. Pod koniec tego miesiąca do wojny po stronie państw centralnych włączyła się Bułgaria. W rezultacie w Paryżu i Londynie zdecydowano się wysłać wojska do greckich Salonik, a jedyne źródło, skąd można było w szybkim czasie pozyskać większe siły stanowił Półwysep Gallipoli. Pod koniec września z rejonu Suvli wycofano 10. DP, którą następnie skierowano do Grecji. Po raz pierwszy siły MEF nie zostały wzmocnione, ale osłabione. Teoretycznie ubytki miały zostać w przyszłości uzupełnione nowymi dywizjami, w rzeczywistości był to początek procesu wycofywania alianckich sił z półwyspu⁶⁷.

W połowie października miała miejsce także zmiana dowódcy MEF. Gen. Hamilton został zastąpiony przez gen. Charles'a Monro, który przybył w rejon Dardaneli pod koniec miesiąca⁶⁸. Po zapoznaniu się z katastrofalną sytuacją na półwyspie, rekomendował marsz. Kitchenerowi jak najszybszą ewakuację⁶⁹. Początkowo rząd był niechętny takiemu rozwiązaniu, i chciał ograniczyć się jedynie do wycofania z północnych sektorów, utrzymując obecność brytyjskich sił na południu. Jednak osobista wizyta Sekretarza ds. Wojny w rejonie operacji zmieniła jego nastawienie, a pod jego wpływem także brytyjski rząd ostatecznie zgodził się na wycofanie z półwyspu, choć ostateczną zgodę wydano dopiero w grudniu 1915 roku⁷⁰. Wcześniej, rząd francuski zdecydował się na wycofanie swojego kontyngentu i wysłanie uwolnionych w ten sposób sił do Grecji⁷¹.

Sekcji Operacyjnej Dowództwa MEF (GSO2); Private Papers of G. P. Dawnay, IWM, sygn. 10403).

⁶⁷ C.F. Aspinall-Oglander, *Official History...*, Vol. 2, s. 363–376.

⁶⁸ Wraz z przybyciem nowego dowódcy dokonano reorganizacji sił brytyjskich na szczelbu operacyjnym. Dywizje znajdujące się na Półwyspie Gallipoli podporządkowano nowo utworzonej Armii Dardanelskiej (Dardanelles Army), której dowódca został gen. Birdwood (na stanowisku dowódcy ANZAC zastąpił go gen. Alexander Godley). Natomiast w Grecji utworzono Armię Salonicką (Salonica Army; dowódca gen. Mahon). W tym momencie sztab MEF przestał pełnić rolę dowództwa operacyjnego ale przejął rolę koordynacyjną na tych dwóch autonomicznych obszarach operacyjnych.

⁶⁹ From Lieut.-General Sir C. Monro to Earl Kitchener, 31st October 1915, Directorate of Military Operations and Military Intelligence. Dardanelles, TNA, sygn. WO 106/1467.

⁷⁰ Już w dniu wyruszenia w drogę powrotną do Londynu marsz. Kitchener wysłał do premiera Asquitha telegram, w którym przedstawił swoją opinię na temat dalszych losów kampanii. From Earl Kitchener to Prime Minister, 22nd November 1915, Directorate of Military Operations and Military Intelligence. Dardanelles, TNA, sygn. WO 106/1467.

⁷¹ Podejmując decyzję o wysłaniu sił do Grecji dowództwo francuskie dokonało reorganizacji własnych sił na Półwyspie Gallipoli. W październiku 1915 roku doszło do gruntownej reorganizacji wojsk francuskich na Półwyspie Gallipoli. Dotychczasowe dwie francuskie dywizje składały się z dwóch brygad każda, jednej tzw. metropolitalnej, drugiej kolonialnej. W październiku, w związku z planami wysłania części sił Korpusu Ekspedycyjnego Orientu do Salonik, zdecydowano, że zadanie to zostanie powierzone „białym” oddziałom, zaś na półwyspie pozostano jedynie wojska „kolorowe”. W związku z tym, 2. DP została ponownie przemianowana na 156. DP, a w miejsce dwóch regimentów kolonialnych (7. oraz 8. regimentu kolonialnego) zostały do niej włączone dwa regimenty z 1. DP, mianowicie 175. regiment piechoty oraz 1. regiment marszowy Afryki. Jej swa regimenty kolonialne trafiły za to do 1. DP. Dywizja ta tymczasowo wciąż nosiła nazwę 1. DP Korpusu Ekspedycyjnego Orientu, ale w połowie stycznia 1916 roku została oficjalnie przemiano-

Ewakuacja z północnych sektorów przeprowadzona została drugiej dekadzie grudnia 1915 roku. Pomimo obaw, udało się zaskoczyć przeciwnika, który aż do ostatnich minut nie zorientował się w trwających działaniach. W sumie od 8 do 20 grudnia ewakuowano ogółem 83 048 ludzi, 186 dział, ok. 2 tys. pojazdów oraz ok. 4700 zwierząt. W przypadku IX KA z rejonu Zatoki Suvla ewakuowano 41 tys. ludzi oraz 91 dział, blisko 400 koni oraz 2300 mułów i osłów, niemal bez żadnych strat własnych, nie licząc dosłownie kilku zabitych i rannych w wyniku osmańskiego ostrzału nękającego⁷².

Pod koniec grudnia 1915 roku na Półwyspie Gallipoli pozostawał jedynie VIII KA gen. Davisa, złożony w tym czasie z mocno osłabionych trzech dywizji, mianowicie 42. DP, 52. DP oraz RND⁷³. Ich stan był na tyle kiepski, że zdecydowano się ponownie uzupełnić korpus o 29. DP, która dopiero co ewakuowana została z rejonu Zatoki Suvla. Wynikało to z obaw, że zwolnione na północy wojska osmańskie zostaną skierowane na południe i wykorzystane do przeprowadzenia silnego uderzenia na siły brytyjskie. Te obawy nie były bezpodstawne. Stąd jedynym racjonalnym rozwiązaniem, pozwalającym uniknąć zniszczenia VIII KA była także jego ewakuacja. Przeprowadzono ją w pierwszej dekadzie stycznia 1916 roku. Ostatnie brytyjskie oddziały opuściły półwysep nad ranem 9 stycznia.

Między 28 grudnia a 9 stycznia ewakuowano 35 tys. ludzi, ok. 3,7 tys. zwierząt, 127 dział oraz prawie 350 pojazdów⁷⁴. Choć musiano pozostawić spore zapasy zaopatrzenia, a także część dział, to kolejny raz ewakuacja zakończyła się ogromnym sukcesem. Tym niemniej, sukces ten stanowiął smutne podsumowanie całej kampanii, która od początku skazana była na klęskę⁷⁵.

wana na 17. Dywizję Piechoty Kolonialnej (division d'infanterie coloniale), a jej regimenty przenie-numerowane odpowiednio na 54., 56., 57. oraz 58. regiment piechoty kolonialnej (Régiment d'Infanterie Coloniale); Les Armes françaises dans la Grand Guerre, Tome X. Deuxime Volume, Paris 1924, s. 860–862; 992–995.

⁷² Co warto podkreślić, oddziały IX KA nie pozostawiły ani jednego działu ani zwierzęcia, jedynie niewielkie ilości różnych zapasów zostały pozostawione w okopach. Zdołano nawet zerwać linie telefoniczne łączące stanowiska dowodzenia. Sukces ewakuacji przeszedł najśmielsze oczekiwania, gdyż na etapie planowania liczone się ze stratami mogącymi sięgać nawet 30–40%. G.S. 637/25, 23th December 1915, IX Army Corps War Diary, General Headquarters, December 1915, TNA, sygn. WO 95/4278.

⁷³ Większość francuskiej piechoty kolonialnej została wycofana między 12 a 22 grudnia. Jedynie jedna brygada kolonialna oraz większość francuskiej artylerii wciąż pozostawała na półwyspie. Les Armées Françaises dans la Grande Guerre, Tome VIII, Premiere Volume, Paris 1923, s. 117–125.

⁷⁴ C.F. Aspinal-Oglander, *Official History...*, Vol. 2, s. 478.

⁷⁵ Udana ewakuacja nie może przyćmić jednak faktu, że wielomiesięczne walki pochłonęły ogromną liczbę alianckich żołnierzy. Wg oficjalnych danych wojska brytyjskie straciły 24536 zabitych, 73357 rannych oraz 13993 zaginionych, razem 111886 ludzi (w tym 8141 zabitych i 17900 rannych żołnierzy z Australii oraz 2701 zabitych oraz 4725 rannych Nowozelandczyków). Ponadto wojska francuskie straciły ok. 3,5 tys. zabitych, ok. 17 tys. rannych oraz ok. 6,5 tys. zaginionych. Do tych danych należy dodać ok. 90 tys. chorych żołnierzy Imperium Brytyjskiego oraz ok. 25 tys. żołnierzy francuskich. Dane za: Statistics of the Military Effort of the British Empire During the Great War 1914–1920, London 1922, s. 238–239. Dane dot. Wojsk francuskich za: A. Clayton, *Paths to Glory. The French Army 1914–18*, London 2005, s. 210–211.

6. ZAKOŃCZENIE

Kampania dardaneńska miała stanowić krótki epizod i przynieść znaczne strategiczne korzyści dla Ententy. Spodziewano się, że wykorzystanie wojsk lądowych stanowić będzie jedynie ostateczność, w przypadku gdyby okrętom nie udało się przebić na Morze Marmara. Okazało się jednak, że zamiast roli pomocniczej, wojska lądowe musiały przeprowadzić pierwszą w nowoczesnej wojnie operację desantową na bronione wybrzeże. Choć udało się zająć plażę, to nie osiągnięto decydującego sukcesu, a sama kampania zamiast krótkiej ekspedycji przekształciła się w wielomiesięczne walki pozycyjne. Początkowo siły MEF składały się jedynie z 5 dywizji piechoty. Z czasem ich liczba systematycznie wzrastała, by na przełomie sierpnia/września 1915 roku osiągnąć liczbę 15 dywizji zgrupowanych w czterech korpusach armijnych⁷⁶.

Analiza rozbudowy MEF pokazuje, że zarówno brytyjskie, jak i francuskie kierownictwo polityczno-wojskowe nie było przygotowane na długotrwałe prowadzenie operacji lądowej w rejonie Dardaneli. Kolejne wzmocnienia kierowano w ten rejon stosunkowo przypadkowo, i wynikało to z pojawiających się możliwości niż wcześniejszego planowania. W rezultacie wzmocnienia docierały pojedynczymi dywizjami, które rzucano do walki i szybko wyczerpywano ich efektywną zdolność bojową. Ponadto brak planowości powodował, że dowodzący MEF nie był w stanie przewidzieć, jakimi siłami będzie dysponował nawet za kilka tygodni, stąd jego działania były mocno chaotyczne⁷⁷.

Kolejne ofensywy prowadzono zbyt szczupłymi siłami, co stanowiło jedną z przyczyn niepowodzeń. Gdy wyciągnięto wnioski z tego działania, MEF wzmocniono znacznie większymi siłami, pozwalającymi na przeprowadzenie zakrojonej na szeroką skalę ofensywy. Popelniono kardynalne błędy w doborze wyższej kadry dowódczej oraz ponownie nie przygotowano natychmiastowych uzupełnień oraz rezerw operacyjnych. Stąd w momencie natrafienia na silny opór wojsk osmańskich nie było możliwości uzupełnienia wykrwawionych oddziałów⁷⁸ ani podtrzymania inicjatywy poprzez skierowanie do walki odwodów. Próba wykorzystania do tego celu ściągniętej z Egiptu 2. DK oraz osłabionej 29. DP z rejonu Helles stanowiła zdecydowanie niewystarczający substytut pełnowartościowych odwodów operacyjnych. Brak planowości oraz chaos w zakresie rozbudowy potencjału MEF stanowił jeden z czynników, który ostatecznie zakończył się klęską całej kampanii.

⁷⁶ ANZAC (australijska 1. oraz 2. DP, NZ&A DP, hinduska 29. BP, 4 brygady konne), CEO (francuska 1. oraz 2. DP), VIII KA (42. DP, 52. DP, RND), IX KA (10. DP, 11. DP, 13. DP, 29. DP, 53. DP, 54. DP, 2. DK). W praktyce 2. DK stanowiła ekwiwalent wzmocnionej brygady piechoty, ale jeśli wziąć pod uwagę 4 brygady konne w składzie ANZAC oraz działającą samodzielnie hinduską 29. BP, można uznać że siły te stanowiły ekwiwalent dywizji piechoty.

⁷⁷ W dniu 25 kwietnia 1915 roku, w momencie lądowania na Półwyspie Gallipoli, MEF liczył 5 dywizji piechoty. W ciągu miesiąca został on wzmocniony przez kolejne 3,5 dywizji (42. DP, 52. DP, francuską 2. DP oraz hinduską 29. BP). Gdyby gen. Hamilton od początku dysponował tymi siłami, po opanowaniu plaż mógłby ich użyć do podtrzymania inicjatywy, co wobec znacznego osłabienia obrońców, dawało spore szanse na zrealizowanie pierwotnych celów operacji.

⁷⁸ Poza żołnierzami pozostawionymi wcześniej na zapleczu, ale trudno je uznać za klasyczne uzupełnienia, gdyż ich przygotowanie odbyło się kosztem osłabienia stanów wyjściowych poszczególnych batalionów.

LITERATURA

1. Aspinal-Oglander C.F., *Official History of The Great War. Military Operations. Gallipoli*. Vol. 1. Inception of the Campaign to May 1915, Heinemann 1929.
2. Aspinal-Oglander C.F., *Official History of The Great War. Military Operations. Gallipoli*. Vol. 2. May 1915 to the Evacuation, London 1931.
3. Bean C.E.W., *Official History of Australia in the War of 1914–1918*, Vol. 1. The Story of ANZAC from the outbreak of war to the end of the first phase of the Gallipoli Campaign, May 4, 1915, Canberra 1941.
4. Broadbent H., *Gallipoli. The Fatal Shore*, Camberwell 2009.
5. Carlyon L.A., *Gallipoli*, London-New York-Toronto-Sydney-Auckland 2001.
6. Cassar G.H., *Kitchener's War. British Strategy From 1914 to 1916*, Washington 2004.
7. Churchill W., *The World Crisis*, Vol. 2. 1915, London, New York 2015.
8. Clayton A., *Paths to Glory. The French Army 1914–18*, London 2005.
9. Coleman E.C., *Khaki Jack. The Royal Naval Division in The First World War*, Stroud 2014.
10. Curran T., *The Grand Deception. Churchill and the Dardanelles*, Newport 2015.
11. Erickson E.J., *Gallipoli. Command Under Fire*, Oxford 2015.
12. Gillonn S., *The Story of 29th Division. A Record of Gallant Deeds*, London, Edinburgh, New York 1925.
13. Hamilton I., *Gallipoli Diary*, Vol. 1, New York 1920.
14. Hart P., *I wojna światowa 1914-1918. Historia militarna*, Poznań 2013.
15. Korzeniowski P., *Charakterystyka alianckich sił lądowych biorących udział w desancie na Półwyspie Gallipoli 25 kwietnia 1915 roku [w:] O powinnościach żołnierskich*, t. III, pod red. A. Drzewieckiego, Oświęcim 2016.
16. Korzeniowski P., *Przygotowania do lądowania sił alianckich na Półwyspie Gallipoli 25 kwietnia 1915 r. [w:] Człowiek i technika na polach bitew wojen światowych*, pod red. A. Olejko, P. Korzeniowskiego, Rzeszów 2016.
17. Laffin J., *The Agony of Gallipoli*, Oxford 2005.
18. McGilvray E., *Hamilton & Gallipoli. British Command in and Age of Military Transformation*, Barnsley 2015.
19. Middlebrook M., *Your country needs you. From six to sixty-five divisions*, Barnsley 2000.
20. Nykiel P., *Wyprawa do Złotego Rogu. Działania wojenne w Dardanelach i na Morzu Egejskim (sierpień 1914-marzec 1915)*, Kraków 2008.
21. Rawson A., *The British Army 1914-1918*, Stroud 2014.
22. Simkins P., *Kitchener's Army. The Rising of the New Armies 1914–1916*, Barnsley 2007.
23. Thompson R.R., *The Fifty-Second Lowland Division 1914–1918*, Glasgow 1923.
24. Van Der Vat D., *The Dardanelles Disaster. Winston Churchill's Greatest Failure*, London-New York 2009.

**THE PROCESS OF EXPANSION OF THE MEDITERRANEAN
EXPEDITIONARY FORCE
(MEDITERRANEAN EXPEDITIONARY FORCE) IN 1915**

The Dardanelles campaign was intended as to be a short episode and brought significant strategic benefits to the Entente. It was expected that the use of ground troops would be only the last resort, in case the warships failed to break through to the Sea of Marmara. It turned out, however, that instead of an auxiliary role, the land forces had to carry out the first in the modern warfare landing operation on the defended coast. Although they managed to capture the beaches, they failed to occupy the crucial objectives. The campaign instead of a short expedition was transformed into a multi-month position fight. Initially, the MEF forces consisted of only 5 infantry divisions. With time, their number systematically increased, and between August and September it reached the number of 15 divisions grouped in four army corps.

Reinforcements were directed to this area of operations circumstantially, mostly due to the emerging possibilities than earlier planned. As a result, the additional divisions were thrown into battle and quickly their effective combat capability were diminished. After a few months, the conclusions were drawn from these actions, and the MEF was strengthened by a much greater force, allowing it to conduct a wide-scale offensive. But other cardinal errors were made, primarily in the selection of senior command staff. Moreover, immediate replenishments and operational reserves were again not prepared. Lack of planning and chaos in the development of MEF's potential was one of the key factors that finally ended in the failure of the entire campaign.

Keywords: Gallipoli Campaign, Dardanelles, British Army, World War I.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.24

Przesłano do redakcji: styczeń 2018 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Anna KOWALCZYK¹

PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE BEZROBOCIA WE WŁOSKICH REGIONACH

Celem artykułu jest analiza przestrzennego zróżnicowania bezrobocia we włoskich regionach. W pracy ujęte są opisowe analizy przeciętnego PKB *per capita* i przeciętnych stóp bezrobocia oraz analiza skupień. Badania przeprowadzono w oparciu o dane z Urzędu Statystycznego Włoch (Istituto Centrale di Statistica ISTAT) i ze względu na dostępność odpowiednich danych obejmuje lata 1998-2015. Ponadto w artykule wykorzystano prosty model teoretyczny dotyczący kształtowania się przyrostu stóp bezrobocia, w którym to owe przyrosty w kolejnych latach oraz regionach zależą od stóp wzrostu PKB *per capita* oraz stóp procentowych z roku poprzedniego. Do oszacowania parametrów modelu zastosowano klasyczną metodę najmniejszych kwadratów z wykorzystaniem procedury *fixed effect*. Wyniki analizy dotyczącej przestrzennego zróżnicowania bezrobocia we włoskich regionach pokazują, że bezrobocie we Włoszech odznacza się dużym przestrzennym zróżnicowaniem. Regiony Południowych Włoch odznaczają się dużo większym bezrobociem, niż regiony należące do Północnych czy Środkowych Włoch. Skład grup kwartylowych dotyczących PKB na mieszkańca oraz stopy bezrobocia w analizowanym okresie charakteryzują się stabilnością, zauważyć można również, że regiony z południa Włoch zawsze tworzą pierwszą lub drugą grupę kwartylową. Ponadto badania pokazują, że przyrosty stóp bezrobocia we włoskich regionach wynikają ze stopy wzrostu PKB *per capita* oraz stopy bezrobocia, a przyrost ten jest objaśniany przez stopę wzrostu PKB oraz stopy bezrobocia z okresu poprzedniego w około 70 procentach.

Słowa kluczowe: rynek pracy, analiza regionalna, PKB *per capita*, Włochy.

1. WPROWADZENIE

Rynek pracy to jeden z istotniejszych elementów gospodarek współczesnych, ale także bardzo ważny problem społeczny. Warto również podkreślić, że charakteryzuje się on wrażliwością na niekorzystne sytuacje gospodarcze. W niektórych krajach można zauważyć, że bezrobocie charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem przestrzennym.

Przedmiotem artykułu jest przedstawienie wyników badań dotyczących przestrzennego zróżnicowania bezrobocia we włoskich regionach w latach 1998–2015. W tym celu wykorzystano metody statystyki oraz prosty model teoretyczny, który to uzależnia przyrost stóp bezrobocia od stopy wzrostu produktu oraz stopy bezrobocia z okresu poprzedniego. Gospodarka włoska charakteryzuje się dużymi dysproporcjami w poziomie rozwoju gospodarczego. Zauważyć można, że regiony z południowej części Włoch odznaczają się dużo

¹ Anna Kowalczyk, doktorantka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie; e-mail: anna.kowalczyk7873@gmail.com
Anna Kowalczyk, PhD student at the Jagiellonian University in Krakow; e-mail: anna.kowalczyk7873@gmail.com

niższym poziomie rozwoju gospodarczego w porównaniu z prężnie rozwiniętą północą czy Włochami Środkowymi.

Włochy podzielone są na 20 regionów, w celu dokonania analizy przestrzennego zróżnicowania bezrobocia we Włoszech, region Trydent-Górna Adyga podzielono na dwie prowincje, mianowicie Prowincja Autonomiczna Bolzano i Trydentu (wł. Trento). Urząd statystyczny Włoch dzieli je na Północne, Środkowe oraz Południowe. W skład Północnych Włoch wchodzi osiem regionów: Dolina Aosty, Emilia-Romania, Friuli-Wenecja Julijska, Liguria Lombardia, Piemont, Trydent Górna-Adyga oraz Wenecja Euganejska. Środkowa część Włoch obejmuje cztery regiony: Lacjum, Marche, Toskanię oraz Umbrię. Południową część Włoch, zwaną również *Mezzogiorno*, dzieli się pod względem administracyjnym na sześć regionów: Abruzję, Apulię, Basilicatę, Kalabrię, Kampanię, Molise oraz dwie wyspy Sycylię i Sycylię². Regiony Północnych Włoch należą do mocno powiązanych z gospodarką światową oraz wysoko uprzemysłowionych regionów³. Na północy prężnie rozwija się przemysł odzieżowy, włókienniczy, obuwniczy, elektrotechniczny czy maszynowy. Rolnictwo jest wysokowydajne, a zasoby przyrodnicze i kulturalne sprzyjają rozwojowi turystyki. W tej części Włoch mieszczą się najlepiej rozwinięte miasta, będące jednocześnie najsilniejszymi ośrodkami przemysłowymi; Bolonia, Genua, Mediolan, Turyn.

Środkowe Włochy są słabiej rozwinięte niż regiony Północnych Włoch. Na obszarach tych znajdują się przedsiębiorstwa, mające bardzo często rodzinny charakter i specjalizują się na ogół w jednej lub najwyżej kilku fazach procesu produkcyjnego. Dominuje tutaj przemysł obuwniczy, odzieżowy, meblarski, metalowy, maszynowy⁴.

Mezzogiorno to obszar najsłabiej rozwinięty we Włoszech, regiony z południa kraju charakteryzują się wysokim udziałem rolnictwa oraz niskim udziałem w handlu zagranicznym w porównaniu z pozostałą częścią kraju⁵. Przemysł jest słabo rozwinięty, a rolnictwo tradycyjne, odznaczające się niską wydajnością.

W artykule dokonano analizy przestrzennego zróżnicowania PKB *per capita* i stóp bezrobocia we włoskich regionach, wzbogacając je o analizę skupień, ponadto omówiono prosty model teoretyczny dotyczący kształtowania się przyrostów stóp bezrobocia oraz dokonano oszacowania parametrów owego modelu. Wyniki, które otrzymano opatrzone w podsumowaniu wnioskami.

2. PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE PKB *PER CAPITA* ORAZ STOPY BEZROBOCIA WE WŁOSKICH REGIONACH

Poniżej dokonano opisowej analizy PKB *per capita* i stopy bezrobocia. Wartości zmiennej podzielono na grupy kwartyłowe. Takie uporządkowanie upraszcza stopniowanie analizowanej zmiennej oraz pomaga w grupowaniu regionów. Ze względu na niewielką liczbę regionów zastosowano podział na grupy kwartyłowe. W pierwszej grupie kwartyłowej znalazły się regiony charakteryzujące się najsłabszymi wartościami analizowanej zmiennej,

² S. Pastusza, J. Skrzypek, *Konwergencja czy dywergencja regionów włoskich?*, „Gospodarka Narodowa”, nr 2, 2017, s. 101–130.

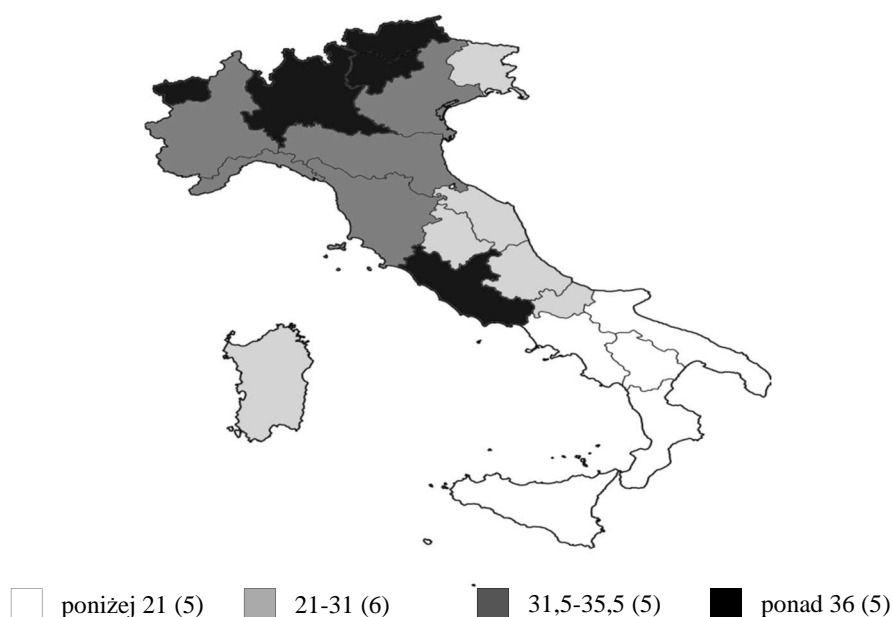
³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ S. Pastusza, T. Tokarski, *Przestrzenne zróżnicowanie PKB i bezrobocia w Polsce i we Włoszech oraz jego determinanty*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 3, 2017, s. 49–70.

drugą grupę tworzą regiony charakteryzujące się niskimi (mało pożądanymi) wartościami, trzecią – regiony odznaczające się wysoką (pożądaną) cechą, zaś czwartą grupę kwartylą tworzą regiony, których wartości prezentowanych zmiennych są najkorzystniejsze. Badania te poszerzono o analizę skupień.

Wyniki analizy przestrzennego zróżnicowania dotyczące PKB *per capita* we włoskich regionach przedstawiono na mapie 1.

Mapa 1. Przestrzenne zróżnicowanie PKB *per capita* we włoskich regionach w latach 1998–2015 (w tys. euro, ceny stałe z roku 2015)

Z mapy 1 oraz przeprowadzonych obliczeń wynika, że z najwyższym PKB *per capita* w analizowanym okresie charakteryzują się: Prowincja Autonomiczna Bolzano, Lombardia, Dolina Aosty, Prowincja Autonomiczna Trydentu oraz Lacjum. Wysokim PKB *per capita* odznaczają się: Emilia-Romania, Wenecja Euganejska, Liguria Piemont, Toskania. Drugą grupę kwartylową tworzą Friuli-Wenecja Julijska, Marche, Umbria, Abruzja, Molise oraz Sycylia. Najniższą zaś wartością analizowanej zmiennej makroekonomicznej charakteryzują się regiony; Basilicata, Kampania, Sycylia, Apulia, Kalabria.

W tabeli 1 przedstawiono skład grup kwartylowych we włoskich regionach w latach 1998–2015 ze względu na PKB *per capita*.

Tabela 1. Skład grup kwartylowych we włoskich regionach w latach 1998–2015 ze względu na PKB *per capita*

Region	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Piemont	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	2	2
Dolina Aosty	4	4	4	4	3	4	4	4	3	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Liguria	3	2	3	3	4	3	3	3	4	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Lombardia	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Prowincja Autonomiczna Bolzano	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Prowincja Autonomiczna Trydentu	4	4	4	4	3	4	4	4	4	3	4	4	4	4	4	4	4	4
Wenecja Euganejska	3	3	3	3	4	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Friuli-Wenecja Julijska	2	3	3	3	3	3	2	3	3	3	3	2	2	2	2	3	3	3
Emilia-Romania	3	4	4	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	4	4	4
Toskania	3	3	2	2	2	2	3	2	2	2	2	3	3	3	3	3	3	3
Umbria	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Marche	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Lacjum	4	3	3	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	3	3	3
Abruzja	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Molise	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1
Kampania	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Apulia	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Basilicata	2	2	2	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2
Kalabria	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Sycylia	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Sardynia	1	1	1	2	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2

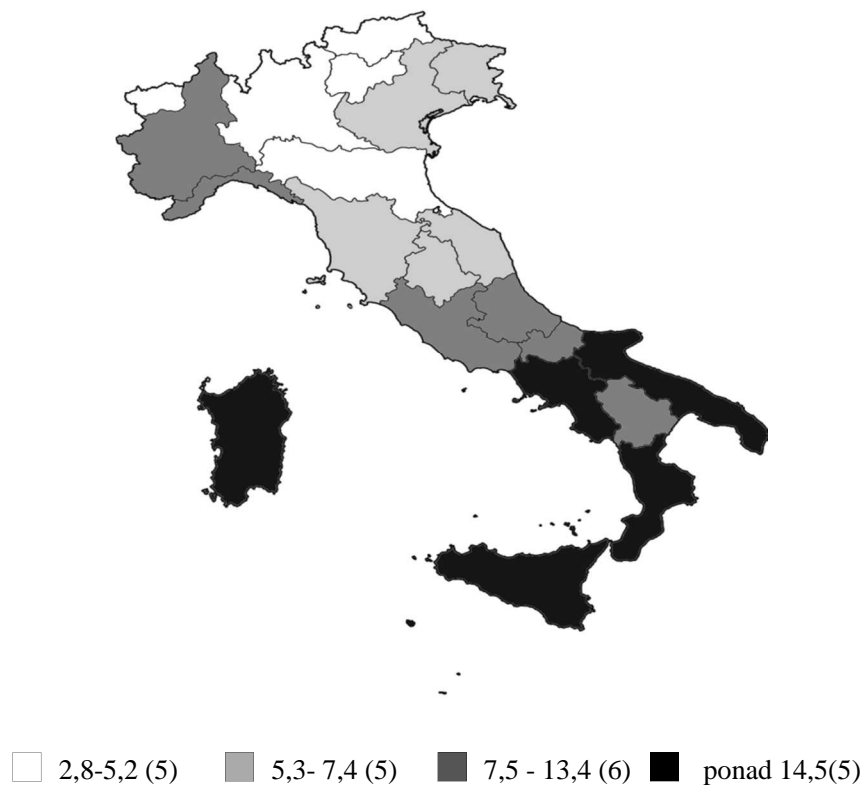
Źródło: opracowanie własne na podstawie: www.istat.it (dostęp: grudzień 2017 r.).

Z danych tabeli 1 oraz danych statystycznych wynika, że czwartą grupę kwartylową w całym analizowanym okresie tworzą Lombardia oraz Prowincja Autonomiczna Bolzano; ponadto w grupie tej znajdują się szesnastokrotnie Dolina Aosty oraz Prowincja Autonomiczna Trydentu, trzynastokrotnie Lacjum, pięciokrotnie Emilia-Romania oraz jeden raz Wenecja Euganejska.

Grupę kwartylową pierwszą, charakteryzującą się najniższym PKB *per capita* we Włoszech, tworzą w całym analizowanym okresie: Kampania, Apulia, Kalabria, Sycylia, ponadto w grupie tej znajdują się czterokrotnie Sardynia i trzykrotnie Molise, jedenastokrotnie Basilicata.

Wyniki badań dotyczących przestrzennego zróżnicowania stóp bezrobocia we włoskich regionach w latach 1998–2015 przedstawiono na mapie 2.

Z mapy 2 oraz przeprowadzonych obliczeń wynika, że grupę regionów odznaczających się najniższą stopą bezrobocia tworzą: Prowincje Autonomiczne Bolzano oraz Trydentu, Emilia-Romania, Dolina Aosty oraz Lombardia. Niskim bezrobociem we Włoszech odznaczają się Wenecja Euganejska, Friuli-Wenecja Julijska, Toskania, Marche oraz Umbria. Drugą grupę kwartylową, czyli regiony charakteryzujące się wysokim bezrobociem we Włoszech, tworzą: Piemont, Liguria, Abruzja, Lacjum, Molis, Basilicata. Najwyższe bezrobocie we Włoszech jest w Sardynii, Apulii, Kalabrii, Kampanii oraz Sycylii.

Mapa 2. Przestrzenne zróżnicowanie stóp bezrobocia we włoskich regionach w latach 1998–2015

W tabeli 2 zaprezentowano skład grup kwartylowych we włoskich regionach ze względu na stopę bezrobocia w latach 1998–2015.

W grupie regionów odznaczającej się najniższym bezrobociem w całym analizowanym okresie jest Prowincja Autonomiczna Bolzano. Ponadto w grupie tej szesnaście razy znajduje się Emilia-Romania i Prowincja Autonomiczna Trydentu, trzynastokrotnie Dolina Aosty, jedenaście razy Lombardia, dziewięciokrotnie Wenecja Euganejska, sześciokrotnie Friuli-Wenecja Julijska oraz dwukrotnie w czwartej grupie kwartyłowej jest Toskania. Grupę regionów o najwyższym bezrobociu we Włoszech tworzą w całym analizowanym okresie Kampania oraz Sycylia, ponadto siedemnaście razy w grupie tej znajdują się Apulia i Kalabria, piętnaście razy Sardynia i pięciokrotnie Basilicata.

Badania dotyczące przestrzennego zróżnicowania PKB *per capita* i stopy bezrobocia we włoskich regionach ubogacono analizą skupień. Do obliczenia odległości między skupieniami wykorzystano odległość euklidesową. W analizie wykorzystano metodę Warda w celu wyznaczenia odległości między grupami regionów.

Tabela 2. Skład grup kwartylowych we włoskich regionach ze względu na stopę bezrobocia w latach 1998–2015

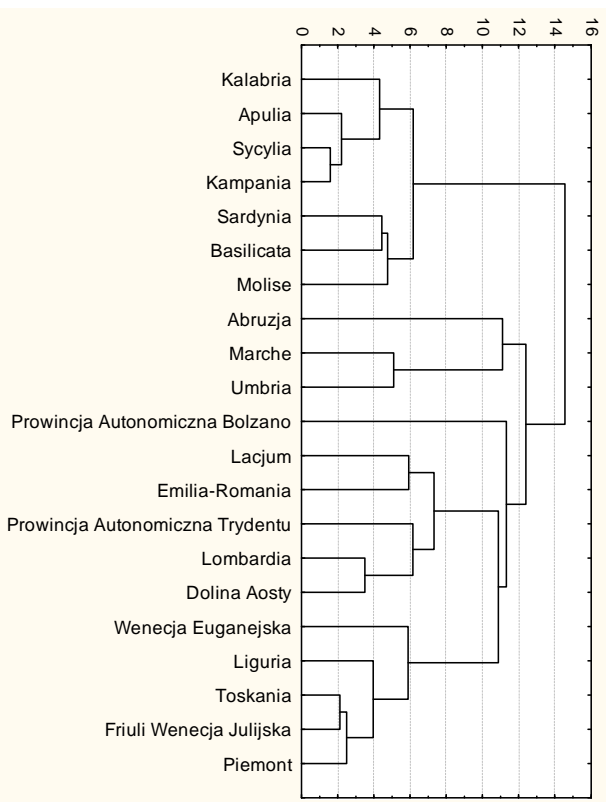
Region	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Piemont	2	2	2	2	3	3	3	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2	2
Dolina Aosty	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	3	3	3	3	3
Liguria	2	2	2	2	2	2	2	2	3	2	2	3	3	3	3	3	3	3
Lombardia	4	4	4	4	4	4	3	4	3	3	3	3	4	3	3	4	4	4
Prowincja Autonomiczna Bolzano	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Prowincja Autonomiczna Trydentu	4	3	4	3	3	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Wenecja Euganejska	3	4	3	3	3	3	3	3	3	4	4	4	3	4	4	4	4	4
Friuli-Wenecja Julijska	3	3	3	3	3	3	4	3	4	3	3	3	3	4	4	4	4	3
Emilia-Romania	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	3	3	4
Toskania	3	3	3	4	4	3	3	3	2	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Umbria	3	3	3	3	2	2	2	2	2	2	3	3	2	2	2	3	3	3
Marche	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	3	3	3	2	2	2
Lacjum	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Abruzja	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Molise	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Kampania	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Apulia	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Basicata	1	1	1	2	1	2	2	2	2	2	2	2	1	2	2	2	2	2
Kalabria	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1
Sycylia	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Sardynia	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie: www.istat.it (dostęp: grudzień 2017 r.).

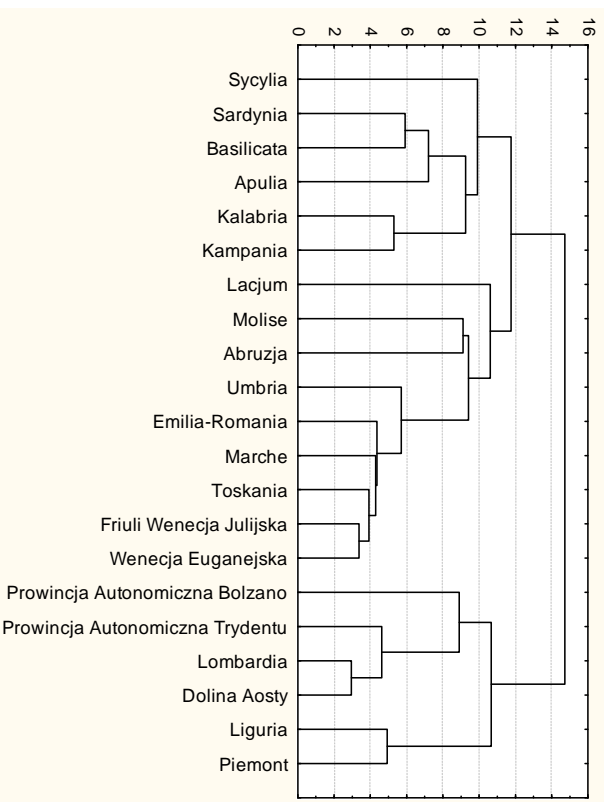
Wyniki przeprowadzonej analizy skupień dotyczących PKB *per capita* we włoskich regionach przedstawionych za pomocą dendrogramów zaprezentowanych na rys. 1.

Z rysunku 1 wynika, że pod względem PKB *per capita* można wyróżnić trzy grupy regionów podobnych do siebie. Pierwszą grupę tworzy siedem regionów włoskich, odznaczających się najniższym PKB *per capita*. W grupie tej są wszystkie regiony Południowych Włoch z wyjątkiem Abruzji. W grupie drugiej znalazły się regiony odznaczające się wysokim PKB na osobę, mianowicie: Lacjum, Emilia-Romania, Prowincja Autonomiczna Trydentu, Lombardia i Dolina Aosty. Trzecią grupę tworzą: Wenecja Euganejska, Liguria, Toskania, Friuli-Wenecja Julijska oraz Piemont.

Wyniki przeprowadzonej analizy skupień dotyczących stóp bezrobocia we włoskich regionach przedstawionych za pomocą dendrogramów zaprezentowanych na rys. 2.

Rys. 1. Dendrogram skupień przestrzennego różnicowania PKB *per capita* we włoskich regionach w latach 1998–2015

Rys. 2. Dendrogram skupień przestrzennego różnicowania stóp bezrobocia we włoskich regionach w latach 1998–2015

We Włoszech wyodrębnić można trzy grupy regionów podobnych do siebie pod względem stopy bezrobocia. Pierwszą grupę tworzą trzy regiony *Mezzogiorno*: Sardynia, Basilicata, Apulia. W grupie drugiej znajdują się: Umbria, Emilia-Romania, Marche, Toskania, Friuli-Wenecja Julijska i Wenecja Euganejska. Trzecią grupę tworzą Prowincja Autonomiczna Trydentu, Lombardia, Dolina Aosty, odznaczające się zdecydowanie najniższym bezrobociem we Włoszech.

3. ANALIZA PRZYROSTU STÓP BEZROBOCIA WE WŁOSKICH REGIONACH

W celu dokonania analizy statystycznej przyrostu stóp bezrobocia, można przyrost ten uzależnić od stopy wzrostu produktu i stopy bezrobocia z okresu poprzedniego. W tym celu wykorzystano definicję stopy bezrobocia określonej za pomocą równania (1)⁶.

$$u(t) = \frac{U(t)}{U(t) + L(t)} = 1 - \frac{L(t)}{N(t)} \quad (1)$$

gdzie: $u(t)$ – stopa bezrobocia
 $L(t)$ – liczba pracujących
 $N(t)$ – podaż pracy
 $U(t)$ – liczba bezrobotnych

Następnie różniczkując zapisane powyżej równanie (1) po czasie t uzyskano przyrost stóp bezrobocia opisany za pomocą pochodnej:

$$\dot{u}(t) = -\frac{\dot{L}(t)N(t) - L(t)\dot{N}(t)}{N^2(t)} = \frac{L(t)}{N(t)} \left[\frac{\dot{N}(t)}{N(t)} - \frac{\dot{L}(t)}{L(t)} \right]$$

Z definicji stopy bezrobocia opisanej równaniem (1) oraz zależności zapisanej powyżej wynika, że przyrost stóp bezrobocia można zapisać następująco:

$$\dot{u}(t) = (1 - u(t)) \left(\frac{\dot{N}(t)}{N(t)} - \frac{\dot{L}(t)}{L(t)} \right) \quad (2)$$

Zakładając ponadto, że stopa wzrostu liczby pracujących $\left(\frac{\dot{L}(t)}{L(t)} \right)$ to rosnąca funkcja stopy wzrostu produktu (g). Stąd jest pewne odzwierciedlenie (f), takie że $\frac{\dot{L}(t)}{L(t)} = f(g)$

⁶ P. Dykas, T. Misiak, *Determinanty podstawowych zmiennych rynku pracy w polskich powiatach w latach 2002–2011*, „Gospodarka Narodowa”, nr 6, 2014, s. 57–80.

i $\frac{df}{dg} > 0$, dlatego też przyrost stóp bezrobocia może być opisany poprzez zależność przedstawioną równaniem (3)⁷.

$$\dot{u}(t) = (1 - u(t)) \left[\frac{\dot{N}(t)}{N(t)} - f(g) \right] \quad (3)$$

Z zależności 3 wynika, że przyrost stopy bezrobocia uzależniony jest od stopy bezrobocia ($u(t)$), stopy wzrostu podaży pracy $\left(\frac{\dot{N}(t)}{N(t)} \right)$ oraz stopy wzrostu produktu (g). Z równania (3) wynika ponadto, że przyrost stopy bezrobocia jest malejącą funkcją stopy wzrostu produktu (g) oraz jeśli stopa wzrostu podaży pracy jest mniejsza (większa) od stopy wzrostu liczby pracujących, wówczas przyrost stopy bezrobocia jest rosnącą (malejącą) funkcją stopy bezrobocia⁸.

Bazując na teoretycznych rozważaniach odnoszących się do kształtowania się przyrostów stóp bezrobocia opisanych za pomocą równania (3), można dokonać oszacowania parametrów równania (4):

$$\Delta u_{it} = \alpha_0 - \alpha_1 u_{it-1} + \alpha_2 d_{\Delta u} u_{it-1} - \alpha_3 \Delta \ln(Y_{it}) \quad (4)$$

gdzie: $u_{it} = \frac{U_{it}}{U_{it} + L_{it}}$ to stopa bezrobocia w i -tym regionie w roku t ,

$\Delta \ln(Y_{it})$ to stopa wzrostu PKB *per capita* w i -tym regionie w roku t ,

α_0 to stała, którą interpretuje się jako przyrost stopy bezrobocia pojawiający się w sytuacji zerowej stopy bezrobocia z okresu poprzedniego oraz w sytuacji zerowego przyrostu PKB *per capita*

α_1 określa siłę oddziaływania stopy bezrobocia z okresu poprzedniego na przyrost stopy bezrobocia, gdy stopa ta nie rośnie,

α_2 mierzy z jaką siłą stopa bezrobocia z okresu poprzedniego wpływa na przyrost stopy bezrobocia, zakładając rosnące stopy bezrobocia

α_3 określa wpływ stopy wzrostu PKB na przyrost stopy bezrobocia⁹.

$d_{\Delta u}$ to dychotomiczna zmienna przełącznikowa, która przyjmuje wartość 1 wtedy gdy stopa bezrobocia rośnie, zaś 0 w wypadkach pozostałych¹⁰.

⁷ S. Pastusza, T. Tokarski, *Przestrzenne zróżnicowanie PKB...*, s. 49–70; M. Bolińska, *Wpływ Specjalnych Stref Ekonomicznych na przestrzenne zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w powiatach województwa podkarpackiego*, „Przegląd Nauk Ekonomicznych”, nr 25, 2017, s. 247–256.

⁸ A. Majchrowska, K. Mroczek, T. Tokarski, *Zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w układzie powiatowym w latach 2002–2011*, „Gospodarka Narodowa”, nr 9, 2013, s. 69–90.

⁹ M. Bolińska, *Wpływ Specjalnych Stref Ekonomicznych...*, s. 247–256.

¹⁰ *Ibidem*.

Interpretacja parametrów α_1 oraz α_2 zależy od zmiennej dychotomicznej $d_{\Delta u}$, która to w równaniu (4) pełni funkcję zmiennej, która koryguje działanie stopy bezrobocia z okresu poprzedniego na przyrost stopy bezrobocia, w zależności czy przyrost ten był dodatni czy ujemny¹¹.

Dokonując analizy przeszłych stóp bezrobocia i stopy wzrostu gospodarczego na zmiany stóp bezrobocia opisanych równaniem (4), przy założeniu zerowej stopy bezrobocia w poprzednim okresie jak i zerowej stopy wzrostu gospodarczego okazuje się, że wszystkie regiony charakteryzowałyby się takimi samymi przyrostami stopy bezrobocia. Takie założenie wydaje się aż nazbyt rygorystyczne. Z tego powodu równanie (4) poszerzono z uwzględnieniem przestrzennej heterogeniczności analizowanych zmiennych, wykorzystując procedurę uzmienniania stałej *fixed effect*¹². Równanie (4) rozszerzono do postaci:

$$\Delta u_{it} = \alpha_0 + \sum_{j=1}^{20} \lambda_j d_j - \alpha_1 u_{it-1} + \alpha_2 d_{\Delta u} u_{it-1} - \alpha_3 \Delta \ln(Y_{it}) \quad (5)$$

gdzie: d_j – zmienna zerojedynkowa dla j -tego regionu niebazowego

λ_j – parametr pozwalający ustalić o ile j -ty region niebazowy osiągnął przy innych czynnikach niezmiennych, niższe (wyższe) przyrosty stóp bezrobocia od regionu bazowego, przyjmując, że dany region odznaczałby się takimi samymi wartościami zmiennych objaśniających jak region bazowy¹³.

Parametry równania (4) oszacowano wykorzystując klasyczną metodą najmniejszych kwadratów, z wykorzystaniem procedury *fixed effect* dla równania (5).

Z zaprezentowanych w tabeli 3 oszacowań parametrów równań (4–5) wyciągnąć można następujące wnioski:

- przyrost stóp bezrobocia we włoskich regionach jest objaśniany przez zmienność stóp bezrobocia z roku poprzedniego i poprzez stopy wzrostu PKB *per capita* w około 70–71%, w zależności od specyfikacji szacowanego równania;
- w sytuacji nierosnących stóp bezrobocia we włoskich regionach każdy kolejny punkt procentowy stopy bezrobocia w roku poprzednim powodował spadek bezrobocia bieżącego o około 0,053–0,069 pkt proc.;
- w sytuacji rosnących stóp bezrobocia we włoskich regionach każdy kolejny punkt procentowy stopy bezrobocia z roku poprzedniego przekładał się na przyrost tej zmiennej o około 0,140–0,141 pkt proc.;
- elastyczność przyrostu stóp bezrobocia wobec stopy wzrostu PKB *per capita* jest ujemna, a parametr określający ową elastyczność jest istotny statystycznie. Z oszacowanego parametru wynika ponadto, że wzrost stopy wzrostu PKB *per capita* o 1 pkt proc. powoduje spadek stopy bezrobocia o około 0,168–0,172 pkt proc.

¹¹ *Ibidem*.

¹² P. Dykas, T. Misiak, T. Tokarski, *Czynniki kształtujące regionalne zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w latach 2002–2010*, „Humanities and Social Sciences”, nr 1, 2013, s. 9–21.

¹³ *Ibidem*.

Tabela 3. Wyniki estymacji równania (4) oraz (5) dla włoskich regionów w latach 1998–2015

Zmienna objaśniająca	Oszacowane parametry	
	Bez fixed effect	Z fixed effect
Stała	0,00146587 (0,0339)	-0,000383708 (0,8894)
u_{it-1}	-0,0691115 (0,0000)	-0,0536059 (0,0009)
$d_{\Delta u_{it-1}}$	0,140478 (0,0000)	0,14182 (0,0000)
$\Delta \ln(PKB_{it})$	-0,168134 (0,000)	-0,172485 (0,0000)
R ²	0,706070	0,715521
Skor. R ²	0,703572	0,695872
Liczba obserwacji	357	357
Próba	1998-2015	1998-2015
Region bazowy	-	Lombardia

Źródło: obliczenia własne.

4. PODSUMOWANIE

Gospodarka włoska charakteryzuje się dużym stopniem przestrzennego zróżnicowania, zarówno PKB *per capita*, jak i stopy bezrobocia. Zauważyć można, że Południowe Włochy odznaczają się znacznie niższym PKB *per capita* oraz dużo wyższym bezrobociem w porównaniu z resztą kraju. Skład grup kwartyłowych analizowanych zmiennych makroekonomicznych latach 1998–2015 charakteryzuje się stabilnością, regiony z południa Włoch na ogół znajdują się w najniższych grupach kwartyłowych, z północy zaś tworzą najczęściej grupy najwyższe. Przyczyn takiej sytuacji jest z pewnością wiele, duże znaczenie mają tutaj czynniki historyczne. W Południowych Włoszech przez wiele lat funkcjonował system feudalny, podczas gdy na północnowłoskich obszarach kształtował się kapitalizm, kwitł handel, rozwijała się bankowość¹⁴. Sytuacja Południowych Włoch pogorszyła się pod wpływem opresyjnej i eksploatacyjnej polityki zagranicznych dynastii (Andygawendów, Aragonów, Habsburgów, Burbonów)¹⁵. Ponadto sam proces zjednoczenia kraju wpłynął negatywnie na *Mezzogiorno*. Przejęto tamtejsze banki i złoto, zrabowano fabryki i kopalnie. Najeźdźcy z północy narzucili również swoją walutę, wymieniając ją po niekorzystnym kursie i nałożyli bardzo wysokie podatki na mieszkańców Południa.

Kolejnym problemem Południowych Włoch jest istnienie szarej strefy oraz szeroko rozwinięta działalność mafijna. Znany włoski ekonomista Labini uważa, iż organizacje mafijne wymuszające haracze przyczyniają się do przenoszenia lub lokowania działalności pro-

¹⁴ G. Tobacco, *The Struggle for Power in Medieval Italy: Structure of Politicac Rule*, New York 1989, s. 237–244; D. Waley, *The Italian City-Republic*, New York 1978, s. 51–54.

¹⁵ F. Marzano, *Rivisitazione e aggiornamentondei principal modeli interpretativi dello sviluppo dualistico italo*, *Annali del Seminario Giuridico*, Catania 2007, s. 479.

dukcyjnej w innych częściach Włoch. Przystępczość zorganizowana odstrasza przedsiębiorców od inwestowania na obszarze *Mezzogiorno*¹⁶.

Sytuacja społeczno-ekonomiczna na Południu wpływa na zniechęcenie społeczeństwa i prowadzi do zmniejszenia aktywności zawodowej, głównie wśród kobiet i młodzieży. Osoby te bardzo często szukają pracy na czarno lub starają przedłużyć się okres kształcenia¹⁷. Ponadto na południu Włoch brakuje wykwalifikowanej siły roboczej, która masowo migruje na Północ kraju.

Stopy wzrostu PKB oraz opóźnione o rok stopy bezrobocia objaśniały w około 70% przyrost stóp bezrobocia we włoskich regionach, ponadto zmiany regionalnych stóp bezrobocia we Włoszech w latach 1998–2015 były istotne statystycznie, ujemnie powiązane ze stopami wzrostu PKB we włoskich regionach.

LITERATURA

1. Bolińska M., *Wpływ Specjalnych Stref Ekonomicznych na przestrzenne zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w powiatach województwa podkarpackiego*, „Przegląd Nauk Ekonomicznych”, nr 25, 2017.
2. Dykas P., Misiak T., *Determinanty podstawowych zmiennych rynku pracy w polskich powiatach w latach 2002–2011*, „Gospodarka Narodowa”, nr 6, 2014.
3. Dykas P., Misiak T., Tokarski T., *Czynniki kształtujące regionalne zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w latach 2002–2010*, „Humanities and Social Sciences”, nr 1, 2013.
4. Tobacco G., *The Struggle for Power in Medieval Italy: Structure of Politicac Rule*, Cambridge University Press, New York 1989.
5. Majchrowska A., Mroczek K., Tokarski T., *Zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w układzie powiatowym w latach 2002–2011*, „Gospodarka Narodowa”, nr 9, 2013.
6. Marzano F., *Rivisitazione e aggiornamentondei principal modeli interpretativi dello sviluppo dualistico italo*, Annali del Seminario Giuridico, Univerita di Catania, Catania 2007.
7. Pastusza S., Skrzypek J., *Konwergencja czy dywergencja regionów Włoskich?*, „Gospodarka Narodowa”, nr 2, 2017.
8. Pastusza S., Tokarski T., *Przestrzenne zróżnicowanie PKB i bezrobocia w Polsce i we Włoszech oraz jego determinanty*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 3, 2017.
9. Sylos Labini P., *L'evoluzione economia del Mezzogiorno negli ultimi trent'anni*, *Temi di Discussione*, Banca d'Italia, nr 46, 1985.
10. Waley D., *The Italian City-Republic*, Longman, New York 1978.

SPATIAL DIVERSITY OF UNEMPLOYMENT IN THE ITALIAN REGIONS

The aim of the article is to analyze the spatial diversity of unemployment in Italian regions. The work includes descriptive analyzes of average GDP per capita and average unemployment rates in Italy and cluster analysis. The research was based on data from the Statistical Office of Italy (Istituto Centrale di Statistica – ISTAT) and due to the availability of relevant

¹⁶ P. Sylos Labini, *L'evoluzione economia del Mezzogiorno negli ultimi trent'anni*, *Temi di Discussione*, Banca d'Italia, nr 46, 1985, s. 292-293.

¹⁷ S. Pastusza, T. Tokarski, *Przestrzenne zróżnicowanie PKB i bezrobocia w Polsce...*, s. 49–70.

data, this article covers the period 1998-2015. The article uses a basics of a theoretical model concerning the growth of unemployment rates. In a simple theoretical model, increases in unemployment rates in subsequent years and regions depend on the GDP growth rates per capita and interest rates from the previous year. To estimate the parameters of the model, the classic method of least squares using the *fixed effect* procedure was applied. The results of spatial diversity analysis of unemployment in Italian regions show that unemployment in Italy is characterized by a large spatial diversity. The regions of southern Italy were characterized by much higher unemployment than the regions located in the north or Central Italy. The composition of quartile groups in Italian regions is characterized by stability. In addition, research shows that increases in unemployment rates in Italian regions result from the GDP growth rate per capita and the unemployment rate from the previous year.

Keywords: labor market, regional analysis, GDP *per capita*, Italy.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.25

Przesłano do redakcji: kwiecień 2018 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Katarzyna KURZĘPA-DEDO¹
Agata GEMZIK-SALWACH²

USTAWA ANTYLICHWIARSKA A ZMIANY NA RYNKU INSTYTUCJI POŻYCZKOWYCH – WYBRANE ZAGADNIENIA (część 1)

Artykuł prezentuje analizę skutków wejścia w życie art. 7 pkt 4 ustawy z dnia 5 sierpnia 2015 r. o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw. Deklarowanym *ratio legis* tej zmiany było wprowadzenie limitu opłat tzw. windykacyjnych (art. 33a u.k.k.) i tym samym zwiększenie poziomu ochrony konsumentów korzystających z usług instytucji finansowych udzielających pożyczek pozabankowych. Instytucje pożyczkowe przed wejściem w życie wspomnianego art. 33a u.k.k. na podstawie art. 30 ust. 1 pkt 11 u.k.k. odwołującego się do zasady swobody umów pobierały od konsumentów opłaty i prowizje z tytułu zaległości w spłacie pożyczki w wysokości najczęściej znacznie przekraczającej realne koszty windykacyjne. Co więcej, powołany przepis art. 30 ust. 1 pkt 11 u.k.k. nie chronił też konsumentów przed obchodzeniem przez instytucje pożyczkowe przepisów o maksymalnych odsetkach za opóźnienie (481 § 2¹ k.c.).

Wprowadzony limit opłat windykacyjnych zniwelował asymetrię między stronami umów o pozabankowe pożyczki. Dodatkowo konsumenci w przypadku wszczynania przez instytucje pożyczkowe postępowań sądowych lub pozasądowych o zaległe należności zyskali pewność co do prawa w zakresie ujednoczenia wykładni przepisów dotyczących wysokości opłat z tytułu dochodzonych należności.

Ocena skutków wejścia w życie z dniem 11 marca 2016 r. art. 33a u.k.k. przeprowadzona została przy wykorzystaniu metody badawczej tzw. kompletu normatywnego i ujęta w dwóch artykułach.

Niniejszy artykuł stanowi pierwszą część omówienia zakreślonej problematyki badawczej i obejmuje omówienie głównych motywów wprowadzenia ograniczeń w zakresie pobierania opłat windykacyjnych oraz inicjatorów tych zmian. Oszacowano korzyści i ewentualne

¹ Dr Katarzyna Kurzępa-Dedo, Katedra Nauk o Administracji, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, ul. H. Sucharskiego 2, 35-225 Rzeszów, autor korespondencyjny, kkurzepa@wsiz.rzeszow.pl

Katarzyna Kurzępa-Dedo, PhD, Department of Administration Studies, University of Information Technology and Management in Rzeszow, ul. H. Sucharskiego 2, 35-225 Rzeszów, corresponding author, kkurzepa@wsiz.rzeszow.pl

² Dr Agata Gemzik-Salwach, Katedra Finansów, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, ul. H. Sucharskiego 2, 35-225 Rzeszów; e-mail: agemzik@wsiz.rzeszow.pl

Agata Gemzik-Salwach, PhD, Department of Finance, University of Information Technology and Management in Rzeszow, ul. H. Sucharskiego 2, 35-225 Rzeszów; e-mail: agemzik@wsiz.rzeszow.pl

koszty, jakie poniosą poszczególne podmioty stosujące wspomniany przepis, w tym przede wszystkim konsumenci oraz instytucje pożyczkowe.

Słowa kluczowe: limit opłat windykacyjnych, zaległości w spłacie pożyczki, instytucje pożyczkowe, konsumenci.

1. WPROWADZENIE

Światowy kryzys finansowy z 2007 r. zapoczątkował reorganizację ekonomiczną i prawną systemu bankowego zarówno w wymiarze międzynarodowym, jak i krajowym. Polski ustawodawca chcąc zminimalizować ryzyko ewentualnego przyszłego załamania w sektorze finansowym nie tylko wprowadził nadzór ostrożnościowy nad jego funkcjonowaniem³, ale przede wszystkim istotnie zaostrzył normy ostrożnościowe⁴ odnoszące się do banków stanowiących obecnie 2/3 wszystkich instytucji finansowych działających w Polsce⁵. W konsekwencji tych zmian ryzyko bankowe zostało istotnie ograniczone, ale z dodatkowym efektem ubocznym w postaci zmniejszenia się dostępności produktów tradycyjnej bankowości dla uboższej części społeczeństwa. W miejsce obwarowanych wysokimi wymogami bankowych kredytów i pożyczek, pojawiły się stosunkowo łatwo dostępne oferty finansowe różnych instytucji pożyczkowych⁶ nieobjętych w zakresie prowadzonej działalności nadzorem ze strony państwa.

Analiza danych opublikowanych przez Konferencję Przedsiębiorstw Finansowych w Polsce za okres od 2008–2013 jednoznacznie pokazuje, że systematycznie rosła wówczas wartość pożyczek udzielanych przez instytucje pożyczkowe, a także liczba obsługiwanych przez nie klientów⁷.

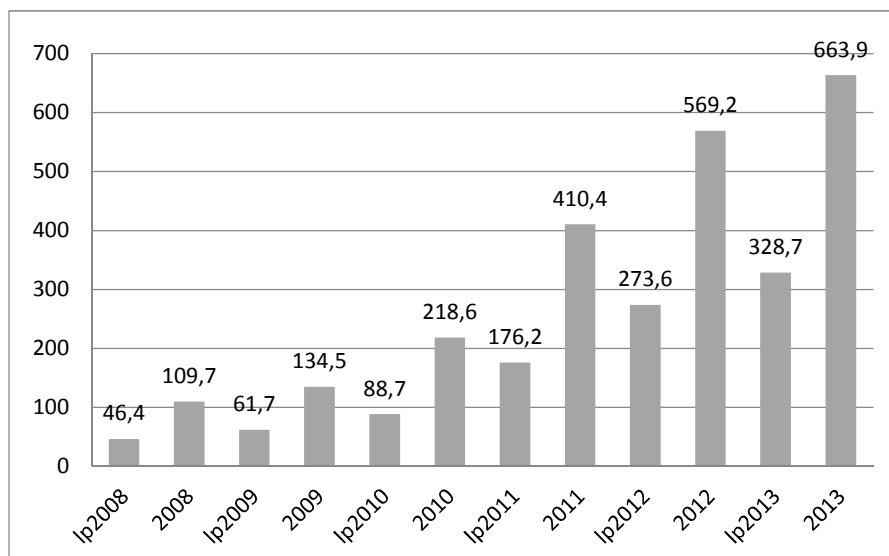
³ Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o nadzorze makroostrożnościowym nad systemem finansowym i zarządzaniu kryzysowym w systemie finansowym (Dz.U. z 2015 r., poz. 1513 ze zm.); cyt. dalej jako u. n. makro.

⁴ Takie skutki miało między innymi wdrożenie przez banki dwóch rekomendacji wydanych przez Komisję Nadzoru Finansowego: Rekomendacji S dotyczącej ekspozycji kredytowania nieruchomości zabezpieczonych hipotecznie oraz Rekomendacji T dotyczącej dobrych praktyk w zakresie zarządzania ryzykiem detalicznych ekspozycji kredytowych. Szerzej zob. K. Opolski, A. Gemzik-Salwach, M. Dwórzniak, M. Podleśna, K. Wais, P. Zapadka, *Sektor shadow banking w Polsce*, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Warszawa-Rzeszów 2015, s. 49–50.

⁵ Zob. Narodowy Bank Polski, *Raport o stabilności systemu finansowego*, Grudzień 2017, <http://www.nbp.pl/systemfinansowy/rsf122017.pdf> (dostęp na dzień 30.04.2018 r.).

⁶ Definicję legalną instytucji pożyczkowej (potocznie nazywanej firmą pożyczkową) zawiera art. 4 ust. 1 pkt 33 ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. Prawo bankowe (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 1876 ze zm.) odsyłając do znaczenia określonego w art. 5 pkt 2a ustawy z dnia 12 maja 2011 r. o kredycie konsumenckim (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 1528 ze zm.), w myśl którego instytucja pożyczkowa to kredytodawca inny niż: a) bank krajowy, bank zagraniczny, oddział banku zagranicznego, instytucja kredytowa lub oddział instytucji kredytowej w rozumieniu ustawy Prawo bankowe, b) spółdzielcza kasa oszczędnościowo-kredytowa oraz Krajowa Spółdzielcza Kasa Oszczędnościowo-Kredytowa, podmiot, którego działalność polega na udzielaniu kredytów konsumenckich w postaci odroczenia zapłaty ceny lub wynagrodzenia na zakup oferowanych przez niego towarów i usług. W niniejszym artykule pojęcie firma pożyczkowa będzie traktowane jako synonim instytucji pożyczkowej.

⁷ Konferencja Przedsiębiorstw Finansowych w Polsce, *Sektor firm pożyczkowych w Polsce. Raport z badania ankietowego członków KPF. Lata 2008-2013*, Gdańsk, maj 2014.

Rys. 1. Liczba pożyczek (w tys. szt.) udzielonych w ciągu półrocza/roku przez członków KPF w latach 2008-2013

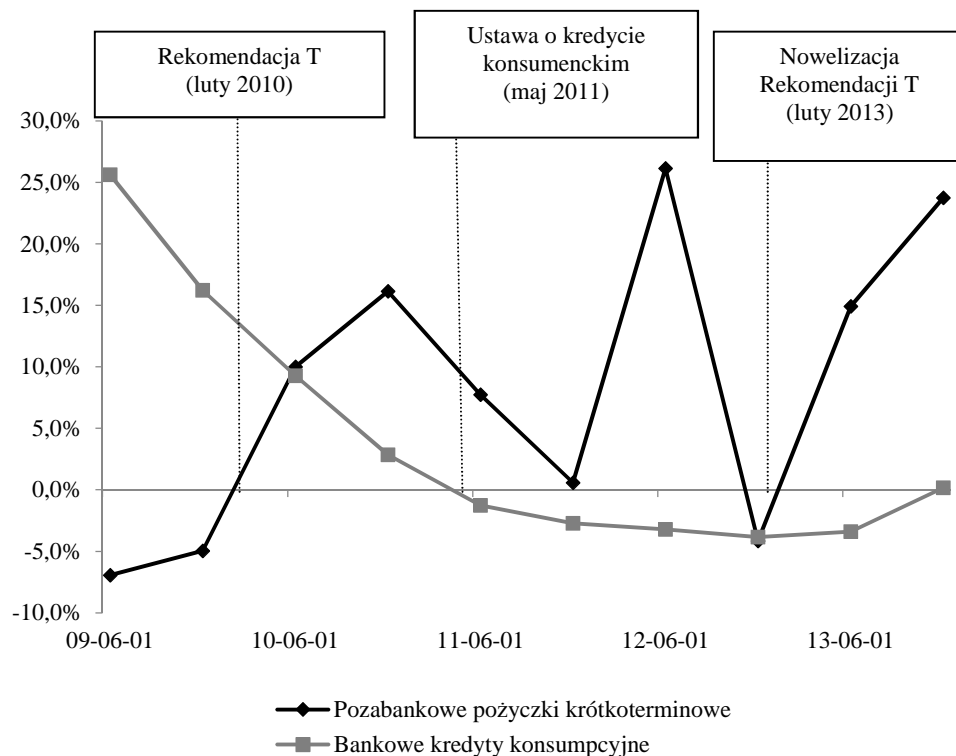
Źródło: Konferencja Przedsiębiorstw Finansowych w Polsce, Sektor firm pożyczkowych w Polsce. Raport z badania ankietowego członków KPF, lata 2008–2013, s. 19.

Pierwszy wyraźny moment przyspieszenia tempa wzrostu rynku pożyczek pozabankowych nastąpił po uchwaleniu przez Komisję Nadzoru Finansowego w lutym 2010 r. Rekomendacji T⁸, która wymusiła na bankach zmiany procedur, umów kredytowych i wewnętrznych polityk oraz przyczyniła się do wzrostu kosztów w sektorze bankowym. Jako zasadnicze skutki tej regulacji można wskazać: zwiększenie się dynamiki sprzedaży pożyczek pozabankowych oraz spadek tempa wzrostu bankowych kredytów konsumpcyjnych, które miały miejsce w okresie od czerwca 2009 roku do grudnia 2012 roku. Kolejna ważna regulacja stymulująca rozwój rynku instytucji pożyczkowych to ustawa o kredycie konsumenckim⁹. Odwrócenie trendu spadku tempa bankowych kredytów konsumpcyjnych nastąpiło wraz z pojawieniem się nowelizacji Rekomendacji T w 2013 r., która złagodziła poprzednio wprowadzone wymogi powszechnie uznawane za zbyt rygorystyczne. Jednak dynamika wzrostu dla sektora pożyczkowego nie zakończyła się wraz z rozluźnieniem norm narzuconych w postaci wspomnianej rekomendacji. Zwiększeniu akcji kredytowej i pożyczkowej prowadzonej przez banki i instytucje pozabankowe sprzyjało też ożywienie gospodarki oraz obniżenie oprocentowania kredytów¹⁰. Zależności te przedstawione zostały na rysunku.

⁸ Zob. Komisja Nadzoru Finansowego, *Rekomendacja T*, https://www.knf.gov.pl/Images/Rekomendacja%20T_tcm75-18474.pdf (dostęp: na dzień 15.05.2018 r.).

⁹ Ustawa z dnia 12 maja 2011 r. o kredycie konsumenckim (tekst jednolity Dz.U. z 2018 r. poz. 993 ze zm.), dalej cyt. jako u.k.k.

¹⁰ A. Gemzik-Salwach, *Financialization and going into debt of households in Poland* [w:] *Financialization and the Economy*, Routledge, red. A. Gemzik-Salwach, K. Opolski, New York 2017, s. 160–162.

Rys. 2. Wpływ regulacji ostrożnościowych na rynek pozabankowych pożyczek krótkoterminowych oraz bankowych kredytów konsumpcyjnych w latach 2009-2013

Źródło: A. Gemzik-Salwach, *Financialization and going into debt of households in Poland* [w:] *Financialization and the Economy*, red. A. Gemzik-Salwach, K. Opolski, Routledge, New York 2017, s. 161.

W rozpatrywanym okresie czasu swoistą ewolucję instytucjonalną przeszły również same przedsiębiorstwa pożyczkowe świadczące usługi na podstawie przepisów m.in. ustawy o swobodzie działalności gospodarczej¹¹ zastąpionej obecnie ustawą Prawo Przedsiębiorców¹², kodeksu cywilnego¹³, ustawy o kredycie konsumenckim czy ustawy o ochronie konkurencji i konsumentów¹⁴ bez konieczności uzyskania stosownego zezwolenia oraz szczególnego nadzoru ze strony organów administracji publicznej. Z tego powodu

¹¹ Ustawa z dnia 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej (t.j. Dz.U.2017, poz. 2168 ze zm.) utraciła moc obowiązującą z dniem 30.04.2018 r.

¹² Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. Prawo przedsiębiorców (Dz.U. z 2018 r., poz. 646) obowiązująca od dnia 30.04.2018 r.

¹³ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (t.j. Dz.U. z 2018 r., poz. 1025, ze zm.), cyt. dalej jako k.c.

¹⁴ Ustawa z dnia 16 lutego 2007 r. o ochronie konkurencji i konsumentów (tekst jednolity Dz.U. z 2018 r. poz. 798 ze zm.), dalej cyt. jako u.o.k.k.

były nawet w literaturze przedmiotu zaliczane do tzw. bankowości cienia (*shadow banking*)¹⁵.

Jednak ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym oraz niektórych innych ustaw¹⁶ zmieniła charakter prawny firm pożyczkowych wprowadzając do polskiego porządku prawnego nie tylko definicję legalną instytucji pożyczkowej poprzez dodanie jej do ustawy z dnia 12 maja 2011 r. o kredycie konsumenckim i ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. Prawo bankowe¹⁷. Od 11.10.2015 r., czyli od daty wejścia w życie części przepisów omawianej ustawy nowelizacyjnej, instytucje pożyczkowe stały się przedsiębiorcami prowadzącymi działalność gospodarczą wyłącznie w formie spółki z ograniczoną odpowiedzialnością albo spółki akcyjnej przy minimalnym kapitale zakładowym wynoszącym 200 000 zł (art. 59a ust. 1 i 2 u.k.k.). Poza formą organizacyjno-prawną różnią się od siebie także zakresem ofert. Co do zasady, zawierają z konsumentami umowy pożyczki, w rozumieniu art. 3 ust. 1 i art. 5 pkt 2a u.k.k. w wysokości nie większej niż 255 550 zł albo równowartości tej kwoty w walucie innej niż waluta polska, które biorąc pod uwagę wysokość i terminy zwrotu można sklasyfikować następująco:

- tzw. „chwilówki”, czyli pożyczki krótkoterminowe (do 30 dni) na niewielkie kwoty (do około 2500 zł),
- pożyczki spłacane w ratach miesięcznych.

Dynamiczny rozwój sektora instytucji pożyczkowych w Polsce przy jednoczesnej maksymalizacji jego zysków nastąpił przede wszystkim kosztem klientów tych instytucji. Na nich bowiem instytucje pożyczkowe przerzuciły w całości ryzyko transakcyjne wynikające z prowadzonej działalności gospodarczej wykorzystując do tego, pomimo przewidzianych w art. 359 § 2¹ k.c. ograniczeń w możliwości pobierania nadmiernych odsetek, wysokie prowizje i opłaty o charakterze pozaodsetkowym. Przepis art. 30 ust. 1 pkt 11 ustawy o kredycie konsumenckim do dnia 11 marca 2016 r., czyli do chwili wejścia w życie art. 33a u.k.k., przewidywał, że umowa o pożyczkę (kredyt konsumencki) powinna określać m.in. inne niż roczną stopę zadłużenia przeterminowanego opłaty z tytułu zaległości w spłacie kredytu, ale wysokość tych opłat, ich rodzaj i zasady pobierania zostały pozostawione

¹⁵ Na temat problemów definiowania instytucji pożyczkowych oraz określenia ich charakteru prawnego zob. m.in. I. Ciepela, *Czynności bankowe jako przedmiot działalności banków*, Warszawa 2010, s. 138; I.D. Czechowska, *Niebankowe firmy pożyczkowe jako element shadow banking*, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 2016, nr 8, cz. 3, s. 15–26; A.M. Jurkowska, *Instytucje parabankowe w polskim systemie bankowym*, *Gdańskie Studia Prawnicze*, 2000, nr 7, s. 229–242; P. Masiukiewicz, *Regulacje a ryzyko shadow banking w Polsce*, *Zarządzanie i Finanse*, 2012, nr 4/2, s. 5–22; K. Opolski, A. Gemzik-Salwach, M. Dwórzniak, M. Podleśna, K. Wais, P. Zapadka, *Sektor shadow banking w Polsce*, Warszawa 2015, s. 45 i n.; W. Srokosz, *Instytucje parabankowe w Polsce*, Warszawa 2011, s. 30; K. Waliszewski, *Miejsce i rola parabanków w systemie finansowym i gospodarce* [w:] *Instytucje parabankowe na rynku usług bankowych w Polsce*, red. G. Kotliński, K. Waliszewski, Warszawa 2012, s. 67.

¹⁶ Ustawa z 5 sierpnia 2015 r. o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2015 r., poz. 1357).

¹⁷ Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. Prawo bankowe (tekst jednolity Dz.U z 2017 r., poz. 1876 ze zm.), cytowana dalej jako pr.bank.

woli stron. Same opłaty, mimo tak określonej swobody w wysokości ich ustalania, powinny być dla pożyczkobiorcy transparentne¹⁸.

Brak limitów doprowadził jednak do sytuacji, w których bardzo często łączne koszty obsługi długu przekraczały wysokość zaciągniętej pożyczki. Praktyki takie najlepiej obrazuje orzecznictwo sądowe. Przykładowo Sąd Okręgowy w Gliwicach w wyroku z dnia 10 stycznia 2017 r. ustalił, że instytucja pożyczkowa wnosząc pozew o zapłatę kwoty 8530,86 zł z tytułu udzielonej pożyczki w wysokości 8400 zł do faktycznej dyspozycji pożyczkobiorcy pozostawiła tylko 3000 zł¹⁹. Pozostała część kwoty pożyczki została zaliczona na poczet opłaty przygotowawczej za rozpatrzenie wniosku o udzielenie pożyczki, za przygotowanie i podpisanie umowy (250 zł) oraz opłaty administracyjnej za obsługę pożyczki, koszty zabezpieczeń, a także inne – bliżej niesprecyzowane przez pożyczkodawcę – koszty związane z zawartą umową (łącznie 5150 zł). Rzeczywista roczna stopa oprocentowania w tym wypadku wyniosła 138%. Do przedstawionego stanu faktycznego nie miały zastosowania jeszcze przepisy ograniczające pozaodsetkowe koszty pożyczki. Mimo to Sąd Okręgowy w Gliwicach utrzymał w mocy wyrok sądu pierwszej instancji zasądający na rzecz instytucji pożyczkowej kwotę 3295 zł z odsetkami z tytułu udzielonej pożyczki i oddalający żądanie pozwu w zakresie pozostałej kwoty czyli 5150 zł. W ocenie sądu odwoławczego instytucja pożyczkowa nie przedstawiła, w świetle art. 6 k.c., art. 353¹ k.c., art. 720 k.c. oraz 58 k.c. szczegółowej kalkulacji spornej opłaty i faktycznie podejmowanych czynności (w dacie zawarcia umowy lub w toku jej wykonywania), które generowały takie wysokie koszty.

Opisy podobnych praktyk czyli nadmiernego obciążania konsumentów kosztami udzielanych pożyczek znalazły się również w raporcie Prezesa Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów z czerwca 2013 r. podsumowującego wyniki kontroli wzorców umownych wykorzystywanych przez instytucje pożyczkowe pod kątem stosowanych przez nie opłat²⁰. Analizie poddano wówczas 73 wzorce umów stosowane przez 30 przedsiębiorców oraz kopie 300 umów o kredyt konsumencki. Stwierdzono łącznie 207 naruszeń przepisów prawa u wszystkich skontrolowanych przedsiębiorców, w tym 20 polegających na stosowaniu niedozwolonych postanowień umownych w zakresie opłat.

Z kolei analiza wpisanych w latach 2005–2015 do rejestru prowadzonego przez Prezesa Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów klauzul umownych uznanych za niedozwolone, którymi posługiwały się we wzorcach umownych instytucje pożyczkowe wykazała, że na 104 takie klauzule aż 44 to postanowienia abuzywne zastrzegające: rażąco wysokie kary umowne, niejasny sposób naliczania kosztów windykacyjnych²¹, zbyt wysokie koszty

¹⁸ Zob. m.in. wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dn. 24.10.2012 r., VI ACa 549/12, LEX nr 1281152; wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dn. 26.02.2014 r., VI ACa 906/13, LEX nr 1454678.

¹⁹ Wyrok Sądu Okręgowego w Gliwicach z dn. 10.01.2017 r., III Ca 1801/16, LEX nr 2272622. Zob. też. wyrok Sądu Rejonowego w Grudziądzu z dn. 13.12.2016 r., I C 984/16, LEX nr 2229590; wyrok Sądu Rejonowego dla Warszawy-Mokotowa z dn. 24.05.2017 r., XVI C 631/17, LEX nr 2384934.

²⁰ Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, *Opłaty stosowane przez instytucje parabankowe. Raport*, Warszawa 2013, s. 10, http://www.uokik.gov.pl/raporty_2.php (dostęp: 30.04.2018 r.), s. 87 i n.

²¹ M.in. wyrok z dnia 10 czerwca 2014 r. Sądu Okręgowego w Warszawie – Sąd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, XVII AMC 1325/13; klauzula nr 5790 w rejestrze klauzul niedozwolonych prowadzonym przez Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumenta.

windykacyjne²², opłaty w wygórowanej wysokości²³, możliwość pobierania od klienta dodatkowych opłat nieprzewidzianych w umowie oraz nieprecyzyjne przesłanki zmiany opłat i prowizji²⁴.

Nadmiernie wysokie koszty pożyczek, w których instytucje pożyczkowe „ukrywają” dodatkowe opłaty sygnalizował także Komitet Stabilności Finansowej w raporcie przyjętym w dniu 18 marca 2013 r. pt. „Analiza działań organów i instytucji państwowych w odniesieniu do Amber Gold sp. z o.o.” Komitet zalecał m.in. zwiększenie kompetencji Prezesa Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów jako podmiotu sprawującego merytoryczny nadzór nad wykonywaniem przepisów ustawy o kredycie konsumenckim²⁵.

Przytoczone orzecznictwo sądowe oraz raporty Prezesa UOKiK, jak również Komitetu Stabilności Finansowej, a także analizy partnerów społecznych²⁶ jednoznacznie wskazywały na zjawisko nadmiernego, nieuzasadnionego obciążania przez instytucje pożyczkowe kosztami transakcyjnymi konsumentów prowadząc do:

- w skali mikro do asymetrii w relacji prawnej między instytucjami pożyczkowymi a konsumentami i do nadmiernego zadłużania się tych ostatnich, a
- w skali makro do zachwiania bezpieczeństwa i wiarygodności rynku finansowego.

Dlatego w celu zwiększenia poziomu ochrony konsumentów korzystających z usług finansowych firm udzielających pożyczek (kredytów) konsumenckich nieobjętych obowiązkiem uzyskania zezwolenia KNF w dniu 5 sierpnia 2015 r. Sejm uchwalił wspomnianą już ustawę o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw. Ustawa ta, potocznie zwana antylichwiarską, wprowadziła wiele istotnych zmian w funkcjonowaniu instytucji pożyczkowych w Polsce. W szczególności określiła ramy organizacyjno-prawne działalności gospodarczej polegającej na udzielaniu pożyczek ze środków własnych konsumentom (art. 59a, b, cd u.k.k.) oraz zasady dostępu instytucji pożyczkowych do rejestrów kredytowych i wymiany informacji o udzielanych kredytach konsumenckich, rozszerzyła uprawnienia Komisji Nadzoru Finansowego do prowadzenia postępowania wyjaśniającego wobec podmiotów, co do których zachodzi podejrzenie, że wykonują działalność licencjonowaną bez stosownego zezwolenia (dodanie rozdziału 2a

²² M.in. wyrok z dnia 23 września 2015 r. Sądu Okręgowego w Warszawie – Sąd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, XVII AMC 26192/13; klauzula nr 6209 w rejestrze klauzul niedozwolonych prowadzonym przez Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumenta.

²³ Np. wyrok z dnia 25 czerwca 2015 r. Sądu Okręgowego w Warszawie – Sąd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, XVII AMC 30502/13; klauzula nr 6138 i nr 6138 w rejestrze klauzul niedozwolonych prowadzonym przez Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumenta

²⁴ Szerzej zob. K. Kurzępa-Dedo, *Ochrona prawna klientów instytucji pożyczkowych w obszarze zawieranych umów na przykładzie niedozwolonych postanowień umownych* [w:] *Klienci instytucji pożyczkowych i ich ochrona*, red. A. Gemzik-Salwach, Warszawa 2017, s. 98 i n.

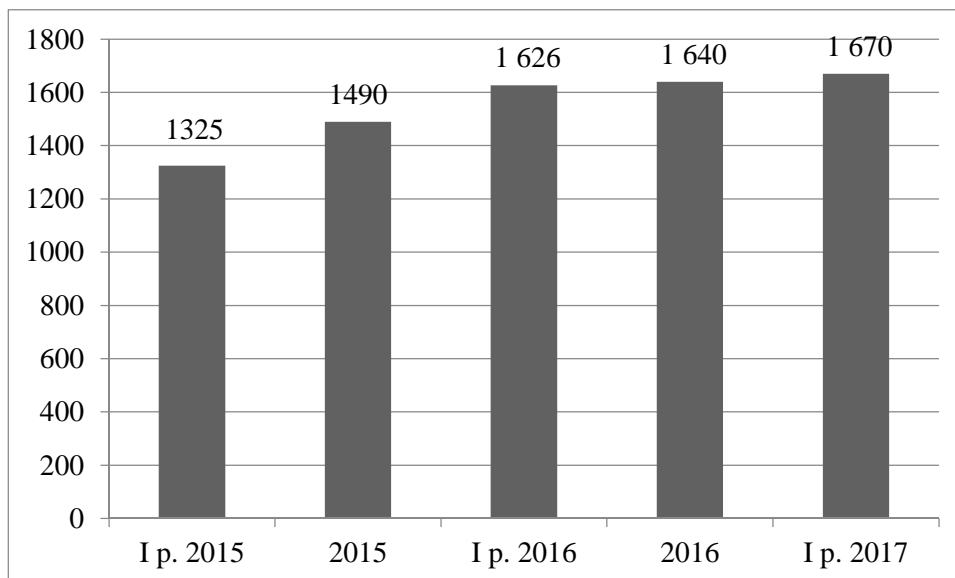
²⁵ Zob. Raport Komitetu Stabilności Finansowej z dn. 18.03.2013 r. „Analiza działań organów i instytucji państwowych w odniesieniu do Amber Gold sp. z o.o.”, http://www.mf.gov.pl/documents/764034/1159297/20130321_raport.pdf (dostęp na dzień 30.04.2018), s. 31.

²⁶ Zob. min. Raport PwC sp. z o.o., „Rynek firm pożyczkowych w Polsce,” grudzień 2013, https://www.pwc.pl/pl/publikacje/assets/pwc_raport_rynek_firm_pożyczkowych.pdf (dostęp: 10.05.2018 r.), s. 48–53; Konferencja Przedsiębiorstw Finansowych w Polsce „Sektor firm pożyczkowych w Polsce. Raport z badania ankietowego członków KPF. Lata 2008-2013, Gdańsk, maj 2014.

ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym)²⁷ i wreszcie wprowadziła ograniczenie kosztów kredytu konsumenckiego (art.33a i 36a u.k.k.).

Zgodnie z dodanym do ustawy o kredycie konsumenckim art. 33a ograniczającym tzw. lichwę w przypadku gdy łączna wysokość opłat z tytułu zaległości w spłacie *kredytu (pożyczki)*, o których mowa w art. 30 ust. 1 pkt 11 u.k.k. oraz odsetek za opóźnienie naliczonych konsumentowi przekracza kwotę odpowiadającą kwocie odsetek maksymalnych za opóźnienie, o których mowa w art. 481 § 2¹ k.c., obliczonych od kwoty zaległości w spłacie *kredytu (pożyczki)*, należnych na dzień pobrania tych opłat lub odsetek, należy się tylko kwota opłat i odsetek odpowiadająca kwocie tych odsetek maksymalnych za opóźnienie.

Przepis ten zaczął obowiązywać od 11 marca 2016 r. i wpłynął od razu na dynamikę wzrostu liczby klientów obsługiwanych przez instytucje pożyczkowe. W pierwszym półroczu 2016 roku w porównaniu z pierwszym półroczem 2015 dynamika wyniosła 22,7%. W połowie 2017 r. widać było już skutki regulacji i dynamika wzrostu liczby klientów instytucji pożyczkowych wyniosła jedynie 2,7% w porównaniu z pierwszym półroczem 2016 r.

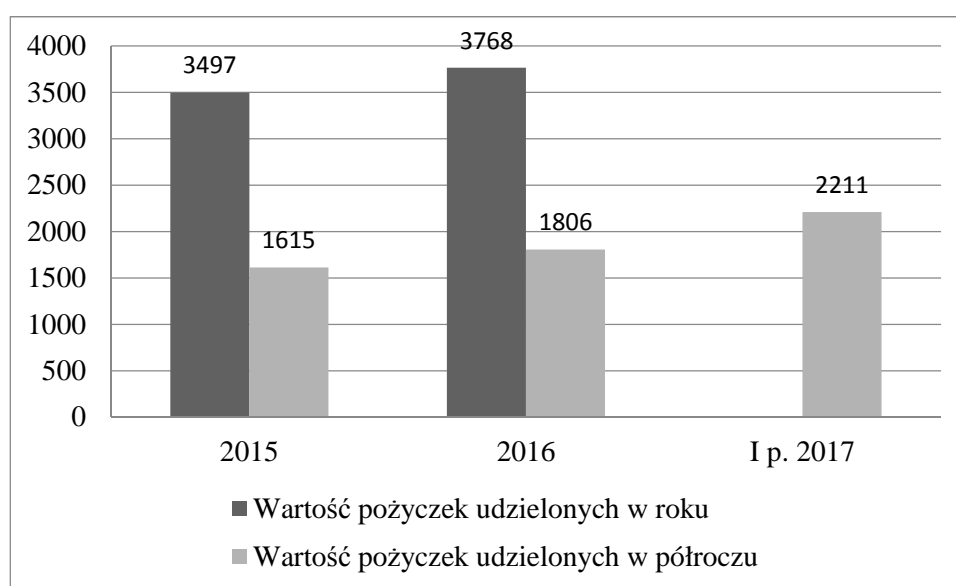
Rys. 3. Liczba obsługiwanych klientów przez instytucje pożyczkowe przed i po wejściu ustawy antylichwiarskiej (w tys.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://kpf.pl/rynek-pozyczkowy-zwalnia> (dostęp: 9.07.2018 r.).

Podobnie rzecz się ma, jeżeli chodzi o wartość udzielonych pożyczek. W pierwszym półroczu 2015 r. wartość pożyczek udzielonych przez instytucje pożyczkowe wynosiła 1,6 mld zł, a w pierwszym półroczu 2016 r. – 1,8 mld zł. Oznacza to dynamikę wzrostu na

²⁷ Ustawa z dnia 21 lipca 2006 r. o nadzorze nad rynkiem finansowym (t.j. Dz.U. z 2017 r. poz. 196), cyt. jako u.n.r.f.

poziomie 11,8%. Natomiast w pierwszym półroczu 2017 r. wartość udzielonych przez instytucje pożyczkowe pożyczek wyniosła 2,2 mld zł, co oznacza wzrost o 22,4% w odniesieniu do pierwszego półrocza 2016 r. Porównując je ze sobą można zauważyć, że dynamika wzrostu pomiędzy pierwszym półroczem 2015 r. a pierwszym półroczem 2016 r. była o połowę mniejsza od dynamiki pomiędzy pierwszym półroczem 2016 r. a pierwszym półroczem 2017 r. Spadek dynamiki wzrostu wartości udzielanych pożyczek w pierwszym półroczu 2016 r. był najprawdopodobniej spowodowany wprowadzeniem w tym czasie nowych regulacji. Pomimo tak dużego spadku dynamiki patrząc na same wartości pożyczek udzielanych przez instytucje pożyczkowe można stwierdzić, że rynek ten pomimo zmian instytucjonalnych cały czas odnotowuje wzrosty.

Rys. 4. Wartość pożyczek udzielonych przez instytucje pożyczkowe przed i po wejściu ustawy antylichwiarskiej (w mln zł)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://kpf.pl/rynek-pozyczkowy-zwalnia> (dostęp: 9.07.2018 r.).

Widoczna jest rozbieżność pomiędzy dynamiką wzrostu liczby klientów obsługiwanych przez instytucje pożyczkowe a dynamiką wzrostu wartości pożyczek udzielonych przez instytucje pożyczkowe. Wyższa dynamika wartości udzielanych pożyczek jest efektem wzrostu średniej kwoty pożyczek zaciąganych w instytucjach pożyczkowych. Z kolei to zjawisko wynika z przyśpieszenia tempa wzrostu polskiej gospodarki i tym samym, ze wzrostu kwoty dochodów pozostających do dyspozycji gospodarstw domowych²⁸.

Niniejszy artykuł stanowi pierwszą część analizy instytucjonalnej art. 7 pkt 4 ustawy z dnia 5 sierpnia 2015 r. o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych

²⁸ <https://kpf.pl/rynek-pozyczkowy-zwalnia> (dostęp: 9.07.2018 r.).

innych ustaw w zakresie, w jakim dodaje on do ustawy o kredycie konsumenckim przytoczony przepis art. 33a. Ocena skutków wejścia w życie z dniem 11 marca 2016 r. art. 33a uk.k. przeprowadzona zostanie przy wykorzystaniu metody badawczej tzw. kompletu normatywnego²⁹. Z uwagi na fakt, iż ochrona klienta indywidualnego w stosunkach prawnych z instytucjami pożyczkowymi podlega regulacjom z zakresu tzw. prawa konsumenckiego, w dalszej części opracowania określenie klient będzie traktowane jak synonim pojęcia konsument. Druga część analizy instytucjonalnej zostanie przedstawiona w kolejnym artykule.

2. HIPOTEZY BADAWCZE

Zasadniczym celem dodania przepisu 33a do ustawy o kredycie konsumenckim jest limitowanie tzw. opłat pozaodsetkowych pobieranych przez instytucje pożyczkowe, co w konsekwencji ma wzmocnić ochronę konsumentów będących ich klientami przed nadmiernymi obciążeniami finansowymi w związku z udzielanymi pożyczkami. Ustalenie na podstawie powołanego przepisu schematu działania oraz jego skutków prawnych i ekonomicznych pozwala na postawienie następujących częściowych hipotez badawczych:

1) zwiększenie ochrony klientów instytucji pożyczkowych poprzez wprowadzenie limitu opłat windykacyjnych zniweluje asymetrię między nimi a instytucjami pożyczkowymi w ramach stosunku prawnego wynikającego z umów o pożyczkę, ponieważ zawierane one będą na korzystniejszych dla konsumentów zasadach i uchronią ich przed nadmiernym zadłużaniem się,

2) sytuacja finansowa instytucji pożyczkowych ulegnie pogorszeniu poprzez zmniejszenie zysków z tytułu opłat za opóźnienia w spłacie udzielonych pożyczek i zwiększenie kosztów własnych z tytułu trudności związanych z zapewnieniem odpowiednio wysokiego kapitału zakładowego, co może skutkować z kolei zmniejszeniem się liczby instytucji pożyczkowych funkcjonujących na rynku,

3) instytucje pożyczkowe zmienią dotychczasowe oferty pożyczkowe, ponieważ ograniczenie wysokości opłat naliczanych przez nie za prolongatę pożyczki czy wezwanie do zapłaty spowoduje, że zmniejszy się w portfelu usług instytucji pożyczkowych udział bezpłatnych, kilkudniowych pożyczek dla nowych klientów tzw. darmowych chwilówek oraz ograniczeniu ulegną same możliwości prolongaty pożyczek,

4) ograniczenie lichwy w działalności instytucji pożyczkowych zwiększy zaufanie konsumentów do tych instytucji i przyczyni się do profesjonalizacji usług świadczonych przez instytucje pożyczkowe,

5) wprowadzenie limitu opłat windykacyjnych wydłuży się czas oczekiwania na udzielenie pożyczki w związku ze zmianą przez instytucje pożyczkowe wewnętrznych procedur.

²⁹ Szerzej zobacz na temat metody badawczej: P. Chmielnicki (red.), *Pochodzenie, tworzenie i efektywność prawa*, Warszawa 2014 oraz <http://fontes.wsiz.pl/badania-naukowe/metodyka> (dostęp: 30.04.2018 r.).

3. PODMIOTY SCHEMATU DZIAŁANIA³⁰

3.1. Źródła i ich cele

3.1.1. Źródła konstytutywne – Rada Ministrów

W ramach schematu działania określonego art. 7 pkt 4 ustawy z dnia 5 sierpnia 2015 r. o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw do źródeł konstytutywnych zaliczyć należy Radę Ministrów, której pracami kierowała wówczas premier Ewa Kopacz. Projekt przedmiotowej ustawy został opracowany 27 kwietnia 2015 r. przez Ministerstwo Finansów i uwzględniał:

- założenia do projektu analizowanej ustawy przyjęte przez Radę Ministrów w dniu 8 maja 2014 r. (nr w wykazie prac: UD 173) oraz
- rekomendacje grupy roboczej Komitetu Stabilności Finansowej zawarte w przyjętym w dniu 18.03.13 r. raporcie pt. „Analiza działań organów i instytucji państwowych w odniesieniu do Amber Gold sp. z o.o.”.

Co do zasady, rządowe propozycje zmian legislacyjnych miały wzmocnić niedostateczną ochronę konsumentów korzystających z usług finansowych instytucji pożyczkowych nieobjętych jakimkolwiek nadzorem czy kontrolą ze strony organów administracji publicznej, a także identyfikować i eliminować z obrotu gospodarczego podmioty wykonujące działalność licencjonowaną na rynku finansowym bez wymaganego zezwolenia, tj. nielegalnie, w szczególności podmiotów prowadzących działalność z zamiarem oszustwa.

Jednym ze szczegółowych rozwiązań w obszarze wzmocnienia ochrony klientów instytucji pożyczkowych było dodanie do ustawy o kredycie konsumenckim przepisu art. 33a ustanawiającego łączny limit dla odsetek za opóźnienie w spłacie pożyczki i innych opłat z tytułu zaległości w spłacie długu. Przepis ten miał, w opinii projektodawcy, zapobiegać przypadkom pobierania przez instytucje pożyczkowe zbyt wysokich, nieuzasadnionych opłat (lichwa) od konsumentów z tytułu opóźnień w spłacie udzielonej pożyczki³¹.

„*Ratio legis* dla wprowadzenia powyższych regulacji jest okoliczność, iż ograniczenie możliwości pobierania nadmiernych odsetek wynikające z art. 359 § 2¹ kodeksu cywilnego nie stanowi wystarczającego instrumentu ochrony interesów konsumenta w sytuacji, gdy przedsiębiorcy, przestrzegając regulacji dotyczących maksymalnej wysokości odsetek, jednocześnie zastrzegają wysokie prowizje i dodatkowe opłaty o charakterze pozaodsetkowym.

W konsekwencji tego rodzaju praktyk łączne koszty obsługi długu niejednokrotnie przekraczają wysokość zaciągniętej pożyczki lub kredytu.”³² W uzasadnieniu do projektu Rada Ministrów dodatkowo zwracała uwagę, że na zaproponowany przez nią limit całkowitego kosztu pożyczki z wyłączeniem odsetek wpłynęły dane dotyczące funkcjonowania instytucji pożyczkowych w Polsce zawarte „(...) m.in. w Raporcie PwC sp. z o.o., „Rynek firm pożyczkowych w Polsce” z grudnia 2013 r., Raporcie Związku Firm Pożyczkowych „Mikropożyczki w Polsce” z 2013 r., Raporcie Konferencji Przedsiębiorstw Finansowych

³⁰ Kategorie podmiotów schematu działania wyodrębnione zgodnie z zalecaną metodą badawczą opisaną w publikacji P. Chmielnicki (red.), *Pochodzenie...*, s. 135 i n.

³¹ Uzasadnienie projektu ustawy z dnia 5 sierpnia 2015 r. ustawy o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2015 r., poz. 1375), VII kadencja, druk sejmowy nr 3460, s. 27.

³² *Ibidem*, s. 28.

„Rynek firm pożyczkowych w Polsce. Charakterystyka sektora i profil klienta” z sierpnia 2012 r., Raportcie Konferencji Przedsiębiorstw Finansowych „Wpływ regulacji sektora finansowego w postaci maksymalnej stopy procentowej na rynek finansowy i gospodarkę – ocena ekspercka na podstawie modeli oceny ryzyka” z października 2013”³³.

Rada Ministrów w przedmiotowym projekcie ustawy zamieściła również wiele rozwiązań instytucjonalnych, które w związku z tzw. aferą Amber Gold i oczekiwaniami społecznymi z nią związanymi miały wzmocnić bezpieczeństwo i wiarygodność samego rynku finansowego oraz przyczynić się do zwiększenia ochrony klientów korzystających z usług instytucji finansowych nieobjętych nadzorem ze strony państwa. Rada Ministrów zaproponowała więc:

- rozszerzenie uprawnień Komisji Nadzoru Finansowego do prowadzenia postępowania wyjaśniającego wobec podmiotów, co do których zachodzi podejrzenie, że wykonują działalność licencjonowaną bez stosownego zezwolenia,
- zaostrzenie sankcji karnych za gromadzenie bez zezwolenia środków finansowych innych osób, w celu obciążania ryzykiem,
- usprawnienie współpracy KNF z organami ścigania w zakresie zawiadomień składanych przez KNF o podejrzeniu popełnienia przestępstwa,
- reglamentację działalności polegającej na udzielaniu pożyczek ze środków własnych konsumentom, poprzez określenie niezbędnych wymogów dla podjęcia i wykonywania działalności pożyczkowej,
- określenie zasad dostępu instytucji pożyczkowych do rejestrów kredytowych i wymiany informacji o udzielonych kredytach konsumenckich.

Rządowy projekt ustawy w dniu 28 listopada 2014 r. został skierowany do uzgodnień międzyresortowych i poddany szerokim konsultacjom³⁴.

3.1.2. Źródła rezolutywne

Za źródła rezolutywne, czyli za swoistego „katalizatora procesu legislacyjnego” należy uznać konsumentów, Sąd Okręgowy w Warszawie – Sąd Ochrony Konkurencji i Konsumentów oraz Komitet Stabilności Finansowej.

Rola konsumentów w tym przypadku sprowadzała się przede wszystkim do kierowania skarg do Prezesa Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów na obciążanie ich przez instytucje pożyczkowe nadmiernymi, nieuzasadnionymi kosztami w przypadku powstania zaległości w spłacie długu. Reakcją na wpływające skargi była przeprowadzona w okresie

³³ *Ibidem*, s. 29 i n.

³⁴ Opinie i pisma w sprawie projektu ustawy zostały przesłane przez: Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, Narodowy Bank Polski, Prokuratora Generalnego, Prokuratorię Generalną Skarbu Państwa, Agencję Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Generalnego Inspektora Ochrony Danych Osobowych, Najwyższą Izbę Kontroli, Bankowy Fundusz Gwarancyjny, Związek Banków Polskich, Krajowy Związek Banków Spółdzielczych, Krajową Spółdzielczą Kasę Oszczędnościowo-Kredytową, Biuro Informacji Kredytowej, Polską Izbę Ubezpieczeń, Konferencję Przedsiębiorstw Finansowych, Konfederację Lewiatan, Związek Przedsiębiorców i Pracodawców, Związek Firm Pożyczkowych, Pracodawców RP, Business Center Club, Federacja Konsumentów. Ponadto w procesie konsultacji projektu uczestniczyły podmioty, które zgłosiły zainteresowanie pracami nad projektem w trybie ustawy o działalności lobbingsowej w procesie stanowienia prawa, tj. Profi Credit Sp. z o.o., Vivus Finance Sp. z o.o., Wonga.pl Sp. z o.o., Grupa Finansowa Expert Sp. z o.o., Everest Finance Sp. z o.o. Sp.k.

od stycznia do maja 2013 r. kontrola wzorców umownych wykorzystywanych przez instytucje pożyczkowe pod kątem pobieranych przez nie opłat od klientów. W jej wyniku stwierdzono u 30 skontrolowanych przedsiębiorców łącznie 207 naruszeń przepisów prawa, w tym 20 polegających na stosowaniu niedozwolonych postanowień umownych w zakresie pobieranych opłat³⁵. UOKiK badał funkcjonowanie sektora instytucji pożyczkowych także w 2012, ale w zakresie stosowania przez nie przepisów ustawy o kredycie konsumenckim oraz sposobu reklamowania pożyczek³⁶. Urząd był także aktywny na etapie prac sejmowych nad ostatecznym brzmieniem art. 33a u.k.k.

Dodatkowo interesy konsumentów w procesie legislacyjnym reprezentowała Federacja Konsumentów, której stanowisko w zakresie sposobu limitowania kosztów windykacyjnych było zbieżne z propozycją wnioskodawcy.

Sąd Okręgowy w Warszawie – Sąd Ochrony Konkurencji i Konsumentów do wejścia w życie przepisu art. 33a u.k.k. wydał wiele wyroków, w których stwierdził posługiwanie się we wzorcach umownych przez instytucje pożyczkowe niedozwolonymi postanowieniami umownymi w zakresie pobieranych przez nie opłat w tym tzw. windykacyjnych, a w szczególności ich wysokości³⁷.

Z kolei Komitet Stabilności Finansowej zgodnie ze swoim ustawowym celem określonym art. 2 *in fine* w obowiązującej wówczas ustawie o Komitecie Stabilności Finansowej³⁸ przyjął w dniu 18 marca 2013 r. raport poświęcony „Analizie działań organów i instytucji państwowych w odniesieniu do Amber Gold sp. z o.o.” zalecając w nim m.in. zwiększenie kompetencji Prezesa Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów jako podmiotu sprawującego merytoryczny nadzór nad wykonywaniem przepisów ustawy o kredycie konsumenckim³⁹. Wytocznymi płynącymi z tego raportu kierowała się Rada Ministrów opracowując projekt analizowanej ustawy i dodanego nią art. 33a do ustawy o kredycie konsumenckim. Komitet Stabilności Finansowej nie zgłaszał dodatkowych propozycji na etapie prac legislacyjnych nad rządowym projektem zmian w funkcjonowaniu sektora instytucji pożyczkowych w Polsce.

³⁵ Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, *Oplaty stosowane przez instytucje parabankowe. Raport*, Warszawa 2013, s.10, http://www.uokik.gov.pl/raporty_2.php (dostęp: 30.04.2018 r.), s. 87 i n.

³⁶ Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, *Raport z kontroli przedsiębiorców udzielających kredytów konsumenckich w roku 2012*, Warszawa 2012, <https://uokik.gov.pl/raporty2.php> (dostęp: 30.04.2018 r.); Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, *Reklama parabanków – raport z kontroli reklam pozabankowych instytucji finansowych oferujących pożyczki konsumentom*, Warszawa 2013, <https://uokik.gov.pl/raporty2.php> (dostęp na dzień 30.04.2018 r.).

³⁷ Zob. K. Kurzępa-Dedo, *Ochrona prawna klientów instytucji pożyczkowych.....*, s. 98 i n.

³⁸ Powołany ustawą z dn. 7 listopada 2008 r. o Komitecie Stabilności Finansowej (Dz.U. z 2008 r., nr 209, poz. 1317). Ustawa ta została uchylona z dniem 1 listopada 2015 r. w związku z wejściem w życie ustawy z dnia 5 sierpnia 2015 r. o nadzorze makroostrożnościowym nad systemem finansowym i zarządzaniu kryzysowym w systemie finansowym (Dz.U. z 2015 r., poz. 1513 ze zm.).

³⁹ Zob. raport Komitetu Stabilności Finansowej z dn. 18.03.2013 r. „Analiza działań organów i instytucji państwowych w odniesieniu do Amber Gold sp. z o.o.”, http://www.mf.gov.pl/documents/764034/1159297/20130321_raport.pdf (dostęp: 30.04.2018 r.), s. 31.

3.1.3. Źródła akcesoryjne

Do źródeł akcesoryjnych, czyli takich, które do procesu prawotwórczego zostały zaangażowane mimo swojej woli lub „niejako z urzędu”⁴⁰ zaliczyć należy: Narodowy Bank Polski, Związek Banków Polskich, Związek Firm Pożyczkowych, Konferencję Przedsiębiorstw Finansowych oraz instytucje pożyczkowe. Na dalszym etapie prac legislacyjnych swoim zaangażowaniem, ale przede wszystkim proponowanymi rozwiązaniami wpłynęły, albo starały się wpłynąć na ostateczny kształt brzmienia art. 33a u.k.k.

3.1.3.1. Narodowy Bank Polski

Narodowy Bank Polski jako bank centralny do rządowego projektu ustawy wprowadzającej w art. 7 pkt 5 limit opłat windykacyjnych w związku z udzielanymi kredytami (pożyczkami) konsumenckimi miał zasadniczo tylko jedną redakcyjną uwagę. Mianowicie zaproponował doprecyzowanie brzmienia sformułowania użytego w projektowanym art. 33a u.k.k. „odsetki maksymalne za opóźnienie” poprzez jego wyjaśnienie w art. 5 u.k.k. albo poprzez bezpośrednie odesłanie do art. 481 § 2 k.c.⁴¹ Uwaga została uwzględniona poprzez bezpośrednie odesłanie w art. 33a u.k.k. do art. 481 § 2¹ k.c.

3.1.3.2. Związek Banków Polskich

Związek Banków Polskich (ZBP) jako reprezentant banków, które stosują ustawę o kredycie konsumenckim w zakresie udzielanych konsumentom kredytów (pożyczek) stał się aktywnym źródłem na etapie prac sejmowych nad projektem ustawy. Od początku procesu legislacyjnego kwestionował konieczności limitowania odsetek za opóźnienie i innych opłat z tytułu zaległości w spłacie kredytu w przypadku, gdy kredytodawcą są banki.

W ocenie ZBP „stosowane przez banki w relacjach z konsumentami postanowienia w zakresie windykacji należności oraz wysokość opłat są zgodne z powszechnie obowiązującymi przepisami prawa (w tym z przepisami z zakresu ochrony praw konsumenta) oraz zleceniami formułowanymi przez UOKiK”⁴².

ZBP zarzucał projektodawcom niejasność w brzmieniu zaproponowanego w art. 33a u.k.k. limitu, który uniemożliwi bankom precyzyjne wykazanie wysokości opłat w umowie z konsumentem oraz w tabeli opłat i prowizji. ZBP proponował usunięcie nieściśłości poprzez ustalenie dwóch kwestii: od jakiej kwoty liczone są odsetki maksymalne oraz wyłączenie z limitu opłat kosztów sądowych i egzekucyjnych, na wysokość których banki nie mają wpływu.

Propozycja ZBP postulująca doprecyzowanie kwoty od jakiej są liczone odsetki maksymalne, tj. „ustalonych od zaległości w spłacie kredytu” została uwzględniona w aktualnym brzmieniu art. 33a u.k.k.

⁴⁰ W przypadku przedmiotowego schematu działania niektóre źródła akcesoryjne zaangażowały się w proces prawotwórczy w związku z prośbą o sporządzenie opinii do rządowego projektu ustawy.

⁴¹ Zob. Pismo Pierwszego Zastępcy Prezesa NBP z dnia 19.12.2014 r. dotyczące projektu ustawy o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw (pismo znak: DP – I/IIHN/WG2414/14).

⁴² Zob. Pismo Prezesa ZBPz dnia 19.12.2014 r. dotyczące projektu ustawy o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw, s. 11, <http://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/262790/262803/262804/dokument148037.pdf> (dostęp: 10.05.2018 r.).

3.1.3.3. Związek Firm Pożyczkowych

Związek Firm Pożyczkowych, obecnie Polski Związek Instytucji Pożyczkowych⁴³, zrzeszający firmy udzielające szybkich, krótkoterminowych, pozabankowych pożyczek przez internet krytycznie odniósł się do rządowego projektu wprowadzenia limitów w zakresie pobierania przez instytucje pożyczkowe opłat windykacyjnych. ZFP zarzucił wnioskodawcom przede wszystkim nieuwzględnienie rzeczywistych, uzasadnionych kosztów ponoszonych przez pożyczkodawców w zakresie odzyskiwania należności od dłużników zwłaszcza w przypadku tzw. mikropożyczek. W ocenie ZFP, dodanie art. 33a do ustawy o kredycie konsumenckim spowoduje, iż instytucje pożyczkowe z uwagi na rachunek ekonomiczny mogą szybciej kierować sprawę o zaległe należności na drogę postępowania sądowego, co z kolei skutkować będzie powiększeniem się długu konsumentów o koszty postępowania procesowego. ZFP zaproponował, żeby zrezygnować z rządowego limitu wysokości opłat windykacyjnych zastępując go klauzulą generalną przewidującą, że wysokość tych opłat nie powinna rażąco odbiegać od rzeczywistych kosztów poniesionych przez pożyczkodawcę w związku z opóźnieniem w spłacie pożyczki⁴⁴.

3.1.3.4. Konferencja Przedsiębiorstw Finansowych

Konferencja Przedsiębiorstw Finansowych⁴⁵, podobnie jak Związek Firm Pożyczkowych wyraziła krytyczną opinię w stosunku do zaproponowanego rozwiązania w projektowanym art. 33a u.k.k. Zdaniem KPF, koncepcja limitu opłat windykacyjnych powiązana ze wskaźnikiem stopy kredytu lombardowego NBP jest obciążona merytoryczną wadą i nie odzwierciedla rzeczywistych kosztów ponoszonych przez instytucje finansowe w zakresie odzyskiwania należnych wierzytelności z tytułu udzielonych pożyczek.

3.1.3.5. Instytucje pożyczkowe

W trybie ustawy o działalności lobbingsowej⁴⁶ krytyczne uwagi do przedmiotowego projektu ustawy, w tym dodania art. 33a w u.k.k. zgłosiły następujące instytucje pożyczkowe: GPExpert sp. z o.o., Profit Credit sp. z o.o.o, VIVUS Finance sp. z o.o.⁴⁷ Wymienione podmioty sprzeciwiły się limitowaniu wysokości opłat windykacyjnych, ponieważ prowadzi to, w ich ocenie, do rażącego naruszenia obowiązujących w Polsce zasad równości podmiotów wobec prawa, stawiając na uprzywilejowanej pozycji konsumentów. Co więcej, pro-

⁴³ Szerzej na temat Polskiego Związku Instytucji Pożyczkowych zob. <https://pzip.pl/statut/> (dostęp: 01.06.2018 r.).

⁴⁴ Zob. Pismo Prezesa Zarządu ZFP z dnia 19.12.2014 dotyczące projektu ustawy o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw (pismo znak: ZFP/191214/A), s. 36–41.

⁴⁵ Konferencja Przedsiębiorstw Finansowych powstała 27.10.1999 r. i skupia kilkadziesiąt kluczowych przedsiębiorstw z rynku finansowego w Polsce. Szerzej zob. <https://kpf.pl/o-nas/misja-i-dzialalnosc/> (dostęp: 01.06.2018 r.). Zob. też Stanowisko KPF z dnia 18.12.2014 r. dotyczące projektu ustawy o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw, s. 5–6, <http://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/262790/262803/262804/dokument148029.pdf> (dostęp: 01.05.2018 r.).

⁴⁶ Ustawa z dnia 7 lipca 2005 r. o działalności lobbingsowej w procesie stanowienia prawa (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 248).

⁴⁷ Zob. Stanowiska instytucji pożyczkowych: GPExpert sp. zo.o., Profit Credit sp z o.o., VIVUS Finance sp. z o.o, <http://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/262790/262803/262804/dokument148033.pdf>, <http://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/262790/262803/262804/dokument148106.pdf>, <http://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/262790/262803/262804/dokument148107.pdf> (dostęp na 01.06.2018).

ponowane rozwiązanie nie uwzględnia realnych kosztów windykacyjnych ponoszonych przez instytucje pożyczkowe. Zdaniem przedstawicieli instytucji pożyczkowych, brzmienie art. 33a u.k.k. powinno albo zostać usunięte z projektu ustawy (Profi Credit sp. z o.o.) albo zawierać ogólną zasadę, iż wysokość opłat z tytułu zaległości w spłacie musi odzwierciedlać rzeczywiste koszty poniesione przez pożyczkodawcę w związku z opóźnieniem w spłacie. Jeśli limit opłat windykacyjnych zostanie wprowadzony, to powinien być określony kwotowo np. maksymalnie 75 zł (VIVUS Finance sp. zo.o.) za każdy miesiąc opóźnienia w spłacie lub 90 zł (GPExpert sp. z o.o.).

3.2. Dysponenci ich cele

3.2.1. Dysponenci konstytutywni

Projekt ustawy dodającej art. 33a do ustawy o kredycie konsumenckim był projektem rządowym. Szczególnie zainteresowani przebiegiem procesu legislacyjnego, w tym sposobu limitowania pozaodsetkowych kosztów pożyczek w ustawie o kredycie konsumenckim byli przedstawiciele Ministerstwa Finansów, zwłaszcza Agnieszka Wachnicka, zastępca dyrektora Departamentu Rozwoju Rynku Finansowego w Ministerstwie Finansów.

Poza tym dużą aktywnością w nadawaniu brzmienia art. 33a u.k.k. na etapie prac sejmowych wykazywali się posłowie:

1) Jerzy Żyżyński (PiS) i Gabriela Masłowska (PiS) postulując między innymi, żeby w projektowanym art. 33a u.k.k. precyzyjnie uregulować wysokość maksymalnych opłat windykacyjnych, tak by instytucje finansowe nie wykorzystywały niewiedzy i słabszej pozycji swoich klientów,⁴⁸

2) Andrzej Dąbrowski (ZP) był bardzo aktywny w dyskusjach nad zakresem ostatecznego sposobu ograniczania opłat windykacyjnych. Zawracał jednak uwagę na fakt, iż limitowanie kosztów windykacyjnych może skłaniać instytucje finansowe do szybszego niż dotychczas kierowania spraw na drogę postępowań sądowych, co z punktu widzenia konsumentów nie byłoby korzystne z uwagi na wzrost ich zadłużenia o koszty postępowań sądowych⁴⁹.

3.2.2. Dysponenci rezolutywni

Komitet Stabilności Finansowej można uznać za dysponenta rezolutnego omawianej regulacji. Rekomendacje grupy roboczej KSF zawarte w przyjętym w dniu 18.03.2013 r. raporcie pt. „Analiza działań organów i instytucji państwowych w odniesieniu do Amber Gold sp. z o.o.” stały się jednym z powodów wprowadzenia zmian w zakresie limitowania opłat windykacyjnych pobieranych od konsumentów przez instytucje pożyczkowe.

3.2.3. Dysponenci akcesoryjni

Do dysponentów akcesoryjnych będących podmiotami władzy publicznej, które uczestniczyły w pracach omawianym przepisem art. 33a u.k.k. i mały wpływ na jego ostateczne brzmienie zaliczyć należy przede wszystkim Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów

⁴⁸ Zob. wypowiedzi G. Masłowskiej i J. Żyżyńskiego na posiedzeniu Komisji Finansów Publicznych w dniu 08.07.2015 r. <http://orka.sejm.gov.pl/Zapisy7.nsf/wgskrn/FPB-493>.

⁴⁹ Zob. wypowiedź A. Dąbrowskiego oraz A. Wachnickiej na posiedzeniu Komisji Finansów Publicznych w dniu 24.06.2015 r. <http://orka.sejm.gov.pl/Zapisy7.nsf/wgskrn/FPB-481> (dostęp: 06.05.2018 r.).

jako centralny organ administracji rządowej właściwy w sprawach ochrony konkurencji i konsumentów⁵⁰. Prezes UOKiK poparł rządowy projekt zmiany ustawy o kredycie konsumenckim, który miał m.in. chronić konsumentów jako tzw. słabszą stronę stosunków prawnych zawieranych z profesjonalistami przed nadmiernym obciążeniem finansowym w związku z kredytem konsumenckim⁵¹. Zaproponował jednak, aby projektowany art. 33a u.k.k. ustanawiał łączny limit dla odsetek za opóźnienie i innych opłat z tytułu zaległości w spłacie kredytu. Przyjęcie odwrotnego rozwiązania mogłoby, zdaniem prezesa UOKiK, okazać się nieskuteczne, ponieważ instytucje pożyczkowe celowo nie będą pobierać odsetek za opóźnienie, a powiększać limit opłat tzw. windykacyjnych, który może przekroczyć wielokrotnie maksymalną kwotę odsetek za opóźnienie. Prezes UOKiK zwrócił uwagę, że limity opłat za opóźnienie powinny zostać wprowadzone także w przypadku kredytów zabezpieczonych hipotecznie. Przedstawiciele UOKiK byli aktywni na etapie prac legislacyjnych związanych z dodaniem art. 33a do ustawy o kredycie konsumenckim.

3.3. Aktorzy schematu działania

3.3.1. Główni beneficjenci

3.3.1.1. Konsumenty

Do konsumentów zaliczyć należy każdą osobę fizyczną, która dokonała z instytucją pożyczkową czynności prawnej niezwiązanej bezpośrednio z jej działalnością gospodarczą lub zawodową na podstawie umowy. Beneficjum dla konsumentów leży przede wszystkim w poprawie ich sytuacji finansowej poprzez wprowadzenie limitu opłat windykacyjnych, jeśli nie spłacają oni pożyczek w terminie. Co więcej, przepis wzmacnia ich pozycję w ramach stosunku prawnego wynikającego z umowy o pożyczkę, ponieważ art. 33a u.k.k. zapobiega obchodzeniu przez instytucje pożyczkowe przepisu o maksymalnych odsetkach za opóźnienie art. 481 § 2¹ k.c. Redukcji uległo także ryzyko procesowe związane z brakiem pewności co do prawa po stronie konsumentów z uwagi na niejednorodność, do czasu wejścia w życie przepisu art. 33a u.k.k., wykładnię przepisów dotyczących istnienia ograniczenia wysokości odsetek za czas opóźnienia albo braku takiego ograniczenia.

3.3.1.2. Parlamentarzyści

Spośród posłów, którzy aktywnie uczestniczyli w pracach nad limitowaniem opłat windykacyjnych w ustawie o kredycie konsumenckim Gabriela Masłowska (PiS) oraz Jerzy Żyżyński (PiS) w wyborach parlamentarnych w dniu 25.10.2015 r. ponownie zostali wybrani do Sejmu. W dniu 18 marca 2016 r. Sejm wybrał Jerzego Żyżyńskiego na członka Rady Polityki Pieniężnej i w związku z tym jego mandat poselski wygasł.

3.3.2. Główni użytkownicy (w tym maleficjenci)

3.3.2.1. Instytucje pożyczkowe

Rola instytucji pożyczkowych jako użytkowników omawianej regulacji sprowadza się do obliczenia i dochodzenia od pożyczkobiorcy, przy uwzględnieniu limitu z art. 33a u.k.k.,

⁵⁰ Art. 29 ust. 1 ustawy z dnia 16 lutego 2007 r. o ochronie konkurencji i konsumentów (t.j. Dz.U. z 2018 r., poz. 683).

⁵¹ Zob. Pismo Prezesa UOKiK z dnia 22.12.2014 r. dotyczące projektu ustawy o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw (pismo znak: DDK-073-47/14/BK), s. 1–2.

należności w przypadku kiedy nie dokonuje on spłat rat pożyczki w ustalonych terminach. Jeśli łączna wysokość opłat z tytułu zaległości w spłacie pożyczki, o których mowa w art. 30 ust. 1 pkt 11 u.k.k. oraz odsetek za opóźnienie naliczonych konsumentowi przekracza kwotę odpowiadającą kwocie odsetek maksymalnych za opóźnienie, o których mowa w art. 481 § 2¹ k.c., obliczonych od kwoty zaległości w spłacie kredytu, należnych na dzień pobrania tych opłat lub odsetek, instytucji pożyczkowej należy się tylko kwota opłat i odsetek odpowiadająca kwocie tych odsetek maksymalnych za opóźnienie.

3.3.2.2. Banki

Banki podobnie jak instytucje pożyczkowe w przypadku zawierania umów o kredyt konsumencki (pożyczkę) muszą stosować maksymalną wysokość opłat i odsetek z tytułu zaległości w spłacie kredytu wynikającą z art. 33a u.k.k.

3.3.2.3. Konsumenci

Konsumenci staną się użytkownikami omawianej regulacji w przypadku powstania zaległości w spłacie zaciągniętej przez nich pożyczki (kredytu konsumenckiego). Wówczas do ustalania ich wysokości zastosowanie znajdzie limit określony w art. 33a u.k.k.

3.3.2.4. Sądy

Sądy staną się użytkownikami regulacji w przypadku wszczęcia i prowadzenia postępowań, w tym nakazowych, w których dochodzone będą przez instytucje pożyczkowe roszczenia z tytułu zawartych umów na podstawie ustawy o kredycie konsumenckim.

3.3.2.5. Skarb Państwa

Jeśli sytuacja finansowa instytucji pożyczkowych jako podatników ulegnie pogorszeniu poprzez zmniejszenie się ich zysków z tytułu opłat za opóźnienia w spłacie udzielonych pożyczek oraz zwiększeniu kosztów własnych z powodu trudności związanych z zapewnieniem odpowiednio wysokiego kapitału zakładowego lub zostaną one z tych powodów zlikwidowane, wówczas Skarb Państwa stanie się maleficjentem omawianej regulacji. Zmniejszą się bowiem wpływy do niego z tytułu odprowadzanych należności publiczno-prawnych przez instytucje pożyczkowe.

3.4. Bilans głównych korzyści i kosztów

3.4.1. Konsumenci

3.4.1.1. Korzyści

Na skutek limitowania zaległości w spłacie pożyczek wzrósł poziom bezpieczeństwa finansowego, ale i procesowego konsumentów. Redukcji uległo bowiem ryzyko procesowe związane z brakiem pewności co do prawa po stronie konsumentów z uwagi na niejednorodność, do czasu wejścia w życie przepisu art. 33a u.k.k., wykładnię przepisów dotyczących istnienia ograniczenia wysokości odsetek za czas opóźnienia albo braku takiego ograniczenia.

Dodatkowo zniwelowana została asymetria między nimi a instytucjami pożyczkowymi w ramach stosunku prawnego wynikającego z umów o pożyczkę, ponieważ zawierane one są teraz na korzystniejszych dla konsumentów zasadach i lepiej chronią ich przed nadmiernym zadłużaniem się.

3.4.1.2. Koszty

Instytucje pożyczkowe chcąc zrekompensować sobie spadek wpływów z tytułu opłat windykacyjnych podniosły ceny swoich usług np. w Pandamoney przed wejściem w życie art. 33a u.k.k. koszt zaciągnięcia pożyczki w kwocie 500 zł wynosił jedynie 50 zł, a po wejściu w życie limitu wzrósł do 141 zł⁵².

Kolejnym kosztem wprowadzonego limitu w art. 33a u.k.k jest pozbawienie klientów możliwości swobodnego decydowania o warunkach, na jakich zawierane są umowy z instytucjami pożyczkowymi. Ograniczenie wysokości opłat, które instytucje pożyczkowe mogą naliczać przy rolowaniu umów pożyczkowych spowodowało ograniczenia klientom tych instytucji możliwości prolongaty pożyczki. Klienci zostają pozbawieni szansy na rozłożenie płatności w czasie.

Prawdopodobny jest również scenariusz, że instytucje pożyczkowe w przypadku opóźnień w spłatach pożyczek nie będą chciały wydłużać ich terminu spłat (ze względu na ograniczone możliwości zarabiania na tych przedłużeniach) i będą szybciej oddawać sprawę do sądu, przez co klienci będą musieli, oprócz kosztów pożyczki, ponieść jeszcze koszty spraw sądowych. Oznacza to również wzrost w rejestrach liczby zadłużonych osób.

3.4.2. Instytucje pożyczkowe

3.4.1.1. Korzyści

W przypadku instytucji pożyczkowych trudno wskazać beneficjum dla nich wynikające z wprowadzenia limitu opłat windykacyjnych wynikających z art. 33a u.k.k.

3.4.1.2. Koszty

Omawiana zmiana polegająca na dodaniu art. 33a do ustawy o kredycie konsumenckim spowodowała wzrost kosztów pożyczek. Instytucje pożyczkowe nie mogą obecnie dowolnie przedłużać terminu ich spłaty, gdyż muszą zmieścić się w dopuszczalnym limicie opłat. W celu zrekompensowania sobie tych utraconych korzyści podnoszą inne opłaty lub starają się zwiększyć skalę sprzedaży swoich produktów. Niektóre instytucje pożyczkowe, które oferowały swoje usługi po cenach znacznie niższych niż maksymalne dopuszczalne przez ustawę, po wprowadzeniu nowelizacji podniosły je tak, żeby zbliżyły się do dozwolonej prawem granicy. Przykładem jest Pandamoney. Przed prowadzeniem ustawy antylichwiarskiej koszt zaciągnięcia pożyczki w kwocie 500 zł wynosił jedynie 50 zł, a następnie po wprowadzeniu ustawy, wzrósł do 141 zł. Pozyskanie kwoty 1000 zł przed wprowadzeniem ustawy oznaczało opłatę rzędu 100–110 zł, krótko po wprowadzeniu ustawy kwota opłat została podniesiona do 270 zł⁵³. Inni pożyczkodawcy zwiększają koszty udzielonych pożyczek – przed wejściem w życie ustawy druga pożyczka w ViaSMS na kwotę 500 zł kosztowała 115 zł, a po wprowadzeniu ustawy już 134 zł⁵⁴. Porównanie ofert wybranych instytucji pożyczkowych z okresów przed i po wprowadzeniu analizowanej ustawy nowelizacyjnej przedstawione zostało w tabeli 1.

Analizując wybrane przykłady ofert instytucji pożyczkowych zawartych w tabeli 1 można zauważyć, że rzeczywista roczna stopa oprocentowania po wprowadzeniu ustawy w przypadkach jest zdecydowanie niższa. Wyjątek stanowi Provident, dla której oferty

⁵² Zob. <https://midas24.pl/pozyczki/88-nowelizacja-ustawy/> (dostęp: 19.03.2018).

⁵³ <http://kancelariakl.pl/ustawa-antylichwiarska-co-sie-zmienilo> (dostęp: 19.03.2018 r.); <https://midas24.pl/pozyczki/88-nowelizacja-ustawy/> (dostęp: 19.03.2018 r).

⁵⁴ <http://kancelariakl.pl/ustawa-antylichwiarska-co-sie-zmienilo> (dostęp: 19.03.2018 r).

Tabela 1. Oferty instytucji pożyczkowych przed i po wprowadzeniu ustawy

Nazwa instytucji	Stan na dzień 1.03.2016 r.			Stan na dzień 1.03.2018 r.		
	Kwota pożyczki	Minimalny okres spłaty	RRSO według kalkulatora	Kwota pożyczki	Minimalny okres spłaty	RRSO według kalkulatora
Ferratum Polska (EkspresKasa)	1000 zł	30 dni	1974%	1000 zł	6 miesięcy	263%
Hapipożyczki	3000 zł	12 miesięcy	153,49%	3000 zł	12 miesięcy	23,7%
Provident	3000 zł	12 miesięcy	148,92%	3000 zł	12 miesięcy	152,93%
Wonga	750 zł	21 dni	25,89%	750 zł	21 dni	25,89%
	1000 zł	30 dni	1159,75%	1000 zł	30 dni	12,87%
	1000 zł	2 miesiące	569,10%	1000 zł	2 miesiące	4,12%
	2500 zł	3 miesiące	238,17%	2500 zł	3 miesiące	11,3%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze stron internetowych instytucji pożyczkowych.

RRSO wzrosło z 148,92% do 152,93%, ale koszty akurat tej pożyczki od początku nie były wygórowane oraz Wonga, gdzie przy 750 zł pożyczanych na 21 dni RRSO nie uległo zmianie po wprowadzeniu ustawy o kredycie konsumenckim.

3.4.3. Banki

1.4.3.1. Korzyści

Banki, podobnie jak instytucje pożyczkowe, nie odnotowały korzyści z tytułu wejścia w życie limitu opłat windykacyjnych wynikających z art. 33a u.k.k.

3.4.3.2. Koszty

Wejście w życie art. 33a u.k.k spowodowało wzrost kosztów pożyczek (kredytów) udzielanych przez banki na podstawie ustawy o kredycie konsumencki. Banki, tak jak instytucje pożyczkowe nie mogą obecnie dowolnie przedłużać terminu ich spłaty, gdyż muszą zmieścić się w dopuszczalnym limicie opłat. W celu zrekompensowania sobie tych utraconych korzyści podnoszą inne opłaty lub starają się zwiększyć skalę sprzedaży swoich produktów.

3.4.5. Sądy

3.4.5.1. Korzyści

Z punktu widzenia sądów korzyścią dla ich w związku z wejściem w życie art. 33a uk.k. jest ujednoczenie wykładni przepisów i tym samym orzecznictwa w zakresie wysokości kosztów windykacyjnych zasądzanych na rzecz firm pożyczkowych.

3.4.5.2. Koszty

Głównym kosztem wprowadzonych zmian może być zwiększenie się postępowań sądowych, głównie w trybie nakazowym. W przypadku opóźnień w spłatach poszczególnych

rat instytucje pożyczkowe nie będą chciały już wydłużać ich terminów (ze względu na ograniczone możliwości zarabiania na tych przedłużeniach) i będą szybciej kierować sporne wierzytelności na drogę postępowania sądowych.

3.4.6. Skarb Państwa

3.4.6.1. Korzyści

Wejście w życie limitu opłat windykacyjnych wynikających z umów o kredyt (pożyczkę) konsumencki nie spowodowało znaczących korzyści dla Skarbu Państwa. Ewentualne beneficjum może polegać na zwiększeniu się wpływów z tytułu opłat sądowych w przypadku faktycznego wzrostu liczby postępowań sądowych inicjowanych przez instytucje pożyczkowe.

3.4.6.2. Koszty

Spadek wpływów do Skarbu Państwa, jeśli sytuacja finansowa instytucji pożyczkowych jako podatników ulegnie pogorszeniu poprzez zmniejszenie się ich zysków z tytułu opłat za opóźnienia w spłacie udzielonych pożyczek i zwiększenie kosztów własnych z powodu trudności związanych z zapewnieniem odpowiednio wysokiego kapitału zakładowego.

Kontynuacja analizy instytucjonalnej art. 7 pkt 4 ustawy z dnia 5 sierpnia 2015 r. o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw przedstawiona zostanie w kolejnym artykule i obejmować będzie: rekonstrukcję powiązań pomiędzy normami formalnymi i normami nieformalnymi, weryfikację postawionych hipotez badawczych, ocenę charakteru presji na formalizację badanej instytucji i społeczno-gospodarczych efektów jej oddziaływania oraz prognozowanie i formułowanie zaleceń badawczych.

LITERATURA

1. Chmielnicki P. (red.), *Pochodzenie, tworzenie i efektywność prawa*, Lexis Nexis, Warszawa 2014.
2. Ciepela I., *Czynności bankowe jako przedmiot działalności banków*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2010.
3. Czechowska I.D., *Niebankowe firmy pożyczkowe jako element shadow banking*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie” 2016, nr 8, cz.3, s. 15–26.
4. Gemzik-Salwach A., *Financialization and going into debt of households in Poland* [w:] *Financialization and the Economy*, red. A. Gemzik-Salwach, K. Opolski, Routledge 2017, New York, s. 150–165.
5. Jurkowska A.M., *Instytucje parabankowe w polskim systemie bankowym*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2000, nr 7, s. 229–242.
6. Kurzępa-Dedo K., *Ochrona prawna klientów instytucji pożyczkowych w obszarze zawieranych umów na przykładzie niedozwolonych postanowień umownych* [w:] *Klienci instytucji pożyczkowych i ich ochrona*, A. Gemzik-Salwach, CeDeWu, Warszawa 2017, s. 83–116.
7. Masiukiewicz P., *Regulacje a ryzyko shadow banking w Polsce*, „Zarządzanie i Finanse” 2012, nr 4/2, s. 5–22.
8. Opolski K., Gemzik-Salwach A., Dwórznik M., Podleśna M., Wais K., Zapadka P., *Sektor shadow banking w Polsce*, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Warszawa–Rzeszów 2015.

9. Srokosz W., *Instytucje parabankowe w Polsce*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2011.
10. Waliszewski K., *Miejsce i rola parabanków w systemie finansowym i gospodarce* [w:] *Instytucje parabankowe na rynku usług bankowych w Polsce*, red. G. Kotliński, K. Waliszewski, CeDeWu, Warszawa 2012, s. 53–75.

PRAWODAWSTWO

1. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. kodeks cywilny (t.j. Dz.U. z 2018 r., poz. 1025 ze zm.).
2. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. kodeks postępowania cywilnego (t.j. Dz.U. z 2018 r., poz. 155).
3. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. prawo bankowe (t.j. Dz.U. z 2017 r., 1876 ze zm.).
4. Ustawa z dn. 29 sierpnia 1997 r. o komornikach sądowych i egzekucji (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 1277).
5. Ustawa z dnia 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 2168 ze zm.).
6. Ustawa z dnia 7 lipca 2005 r. o działalności lobbingowej w procesie stanowienia prawa (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 248).
7. Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o kosztach sądowych w postępowaniach cywilnych (t.j. Dz.U. z 2018 r., poz.300).
8. Ustawa z dnia 21 lipca 2006 r. o nadzorze nad rynkiem finansowym (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 196).
9. Ustawa z dnia 16 lutego 2007 r. o ochronie konkurencji i konsumentów (t.j. Dz.U. z 2015 r., poz. 184).
10. Ustawa z dnia 12 maja 2011 r. o kredycie konsumenckim (t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 1528 ze zm.).
11. Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o nadzorze makroostrożnościowym nad systemem finansowym i zarządzaniu kryzysowym w systemie finansowym (t.j. Dz.U. z 2015 r., poz. 1513 ze zm.).
12. Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2015 r., poz. 1375).
13. Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. Prawo przedsiębiorców (Dz.U. z 2018 r., poz. 646).
14. Uzasadnienie projektu ustawy z dn. z dnia 5 sierpnia 2015 r. ustawy o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2015 r., poz. 1375), VII kadencja, druk sejmowy nr 3460.

ORZECZNICTWO

1. Wyrok Sądu Okręgowego w Gliwicach z dn. 10.01.2017 r., III Ca 1801/16, LEX nr 2272622.
2. Wyrok Sądu Okręgowego w Warszawie z dn. 10.06.2014 r. – Sąd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, XVII AMC 1325/13; klauzula nr 5790 w rejestrze klauzul niedozwolonych prowadzonym przez Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumenta.
3. Wyrok Sądu Rejonowego w Grudziądzu z dn. 13.12.2016 r., I C 984/16, LEX nr 2229590.
4. Wyrok Sądu Okręgowego w Warszawie z dn. 23.09.2015 r. – Sąd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, XVII AMC 26192/13; klauzula nr 6209 w rejestrze klauzul niedozwolonych prowadzonym przez Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumenta.
5. Wyrok Sądu Rejonowego dla Warszawy-Mokotowa z dn. 24.05.2017 r., XVI C 631/17, LEX nr 2384934.

6. Wyrok Sądu Okręgowego w Warszawie z dnia 25.06.2015 r. – Sąd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, XVII AMC 30502/13; klauzula nr 6138 i nr 6138 w rejestrze klauzul niedozwolonych prowadzonym przez Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumenta.
7. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dn. 24.10.2012 r., VI ACa 549/12, LEX nr 1281152.
8. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dn. 26.02.2014 r., VI ACa 906/13, LEX nr 1454678.

INNE ŹRÓDŁA

1. Komisja Nadzoru Finansowego: Rekomendacja T, https://www.knf.gov.pl/Images/Rekomendacja%20T_tcm75-18474.pdf (dostęp: 15.05.2018 r.).
2. Komitet Stabilności Finansowej: Analiza działań organów i instytucji państwowych w odniesieniu do Amber Gold sp. z o.o., 18.03.2013, http://www.mf.gov.pl/documents/764034/1159297/20130321_raport.pdf (dostęp: 30.04.2018 r.).
3. Konferencja Przedsiębiorstw Finansowych w Polsce: Sektor firm pożyczkowych w Polsce. Raport z badania ankietowego członków KPF. Lata 2008–2013, Gdańsk, maj 2014.
4. Narodowy Bank Polski: Raport o stabilności systemu finansowego, grudzień 2017, <http://www.nbp.pl/systemfinansowy/rsf122017.pdf> (dostęp: 30.04.2018 r.).
5. Pismo Prezesa UOKiK z dn. 14.02.2012 r. w sprawie projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego, ustawy – Prawo bankowe, ustawy o BGK oraz ustawy o funduszach inwestycyjnych (znak pisma: DPR-0799-2(8)/12/AW).
6. PwC: Rynek firm pożyczkowych w Polsce, grudzień 2013, https://www.pwc.pl/pl/publikacje/assets/pwc_raport_rynek_firm_pożyczkowych.pdf.
7. Pismo Prezesa ZBP z dn. 19.12.2014 r. dotyczące projektu ustawy o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw, <http://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/262790/262803/262804/dokument148037.pdf>.
8. Pismo Pierwszego Zastępcy Prezesa NBP z dn. 19.12.2014: dotyczące projektu ustawy o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw (pismo znak: DP-I/IIHN/WG2414/14).
9. Pismo Prezesa Zarządu ZFP z dn. 19.12.2014 r. dotyczące projektu ustawy o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw (pismo znak: ZFP/191214/A).
10. Pismo Prezesa UOKiK z dn. 22.12.2014: dotyczące projektu ustawy o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw (pismo znak: DDK-073-47/14/BK).
11. Raport Komitetu Stabilności Finansowej z dn. 18.03.2013r.: Analiza działań organów i instytucji państwowych w odniesieniu do Amber Gold sp. z o.o., http://www.mf.gov.pl/documents/764034/1159297/20130321_raport.pdf.
12. Stanowisko KPF z dn. 18.12.2014: dotyczące projektu ustawy o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym i niektórych innych ustaw, <http://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/262790/262803/262804/dokument148029.pdf>.
13. Stanowiska instytucji pożyczkowych: GPExpert sp. zo.o., Profit Credit sp z o.o., VIVUS Finance sp. z o.o, <http://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/262790/262803/262804/dokument148033.pdf>, <http://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/262790/262803/262804/dokument148106.pdf>, <http://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/262790/262803/262804/dokument148107.pdf>.

14. Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów: Opłaty stosowane przez instytucje parabankowe. Raport, Warszawa 2013, http://www.uokik.gov.pl/raporty_2.php. Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów: Raport z kontroli przedsiębiorców udzielających kredytów konsumenckich w roku 2012, Warszawa 2012, <https://uokik.gov.pl/raporty2.php> (dostęp: 30.04.2018).
15. Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów: Reklama parabanków – raport z kontroli reklam pozabankowych instytucji finansowych oferujących pożyczki konsumentom, Warszawa 2013, <https://uokik.gov.pl/raporty2.php> (dostęp: 30.04.2018).
16. Wypowiedzi G. Masłowskiej i J. Żyżyńskiego na posiedzeniu Komisji Finansów Publicznych dn. 08.07.2015 r. <http://orka.sejm.gov.pl/Zapisy7.nsf/wgskmrn/FPB-493> (dostęp: 06.05.2018 r.).
17. Wypowiedź A. Dąbrowskiego oraz A. Wachnickiej na posiedzeniu Komisji Finansów Publicznych dn. 24.06.2015 r. <http://orka.sejm.gov.pl/Zapisy7.nsf/wgskmrn/FPB-481> (dostęp: 06.05.2018 r.).

**THE ACT COMMONLY KNOWN AS ANTI-USURY VS CHANGES
ON LENDING COMPANIES MARKET – SELECTED ISSUES
(part 1)**

The article presents an analysis of the effects of the entry into force of art. 7 point 4 of the Act of 5 August 2015 amending the Act on supervision of the financial market and certain other acts. The declared *ratio legis* of this change was the introduction of a limit on the so-called debt collection (art. 33a u.k.k.) and thus increasing the level of protection for consumers using the services of financial institutions providing non-bank loans. Loan institutions before the entry into force of the aforementioned art. 33a u.k.k. based on art. 30 para. 1 point 11 u.k.k. referring to the principle of freedom of contract, they collected from consumers fees and commissions for arrears in loan repayment in the amount usually exceeding the real debt collection costs. What's more, the established provision of art. 30 para. 1 point 11 u.k.k. it also did not protect consumers from circumventing the maximum interest rates for delay by loan institutions (481 §2¹ k.c.).

The introduced debt collection limit offsets the asymmetry between parties to non-bank loan agreements. In addition, consumers in the event of loan institutions initiating court or out-of-court proceedings for overdue receivables have gained legal certainty in harmonizing the interpretation of the provisions on the amount of fees for claimed receivables. Assessment of the effects of the entry into force on 11 March 2016 art. 33a u. k.k. was carried out using the so-called research method normative set.

The paper is a first part of presentation of the main motives for introducing restrictions in the collection of debt collection fees and the initiators of these changes. Benefits and possible costs incurred by individual entities applying this provision were estimated, including primarily consumers and loan institutions.

Keywords: the limit of debt collection fees, arrears in loan repayment, loan institutions, consumers.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.26

Przesłano do redakcji: maj 2018 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Anna MATRAS-BOLIBOK¹
Tomasz KIJEK²

FACTORS BEHIND THE INNOVATION PERFORMANCE IN THE EUROPEAN REGIONS

Abstract: Identification of the factors that shape the effectiveness of innovation activities is important for promoting regional development. The paper aims at evaluation of determinants of innovation performance in the European regions. In order to investigate this issue we apply a fixed effects regression model on a 5-year longitudinal dataset of 190 European regions. We explore four groups of determinants of innovation performance: technological innovation capital, non-technological innovation capital, human capital and network capital of regions. In order to assess regional innovation performance we use a variable measuring the relative ability of firms to generate revenues from sales of product or process innovations. The results of analysis indicate that all examined forms of regional innovation capital exert positive and statistically significant impact on innovation performance, except human capital for which our evidence seems ambiguous. The strongest impact on the relative ability to generate revenues from sales of innovations seems to be exerted by the technological innovation capital (measured by intensity of public sector R&D expenditures), closely followed by non-technological innovation capital (measured by the non-R&D innovation expenditures in firms). Our results also demonstrate a somewhat weaker, positive influence of collaboration on innovative activities (used as a proxy of network capital) on the aforementioned firms' revenues. Surprisingly, human capital (measured by the share of population aged 25-64 with tertiary education attainment) turned out to have positive but statistically insignificant impact on innovation performance.

Keywords: R&D expenditures, technological capital, non-R&D expenditures, human capital, network capital, effectiveness.

¹ Dr Anna Matras-Bolibok, Katedra Ekonomii i Agrobiznesu, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, ul. Akademicka 13, 20-950 Lublin; tel. (81) 461-00-61, int. 28, autor korespondencyjny, e-mail: anna.matras@up.lublin.pl

Anna Matras-Bolibok, Phd, Department of Economics and Agribusiness, University of Life Sciences in Lublin, ul. Akademicka 13, 20-950 Lublin; tel. (81) 461-00-61, int. 28, corresponding author, e-mail: anna.matras@up.lublin.pl

² Dr hab. Tomasz Kijek, Katedra Zarządzania Jakością i Wiedzą, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Plac Marii Curie-Skłodowskiej 5, 20-031 Lublin; e-mail: tomasz.kijek@poczta.umcs.lublin.pl

Tomasz Kijek, DSc, PhD, Department of Quality and Knowledge Management, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Plac Maria Curie-Skłodowskiej 5, 20-031 Lublin; e-mail: tomasz.kijek@poczta.umcs.lublin.pl

1. INTRODUCTION

It is commonly considered that innovation is an inevitable condition for gaining competitive advantage of economies. However, it is worth to point out that only effective innovation processes could contribute to economic development in a long-run. The absence of measurable results in the form of the revenues from implementation of the invention to market or from improvement of production processes could undermine the point of conducted innovation activities. Expectation of serendipity is not relevant strategy for innovation improvement in the contemporary economies, as it should be purposefully directed and supported within the mechanisms of innovation policy. As innovation is a complex process shaped by a large number of mutually interacting determinants, the question arise, which of them are the most important in affecting the innovation performance.

Given the above considerations, the aim of the paper is to determine the factors behind the innovation performance in the European regions. The structure of the paper is as follows. The next successive section is devoted to the background literature on the determinants of innovation performance. In the third section, we provide the details of the research design (data and methodology). The following section presents the main results of analysis. The last section is devoted to main conclusions, including some implications for regional innovation policies.

2. DETERMINANTS OF INNOVATION PERFORMANCE

As innovation is a complex process its effectiveness is shaped by a large number of mutually interacting determinants. Innovative performance of firms could be explained both by intra-firm features and the external factors, called knowledge spillovers, that refer to the positive externalities that firms gain from the environment in which they operate³.

One of the most important determinants of innovation performance is technological capital, that refers to the intensity of R&D activities. These activities are usually conducted by research units, universities, or enterprises and financed from public and private sources of funds. As market failures associated with R&D activities exist, the government support to business R&D is fully justified. Public support may improve innovative capacity by fostering industrial R&D, funding academic research, and supporting university-industry collaboration to strengthen the linkage between R&D and product development. The major policy tools used by the governments to support business R&D include grants, procurement, tax incentives and direct performance of research⁴. What is worth to point out the empirical analyses also revealed that public financial support is complementary to private R&D expenditures and innovative productivity in the EU regions⁵. X. Sun, H. Li, and V. Ghosal found that R&D expenditures appear to have a more potent effect on innovation in the less

³ R. Capello, A. Faggian, *Collective Learning and Relational Capital in Local Innovation Processes*, *Regional Studies*, Vol. 39, Issue 1, 2005, p. 75–87.

⁴ M. Savrula, A. Incekara, *The Effect of R&D Intensity on Innovation Performance: A Country Level Evaluation Procedia - Social and Behavioral Sciences 210*, 2015, p. 388–396.

⁵ T. Kijek, A. Matras-Bolibok, E. Rycaj, *Do Public R&D Expenditures Foster Business R&D Investments?* “International Journal of Synergy and Research”, Vol. 5, 2016, p. 147–154.

developed areas within the country, suggesting that policies promoting R&D should focus on the less developed regions for greater nationwide effectiveness and innovation increase⁶.

Although R&D provides many advantages, it does not create economic benefits *per se*, but in order to achieve this goal R&D must lead to innovation and to the diffusion of productivity-enhancing technologies⁷. So, it could be stated that another determinant of innovation performance is non-R&D innovation capital, that refers to several components of innovation activities, such as investment in machinery and equipment or the acquisition of patents and licenses. It is often an important composition of firm innovation, especially in developing countries⁸. As C. Huang, A. Arundel, and H. Hollanders revealed, firms in low-tech manufacturing sectors and firms based in catching up countries increase the share of their innovation expenditures for non-R&D activities as their innovation intensity increases⁹. Moreover, non R&D activities are distinctly important for innovation performance in regions, as research showed that about half of European firms which report introduction of product or process innovations do not perform R&D in-house¹⁰.

The capacity to innovate is also viewed to be a function of a region's ability to attract human capital and to provide low barriers to entry for talented and creative people of all backgrounds¹¹. Human capital, being complementary to technological capital, is commonly considered to be a stimulus of innovation processes. N.G. Mankiw, D. Romer, and D.N. Weil, introduced human capital to growth model assuming that it determines technological progress¹², while P. Romer emphasized that innovation is produced by combining R&D and human capital together¹³. The endogenous growth theory considers human capital as one of the most important inputs in innovation from the macro level perspective. This macro approach gives the clues to emphasize the importance of human capital in micro level and its role in improving the innovation capacity of firms. According to R.R. Nelson and E.S. Phelps human capital not only determines the ability to create innovation, but also contributes to diminish the technological gap between more and less developed economies through imitation and absorption of innovation¹⁴.

The link and liaison between the human and technological capital is the network capital¹⁵. It is assumed that acquisition of knowledge by firms depends not only on the market

⁶ Sun X., Li H., Ghosal V., *Firm-Level Human Capital and Innovation: Evidence from China*, CESifo Working Paper Series No. 6370, 2017.

⁷ C. Huang, A. Arundel, H. Hollanders, *How firms innovate: R&D, non-R&D, and technology adoption*, UNU-MERIT Working Papers No. 027 ISSN 1871-9872, 2010.

⁸ Sun X., Li H., Ghosal V., *op. cit.*

⁹ C. Huang, A. Arundel, H. Hollanders, *op. cit.*

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ S.Y. Lee, R. Florida, G. Gates, *Innovation, Human Capital, and Creativity*, "International Review of Public Administration", Vol. 14, Issue 3, 2010, p. 13–24.

¹² N.G. Mankiw, D. Romer, D.N. Weil, *A Contribution to the Empirics of Economic Growth*, "The Quarterly Journal of Economics", Vol. 107, No. 2, 1992, p. 405–437.

¹³ P. Romer, *Endogenous Technological Change*, "Journal of Political Economy", Vol. 98, no. 5, 1990, p. 71–102.

¹⁴ R.R. Nelson, E.S. Phelps, *Investment in humans, technological diffusion, and economic growth*, "The American Economic Review", Vol. 56, No. 1/2, 1966, p. 69–75.

¹⁵ A. Badiola, P. Casares-Hontañón, P. Coto-Millán, M. Ángel Pesquera, *Networks and Innovation: An Economic Model for European Regions (2002–2006)*, "Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology", Vol. 2, Issue 5, 2012, p. 44–55.

or the hierarchy but also on the social capital accumulated within regions through networks of interactions and learning¹⁶. Collaborative relationships that exist between actors of the innovation process (universities, private companies, and public administration) are really relevant and necessary to implement inventions to the market. The universities and R&D units provide a foundation of scientifically-trained human capital, that adequately related to private enterprise can generate open innovation¹⁷. Network capital is considered to be an important determinant of innovation performance as collaboration on innovation activities with other firms or institutions creates opportunities to access complementary knowledge or technological resources which can contribute to faster development of innovations and should lead to the increase of their effectiveness. It is particularly important for small and medium-sized firms which might improve their innovative performance and obtain the advantages typical for large enterprises through participation in networks of collaboration¹⁸.

As it is commonly acknowledged, collaboration is associated with geographical proximity and the main space of innovation processes and collaboration on innovative activity is region¹⁹. It can be assumed that knowledge spillovers, concentrated in spatial proximity to their respective source, constitute an important factor in shaping the regional conditions for innovation activities²⁰. However, as Boschma points out, geographical proximity *per se* is neither necessary nor sufficient condition for interactive learning to take place²¹. Also other kinds of proximities, like relational, social, and technological proximity, play important role in explaining effectiveness²².

Contextual elements connected with regional environment and the presence of systemic interactions in the process of generation and diffusion of innovation appear to be important determinants of innovation performance in regions. However, according to I. De Noni, A. Ganzaroli, and L. Orsi, local collaboration has a curvilinear effect on the knowledge productivity of regions and that there is an optimal level of intra-regional collaboration and that inter-regional collaborations positively affect the innovation performance of regions only if balanced with intra-regional collaboration²³. Moreover, collaboration, especially

¹⁶ R. Landry, N. Amara, M. Lamari, *Does social capital determine innovation? To what extent?* "Technological Forecasting and Social Change", Vol. 69, Issue 7, 2002, p. 681–701.

¹⁷ A. Badiola, P. Casares-Hontañón, P. Coto-Millán, M. Ángel Pesquera, *op. cit.*

¹⁸ A. Matras-Bolibok, *Does firm's size impact innovative performance?*, "International Journal of Innovation and Learning", Vol. 4, No 15, 2014, p. 422–431.

¹⁹ M.P. Feldman, R. Florida, *The Geographic Sources of Innovation: Technological Infrastructure and Product Innovation in the United States*, "Annals of the Association of American Geographers", Vol. 84, No 2, 1994, p. 210–229.

²⁰ M. Fritsch, G. Franke, *Innovation, regional knowledge spillovers and R&D cooperation*, "Research Policy", Vol. 33, 2004, p. 245–255.

²¹ R. Boschma, *Proximity and Innovation: A Critical Assessment*, "Regional Studies", Vol. 39, Issue. 1, 2005, p. 61–74.

²² R. Basile, R. Capello, A. Caragliu, *Technological interdependence and regional growth in Europe: proximity and synergy in knowledge spillovers*, "Papers in Regional Science", Vol. 91, 2012, p. 697–722.

²³ I. De Noni, A. Ganzaroli, L. Orsi, *The impact of intra- and inter-regional knowledge collaboration and technological variety on the knowledge productivity of European regions*, "Technological Forecasting and Social Change", Vol. 117, 2017, p. 108–118.

with highly innovative regions, positively affects the innovation performance of lagging-behind regions²⁴.

3. RESEARCH DESIGN

In the economic literature innovation performance of European regions is usually measured by the EPO patent applications. This indicator, however does not reveal measurable financial effects of innovation activity and advantages for the region. Thus, in our study we employ revenues from sales of innovations in firms as a variable that should capture the financial effects of innovation activity.

All prior presented arguments have led us to put forward the following research hypothesis:

H1: Regional innovation performance, measured by the revenues from sales of innovations is determined by mutually reinforced technological innovation, non-technological innovation, as well as human and network capital of a region.

The research was based on the data extracted from the Regional Innovation Scoreboards (RIS) of the European Union, that provides a comparative assessment of innovation performance at the regional level of the EU Member States and other European countries (Norway and Switzerland). In order to ensure a possibly most complete and balanced dataset we examined the data for the 190 European regions over 5 years: 2007, 2009, 2011, 2014, and 2016. Under the RIS methodology²⁵ the data on particular statistical indicators are normalised by using the min-max scaling technique (equation 1). The normalised value for a given region equals the difference between its actual value and the lowest value across all regions divided by the difference between the highest and lowest value across all regions, thus yielding a number between 0 and 1. Additionally, if the normalised data significantly deviate from normal distribution, they are further transformed using a power root transformation.

$$z_{it} = \frac{x_{it} - x_{t \min}}{x_{t \max} - x_{t \min}} \quad (1)$$

where: z_{it} – normalised value of variable x in region i in the year t ,
 x_{it} – actual value of variable x in region i in the year t ,
 $x_{t \min}$ – minimum value of variable x in all regions in the year t ,
 $x_{t \max}$ – maximum value of variable x in all regions in the year t .

Due to the fact that the analysed sample is likely to be characterized with individual heterogeneity we apply panel data regression modelling. In order to test the formulated hypothesis we choose a measure of relative ability to generate revenues from sales of innovations as a dependent variable. As explanatory variables we employ indicators representing each form of regional innovation capital, i.e. technological innovation capital – measured

²⁴ I. De Noni, L. Orsi, F. Belussi, *The role of collaborative networks in supporting the innovation performances of lagging-behind European regions*, “Research Policy”, Vol. 47, Issue 1, 2018, p. 1–13.

²⁵ H. Hollanders, N. Es-Sadki, M. Kanerva, *Regional Innovation Scoreboard 2016*. Methodology report, European Commission, Ref. Ares(2016)3414626 – 14/07/2016.

by public R&D expenditures, non-technological innovation capital – measured by non-R&D innovation expenditures in firms, network capital – measured by the share of enterprises collaborating on innovation activity, and human capital – measured by the share of population aged 25-64 with tertiary education attainment. Moreover, we introduce two control variables: *GDP per capita* (as a proxy of a region's overall wealth, which reflects the availability of financial resources to support regional development, including R&D investments) and the share of enterprises that introduced product or process innovations.

Given the above, the following fixed effects panel regression model was constructed (equation 2):

$$\begin{aligned} Sales_{of_innov_{it}} = & \beta_0 + \beta_1 \cdot Pub_R\&D_exp_{it} + \beta_2 \cdot Non_R\&D_innov_exp_{it} \\ & + \beta_3 \cdot Pop_{with_tertiary_edu_{it}} + \beta_4 \cdot Innov_SMEs_coll_{it} \quad (2) \\ & + \beta_5 \cdot SMEs_intro_innov_{it} + \beta_6 \cdot GDP_{pc} + \varepsilon_{it} \end{aligned}$$

where: $Sales_{of_innov_{it}}$ – sales of new-to-market and new-to-firm innovations in SMEs in region i in the year t ,

$\beta_0, \beta_1, \dots, \beta_6$ – regression parameters,

$Pub_R\&D_exp_{it}$ – public R&D expenditures (in the government sector and the higher education sector) in region i in the year t ,

$Non_R\&D_innov_exp_{it}$ – non-R&D innovation expenditures in the SME sector in region i in the year t ,

$Pop_tertiary_edu_{it}$ – share of population aged 25-64 with tertiary education attainment in region i in the year t ,

$Innov_SMEs_coll_{it}$ – share of SMEs collaborating on innovation activity in region i in the year t ,

$SMEs_intro_innov_{it}$ – share of SMEs that introduced product or process innovations in region i in the year t ,

$GDP_{pc_{it}}$ – gross domestic product per person in region i in the year t ,

$i = 1, 2, \dots, 190$ – region's numeric identifier in the examined sample,

$t = 2007, 2009, 2011, 2014, 2016$ – year of observation.

4. EMPIRICAL RESULTS

The results of the F-test for the equality of unique errors across the examined regions indicate the presence of individual heterogeneity which justifies the use of panel data regression methods. In order to determine the appropriate estimation technique (fixed vs. random effects) we employed the Hausman specification test²⁶. The results of Hausman test indicate that the model's unique errors are statistically significantly correlated with the selected regressors, which supports the use of fixed effects instead of random effects model.

Following the results of the modified Wald test for the presence of groupwise heteroscedasticity in the model we estimate robust (Huber/White) standard errors.

The results of the model estimation are presented in Table 1.

²⁶ W.H. Greene, *Econometric analysis*. 6th ed., Prentice Upper Saddle River, N.J. Hall, 2008.

Table 1. Results of the fixed effects regression model estimation

Variable	Coefficient estimate	Robust standard error	t-statistic	P-value	95% confidence interval	
					Lower bound	Upper bound
Pub_R&D_exp	0.241	0.066	3.65	0.000	0.111	0.371
Non-R&D_inn_exp	0.228	0.041	5.52	0.000	0.146	0.309
Pop_tertiary_edu	0.096	0.134	0.71	0.476	-0.168	0.360
Inn_SME_coll_	0.168	0.058	2.88	0.004	0.053	0.283
SMEs_intro_inn	0.292	0.056	5.25	0.000	0.182	0.401
GDP per capita	0.804	0.170	4,73	0.000	0.468	1.139
Intercept	-0.228	0.084	-2.71	0.007	-0.395	-0.062
F-statistic	39.77			0.000		
Rho (fraction of variance due to differences across regions)	0.758					
R ² :						
- within regions	0.2684					
- between regions	0.3001					
- overall	0.2277					
Number of observations	950					
Number of regions	190					

Source: own compilation

As expected, all identified descriptors were found to be positively correlated with the dependent variable. Except for the share of population aged 25-64 with tertiary education attainment, all estimated regression coefficients turned out to be statistically significant at the 5% level.

The strongest impact on the SMEs' relative ability to generate revenues from sales of innovative products and processes seems to be exerted by the intensity of public sector R&D expenditures, closely followed by non-R&D innovation expenditures. Our results also demonstrate a somewhat weaker, yet still statistically significant, positive influence of collaboration on innovative activities on the aforementioned SMEs' revenues.

Surprisingly, the regression coefficient for the share of population aged 25-64 with tertiary education attainment turned out to be insignificantly different from zero. This unexpected finding suggest that despite the fact that better educated population should stimulate and facilitate innovation processes, at the same time it might represent more demanding and harder-to-satisfy customers. Another possible explanation might be more intense competition that is likely to occur in the regions with better-educated population.

5. CONCLUSIONS

The results of the research seem to support the key hypothesis of the present study. In general, regions characterised with higher level of technological innovation, non-technological innovation and network capital tend to demonstrate higher effectiveness of innovative activities, as measured by the revenues from sales of innovative products. These results confirm an important role of public financial support for innovation activities. Additionally, bearing in mind demonstrated relatively high impact of non-R&D expenditures in the EU

firms and the fact that more than a half of EU enterprises introducing innovation to market does not conduct R&D activities, public financial support should also be directed to non-technological innovation in firms. A revealed positive impact of collaboration on effectiveness of innovation activities may also give the clues to emphasize the importance of creation favourable conditions for the interactions between innovation-active entities in the regions. In this field important role could be assigned to appropriate mechanisms and instruments of regional and innovation policies, which should facilitate the emergence of the networks of collaboration.

REFERENCES

1. Badiola A., Casares-Hontañón P., Coto-Millán P., Ángel Pesquera M., *Networks and Innovation: An Economic Model for European Regions (2002–2006)*, “Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology”, Vol. 2, Issue 5, 2012.
2. Basile R., Capello R., Caragliu A., *Technological interdependence and regional growth in Europe: proximity and synergy in knowledge spillovers*, “Papers in Regional Science”, Vol. 91, 2012.
3. Boschma R., *Proximity and Innovation: A Critical Assessment*, “Regional Studies”, Vol. 39, Issue. 1, 2005.
4. Capello R., Faggian A., *Collective Learning and Relational Capital in Local Innovation Processes*, “Regional Studies”, Vol. 39, Issue 1, 2005.
5. De Noni I., Ganzaroli A., Orsi L., *The impact of intra- and inter-regional knowledge collaboration and technological variety on the knowledge productivity of European regions*, “Technological Forecasting and Social Change”, Vol. 117, 2017.
6. De Noni I., Orsi L., Belussi F., *The role of collaborative networks in supporting the innovation performances of lagging-behind European regions*, “Research Policy”, Vol. 47, Issue 1, 2018.
7. Feldman M.P., Florida R., *The Geographic Sources of Innovation: Technological Infrastructure and Product Innovation in the United States*, “Annals of the Association of American Geographers”, Vol. 84, No 2, 1994.
8. Fritsch M., Franke G., *Innovation, regional knowledge spillovers and R&D cooperation*, “Research Policy”, Vol. 33, 2004.
9. Greene W.H., *Econometric analysis*. 6th ed., Prentice Upper Saddle River, N.J. Hall, 2008.
10. Hollanders H., Es-Sadki N., Kanerva M., *Regional Innovation Scoreboard 2016*. Methodology report, European Commission, Ref. Ares(2016)3414626 – 14/07/2016.
11. Huang C., Arundel A., Hollanders H., *How firms innovate: R&D, non-R&D, and technology adoption*, UNU-MERIT Working Papers No. 027 ISSN 1871-9872, 2010.
12. Kijek T., Matras-Bolibok A., Rycaj E., *Do Public R&D Expenditures Foster Business R&D Investments?* “International Journal of Synergy and Research”, Vol. 5, 2016.
13. Landry R., Amara N., Lamari M., *Does social capital determine innovation? To what extent?* “Technological Forecasting and Social Change”, Vol. 69, Issue 7, 2002.
14. Lee S.Y., Florida R., Gates G., *Innovation, Human Capital, and Creativity*, “International Review of Public Administration”, Vol. 14, Issue 3, 2010.
15. Mankiw N.G., Romer D., Weil D.N., *A Contribution to the Empirics of Economic Growth*, “The Quarterly Journal of Economics”, Vol. 107, No. 2, 1992.

16. Matras-Bolibok A., *Does firm's size impact innovative performance?*, "International Journal of Innovation and Learning", Vol. 4, No 15, 2014.
17. Nelson R.R., Phelps E.S., *Investment in humans, technological diffusion, and economic growth*, "The American Economic Review", Vol. 56, No. 1/2, 1966.
18. Romer P., *Endogenous Technological Change*, "Journal of Political Economy", Vol. 98, No. 5, 1990.
19. Savrula M., Incekara A., *The Effect of R&D Intensity on Innovation Performance: A Country Level Evaluation Procedia - Social and Behavioral Sciences 210*, 2015.
20. Sun X., Li H., Ghosal V., *Firm-Level Human Capital and Innovation: Evidence from China*, CESifo Working Paper Series No. 6370, 2017.

CZYNNIKI DETERMINUJĄCE EFEKTYWNOŚĆ DZIAŁALNOŚCI INNOWACYJNEJ W EUROPEJSKICH REGIONACH

Identyfikacja czynników kształtujących efektywność działalności innowacyjnej jest istotna dla wyznaczenia kierunków wsparcia rozwoju regionalnego. Celem artykułu jest określenie determinant efektywności działalności innowacyjnej w europejskich regionach. Do analizy wytyczonego problemu badawczego wykorzystano model regresji panelowej z efektami stałymi, bazując na danych panelowych dla 190 europejskich regionów dla 5 wybranych lat z okresu 2007–2016. Analizie poddano cztery grupy czynników determinujących efektywność działalności innowacyjnej: technologiczny kapitał innowacyjny, nietechnologiczny kapitał innowacyjny, kapitał ludzki oraz kapitał sieci w regionach. Jako miarę efektywności działalności innowacyjnej przyjęto zmienną określającą relatywną zdolność do osiągnięcia przez przedsiębiorstwa przychodów ze sprzedaży innowacji produktowych lub procesowych. Przeprowadzone analizy wykazały, że wszystkie badane grupy kapitału innowacyjnego regionu wykazały pozytywny i statystycznie istotny wpływ na efektywność działalności innowacyjnej, poza kapitałem ludzkim, którego wpływ okazał się być niejednoznaczny. Najsilniejszy wpływ na relatywną zdolność do generowania przychodów z innowacji przez przedsiębiorstwa wywierał technologiczny kapitał innowacyjny (mierzony wskaźnikiem intensywności publicznych nakładów na B+R), zaś niemal równie silny wpływ odnotował nietechnologiczny kapitał innowacyjny (mierzony nakładami na działalność innowacyjną z wyłączeniem nakładów na B+R w przedsiębiorstwach). Badania wykazały również pozytywne i statystycznie istotne, chociaż trochę słabsze oddziaływanie współpracy w zakresie działalności innowacyjnej (określającej kapitał sieci) na wskazane przychody. Nieoczekiwanie, kapitał ludzki (mierzony jako udział osób w wieku 25–64 lat z wykształceniem wyższym w całej populacji) okazał się być determinantą pozytywną, ale nieistotną statystycznie.

Słowa kluczowe: nakłady na B+R, kapitał technologiczny, nakłady na innowacje poza B+R, kapitał ludzki, kapitał sieci, efektywność.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.27

Przesłano do redakcji: luty 2018 r.
Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Andrzej PACANA¹
Dominika SIWIEC²

ANALIZA CZYNNIKÓW MAJĄCYCH WPŁYW NA WYBÓR LEKÓW

Umiejętne stosowanie instrumentów zarządzania jakością jest bardzo ważne w przypadku przeprowadzania różnego typu analiz. Instrumenty te, do których zalicza się między innymi narzędzia, metody zarządzania jakością wykorzystywane mogą być nie tylko podczas analizy problemów z branży produkcyjnej, ale również z branży usługowej. Ich główna zaleta to prostota. Nie trzeba mieć specjalistycznego przygotowania, aby je stosować. Umiejętne ich zastosowanie zwiększa prawdopodobieństwo osiągnięcia celu. Celem tym jest często satysfakcja klienta. Tak więc instrumenty zarządzania jakością stają się nieskomplikowanym sposobem rozwoju organizacji. Dotyczy to również branży farmaceutycznej. W przypadku produktów farmaceutycznych, od których zależy zdrowie i życie człowieka, warto zwrócić uwagę na satysfakcję klientów. Konsument pragnie za niską cenę, kupić lek skuteczny i dobrej jakości. Specyfika odróżniająca tę sytuację od innych branż jest taka, że podczas zakupu leków wydawanych na receptę wybór konsumenta jest znacznie ograniczony, ponieważ zależy on od lekarza. Tym bardziej celowe wydaje się badanie czynników wpływających na zakup leków. Prezentowany artykuł zawiera wyniki takich badań. Są to wnioski z badań ankietowych dotyczących wpływu czynników zewnętrznych na wybór leków farmaceutycznych przez potencjalnego konsumenta. Badania ankietowe przeprowadzono wśród 280 pacjentów rzeszowskiego szpitala. Podczas analiz posłużono się diagramem Ishikawy oraz mapą myśli. Uzyskane wyniki wskazują, jak duży wpływ na zakup leku ma jego cena oraz jak ważna jest znajomość instrumentów zarządzania jakością oraz umiejętne ich stosowanie w rozwiązywaniu różnorodnych problemów.

Słowa kluczowe: instrumenty zarządzania jakością, apteka, mapa myśli, diagram Ishikawy.

1. WPROWADZENIE

Pozycja i działalność firm występujących na rynku jest w dużej mierze uzależniona od konsumentów, którzy ten rynek napędzają. Przedsiębiorstwom zależy na pozyskaniu klientów, a także na zatrzymaniu ich przy sobie. Prowadzone są badania opinii publicznej na temat produktów, ocenia się statystyki sprzedaży i dopasowuje się produkcję określonego

¹ Dr hab. inż. Andrzej Pacana, prof. PRz, Wydział Budowy Maszyn i Lotnictwa, Katedra Technologii Maszyn i Inżynierii Produkcji, Politechnika Rzeszowska, al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, autor korespondencyjny, e-mail: app@prz.edu.pl

Andrzej Pacana, DSc, PhD, Eng., Associate Professor, Faculty of Mechanical Engineering and Aeronautics, Department of Manufacturing Processes and Production Engineering, al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, corresponding author, e-mail: app@prz.edu.pl

² Mgr inż. Dominika Siwec, e-mail: dominikasiwec@o2.pl

Dominika Siwec, MSc, Eng., e-mail: dominikasiwec@o2.pl

produktu do wymagań konsumenta. Dobrze prosperujące firmy, tzw. liderzy rynku, posiadający renomę i produkty cieszące się pozytywną opinią konsumenta, stają się przykładem dla gorzej funkcjonujących przedsiębiorstw, które niekiedy uzależnione są od liderów.

Konsument dokonując zakupu ma prawo wyboru, gdyż na rynku znajdują się produkty, które są ogólnie dostępne i zróżnicowane cenowo. Jednak podczas zakupu oddziałują na klienta czynniki zewnętrzne, które w dużej mierze przyczyniają się do ostatecznie podjętej decyzji.

Artykuł zawiera prezentację czynników wewnętrznych, które wpływają na konsumenta podczas wyboru leków farmaceutycznych. Zasadniczą różnicą leków w porównaniu do innych produktów, które można zakupić na rynku jest taka, że głównym elementem powodującym chęć zakupu jest poprawa życia i zdrowia człowieka.

2. WPŁYW CZYNNIKÓW ZEWNĘTRZNYCH NA ZAKUP PRODUKTU PRZEZ KONSUMENTA

Ważny element w pracy marketingu przedsiębiorstwa stanowi konsument. Konsument traktowany jest jako osoba nabywająca dobra i usługi, która wybiera dany produkt, kierując się przy tym swoimi priorytetami, dochodami czy upodobaniami³. Decyzje konsumenta dotyczące zakupu produktu uzależnione są od czynników zewnętrznych i wewnętrznych. Oprócz decyzji zakupu należy uwzględnić okoliczności ekonomiczne, psychologiczne i społeczne osoby kupującej⁴.

W sytuacji gdzie istnieje ciągła konkurencja i walka o klienta, coraz istotniejsze znaczenie ma problematyka związana z zachowaniem konsumentów. Czynniki determinujące podejmowane przez konsumenta decyzje dotyczące zakupu, ciągle są poddawana analizie i stanowią bazę podczas podejmowania decyzji strategicznych. Im lepszy poziom zadowolenia klienta, to tym samym wyższy wskaźnik lojalności, która określana jest poprzez częstotliwość zakupów oraz rekomendacje⁵. Uznaje się, że znaczą uwagę konsumenta zwracają produkty promocyjne i posiadające dobrą reklamę marketingową⁶. Zazwyczaj uznaje się dwa główne motywacje zachowań konsumenta:

- utylitarną, która ma związek z funkcjonalnością produktu,
- hedonistyczną, która ma związek z niematerialnymi elementami produktu⁷.

Czynnikami zewnętrznymi, które mogą zmotywować konsumenta do zakupu danej rzeczy są np.: rodzina, znajomi, lekarz, farmaceuta, osoby ze świata show-biznesu i inni. Są to czynniki pozaekonomiczne. Także istnieją różnorakie instrumenty mające na celu oddziaływanie na konsumenta:

³ I. Żuchowski, A. Berlik, *Wybrane zagadnienia teorii zachowania konsumenta*, Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego, nr 21, Muzeum Historii Polski, Ostrołęka 2017, s. 207–231.

⁴ J. Chudzian, *Wpływ promocji na kształtowanie zachowań rynkowych konsumentów produktów mleczarskich*, Autoreferat rozprawy doktorskiej, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Wydział Nauk Ekonomicznych, Warszawa 2011, s. 2–25.

⁵ K. Liczmańska, *Kluczowe czynniki determinujące zachowania konsumenta na przykładzie mieszkańców województwa Kujawsko-Pomorskiego*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu, nr 41, t.2, Szczecin 2015, s. 107–118.

⁶ J. Chudzian, *Wpływ promocji na kształtowanie...*, s. 2–25.

⁷ K. Liczmańska, *Kluczowe czynniki determinujące...*, s. 107–118.

- instrumenty mające związek z produktem, np. opakowanie, marka, znak handlowy,
- instrumenty charakteryzujące cenę, np. rabaty, skala cenowa,
- instrumenty promocyjne, np. reklama, public relations⁸.

Czynniki wpływające na zakup zmieniają się w czasie.

3. ANALIZA WYNIKÓW BADAŃ DECYZJI DOTYCZĄCYCH WYBORU LEKÓW

W przypadku zakupu produktów farmaceutycznych, od których zależy zdrowie i życie człowieka, wydawać by się mogło, że cena nie gra roli. Jednak w rzeczywistości okazuje się, że cena nadal jest pierwszorzędnym czynnikiem, który w dużej mierze decyduje o zakupie produktu⁹. Konsument pragnie kupić lek skuteczny i charakteryzujący się dobrą jakością. Podczas zakupu leków wydawanych na receptę wybór konsumenta jest znacznie ograniczony, ponieważ zależy on od lekarza. Niekiedy wybór leku sprowadza się również do podjęcia decyzji zakupu leku generycznego¹⁰. Konsument oprócz ceny i ilości produktów przywiązują coraz większą wagę do jakości, marki i producenta. Istotne znaczenie mające wpływ na podjęcie decyzji o zakupie produktu ma ich obecna sytuacja życiowa, a także osoby, którymi poddani są konsumenci podczas zakupu¹¹. Dzięki przeprowadzeniu badań wśród pacjentów Szpitala Miejskiego im. Jana Pawła II w Rzeszowie i dokonaniu analizy czynników zewnętrznych wpływających na konsumenta podczas zakupu leków farmaceutycznych udowodniono, że cena nadal jest bardzo istotna, a klient polega na doradztwie farmaceuty.

4. ANALIZA WYNIKÓW BADAŃ ANKIETOWYCH

We wrześniu 2017 r., marcu 2018 r. i kwietniu 2018 r. wśród 280 pacjentów rzeszowskiego szpitala przeprowadzono ankietę składającą się z 10 pytań jednokrotnego wyboru. Ankietę przeprowadzono w celu określenia jakie czynniki zewnętrzne mają wpływ na wybór leków farmaceutycznych przez potencjalnego konsumenta.

Kryteria charakteryzujące ankietę:

- Badaniom poddano 280 pacjentów:
 - ✓ 195 kobiet,
 - ✓ 90 mężczyzn.
- Przedział wiekowy i liczba osób mu odpowiadających:
 - ✓ 15–20 lat – 18 osób,

⁸ *Ibidem*, s. 107–118.

⁹ K. Hys, *Wpływ przekazu handlowego na sprzedaż produktów leczniczych i suplementów diety w Polsce*, „Zarządzanie. Teoria i Praktyka”, nr 22(4), Warszawa 2017, s. 27–33.

¹⁰ D. Grzywińska, *Determinanty procesu podejmowania decyzji na rynku generycznych leków receptowych w Polsce*. Rozprawa doktorska, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Wydział Gospodarki Międzynarodowej, Poznań 2013, s. 12–72.

¹¹ S. Urban, M. Michałowska, *Czynniki wpływające na zachowania konsumentów w zakresie wyboru targowisk jako miejsca zakupu produktów konsumpcyjnych na przykładzie województwa lubuskiego*. Roczniki Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich, t. 100, z. 2, Zielona Góra 2013, s. 108–118.

- ✓ 21–30 lat – 56 osoby,
- ✓ 31–50 lat – 124 osób,
- ✓ powyżej 51. roku życia – 82 osób.

Lista pytań, które zadano ankietowanym:

1. Co ma dla Pana/i największe znaczenie podczas zakupu leku?
2. W jakim stopniu dla Pana/i cena ma znaczenie podczas zakupu leku?
3. W jakim przypadku kupuje Pan/i substytuty (zamienniki) leków?
4. Czy podczas zakupu leków kieruje się Pan/i opinią farmaceuty?
5. Czy zdarzyło się Panu/i zakupić lek tylko dlatego, że był polecany w sposób marketingowy?
6. Jakie znaczenie dla Pana/i ma opakowanie leku?
7. W jakim stopniu podczas wyboru leku bądź suplementu diety sugeruje się Pan/i opinią osób ze świata show-biznesu?
8. Czy zdarzyło się Panu/i zrezygnować z zakupu leku tylko ze względu na jego wysoką cenę?
9. Czy przed dokonaniem zakupu leku porównuje go Pan/i z innymi lekami o takim samym zastosowaniu?
10. Podczas wyboru jednego leku spośród innych o takim samym zastosowaniu swój wybór kieruje Pan/i na lek, który...

Odpowiedzi ankietowanych zestawiono w tabeli w sposób zbiorczy (tabela 1). Kolejno przeanalizowano uzyskane wyniki.

Tabela 1. Tabela zbiorcza pytań, rodzaju i liczby udzielanych odpowiedzi

Nr pytania	Rodzaj pytania i odpowiedzi	Liczba udzielanych odpowiedzi		
		IX 2017	III 2018	IV 2018
1	Co ma dla Pana/i największe znaczenie podczas zakupu leku?			
	Cena	20	12	17
	Skuteczność	66	53	61
	Pozytywna opinia lekarza, rodziny, znajomych	14	15	22
2	W jakim stopniu dla Pana/i cena ma znaczenie podczas zakupu leku?			
	1 (nieistotna)	3	14	18
	2	13	15	25
	3	37	19	20
	4	27	15	23
	5 (bardzo ważna)	20	17	14
3	W jakim przypadku kupuje Pan/i substytuty (zamienniki) leków?			
	Zawsze, gdy farmaceuta poinformuje mnie o takiej możliwości	29	25	11
	Gdy cena oryginalnego leku jest bardzo wysoka	52	17	61
	Nigdy, ponieważ uważam, że zamienniki leków są mniej skuteczne od oryginalnych	19	38	28
4	Czy podczas zakupu leków kieruje się Pan/i opinią farmaceuty?			
	tak	88	65	72
	nie	12	15	28

Tabela 1 (cd.). Tabela zbiorcza pytań, rodzaju i liczby udzielanych odpowiedzi

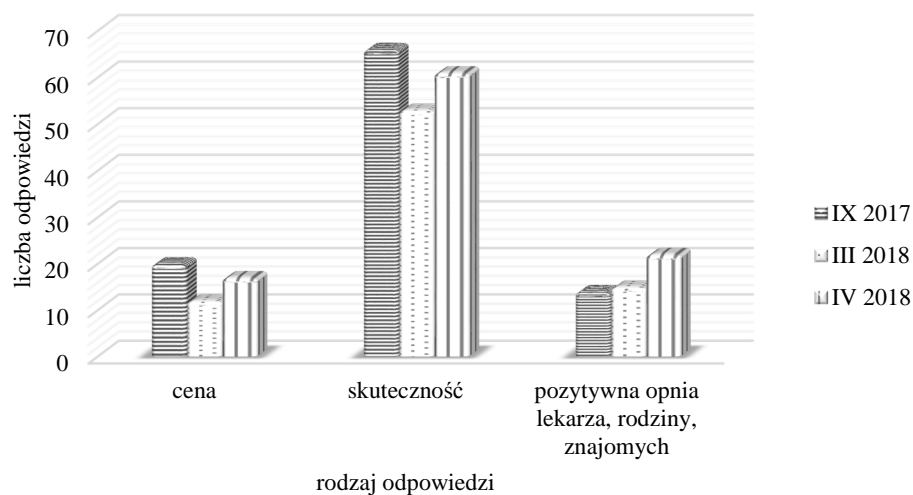
Nr pytania	Rodzaj pytania i odpowiedzi	Liczba udzielanych odpowiedzi		
5	Czy zdarzyło się Panu/i zakupić lek tylko dlatego, że był polecany w sposób marketingowy?			
	tak	42	30	37
	nie	58	50	63
6	Jakie znaczenie dla Pana/i ma opakowanie leku?			
	Bez znaczenia	68	66	77
	Ważne	23	10	9
	Bardzo ważne	9	4	14
7	W jakim stopniu podczas wyboru leku bądź suplementu diety sugeruje się Pan/i opinią osób ze świata show-biznesu?			
	1 (bez znaczenia)	48	36	43
	2	7	21	16
	3	16	13	5
	4	21	4	27
	5 (bardzo ważna)	8	6	9
8	Czy zdarzyło się Panu/i zrezygnować z zakupu leku tylko ze względu na jego wysoką cenę?			
	tak	65	39	69
	nie	35	41	31
9	Czy przed dokonaniem zakupu leku porównuje go Pan/i z innymi lekami o takim samym zastosowaniu?			
	tak	65	39	57
	nie	35	41	43
10	Podczas wyboru jednego leku spośród innych o takim samym zastosowaniu swój wybór kieruje Pan/i na lek, który:			
	Ma najniższą cenę	7	9	21
	Jest polecany przez farmaceutę	25	12	19
	Ma największą wydajność (sztuki, ml)	16	11	7
	Był już stosowany i znana jest jego skuteczność	52	48	53

Źródło: opracowanie własne.

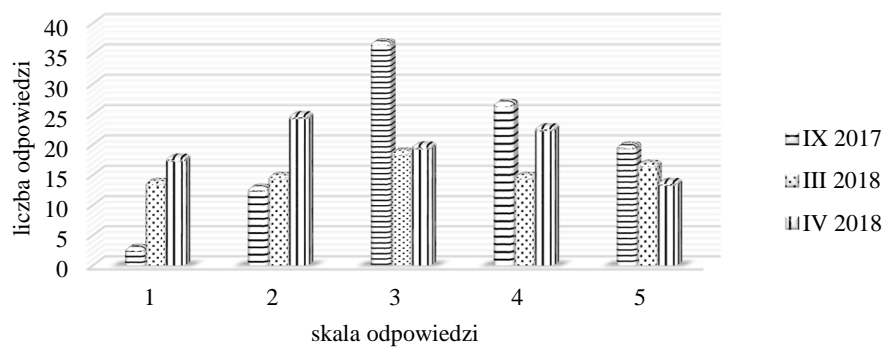
W przypadku pytania pierwszego, dotyczącego kryterium, jakim kierują się ankietowani podczas zakupu leku, największe znaczenie odgrywa skuteczność, w mniejszym stopniu cena i kolejno pozytywna opinia lekarza, rodziny czy znajomych (rys. 1).

Zauważono, że dla grupy respondentów z 2017 roku cena miała duże znaczenie podczas zakupu leków. W przypadku pozostałych respondentów odpowiedzi były różne (rys. 2).

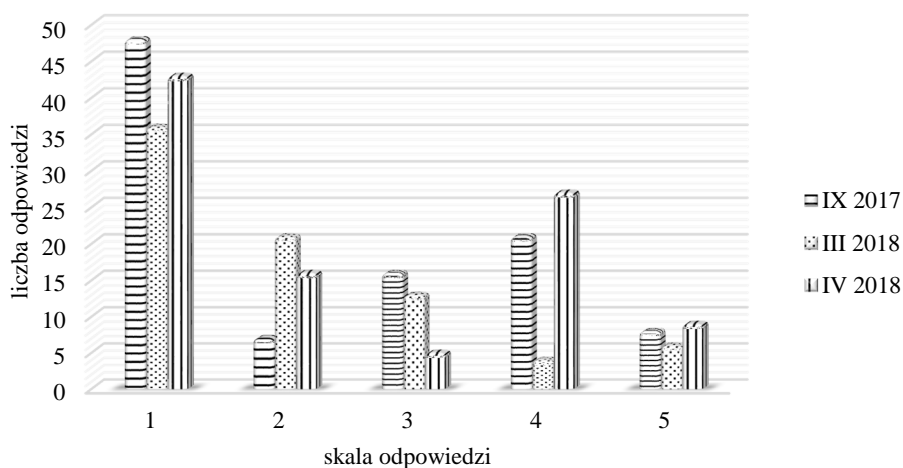
Pacjenci w odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu podczas zakupu leku bądź suplementu diety sugerują się opinią osób ze świata show-biznesu (rys. 3) odpowiedzieli, że jest to dla nich bez znaczenia. Jednakże praktycznie znaczna część ankietowanych przyznała, że opinia osób ze świata show-biznesu ma dla nich znaczenie i powoduje, iż chętniej kupują dany lek.

Rys. 1. Istotność ceny, skuteczności i opinii dla konsumenta podczas zakupu leku
Źródło: opracowanie własne.

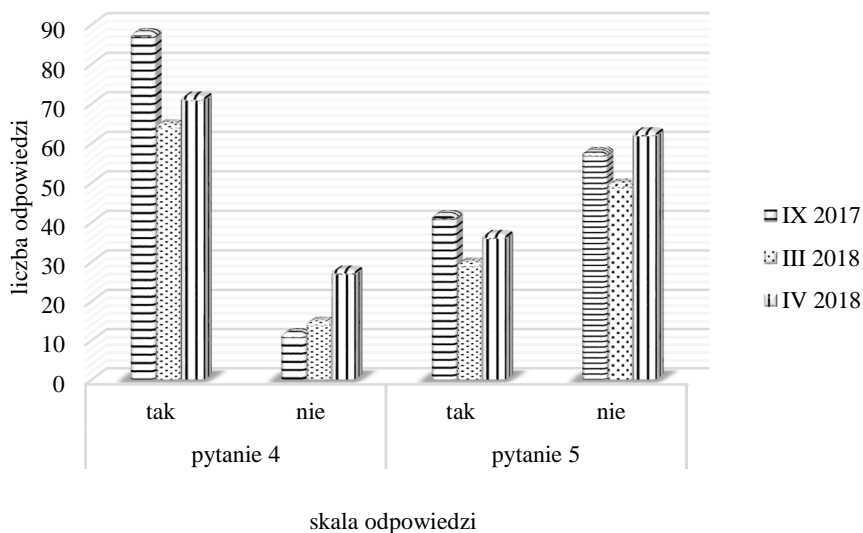
Rys. 2. Istotność ceny podczas zakupu leku
Źródło: opracowanie własne.

Rys. 3. Istotność opinii osób z show-biznesu podczas zakupu leku

Źródło: opracowanie własne.

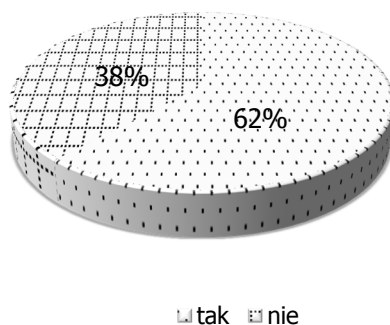
Dla konsumenta dokonującego zakupu leku bardzo pomocna jest opinia farmaceuty i to ona w znacznym stopniu powoduje, że pacjenci chętniej kupują dany lek. W przypadku oddziaływania marketingu na klienta, można stwierdzić, że istnieje niewielka przewaga odpowiedzi przeczących w stosunku do odpowiedzi twierdzących. Jednak zauważono, że duża liczba respondentów chętnie kupuje leki, które są polecane i reklamowane (rys. 4).

Rys. 4. Wpływ opinii farmaceuty i marketingu na konsumenta

Źródło: opracowanie własne.

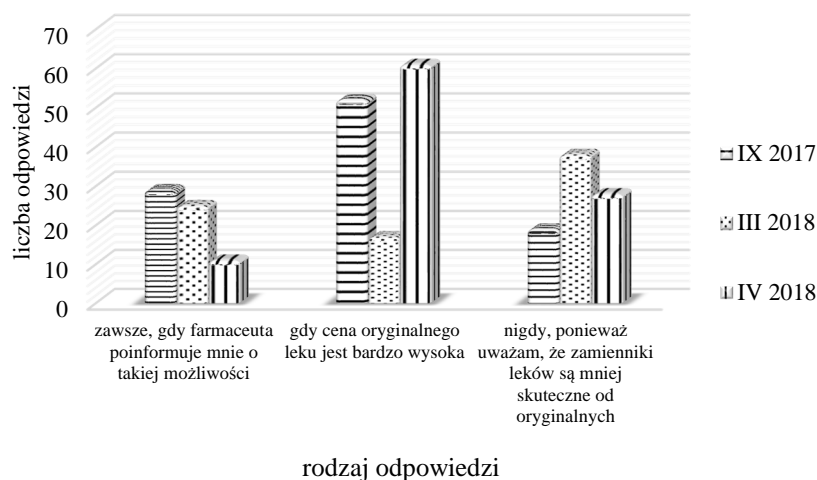
Przeważająca liczba ankietowanych przyznała, że zrezygnowała z zakupu leku tylko dlatego, że jego cena była wysoka (rys. 5).

Rys. 5. Znaczenie ceny leku podczas jego zakupu

Źródło: opracowanie własne.

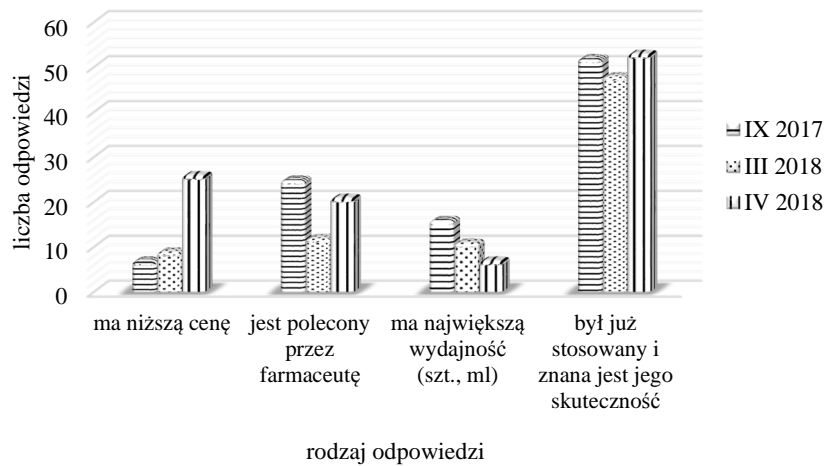
Przeważająca liczba ankietowanych (wrzesień 2017 r. i kwiecień 2018 r.) stwierdziła, że dokonuje zakupu substytutów leków gdy cena oryginalnego leku jest bardzo wysoka. Ankietowani pytani w marcu 2018 r. w znacznej większości stwierdzili, że nigdy nie kupują substytutów leków, ponieważ uważają, że są mniej skuteczne niż oryginalne (rys. 6).

Rys. 6. Wykres przedstawiający, jakie kryteria mają wpływ na konsumenta podczas zakupu substytutu leku

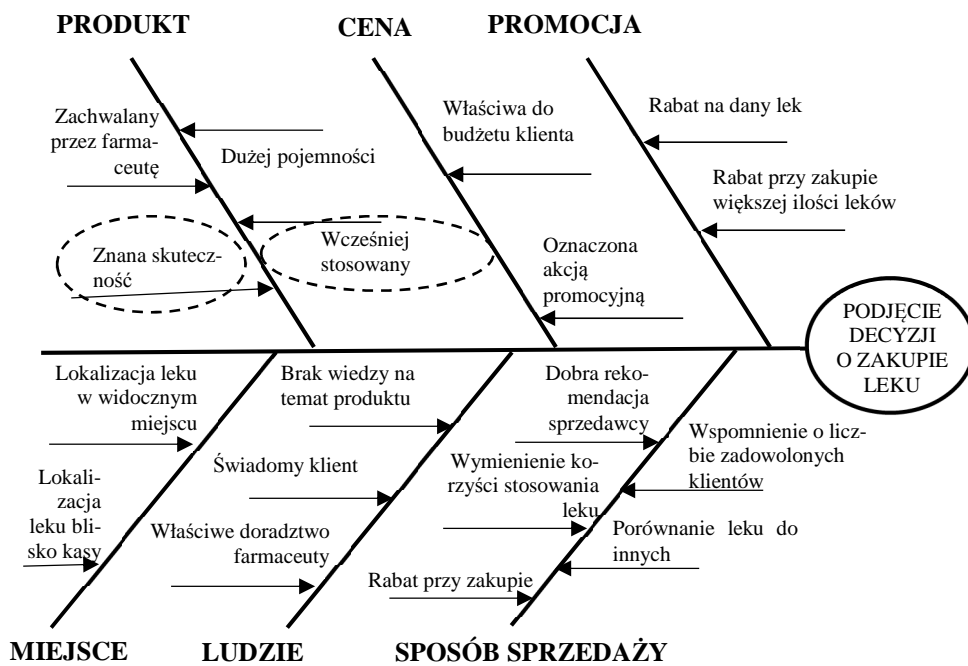
Źródło: opracowanie własne.

Ankietowani stwierdzili, że gdy stosowali lek i znają jego skuteczność, tym chętniej kupują go, jeśli mają wybrać spośród innych leków o takim samym zastosowaniu (rys. 7). Kolejną istotną jest opinia farmaceuty oraz cena i wydajność. Respondenci uznali, że opakowanie leku nie ma znaczenia podczas podejmowania decyzji o jego zakupie.

Rys. 7. Wykres przedstawiający, co wpływa na wybór leku spośród innych o takim samym zastosowaniu

Źródło: opracowanie własne.

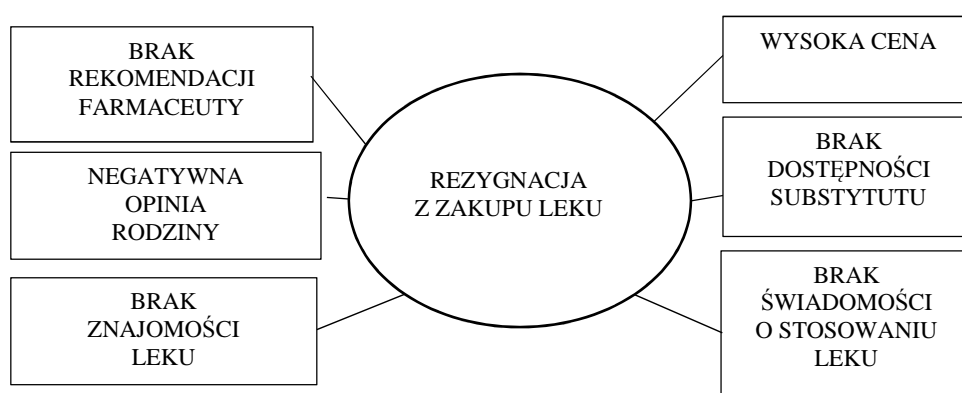

Rys. 8. Diagram Ishikawy przedstawiający czynniki mogące mieć wpływ na podjęcie decyzji o zakupie leku przez konsumenta

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki badań ankietowych wykazały, że duży wpływ na zakup leku przez potencjalnego konsumenta ma jego cena, jak i rekomendacja przez farmaceutę. W celu analizy czynników mających wpływ na podjęcie decyzji o zakupie leku opracowano diagram Ishikawy dla usług (rys. 8).

Ankietowani podczas zakupu leku w pierwszym przypadku oceniają jego skuteczność. Bardzo ważna dla konsumenta jest również znajomość leku, gdyż z badań wynika, że dokonując wyboru wśród paru leków o takim samym zastosowaniu, najchętniej sięgają po te, które były już stosowane i znana jest ich skuteczność. Skuteczność oraz znajomość leku niekiedy są mniej ważne, gdy w grę wchodzi inne wymienione przez ankietowanych czynniki, które przedstawiono za pomocą mapy myśli (rys. 9).

Rys. 9. Mapa myśli odnosząca się do przyczyn rezygnacji z zakupu leku

Źródło: opracowanie własne.

Niesatysfakcjonująca cena powoduje, że klient musi zrezygnować z zakupu skutecznego i zadowalającego go leku. Z analizy wynika, że więcej niż połowa ankietowanych musiała zrezygnować z zakupu leku tylko dlatego, że jego cena była za wysoka. Konsumentom przyznali, że z powodu nieodpowiedniej ceny leku musieli wybrać jego substytut. Klienci podczas zakupu leku biorą pod uwagę opinię lekarzy, rodziny i znajomych. Dodatkowo, przed dokonaniem zakupu respondenci starają się wybrać produkt świadomie, więc przyznają, że przed dokonaniem zakupu porównują leki o takim samym zastosowaniu. Bardzo duże znaczenie ma opinia i doradztwo farmaceuty. Wciąż istnieje pewna obawa konsumentów co do substytutów leków, niektórzy niechętnie je kupują, ponieważ twierdzą, że zamienniki leków są mniej skuteczne od oryginalnych, aczkolwiek znaczna większość osób chętnie po nie sięga, jeśli tylko zaistnieje taka propozycja ze strony farmaceuty. Z badań wynika, że w przypadku oddziaływania mediów społecznościowych na potencjalnego klienta, konsumenci sięgają po lek, który został polecony przez znane osoby ze świata show-biznesu jak i po te, które były polecane w sposób marketingowy. Niekiedy znaczenie podczas zakupu leku ma jego opakowanie.

5. WNIOSKI

Poprzez dokonanie badań ankietowych wśród pacjentów szpitala w Rzeszowie, możliwe było dokonanie analizy czynników zewnętrznych, które mogą mieć wpływ na wybór leków farmaceutycznych przez potencjalnego konsumenta. Wykorzystanie podczas analizy instrumentów zarządzania jakością udowodniło jak ważna jest ich znajomość oraz umiejętność ich stosowania podczas rozwiązywania problemów. Dzięki diagramowi Ishikawy możliwe było ukazanie przyczyn mających wpływ na problem podjęcia decyzji o zakupie leku. Połączenie wyników ankietowych ze wskazanymi przyczynami na diagramie rybiej ości, wykazało, że narzędzie to jest bardzo skuteczne i praktyczne. Zastosowanie mapy myśli w sposób obrazowy określiło czynniki, przez które klient może zrezygnować z zakupu leku. Dzięki mapie myśli zebrano w łatwy i przejrzysty sposób wyniki uzyskane z analizy odpowiedzi ankietowych. Badania ankietowe wykazały, jak istotny wpływ na zakup leku ma jego cena. Pomimo że konsumenci twierdzą, że sięgają po sprawdzone i o znajomej skuteczności leki, nadal cena ma przeważający wpływ na ostateczne podjęcie decyzji co do zakupu leku. Mała świadomość ludzi co do substytutów sprawia, że mimo ich dostępności, a co za tym idzie – niższej ceny leku, boją się dokonać zakupu zamiennika, gdyż są przekonani o jego mniejszej skuteczności. Uzyskane wyniki pokazują istotę stosowania instrumentów zarządzania jakością, które mogą być przydatne podczas rozwiązywania różnorodnych problemów produkcyjnych, jak i usługowych.

LITERATURA

1. Chudzian J., *Wpływ promocji na kształtowanie zachowań rynkowych konsumentów produktów mleczarskich*, autoreferat rozprawy doktorskiej, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Wydział Nauk Ekonomicznych, Warszawa 2011.
2. Grzywińska D., *Determinanty procesu podejmowania decyzji na rynku generycznych leków receptowych w Polsce*, rozprawa doktorska, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Wydział Gospodarki Międzynarodowej, Poznań 2013.
3. Hys K., *Wpływ przekazu handlowego na sprzedaż produktów leczniczych i suplementów diety w Polsce*, Zarządzanie. Teoria i Praktyka, Wydawca: WSM w Warszawie, nr 22(4)/2017.
4. Liczmańska K., *Kluczowe czynniki determinujące zachowania konsumenta na przykładzie mieszkańców województwa Kujawsko-Pomorskiego*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, „Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu”, nr 41, t. 2, Szczecin 2015.
5. Urban S., Michałowska M., *Czynniki wpływające na zachowania konsumentów w zakresie wyboru targowisk jako miejsca zakupu produktów konsumpcyjnych na przykładzie województwa lubuskiego*. Roczniki Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich, t. 100, z. 2, Zielona Góra 2013.
6. Żuchowski I., Berlik A., *Wybrane zagadnienia teorii zachowania konsumenta*, Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego, nr 21, Muzeum Historii Polski, Ostrołęka 2017.

AN ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING THE CHOICE OF MEDICINES

Skillful use of quality management instruments is very important in case of different types of analyzes. These instruments, which include, among others, tools, quality management methods can be used not only during the analysis of problems in the manufacturing industry, but also from the service industry. Their main advantage is simplicity. You do not need to have specialized preparation to apply and achieve goals. Quality management instruments become an uncomplicated way of organizational development. This also applies to the pharmaceutical industry. In the case of pharmaceutical products which health and life depends on, it is worth paying attention to customer satisfaction. The consumer wants to buy an effective and good quality medicine for a reasonable price. The specificity of the industry shows that when buying the prescription the choice of the consumer is limited because it depends on the doctor. All the more sensible seems to be the study of factors affecting the purchase of medicines. The presented article contains the results of such research. These are the conclusions of the questionnaire survey on the impact of external factors on the choice of pharmaceutical drugs by a potential consumer. The survey was conducted among 280 patients of the Hospital in Rzeszow. During the analyzes, the Ishikawa diagram and the mind map were used. The obtained results show how important is the price of a medicine during its the purchase, and how important is the knowledge of quality management instruments and their skillful use in solving various problems.

Keywords: quality management instruments, pharmacy, mind map, Ishikawa diagram.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.28

Przesłano do redakcji: kwiecień 2018 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Anita RICHERT-KAŻMIERSKA¹

STARZENIE SIĘ LUDNOŚCI – PERSPEKTYWA LOKALNA²

Postępujące starzenie się ludności determinuje zmiany społeczne i ekonomiczne. W literaturze przedmiotu ich charakter, przebieg i skutki najczęściej poddaje się analizie i ocenie w skali makro. Tymczasem zmiany demograficzne mają swoje istotne konsekwencje również w perspektywie lokalnych jednostek terytorialnych i stanowią wyzwanie dla działań władz lokalnych. Celem artykułu jest wskazanie szans i zagrożeń powodowanych postępującym starzeniem się ludności w perspektywie lokalnych jednostek terytorialnych. Ponadto, bazując na dokumentach strategicznych wybranych gmin w Polsce, autorka podjęła próbę odpowiedzi na pytanie czy, a jeżeli tak to na ile władze lokalne są na takie konsekwencje przygotowane. Artykuł przygotowano z wykorzystaniem następujących metod badawczych: analizy danych zastanych (*desk research*) oraz analizy treści zapisów strategii rozwoju wybranych polskich gmin.

Na podstawie wyników analizy treści strategii szesnastu pomorskich gmin stwierdzono, że władze lokalne dostrzegają zagrożenia związane ze starzeniem się ludności (głównie w sferze rynku pracy, opieki zdrowotnej i usług opiekuńczych), ale nie są na nie przygotowane. Większość podejmowanych działań to doraźne inicjatywy polegające na aktywizacji społecznej i kulturalnej osób starszych. Brakuje strategicznych propozycji ukierunkowanych na „odmłodzenie” struktur wieku społeczności lokalnych, zmieniających lokalną gospodarkę przystosowując ją do zmniejszonego dostępu do zasobów pracy i zwiększonego popytu ze strony osób starszych, reorganizacji przestrzeni publicznej i inwestycji w tej przestrzeni – odpowiadających bieżącym i przyszłym wyzwaniom demograficznym.

Słowa kluczowe: starzenie się ludności, polityka wobec starzenia się, lokalne jednostki terytorialne.

¹ Dr inż. Anita Richert-Każmierska, Politechnika Gdańska, Wydział Zarządzania i Ekonomii, 80-233 Gdańsk, ul. G. Narutowicza 11/12; e-mail: Anita.Richert@zie.pg.gda.pl

Anita Richert-Każmierska, PhD, Eng., University of Gdańsk, Faculty of Management and Economics, 80-233 Gdańsk, ul. G. Narutowicza 11/12; e-mail: Anita.Richert@zie.pg.gda.pl

² W artykule perspektywa lokalna oznacza najmniejszą lokalną jednostkę terytorialną w Polsce, tj. gminę.

1. WSTĘP³

Starzenie się ludności, polegające na rosnącej liczbie i udziale osób starszych⁴ w populacji ogółem – kosztem liczby i udziału osób młodych⁵ – jest zjawiskiem globalnym. Wiele ośrodków naukowych diagnozuje i ocenia wpływ zmian demograficznych na sytuację gospodarczą i społeczną w perspektywie globalnej⁶, makroregionalnej⁷ lub w perspektywie krajowej⁸. Na forum międzynarodowym i w poszczególnych państwach, również w Polsce, toczy się debata publiczna na temat tego, jak wyhamować tempo starzenia się ludności i jak ograniczyć jego negatywne konsekwencje.

Wśród głównych zagrożeń związanych ze starzeniem się ludności wymienia się m.in. malejącą wielkość podaży pracy. Determinuje ją szybko wzrastająca liczba i udział osób w wieku poprodukcyjnym, zmiany w strukturze wieku osób w wieku produkcyjnym (rosnie udział osób w wieku produkcyjnym niemobilnym), czy wreszcie malejąca z wiekiem aktywność zawodowa i przedwczesne, tj. przed osiągnięciem formalnego wieku emerytalnego, wchodzenie w trwałą bierność zawodową⁹. Ekonomiści zwracają także uwagę na powodowane starzeniem się ludności rosnące obciążenia finansów publicznych, m.in. z tytułu wypłat świadczeń emerytalnych¹⁰ i wzrastających kosztów sektora opieki medycznej oraz usług opiekuńczych¹¹. Choć nie ma w literaturze przedmiotu w tym zakresie jednomyślności, większość autorów uważa, że gospodarki w których ludność osiąga demograficzną

³ Treści wyrażone w artykule są opiniami autorki i nie przedstawiają stanowiska organów Narodowego Banku Polskiego.

Projekt pt. *Forum Dyskusyjne – Pomiar i ocena zjawisk ekonomicznych i społecznych (MA-SEP2017)* realizowany jest z Narodowym Bankiem Polskim w ramach edukacji ekonomicznej.

⁴ Na potrzeby niniejszego opracowania – choć różnie pojęcie definiowane jest w literaturze przedmiotu – przyjęto, że osoby starsze to osoby w wieku 65 lat i więcej.

⁵ W artykule osoby młode to osoby w wieku 14 lat i mniej.

⁶ P. Szukalski, *Starzenie się ludności – wyzwanie XXI wieku*, Łódź 2011; World Health Organization Genewa, *World Report on Ageing and Health*, 2015.

⁷ Z. Długosz, S. Kurek, A. Kwiatek-Sołtys, *Stan i perspektywy starzenia się ludności w Polsce i Europie* [w:] *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*, red. M. Soja, A. Zborowski, Kraków 2011; Directorate-General for Research and Innovation Socioeconomic sciences and humanities, *Population ageing in Europe: facts, implications and policies*, Bruksela 2014.

⁸ Kancelaria Senatu Biuro Analiz i Dokumentacji, *Starzenie się społeczeństwa polskiego i jego skutki*, Opracowania tematyczne OT-1, Warszawa 2011; P. Błędowski, B. Szatur-Jaworska, Z. Szweda-Lewandowska, P. Kubicki, *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*, Warszawa 2012.

⁹ A. Richert-Kaźmierska, *Zmiany w wielkości i strukturze wieku potencjalnych zasobów pracy w kontekście demograficznego starzenia się populacji – perspektywa regionalna*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” nr 465/2017.

¹⁰ Kancelaria Senatu Biuro Analiz i Dokumentacji, *Starzenie się społeczeństwa polskiego...; A. Pleśniak, Konsekwencje przemian demograficznych w świetle adekwatności i stabilności systemów emerytalnych*, „Studia Ekonomiczne Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” nr 167/2014, s. 43–53.

¹¹ S.A. Nyce, S.J. Schieber, *Ekonomiczne konsekwencje starzenia się społeczeństw*, PWN, Warszawa 2011.

starość¹², stają się gospodarkami przeżywającymi permanentny regres¹³. Jak pisze Ł. Jurek¹⁴ w populacjach demograficznie starych wygasa potrzeba ekspansji, zaczyna dominować potrzeba stabilizacji i utrzymania dotychczasowego poziomu życia, zanika zdolność i gotowość do rozwoju.

Choć starzenie się ludności jest zjawiskiem globalnym, uobecnia się w lokalnych jednostkach terytorialnych. Analiza literatury wskazuje, że zdecydowanie rzadziej skala lokalna – niż globalna lub krajowa – jest perspektywą diagnozy i oceny przebiegu starzenia się ludności oraz specyfiki powodowanych przez ten proces skutków.

Wobec zidentyfikowanej luki poznawczej, celem artykułu jest wskazanie szans i zagrożeń determinowanych starzeniem się ludności w perspektywie lokalnych jednostek terytorialnych. Ponadto, bazując na dokumentach strategicznych wybranych gmin w Polsce, autorka podjęła próbę odpowiedzi na pytanie czy, a jeżeli tak to na ile, lokalne władze są na takie konsekwencje przygotowane.

2. STARZENIE SIĘ LUDNOŚCI: ZJAWISKO GLOBALNE KONSEKWENCJE LOKALNE

Perspektywa lokalna umożliwia precyzyjną, bo najbliższą zainteresowanych, identyfikację potrzeb pojawiających się w społeczeństwie oraz dobór najbardziej odpowiednich mechanizmów ich zaspokajania¹⁵. Ponadto – w warunkach decentralizacji władzy publicznej – od władz lokalnych jednostek terytorialnych oczekuje się aktywnego udziału w procesach stymulowania i kontrolowania zachodzących zmian (w tym demograficznych), wpływających na poziom rozwoju gospodarczego i społecznego mieszkańców danej jednostki¹⁶. Działalność władz lokalnych koncentruje się przede wszystkim na zaspokajaniu wspólnych, zbiorowych potrzeb mieszkańców, związanych z zapewnieniem odpowiednich warunków do życia (m.in. mieszkanie, dostęp do mediów, infrastruktura transportowa, bezpieczeństwo publiczne, podstawowa opieka medyczna, edukacja), wypoczynku (m.in. rekreacja, kultura) oraz pracy (m.in. zachęty inwestycyjne dla przedsiębiorców, zapewnienie opieki nad dziećmi dla pracujących rodziców).

Starzenie się ludności, pomimo swojego globalnego charakteru, uobecnia się w lokalnych jednostkach terytorialnych i stawia przed ich władzami konkretne wyzwania. Według P. Błędowskiego¹⁷ lista zadań, które władze lokalnych jednostek terytorialnych powinny realizować w perspektywie rosnącego udziału osób starszych w społeczeństwie może być bardzo długa. Należą do nich m.in.:

¹² Populacją demograficznie starą według klasyfikacji Organizacji Narodów Zjednoczonych jest taka, w której udział osób w wieku 65 lat i więcej przekracza 14% (F. Culmas, *Population Decline and Ageing in Japan – the Social Consequences*, New York 2007, s. 5).

¹³ Komisja Europejska Dyrekcja Generalna ds. Zatrudnienia, Spraw Społecznych i Równości Szans, *Wobec zmian demograficznych: nowa solidarność między pokoleniami. Zielona Księga*, Bruksela 2005; S. Kluza, *Makroekonomiczne konsekwencje procesów demograficznych [w:] Procesy demograficzne a kapitał społeczny*, S. Kluza, K. Plotzke, Z. Sirojć, Warszawa 2007.

¹⁴ Ł. Jurek, *Ekonomia starzejącego się społeczeństwa*, Warszawa 2012, s. 58–71.

¹⁵ P. Błędowski, *Lokalna polityka społeczna wobec ludzi starych*, Warszawa 2002, s. 25.

¹⁶ J. Kot, E. Kraska, *Władze lokalne i regionalne jako animator tworzenia, funkcjonowania i rozwoju klastrów (na przykładzie województwa świętokrzyskiego)*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 418/2016, s. 158.

¹⁷ P. Błędowski, *Lokalna polityka społeczna wobec ludzi starych...*, s. 182.

- tworzenie warunków do powstawania i funkcjonowania sieci instytucji oferujących usługi opiekuńcze dedykowane osobom starszym – zarówno w trybie opieki domowej, jak również instytucjonalnej,
- udzielanie świadczeń pomocy społecznej (finansowych i niefinansowych) osobom starszym i ich opiekunom,
- promowanie profilaktyki zdrowotnej, zapewnienie dostępu do opieki geriatrycznej i świadczeń rehabilitacyjnych,
- aktywizacja społeczna osób starszych, poprzez rozwój i finansowanie oferty kulturalnej, edukacyjnej i rekreacyjnej – dostosowanych do oczekiwań osób starszych,
- gospodarowanie zasobami mieszkaniowymi, w tym dostosowywanie mieszkań do poziomu sprawności i samodzielności osób starszych,
- udzielanie wsparcia psychologicznego i prawnego dla osób starszych i ich opiekunów.

Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) jako obszary, wymagające aktywności władz lokalnych w odpowiedzi na postępujące starzenie się ludności wymienia: przestrzeń zewnętrzną i budynki, gospodarkę mieszkaniową, transport publiczny, partycypację społeczną, godność i integrację, aktywność obywatelską i zawodową, systemy komunikowania się oraz wsparcie społeczne i opiekę zdrowotną¹⁸ – por. tabela 1.

Tabela 1. Obszary aktywności władz lokalnych jednostek terytorialnych w związku z postępującym starzeniem się ludności

Obszar	Charakterystyka pożądaných działań
Przestrzeń zewnętrzna i budynki	Przygotowanie (projekt i wykonanie) przestrzeni publicznej i budynków użyteczności publicznej w taki sposób, aby osoby starsze mogły z nich swobodnie i bezpiecznie korzystać, np. doświetlenie ciągów pieszych, wydłużenie czasu świecenia światła zielonego na przejściach dla pieszych, wyposażenie budynków użyteczności publicznej w poręcze, windy, antypoślizgowe podłogi, miejsca do siedzenia itp.
Gospodarka mieszkaniowa	Przystosowanie mieszkań stanowiących własność komunalną do różnych poziomów sprawności i samodzielności najemców – osób starszych. Wdrożenie rozwiązań wspierających osoby starsze w ich własnych mieszkaniach, np. dofinansowywanie dostosowania mieszkań do potrzeb osób starszych, wdrażanie powszechnych samorządowych systemów teleopieki itp.
Transport publiczny	Inwestycje w system transportu publicznego zapewniającego zachowanie możliwie długo samodzielności i mobilności osób starszych, np. zakup pojazdów niskopodłogowych i przystosowanych do przewozu osób z niepełnosprawnościami, przystanki z miejscami do siedzenia, częstotliwość jazdy i gęstość sieci przystanków komunikacji publicznej dostosowane do potrzeb osób starszych, większe czcionki na rozkładach jazdy itp.
Partycypacja społeczna	Tworzenie warunków do uczestnictwa w życiu gminy poprzez realizację programów promujących włączanie się w życie społeczności lokalnej (oferta kulturalna, sportowa, edukacyjna itp.) oraz koordynacja i promocja działań dedykowanych osobom starszym podejmowanych przez lokalne organizacje społeczne.

¹⁸ World Health Organization, *Global age-friendly cities: a guide*, Geneva 2007.

Tabela 1 (cd.). Obszary aktywności władz lokalnych jednostek terytorialnych w związku z postępującym starzeniem się ludności

Obszar	Charakterystyka pożądaných działań
Godność i integracja	Przeciwdziałanie jakimkolwiek formom dyskryminacji osób starszych. Budowanie pozytywnego wizerunku tej grupy w społeczeństwie oraz inicjowanie działań sprzyjających integracji międzypokoleniowej.
Aktywność obywatelska i zawodowa	Tworzenie warunków formalno-prawnych, organizacyjnych i finansowych do rozwoju aktywności obywatelskiej osób starszych (np. wolontariatu) oraz wydłużania aktywności zawodowej (np. promocja pracodawców tworzących miejsca pracy dostosowane do potrzeb osób w starszym wieku).
Systemy komunikowania się	Wdrażanie łatwo dostępnego i przyjaznego osobom starszym systemu informacyjnego, zapobieganie e-wykluczeniu osób starszych.
Wsparcie społeczne i opieka zdrowotna	Działania na rzecz zapewnienia na terenie gminy kompleksowych usług zdrowotnych, rehabilitacyjnych oraz opiekuńczych. Tworzenie i wspieranie systemów opieki domowej, w tym opartej na pomocy sąsiedzkiej.

Źródło: World Health Organization, *Global age-friendly...*, s. 12–71.

Odpowiedź na wyzwania związane z postępującym starzeniem się ludności władze lokalnych jednostek terytorialnych najczęściej identyfikują jako zadania w ramach interwencyjnej polityki społecznej, skierowane do osób starszych. Wraz z rosnącą liczbą i udziałem w populacji osób starszych konieczna jest lokalna polityka społeczna, odpowiadająca na potrzeby tej grupy, skoncentrowana na dwóch priorytetach: umożliwieniu osobom starszym samodzielnego życia we własnym środowisku domowym – jak długo to możliwe, oraz zapewnieniu im ważnej i stabilnej pozycji w strukturze społeczności lokalnych¹⁹. Nie oznacza to jednak, że działania podejmowane przez władze lokalne – w reakcji na starzenie się ludności – powinny ograniczać się do działań dedykowanych osobom starszym (polityka wobec osób starszych).

Starzenie się ludności poza zmianami w strukturze wieku ludności danej jednostki terytorialnej powoduje zmiany w organizacji i funkcjonowaniu rodzin, na lokalnym rynku pracy, w wielkości i strukturze konsumpcji, w tym poziomie i specyfice popytu na usługi edukacyjne, opiekuńcze, finansowe, turystyczne, kulturalne itp. Wobec powyższego, w działaniach władz lokalnych potrzeba szerokiego podejścia, umożliwiającego poradzenie sobie z tak różnorodnymi jego konsekwencjami, tj. zaprojektowania i wdrożenia polityki wobec starzenia się społeczeństwa²⁰. Istotą takiej polityki jest racjonalizacja i zwiększanie efektywności wykorzystywania zasobów (ze szczególnym wskazaniem na zasoby ludzkie),

¹⁹ P. Błędowski, *Samodzielność osób starszych jako zadanie polityki społecznej*, „Gerontologia Polska” nr 6 (3–4)/1998, s. 49–54; B. Szatur-Jaworska, *Spoleczna kwestia ludzi starszych* [w:] *Spoleczne kwestie starosci*, red. H. Rysz-Kowalczyk, Warszawa 1991, s. 7–31.

²⁰ Starzenie się społeczeństwa nie jest synonimem starzenia się ludności. Starzenie się ludności stanowi zmianę ilościową, polegającą na wzroście liczby i udziału w danej populacji osób starszych. Starzenie się społeczeństwa oznacza z kolei zmiany jakościowe – będące konsekwencją starzenia się ludności, występujące z pewnym opóźnieniem w stosunku do zmian ilościowych – B. Szatur-Jaworska, *Założenia dotyczące ludzi starych w polskich badaniach społecznych – rozważania nie-teoretyczne* [w:] *O społecznym znaczeniu tożsamości, miejsca i czasu życia*, red. D. Rancew-Sikora, C. Obracht-Prondzyński, M. Kaczmarczyk, P. Czekanowski, Gdańsk 2013, s. 348.

odpowiednia przebudowa środowiska w wymiarze gospodarczym, technicznym i przestrzennym, a także reorientacja sfery socjalnej, do wymagań społeczeństwa o zmienionej strukturze demograficznej (społeczeństwa demograficznie starego).

3. LOKALNE JEDNOSTKI TERYTORIALNE WOBEC STARZENIA SIĘ LUDNOŚCI – PRZYKŁAD WYBRANYCH GMIN WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO

3.1. Metodyka badania

Artykuł przygotowano w oparciu o wyniki analizy danych zastanych (desk research) oraz analizy treści²¹ zapisów strategii rozwoju wybranych pomorskich gmin.

W analizie danych zastanych wykorzystano ogólnodostępne opracowania i raporty statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego, jak również dane z bazy Banku Danych Lokalnych (BDL).

Analizę treści strategii rozwoju przeprowadzono dla szesnastu gmin województwa pomorskiego, tj. jednej z każdego powiatu ziemskiego (por. tabela 2). Gminy objęte badaniem były losowane, odrębnie dla każdego powiatu. Warunkiem kwalifikującym było udostępnianie przez gminę na jej oficjalnych stronach internetowych (w Biuletynie Informacji Publicznej) treści aktualnie obowiązującej strategii rozwoju. Jeżeli wylosowana gmina nie spełniała tego kryterium, przeprowadzono kolejne losowanie dla danego powiatu, z pominięciem takiej gminy.

Tabela 2. Gminy wylosowane do badania

Powiat ziemski	Wylosowana gmina*	Nazwa analizowanego dokumentu strategicznego
Bytowski	Czarna Dąbrówka (2)	Strategia Rozwoju Gminy Czarna Dąbrówka 2015–2022
Chojnicki	Brusy (3)	Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Brusy do roku 2020
Człuchowski	Przechlewo (2)	Strategia Rozwoju Gminy Przechlewo na lata 2006–2020
Gdański	Cedry Wielkie (2)	Strategia Rozwoju Gminy Cedry Wielkie na lata 2016–2030

²¹ Analiza treści – jako technika badawcza – służy obiektywnemu, systematycznemu i ilościowemu opisowi jawnej zawartości komunikatów (za K. Szczepaniak, *Zastosowanie analizy treści w badaniach artykułów prasowych – refleksje metodologiczne*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Sociologica” 42/2012). W diagnozie i ocenie zjawisk społeczno-gospodarczych, na podstawie zapisów dokumentów strategicznych, stosowali ją także m.in.: R. Stanek, *Analiza gminnych strategii oświatowych*, Warszawa 2010; B. Fatyga, M. Dudkiewicz, R. Michalski, P. Tomanek, *Kultura pod chmurnym niebem. Dynamiczna diagnoza kultury województwa warmińsko-mazurskiego*, Olsztyn 2012 oraz B. Szatur-Jaworska, H. Kotarski, N. Jaworska, B. Leszczyńska, *Badanie systemu polityki społecznej wobec osób starszych zamieszkałych na terenie województwa pomorskiego wraz z raportem w ramach projektu „Doskonalenie kompetencji zawodowych pracowników pomocy społecznej w województwie pomorskim”* realizowanego przez Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego w Gdańsku, Gdańsk 2013.

Tabela 2 (cd.). Gminy wylosowane do badania

Powiat ziemski	Wylosowana gmina*	Nazwa analizowanego dokumentu strategicznego
Kartuski	Żukowo (3)	Strategia Rozwoju Gminy Żukowo do 2020 roku (z perspektywą do 2022 roku)
Kościerski	Liniewo (2)	Strategia Rozwoju Gminy Liniewo
Kwidzyński	Prabuty (3)	Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Prabuty na lata 2015–2030
Lęborski	Cewice (2)	Strategia Rozwoju Gminy Cewice na lata 2016–2020
Malborski	Nowy Staw (3)	Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Nowy Staw 2033
Nowodworski	Krynica Morska (1)	Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego Gminy Miasta Krynica Morska na lata 2015–2025
Pucki	Władysławowo (3)	Projekt Strategii Rozwoju Gminy Miasta Władysławowa do 2020 roku
Słupski	Ustka (1)	Strategia Rozwoju Miasta Ustka do roku 2020
Starogardzki	Zblewo (2)	Strategia Rozwoju Gminy Zblewo na lata 2014–2020
Sztumski	Dzierzgoń (3)	Strategia Rozwoju dla Miasta i Gminy Dzierzgoń na lata 2014– 024
Tczewski	Gniew (3)	Strategia Zrównoważonego Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Gniew na lata 2009–2020
Wejherowski	Luzino (2)	Strategia Rozwoju Gminy Luzino na lata 2016–2025

* (1) – gmina miejska, (2) – gmina wiejska, (3) – gmina miejsko-wiejska.

Źródło: opracowanie własne.

Aby ocenić istotność problematyki starzenia się ludności dla władz lokalnych, sprawdzono występowanie w strategiach rozwoju słów, których desygnatami są osoby starsze oraz starzenie się ludności, jak również zidentyfikowano miejsca ulokowania tych słów (w której części dokumentu zostały użyte). Diagnozę gotowości władz lokalnych do radzenia sobie z konsekwencjami starzenia się ludności przeprowadzono natomiast w oparciu o treść i kontekst celów oraz planowanych działań sformułowanych w strategiach.

3.2. Profil demograficzny badanych gmin – wybrane zagadnienia

Struktura wieku mieszkańców gmin województwa pomorskiego objętych badaniem należy do relatywnie korzystnych. W 2016 roku ich mieszkańcy w wieku poniżej 15 lat stanowili większy (17,64%) niż średnia dla Polski (15%) udział w populacji ogółem, a udział osób powyżej 65. roku życia był znacznie niższy niż średnia w kraju (różnica o niemal 4 p.p.) – por. tabela 3.

Tabela 3. Struktura wieku mieszkańców badanych gmin w roku 2016

	Udział grup wieku w populacji ogółem		
	0–14	15–64	65+
	(%)		
Czarna Dąbrówka (2)	19,22	69,07	11,72
Brusy (3)	20,29	67,44	12,26
Przechlewo (2)	17,75	69,79	12,46
Cedry Wielkie (2)	17,55	72,08	10,37
Żukowo (3)	21,49	69,02	9,49
Liniewo (2)	17,71	68,53	13,77
Prabuty (3)	16,53	70,22	13,24
Cewice (2)	20,75	69,28	9,97
Nowy Staw (3)	16,04	69,85	14,11
Krynica Morska (1)	13,15	71,28	15,57
Władysławowo (3)	16,48	70,03	13,49
Ustka (1)	12,51	67,45	20,04
Zblewo (2)	18,43	70,83	10,74
Gniew (3)	16,32	69,36	14,32
Luzino (2)	22,03	69,29	8,68
Dzierzgoń (3)	16,09	71,37	12,54
Minimum dla badanych gmin	12,51	67,44	8,68
Maximum dla badanych gmin	22,03	72,08	20,04
Średnia dla badanych gmin	17,64	69,68	12,67
Średnia dla Polski	15,0	68,6	16,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Taka sytuacja nie oznacza jednak, że starzenie się ludności nie dotyczy badanych gmin. Wartość stopy starości²² – choć nadal w większości z nich niższa niż w kraju – systematycznie rośnie, podobnie jak współczynnik obciążenia demograficznego osobami starszymi²³. W latach 2000–2016 współczynnik obciążenia demograficznego osobami starszymi wzrósł w badanych gminach średnio o 31,82%. Najbardziej w gminach: Ustka (o 121,73%), Władysławowo (o 67,17%) i Krynica Morska (56,73%) – por. tabela 4.

W badanych gminach postępuje również podwójne starzenie się oraz starzenie się zasobów pracy. Pierwszy z procesów w literaturze przedmiotu wiązany jest ze skutkami w postaci rosnącego zapotrzebowania na usługi zdrowotne i opiekuńcze na terenie gminy, drugi – kurczących się zasobów pracy oraz malejącej produktywności i innowacyjności lokalnej gospodarki²⁴.

²² Stopa starości: udział osób w wieku 65 lat i więcej w populacji ogółem.

²³ Współczynnik obciążenia demograficznego osobami starszymi obliczono jako liczbę osób w wieku 65 lat i więcej przypadających na 100 osób w wieku 15–59 lat.

²⁴ Ł. Jurek, *Ekonomia starzejącego się społeczeństwa...*

Tabela 4. Zmiany wartości współczynnika obciążenia demograficznego osobami starszymi w badanych gminach w latach 2000–2016

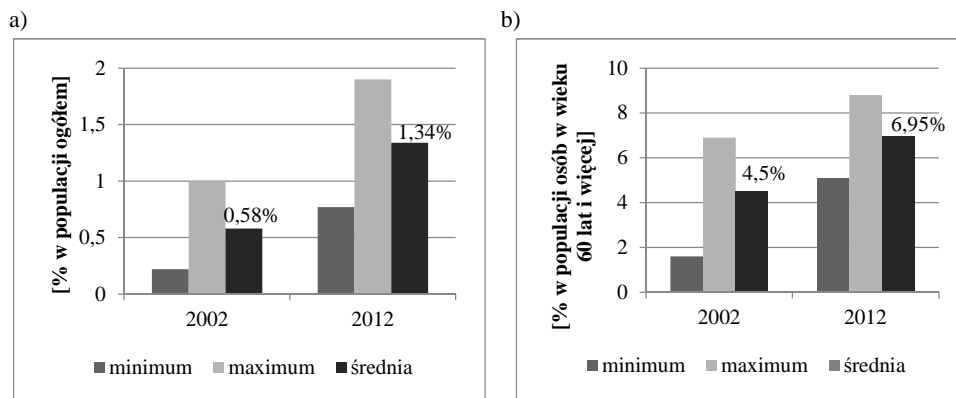
	Współczynnik obciążenia osobami starszymi* w 2000 roku	Współczynnik obciążenia osobami starszymi* w 2016 roku	Zmiana absolutna w latach 2000–2016	Zmiana procentowa w latach 2000–2016
Czarna Dąbrówka (2)	13,61	16,96	3,35	24,64%
Brusy (3)	16,66	18,18	1,518	9,11%
Przechlewo (2)	14,47	17,85	3,37	23,30%
Cedry Wielkie (2)	13,48	14,39	0,90	6,69%
Żukowo (3)	11,90	13,74	1,84	15,48%
Liniewo (2)	15,87	20,08	4,22	26,56%
Prabuty (3)	14,55	18,86	4,31	29,62%
Cewice (2)	10,54	14,39	3,86	36,59%
Dzierzgoń (3)	14,39	17,56	3,17	21,99%
Nowy Staw (3)	17,24	20,19	2,96	17,19%
Krynica Morska (1)	13,94	21,85	7,90	56,73%
Władysławowo (1)	11,52	19,26	7,74	67,17%
Ustka (1)	13,40	29,71	16,31	121,73%
Zblewo (2)	14,78	15,16	0,37	2,53%
Gniew (3)	14,84	20,64	5,79	39,08%
Luzino (2)	11,31	12,53	1,22	10,76%
Minimum dla badanych gmin	10,54	12,53	0,37	2,53%
Maximum dla badanych gmin	17,24	29,71	16,31	121,73%
Średnia dla badanych gmin	13,91	18,21	4,30	31,82%

* współczynnik obciążenia demograficznego osobami starszymi informuje o liczbie osób w wieku 65 lat i więcej przypadających na 100 osób w wieku 15–64 lata.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

W okresie od 2002²⁵ roku do 2016 roku udział osób najstarszych, tj. w wieku 85 lat i więcej w populacjach poszczególnych gmin wzrósł średnio o 0,76 p.p., zaś w subpopulacjach osób w wieku 60 lat i więcej o 2,5 p.p. (por. rys. 1).

²⁵ Rok 2002 przyjęto jako bazowy, gdyż w bazie BDL grupa wiekowa 85 lat i więcej jest wyodrębniana właśnie od tego roku.

Rys. 1. Udział osób w wieku 85 lat i więcej w populacji ogółem (A) oraz udział osób w wieku 85 lat i więcej w subpopulacji osób w wieku 60 lat i więcej (B) w badanych gminach w latach 2002 i 2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

W latach 2002–2016 w badanych gminach zmianie uległa również struktura wieku potencjalnych zasobów pracy (analizowano grupę wiekową 25–64 lata). Przede wszystkim wzrósł udział osób najstarszych, tj. w wieku 55–64 lata (średni udział tej grupy w badanych gminach w roku 2002 wynosił 14,23%, zaś w roku 2016 był o 10 p.p. większy – 24%). O 3,4 p.p. wzrósł także średni udział osób w wieku produkcyjnym niemobilnym (45–64 lata) – por. tabela 5.

Tabela 5. Zmiany struktury wieku potencjalnych zasobów pracy w badanych gminach w latach 2002–2016

	Rok	Grupy wieku					
		25–34	25–44	45–54	55–64	25–44	45–64
		(% w subpopulacji w wieku 25–64 lata)					
Minimum dla badanych gmin	2002	24,8	21,9	22,9	11,7	46,8	34,6
	2016	21,4	23,6	19,4	18,4	44,9	37,8
Maximum dla badanych gmin	2002	33,3	32,3	35,3	17,9	65,6	53,2
	2016	31,8	29,9	23,7	30,1	61,7	53,8
Średnia dla badanych gmin	2002	28,4	29,1	28,3	14,2	57,5	42,5
	2016	28,4	25,7	21,9	24,0	54,1	45,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

3.3. Starzenie się ludności jako strategiczne wyzwanie lokalnych jednostek terytorialnych

Analiza treści strategii rozwoju wylosowanych do badania szesnastu gmin wykazała, że we wszystkich poruszono tematykę starzenia się ludności. Słowa, których desygnatami były osoby starsze lub starzenie się ludności, pojawiały się średnio 14 razy w każdym dokumencie. Najwięcej – bo 31 razy w strategii rozwoju gminy Gniew.

Najczęściej problematyka starzenia się ludności (tam pojawiały się słowa klucze) była poruszana we fragmentach tekstu diagnozy sytuacji społecznej (ludnościowej) oraz w analizie gminy pod kątem jej mocnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń (SWOT).

Mocne strony gmin w perspektywie analizowanego zjawiska starzenia się ludności zostały wskazywane w 8 strategiach i odnosiły się do trzech obszarów tematycznych:

- gminę charakteryzuje dodatni przyrost naturalny i duży potencjał demograficzny, w związku z tym nie odczuwa ona de facto globalnego trendu starzenia się ludności,
- na terenie gminy oferowane są usługi dedykowane seniorom, w związku z czym stanowi ona atrakcyjne miejsce do życia dla osób starszych,
- oferta edukacyjna realizowana na terenie gminy odpowiada potrzebom seniorów (np. zajęcia w ramach uniwersytetu trzeciego wieku) oraz starzejącego się społeczeństwa (np. możliwość zdobycia kwalifikacji w zawodzie opiekun osoby starszej).

Jedenaście gmin w swoich strategiach rozwoju jako słabą stronę wskazało starzenie się ludności (zmiany w strukturze wieku mieszkańców gminy) i/lub zjawiska powiązane ze starzeniem się ludności. Wśród wymienianych były m.in.:

- rosnący deficyt rąk do pracy, pogłębiany niską mobilnością zawodową mieszkańców, szczególnie osób starszych o niskich kwalifikacjach,
- brak rozwiązań systemowych oraz odpowiednio dostosowanej infrastruktury technicznej i instytucjonalnej, zapewniających opiekę i wsparcie seniorom,
- brak oferty kulturalnej i sportowo-rekreacyjnej dedykowanej seniorom,
- brak lub niedostateczna jakość specjalistycznej opieki medycznej, w tym programów profilaktycznych i rehabilitacji dla osób starszych,
- narastający marazm społeczny, niechęć do angażowania się w życie gminy (niska aktywność społeczna) i postawy roszczeniowe.

W analizie szans rozwojowych pięć gmin odniosło się do kwestii starzenia się ludności.

Zwrócono uwagę m.in. na:

- zmiany legislacyjne obniżające wiek emerytalny, które – zdaniem autorów dokumentu – mogą doprowadzić do „odblokowania” i tworzenia miejsc pracy oraz możliwości rozwoju dla młodszych pokoleń,
- działania na szczeblu rządowym wspierające rozwój systemu opieki nad osobami starszymi,
- działania rządowe i samorządowe sprzyjające wzmocnieniu aktywności społecznej osób starszych, w tym tworzenie organizacji integrujących środowisko seniorskie,
- możliwości wykorzystania potencjału uzdrowiskowego gmin w perspektywie rosnącego popytu na usługi z zakresu leczenia uzdrowiskowego i rehabilitacji,
- politykę prorodzinną sprzyjającą wyhamowaniu starzenia się ludności.

Jedynie w 3 strategiach badanych gmin (Czarna Dąbrówka, Żukowo, Gniew) nie wskazano w analizie SWOT bezpośrednich zagrożeń rozwojowych, powodowanych starzeniem się ludności. W pozostałych 13 najczęściej zwracano uwagę na:

- niekorzystny trend starzenia się ludności (bez podania specyfiki jego negatywnych konsekwencji),
- niskie kwalifikacje zawodowe, niechęć do przekwalifikowywania się i niezadawalająco niską aktywność zawodową osób starszych,
- rosnące zapotrzebowanie na usługi zdrowotne i opiekuńcze powodowane rosnącą liczbą osób starszych, w tym mieszkających samotnie.

Uzyskane wyniki pozwalają stwierdzić, że władze lokalnych jednostek terytorialnych objętych badaniem są świadome postępującego w skali globalnej i krajowej starzenia się ludności. Nie wszystkie jednak zgadzają się z tym, że dotyczy ono ich gmin. Dowodem – jak twierdzą autorzy strategii sześciu gmin – ma być bardzo korzystna sytuacja demograficzna społeczności lokalnych.

Należy w tym miejscu podkreślić, że zawarta w strategiach analiza struktury wieku mieszkańców ograniczała się zwykle do przedstawienia podstawowych danych ludnościowych dla wybranego roku bazowego (brak analiz danych w ujęciu dynamicznym). Jedynie w strategii rozwoju gmin Liniewo i Luzino autorzy zamieścili szacunkowe prognozy zmian demograficznych do roku 2020, w tym w zakresie dostępności osób aktywnych zawodowo. W strategiach nie skupiano się na analizie danych opisujących zjawisko starzenia się, tj. nie wykorzystywano klasycznych miar starzenia się ludności.

Władze lokalne wydają się dostrzegać znaczenie zmian demograficznych dla obecnej sytuacji społeczno-ekonomicznej i dalszego rozwoju gmin. Część wskazuje jednak, że jest to wyzwanie raczej na przyszłość niż konieczność działania już „dziś”. W strategii gminy Zblewo zapisano m.in., że „współcześnie proces starzenia się społeczeństwa nie przynosi jeszcze negatywnych skutków, ale w przyszłości może spowodować duże obciążenie demograficzne i zatrzymanie rozwoju gospodarczego”. Deklaracje o podobnej treści odnotowano w pięciu innych strategiach.

W pięciu strategiach, kiedy nawiązywano w analizie SWOT do kwestii osób starszych i starzenia się ludności, posługiwano się jedynie uogólnieniami. Sformułowanie „starzenie się ludności” stosowane było jako swego rodzaju wytrych, tj. w żadnej innej części dokumentu nie omówiono specyfiki konsekwencji wynikających ze zmian struktury wieku ludności.

Zgodnie z deklaracją sformułowaną we wstępie artykułu, diagnozę gotowości władz lokalnych do radzenia sobie z konsekwencjami starzenia się ludności autorka przeprowadziła na podstawie analizy treści i kontekstu celów oraz planowanych działań sformułowanych w strategiach badanych gmin.

Jak się okazało, problematyka starzenia się ludności i osób starszych nie stanowiła zakresu merytorycznego celów strategicznych (pierwszego rzędu) ani celów szczegółowych (drugiego rzędu) badanych dokumentów. Pojawiała się natomiast w kierunkach działań (cele trzeciego rzędu) – 2 gminy oraz na listach działań szczegółowych (wszystkie gminy).

Działania szczegółowe zawarte w strategiach rozwoju badanych gmin związane ze starzeniem się ludności można sklasyfikować w następujących kategoriach (por. tabela 6):

- sprzyjające integracji społecznej osób starszych, integracji wewnątrzpokoleniowej i integracji międzypokoleniowej,

- wspierające aktywizację społeczną seniorów poprzez tworzenie i rozwój odpowiednio dostosowanej do ich potrzeb oferty kulturalnej, rekreacyjnej i edukacyjnej,
- rozwój infrastruktury pomocy społecznej, w tym domów opieki i domów dziennego pobytu dla seniorów,
- zwiększające dostęp do opieki zdrowotnej, w tym programów profilaktycznych i rehabilitacji.
- promujące ideę tworzenia rad seniorów,
- służące wydłużeniu okresu aktywności zawodowej osób starszych.

Tabela 6. Przykładowe działania zapisane w badanych strategiach

Kategoria	Przykładowe działania zapisane w strategii	Gmina
Integracja społeczna	„przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu osób bezrobotnych, starszych i dotkniętych przemocą”	Brusy
	„wspieranie inicjatyw mających na celu tworzenie stabilnych form współpracy między mieszkańcami, w tym w różnych grupach wiekowych, zawodowych i lokalnych”; „edukacja nakierowana na współpracę międzypokoleniową”	Nowy Staw
	„tworzenie kół zainteresowań o różnej tematyce, zwiększających międzypokoleniową integrację mieszkańców gminy”	Zblewo
Aktywizacja społeczna	„stworzenie gminnego programu aktywizacji osób starszych (promującego m.in. aktywne członkostwo w organizacjach pozarządowych, wykorzystanie osób starszych np. jako przewodników lub nauczycieli zawodu), wspieranie działań edukacyjnych na rzecz osób starszych”	Czarna Dąbrówka
	„przygotowanie oferty spędzania wolnego czasu dla dzieci, młodzieży ponadgimnazjalnej, osób starszych na obszarach zagrożonych wykluczeniem społecznym, poszerzenie oferty zajęć aktywizujących młodzież oraz seniorów”	Żukowo
	„aktywizacja mieszkańców, w tym osób starszych i niepełnosprawnych”	Krynica Morska
	„wspieranie inicjatyw aktywizacji osób starszych jak np. Uniwersytet Trzeciego Wieku”	Władysławowo
Infrastruktura pomocy społecznej	„wspieranie spółdzielczości socjalnej ze szczególnym uwzględnieniem opieki nad osobami starszymi, rozwój infrastruktury pomocy społecznej, w tym domów opieki społecznej i domów dziennego pobytu”	Czarna Dąbrówka
	„rozwój usług pomocy społecznej uwzględniających zmiany demograficzne i starzenie się społeczeństwa”	Prabuty

Tabela 6 (cd.). Przykładowe działania zapisane w badanych strategiach

Kategoria	Przykładowe działania zapisane w strategii	Gmina
Infrastruktura pomocy społecznej	„standaryzacja i dostosowanie usług instytucji pomocy społecznej do istniejących potrzeb osób starszych i niepełnosprawnych – świadczenia socjalne, opieka”	Cewice
	„stworzenie systemu całodobowej opieki dla osób starszych i niepełnosprawnych; zapewnienie wsparcia środowiskowego dla osób niepełnosprawnych i starszych”	Dzierżgoń
	„pomoc osobom starszym w ich środowisku zamieszkania oraz zwiększenie dostępności tych osób do mieszkań wspomaganych w tym utworzenie domu dziennego pobytu dla osób starszych”	Gniew
Opieka zdrowotna	„zwiększanie dostępności do podstawowej opieki zdrowotnej”	Zblewo
	„podejmowanie działań na rzecz wsparcia seniorów w ich integracji i pełnym dostępie do oferty (...) usług zdrowotnych i rekreacji”	Gniew
Rady seniorów	„utworzenie Rady senioralnej i stworzenie programu aktywizacji osób starszych”	Cewice
	„stworzenie Rady Młodych i Rady Seniorów”	Prabuty
Aktywność zawodowa osób starszych	„działania sprzyjające wzrostowi zatrudnienia, podniesienia poziomu kompetencji i kwalifikacji, poprawie zdrowia, rozwojowi aktywności zawodowej i społecznej osób niepełnosprawnych i starszych”	Władysławowo

Źródło: opracowanie własne.

4. PODSUMOWANIE

Celem artykułu było wskazanie szans i zagrożeń determinowanych starzeniem się ludności w perspektywie lokalnych jednostek terytorialnych oraz ocena gotowości lokalnych władz na jego konsekwencje.

Wyniki analizy literatury nie pozostawiają wątpliwości, że starzenie się ludności stanowi istotne wyzwanie dla lokalnych jednostek terytorialnych i ich władz. Zjawisko choć ma charakter globalny, uobecnia się właśnie w lokalnych jednostkach terytorialnych. Przede wszystkim determinuje ono kurczenie się zasobów pracy na lokalnych rynkach, zwiększone zapotrzebowanie na opiekę zdrowotną i usługi opiekuńcze, konieczność inwestycji dostosowujących infrastrukturę techniczną i społeczną do potrzeb społeczności lokalnych o zmienionej strukturze wieku itp. Są autorzy, którzy w starzeniu się ludności dostrzegają także pewne szanse. Wskazują na możliwości rozwoju srebrnej gospodarki, tworzenie nowych produktów i usług, w tym wykorzystujących nowoczesne technologie (rozwój gerontotechnologii), rozwój gmin posiadających potencjał uzdrowiskowo-sanatoryjny itp.

W badanych strategiach rozwoju starzenie się ludności postrzegane było głównie w kategorii zagrożeń (13 gmin): związanych z rynkiem pracy oraz opieką zdrowotną i usługami

opiekuńczymi. Kilka gmin – pomimo sklasyfikowania starzenia się ludności jako zagrożenie – nie określiło jego specyfiki.

Wyniki analizy treści strategii wskazują także na dość powszechne niedostosowanie istniejącej infrastruktury i oferty gmin do potrzeb społeczności demograficznie starych (słabe strony). Na lokalnych rynkach pracy zaczyna brakować pracowników, nie funkcjonują systemy zabezpieczające potrzeby zdrowotne i opiekuńcze, gminy dotyka stagnacja wynikająca z niskiej aktywności zawodowej i społecznej ich mieszkańców.

Wśród badanych gmin są również takie, które zdają się nie dostrzegać na swoim terenie postępującego starzenia się ludności. Jako kluczową mocną stronę wskazują wysoki wskaźnik urodzeń i duży potencjał demograficzny. Deklarują, że starzenie się ludności nie ma wpływu na aktualną sytuację społeczno-ekonomiczną gminy. Gmina Luzino w wizji sformułowanej w strategii określa się wręcz jako miejsce „gdzie żyją i pracują młodzi ludzie, a liczba mieszkańców stale wzrasta”. Choć pewnie nie taka była intencja autorów, można zastanawiać się czy tak sformułowana wizja nie dyskryminuje osób starszych, czy nie uruchamia myślenia o osobach starszych jako „niepożądanych” w gminie.

Analiza treści strategii rozwoju wylosowanych gmin prowadzi do wniosku o braku lub niewystarczającej gotowości lokalnych władz na konsekwencje starzenia się ludności. Są gminy, które nie dostrzegają problemu i nie podejmują w związku z tym żadnych działań zaradczych i/lub ograniczających skutki starzenia się społeczności lokalnych. Drugą grupę stanowią gminy – zdecydowana większość – zachowujące się stereotypowo, tj. w reakcji na zmiany demograficzne, zarówno na poziomie celów i działań, deklarujące intensyfikację aktywności dedykowanych seniorom (polityka wobec osób starszych).

Działania skierowane do seniorów (zakres polityki społecznej) powinny tymczasem stanowić zakres merytoryczny przede wszystkim strategii rozwiązywania problemów społecznych²⁶. W strategiach rozwoju gmin oczekuje się kompleksowego podejścia, holistycznego ujęcia priorytetów, celów i działań, sprzyjających społeczno-ekonomicznemu rozwojowi gmin, których społeczności charakteryzuje demograficzna starość. Tego w badanych strategiach nie dostrzeżono. Nie zaproponowano w nich celów ani działań ukierunkowanych na „odmłodzenie” struktury wieku społeczności lokalnych, zmian struktur gospodarczych odpowiadających zmniejszonemu dostępowi do zasobów pracy i zwiększonemu popytowi ze strony osób starszych, reorganizacji przestrzeni publicznej i inwestycji w tej przestrzeni – odpowiadających wyzwaniom demograficznym itp.

LITERATURA

1. Błędowski P., *Samodzielność osób starszych jako zadanie polityki społecznej*, „Gerontologia Polska” nr 6 (3–4)/1998.
2. Błędowski P., *Lokalna polityka społeczna wobec ludzi starych*, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2002.
3. Błędowski P., Szatur-Jaworska B., Szweda-Lewandowska Z., Kubicki P., *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*, Instytut Spraw Socjalnych, Warszawa 2012.
4. Culmas F., *Population Decline and Ageing in Japan – the Social Consequences*, Routledge, New York 2007.

²⁶ B. Szatur-Jaworska, H. Kotarska, N. Jaworska, B. Leszczyńska, *Badanie systemu polityki społecznej...*

5. Directorate-General for Research and Innovation Socioeconomic sciences and humanities, *Population ageing in Europe: facts, implications and policies*, Bruksela 2014.
6. Długosz Z., Kurek S., Kwiatek-Sołtys A., *Stan i perspektywy starzenia się ludności w Polsce i Europie* [w:] *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*, red. M. Soja, A. Zborowski, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków 2011.
7. Fatyga B., Dudkiewicz M., Michalski R., Tomanek P., *Kultura pod chmurnym niebem. Dynamiczna diagnoza kultury województwa warmińsko-mazurskiego*, Olsztyn 2012.
8. Jurek Ł., *Ekonomia starzejącego się społeczeństwa*, Difin, Warszawa 2012.
9. Kancelaria Senatu Biuro Analiz i Dokumentacji, *Starzenie się społeczeństwa polskiego i jego skutki*, Opracowania tematyczne OT-1, Warszawa 2011.
10. Kluza S., *Makroekonomiczne konsekwencje procesów demograficznych* [w:] *Procesy demograficzne a kapitał społeczny*, S. Kluza, K. Plotzke, Z. Sirojć, Stowarzyszenie Społeczno-Gospodarcze „Mazowsze”, Warszawa 2007.
11. Komisja Europejska Dyrekcja Generalna ds. Zatrudnienia, Spraw Społecznych i Równości Szans, *Wobec zmian demograficznych: nowa solidarność między pokoleniami. Zielona Księga*, Bruksela 2005.
12. Kot J., Kraska E., *Władze lokalne i regionalne jako animator tworzenia, funkcjonowania i rozwoju klastrów (na przykładzie województwa świętokrzyskiego)*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” nr 418/2016.
13. Nyce S.A., Schieber S.J., *Ekonomiczne konsekwencje starzenia się społeczeństw*, PWN, Warszawa 2011.
14. Pleśniak A., *Konsekwencje przemian demograficznych w świetle adekwatności i stabilności systemów emerytalnych*, „Studia Ekonomiczne Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” nr 167/2014.
15. Richert-Kaźmierska A., *Zmiany w wielkości i strukturze wieku potencjalnych zasobów pracy w kontekście demograficznego starzenia się populacji – perspektywa regionalna*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” nr 465/2017.
16. Stanek R., *Analiza gminnych strategii oświatowych*, Ośrodek Rozwoju Edukacji w Warszawie, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2010.
17. Szatur-Jaworska B., *Społeczna kwestia ludzi starszych* [w:] *Społeczne kwestie starości*, red. H. Rysz-Kowalczyk, ISP UW Warszawa 1991.
18. Szatur-Jaworska B., *Założenia dotyczące ludzi starych w polskich badaniach społecznych – rozważania nieteoretyczne* [w:] *O społecznym znaczeniu tożsamości, miejsca i czasu życia*, red. D. Rancew-Sikora, C. Obracht-Prondzyński, M. Kaczmarczyk, P. Czekanowski, Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie, Gdańsk 2013.
19. Szatur-Jaworska B., Kotarski H., Jaworska N., Leszczyńska B., *Badanie systemu polityki społecznej wobec osób starszych zamieszkałych na terenie województwa pomorskiego wraz z raportem w ramach projektu „Doskonalenie kompetencji zawodowych pracowników pomocy społecznej w województwie pomorskim”* realizowanego przez Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego w Gdańsku, Gdańsk 2013.
20. Szczepaniak K., *Zastosowanie analizy treści w badaniach artykułów prasowych – refleksje metodologiczne*, „Acta Universitatis Lodzianis, Folia Sociologica” 42/2012.
21. Szukalski P., *Starzenie się ludności – wyzwanie XXI wieku*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2011.
22. World Health Organization, *Global age-friendly cities: a guide*, Geneva 2007.
23. World Health Organization, *World Report on Ageing and Health*, Genewa 2015.

POPULATION AGEING – LOCAL PERSPECTIVE

The population ageing determines social and economic changes. In the literature their character, course and effects are most often analyzed and assessed on a macro scale. Meanwhile, demographic changes have important consequences also in the perspective of local territorial units and constitute challenges for the actions of local authorities. The aim of the article is to indicate the opportunities and threats caused by the process of population ageing in the perspective of local territorial units. In addition, based on the strategic documents of selected Pomeranian communes, the author has attempted to answer if local authorities are prepared for such consequences.

The article was prepared with the use of the following research methods: desk research and content analysis of selected Pomeranian communes' development strategies.

Based on the results of the content analysis of sixteen Pomeranian communes' development strategies it was found that local authorities perceive threats related to the population aging (mainly in the labor market, health care and care services), but they are not prepared for them. Most of the actions undertaken by local authorities are ad hoc initiatives focused on social and cultural activation of older people. There are no strategic proposals aimed at "rejuvenating" the age structures of local communities, changing the local economy, adapting it to reduced access to labor resources and increased demand from older people, reorganization of public space and investment in this space – corresponding to the current and future demographic challenges.

Keywords: population ageing, policy towards ageing, local territorial units.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.29

Przesłano do redakcji: grudzień 2017 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Marek ROCKI¹

KIERUNKI ATYPOWE: SZANSA CZY ŚLEPA ŚCIEŻKA?

Kierunki atypowe (unikatowe, makrokierunki itp.) zgodnie z deklaracjami ich twórców (zawartymi na przykład w raportach samooceny sporządzanych w związku z oceną jakości kształcenia przez Polską Komisję Akredytacyjną) tworzone są w związku z wyjątkowym charakterem zasobów kadrowych, unikalnymi badaniami naukowymi i powiązana z tymi badaniami infrastrukturą badawczą oraz oczekiwaniami pracodawców (ryunku pracy). Dostępne od niedawna dane o ekonomicznych losach absolwentów zarejestrowanych w ZUS (m.in. wynagrodzenia, czas poszukiwania pracy itp.) dają szansę na ocenę, czy współpraca uczelni z pracodawcami jest faktem. Celem analiz jest weryfikacja hipotezy głoszącej, że studia na kierunkach atypowych nie są atutem na rynku pracy. Dla weryfikacji tej tezy wykorzystano dane o ekonomicznych losach absolwentów rocznika 2014. Dane te dotyczą szerokiego spektrum informacji związanych z wynagrodzeniami, czasem poszukiwania pracy, ewentualnego samozatrudnienia, zmian pracodawcy itd. Źródłem danych do analiz jest baza danych, z której generowane są raporty dotyczące ekonomicznych losów absolwentów. Analizie poddano absolwentów studiów II stopnia oraz studiów jednolitych magisterskich, którzy ukończyli studia w 2014 roku. Ponieważ z analiz wynika, że dostępne i publikowane dane dotyczą większości absolwentów, to wnioski z analiz mają znacząco większe znaczenie niż wnioski płynące z badań ankietowych. Pominięcie w analizach absolwentów studiów I stopnia wynika z tego, że znacząca ich część podejmuje studia II stopnia. Wyniki analiz wskazują, że tworzenie kierunków atypowych tylko w części przypadków odpowiadało na faktyczne zapotrzebowanie rynku pracy (pracodawców) co może potwierdzać tezę, że w części przypadków kierunki takie tworzone były w celu wykorzystania zasobów (głównie kadrowych) uczelni, a nie w odpowiedzi na realne potrzeby społeczeństwa i gospodarki. Wskazane jest pogłębienie analiz na przykład poprzez zestawienie wniosków płynących z oceny ekonomicznych losów absolwentów z ocenami jakości kształcenia dokonywanymi przez Polską Komisję Akredytacyjną.

Słowa kluczowe: kierunki unikatowe, wynagrodzenia, bezrobocie.

1. CEL ANALIZ I ŹRÓDŁO DANYCH

Celem pracy jest analiza sytuacji na rynku pracy absolwentów studiów II stopnia² rocznika 2014, którzy uzyskali dyplom na kierunkach sklasyfikowanych jako unikatowe oraz

¹ Dr hab. Marek Rocki, prof. SGH, Szkoła Główna Handlowa, al. Niepodległości 162, 02-554 Warszawa; e-mail: roma@sgh.waw.pl

Marek Rocki, DSc, PhD, Associate Professor, SGH Warsaw School of Economics, al. Niepodległości 162, 02-554 Warszawa; e-mail: roma@sgh.waw.pl

² Oprócz studiów II stopnia uwzględniono jednolite studia magisterskie na kierunku kognitywistyka (kierunek unikatowy, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Adama Mickiewicza – dalej: UAM), gdyż ze studiów jednolitych magisterskich jako jedyne spełniają kryteria wymienione w dalszej części tekstu.

innych, które mają podobny charakter. Analiza posłuży weryfikacji hipotezy głoszącej, że kierunki atypowe nie są atutem na rynku pracy. Odniesieniem dla analizowanych grup absolwentów jest populacja absolwentów wszystkich studiów II stopnia i studiów jednolitych magisterskich rocznika 2014.

Kierunkami poddanymi analizie są:

- kierunki unikatowe tworzone do 2011 r.³ przez uczelnie za zgodą ministra najczęściej umieszczane w konkretnym obszarze i dziedzinie nauki, ale także „standardowe” kierunki z listy kierunków kreowanych przez ministra zgodnie z upoważnieniem ustawowym (do nowelizacji z 2011 r.), lecz noszące inne nazwy w związku z rozszerzoną ofertą dydaktyczną⁴. Uwzględniono także grupy absolwentów innych kierunków noszących takie same nazwy jak kierunki unikatowe⁵;
- makrokierunki, tworzone przez uczelnie na podstawie ustawy z 2005 roku pozwalającej na kreowanie oferty dydaktycznej wykraczającej poza klasyczne kierunki studiów, które ówczesnie były tworzone przez ministra⁶. Makrokierunki miały za założenia łączyć efekty kształcenia z różnych kierunków, ale tworzone je także poprzez wyodrębnienie specjalności z istniejącego kierunku;
- kierunki prowadzone przez jedną tylko jednostkę (uczelnię), tworzone po nowelizacji ustawy z 2011, która zniósła listę kierunków tworzonych przez ministra i dała uczelniom możliwość tworzenia autorskich ofert dydaktycznych.

Kierunki te będą dalej nazywane atypowymi. Ideą tworzenia takich kierunków zazwyczaj jest:

- stworzenie oferty „popytowej”, o której tak piszą autorzy raportu Uniwersyteckiej Komisji Nauki⁷: „Unikatowe kierunki studiów ... to odpowiedź na dynamicznie zmieniające się potrzeby rynku pracy, ale także na zupełnie nowe wyzwania cywilizacyjne współczesnego świata”. Oznacza to kształcenie kadr dla nowych, czasami

³ Zgodnie z ustawą z 12 września 1990 r. (Dz.U. nr 65, poz.385 z późn. zm.) art. 4a ust. 3 „Senat uczelni, o której mowa w art. 12 ust. 1, po uzyskaniu zgody Państwowej Komisji Akredytacyjnej, może podjąć uchwałę o utworzeniu i prowadzeniu kierunku studiów innego niż określone w przepisach wydanych na podstawie ust. 2”. W przepisie tym chodziło o uczelnie „autonomiczne” i o kierunki nie występujące na liście kierunków tworzonych przez ministra.

⁴ Przykładem są „Metody ilościowe w ekonomii i systemy informacyjne” (dalej: MIESI), które powstały w Szkole Głównej Handlowej (dalej: SGH) w początku lat 90., a zalegalizowane w 2004 r. odpowiadają kierunkowi „Informatyka i ekonometria”.

⁵ Dotyczy to: fizyki medycznej, która jest sklasyfikowana jako kierunek unikatowy w Uniwersytecie Śląskim, a występuje także w Akademii Górniczo-Hutniczej (AGH), informatyki stosowanej prowadzonej w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika (UMK) jako kierunek unikatowy oraz w AGH (odrębnie przez dwa wydziały), kognitywistyki prowadzonej jako unikatowa w UAM w formie jednolitych studiów magisterskich oraz w UMK jako studia I i II stopnia, lingwistyki stosowanej unikatowej w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej (UMCS), ale prowadzonej także na Uniwersytecie Warszawskim (UW). Nie uwzględniono natomiast absolwentów „informatyki i ekonometrii” ze względu na relatywnie – w porównaniu z wymienionymi wcześniej kierunkami – dużą liczbę jednostek prowadzących ten kierunek.

⁶ Tryb tworzenia makrokierunków normowało rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z 12 lipca 2007 r. wydane na podstawie ustawy z 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym.

⁷ Raport „Tradycja akademicka i »postępowa zachowawczość«”, „Forum Akademickie” 2017, nr 7–8.

wąskich dziedzin gospodarki w odpowiedzi na zapotrzebowanie pracodawców i jest (może być) przejawem innowacyjności uczelni. Może być także wynikiem skutecznej współpracy uczelni z otoczeniem społeczno-gospodarczym, współpracy z przedsiębiorcami w doskonaleniu lub kreowaniu nowej oferty dydaktycznej, albo wynikiem badań naukowych podjętych w związku z taką współpracą;

- pełne wykorzystanie kompetencji kadr akademickich, a więc stworzenie oferty programowej „podażowej”. Oznacza to, że efekty kształcenia odpowiadają posiadanym zasobom kadrowym i infrastrukturze uczelni, ale niekoniecznie potrzebom rynku pracy;
- względy marketingowe, to jest pozyskanie kandydatów na studia dzięki nowej, innowacyjnie brzmiącej nazwie kierunku, który wcześniej był oferowany w różnych uczelniach z nazwą określoną przez Radę Główną Szkolnictwa Wyższego lub ministra.

Deklarowane oficjalnie przez uczelnie powody tworzenia takich kierunków najczęściej związane są z wyjątkowym charakterem zasobów kadrowych, unikalnymi badaniami naukowymi i powiązaną z tymi badaniami infrastrukturą badawczą oraz z oczekiwaniami pracodawców. We wnioskach o nadanie uprawnień do kształcenia przedstawianych ministrowi i opiniowanym przez PKA często pojawiały się także motywacje związane z tworzeniem oferty międzyobszarowej lub międzydziedzinowej, wykorzystującej nowe kierunki badań naukowych⁸.

Warto odnotować, że w pewnych przypadkach starania o przyznanie statusu kierunku unikatowego mogły wynikać z innych motywacji⁹ oraz to, że wśród uczelni prowadzących takie kierunki nie ma uczelni niepublicznych. To ostatnie może świadczyć o tym, że innowacje programowe wprowadzane są przez uczelnie publiczne. Co więcej, na liście instytucji prowadzących kierunki atypowe dominują duże, klasyczne, wielowydziałowe uniwersytety, a uniwersytety „przymiotnikowe” pojawiają się wyjątkowo¹⁰.

W analizach pominięto:

- pedagogiki „specjalistyczne”, takie jak nauczycielska, medialna, małego dziecka itd.;
- filologie takie jak: orientalna, iberyjska, klasyczna, skandynawistyka, sławistyka jako z natury rzeczy kierowane do wąskiej grupy kandydatów i trudno poddające się analizom porównawczym na rynku pracy;
- zarządzanie i dowodzenie (Akademia Obrony Narodowej), jako kierowane do wąskiej, specyficznej grupy kandydatów i mające zdefiniowanego pracodawcę.

Łącznie analiza obejmuje 106 kierunków atypowych, których absolwentami w roku 2014 były 2893 osoby (stanowi to 1,88% absolwentów studiów II stopnia oraz studiów jednolitych). Należy odnotować, że liczebności poszczególnych grup absolwentów wska-

⁸ Odniesienia do takiej argumentacji znajdują się w uchwałach PKA dotyczących nadania uprawnień do kształcenia przedstawianych ministrowi.

⁹ Przykładowo filologia angielska na UAM, która jest unikatowa ze względu na prowadzone specjalności (m.in. celtycką i południowoafrykańską). Filologia angielska na II stopniu studiów prowadzona jest w kilku uniwersytetach, ale tylko w UAM jako unikatowa. Faktyczna unikatowość tego kierunku w UAM wskazano w raporcie z wizytacji dokonanej na tym kierunku przez PKA w 2013 r. (źródło: www.pka.edu.pl, baza ocen, wrzesień 2017).

¹⁰ Około 25% analizowanych grup absolwentów stanowią grupy z Uniwersytetu Warszawskiego.

zują na elitarny charakter tych kierunków. Rozkład częstości występowania grup o typowych liczebnościach w całej populacji studiów II stopnia i studiów jednolitych w zestawieniu z liczebnościami w badanej grupie ilustruje tabela 1.

Tabela 1. Rozkład częstości liczebności grup absolwentów w populacji i dla kierunków atypowych

Liczba absolwentów	Liczba grup w populacji	Udział w łącznej liczbie grup w populacji	Liczba grup dla kierunków atypowych	Udział w łącznej liczbie grup dla kierunków atypowych
do 25	994	37,91%	63	59,43%
od 26 do 50	705	26,89%	33	31,13%
od 51 do 100	508	19,37%	8	7,55%
powyżej 100	415	15,83%	2	1,89%

Źródło: obliczenia własne na podstawie www.ela.nauka.gov.pl

Źródłem danych do analiz jest baza danych, z której generowane są raporty dotyczące ekonomicznych losów absolwentów (dalej ELA, www.ela.nauka.gov.pl). Zawiera ona informacje o zarejestrowanych w ZUS absolwentach poszczególnych kierunków studiów prowadzonych przez dany wydział w danej uczelni. Przez odrębną jednostkę w tym przypadku rozumieć należy studia prowadzone z wyodrębnionym numerem POLon, co oznacza, że studia stacjonarne i niestacjonarne prowadzone przez dany wydział uczelni wyższej mogą być zarejestrowane odrębnie. W dalszej części tekstu takie grupy określane będą nazwą kierunku z podaniem nazwy uczelni (uczelni i wydziału) lub nazwą jednostki prowadzącej studia (wydziału lub uczelni) oraz trybem studiów. Zgodnie z zasadami przyjętymi w ELA (związanych z ochroną danych osobowych) nie są generowane raporty o absolwentach kierunków, które ukończyło mniej niż 10 absolwentów.

Należy odnotować także, że w zbiorach ZUS nie są rejestrowane umowy o dzieło, umowy-zlecenia, umowy zawierane za granicą Polski, praca bez umowy, dane mogą także nie obejmować ubezpieczonych w KRUS.

Należy też podkreślić, że dane ZUS nie zawierają informacji o wykonywanym zawodzie. Tak więc, nie wiadomo, czy podjęta praca jest zgodna z profilem ukończonych studiów. Jak się jednak wydaje w przypadku kierunków studiów charakteryzujących się najkrótszym czasem poszukiwania pracy czy najwyższymi wynagrodzeniami można przyjąć, że praca wykonywana przez absolwentów jest zgodna z ich wykształceniem¹¹. Dane ZUS nie zawierają także informacji o ewentualnej pracy przed ukończeniem studiów, choć istnieją przesłanki – wskazane w dalszej części tekstu – by wyciągać wnioski w tym zakresie.

W tabelach prezentowanych w dalszej części artykułu wskazywane są dla poszczególnych grup absolwentów: przeciętna liczba miesięcy poszukiwania pracy na umowę o pracę, przeciętny odsetek absolwentów, którzy mieli doświadczenie bycia bezrobotnym, przeciętne zagrożenie bezrobociem (ryzyko bezrobocia definiowane jest jako przeciętna liczba miesięcy, w których absolwenci byli zarejestrowani jako bezrobotni), przeciętne wynagro-

¹¹ Niskie wynagrodzenia i długi czas poszukiwania pracy oznacza jednocześnie niską ocenę jakości kształcenia przez pracodawców lub niedopasowanie zakładanych efektów kształcenia do oczekiwań rynku pracy.

dzenie oraz średni odsetek absolwentów, którzy mieli doświadczenie samozatrudnienia. Wszystkie dane dotyczą okresu od momentu uzyskania dyplomu do 30 września 2015 r.

2. ANALIZY SZCZEGÓŁOWE

Analizy szczegółowe mające służyć weryfikacji hipotezy, że kierunki atypowe nie są atutem na rynku pracy zaczniemy od zbadania liczebności grup poszczególnych kierunków oraz jaka część absolwentów jest zarejestrowana w ZUS, gdyż ma to wpływ na dalsze wnioski. Następnie przeanalizowane będą przeciętne wynagrodzenia, czas poszukiwania pierwszej pracy na umowę o pracę i doświadczenie bezrobocia.

2.1. Liczebność grup absolwentów kierunków atypowych

Najliczniejszą grupę, 138 osób, stanowią absolwenci SGH kierunku MIESI, którzy jednocześnie relatywnie dobrze odnaleźli się na rynku pracy. Tak jak w wielu innych tego typu przypadkach, słabsza – ale dobra na tle innych kierunków atypowych – sytuacja absolwentów kończących studia w terminie wynika zapewne z tego, że osoby uzyskujące dyplom w roku 2014, ale z opóźnieniem, miały już doświadczenie na rynku pracy¹².

Dane zawarte w tabeli 2 wskazują na brak związków pomiędzy liczebnością grupy absolwentów a wynagrodzeniami. Dla grup absolwentów liczących mniej niż 50 osób współczynnik korelacji między liczbą absolwentów a przeciętnymi wynagrodzeniami wynosi jedynie 0,091¹³.

Tabela 2. Kierunki atypowe o co najmniej 50 absolwentach

Uczelnia ¹⁴	Wydział	Kierunek (tryb studiów)	l.abs.	Średni czas poszukiwania pracy na umowę o pracę (msc)	Udział absolwentów, którzy doświadczyli bezrobocia (%%)	Średnie wynagr. (zł)
SGH		MIESI (stac/niestac)	138	1,6	2,90	6150,03
UW	Lingwistyki Stosowanej	Lingwistyka stosowana (stacjonarne)	102	4,1	7,84	3643,88
SGGW	Nauk o Żywieniu Człowieka i Konsumpcji	Żywnienie człowieka i ocena żywności (stacjonarne)	90	4,5	34,44	2275,39

¹² Jeśli w bazie ELA tryb studiów danej grupy absolwentów określany jest jako „stac/niestac” (stacjonarny lub niestacjonarny) oznacza to, że są to absolwenci, którzy rozpoczęli studia wcześniej niż absolwenci studiów klasyfikowanych jako „stacjonarne” lub „niestacjonarne”.

¹³ Współczynnik korelacji dla wszystkich analizowanych kierunków atypowych wynosi 0,252, ale jest dodatnio obciążony wysokimi wynagrodzeniami kilku licznych grup absolwentów (SGH, AGH).

¹⁴ W tej i kolejnych tabelach używane są zwyczajowo stosowane skróty nazw uczelni.

Tabela 2 (cd.). Kierunki atypowe o co najmniej 50 absolwentach

Uczelnia ¹⁵	Wydział	Kierunek (tryb studiów)	l.abs.	Średni czas poszukiwania pracy na umowę o pracę (msc)	Udział absolwentów, którzy doświadczyli bezrobocia (%%)	Średnie wynagr. (zł)
UE w Krakowie	Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych	Gospodarka i administracja publiczna (stacjonarne)	80	3,1	27,50	3214,87
SGH		MIESI (stacjonarne)	74	0,7	1,35	5267,81
UW	Lingwistyki stosowanej	Lingwistyka stosowana – translatoryka – glottodydaktyka (stac/niestac)	64	0,8	7,81	4072,90
AGH	Wiertnictwa, Nafty i Gazu	Inżynieria naftowa i gazownicza (stacjonarne)	58	4,8	43,10	3263,90
UMCS	Humanistyczny	Logopedia z audiologią (stacjonarne)	57	5,3	38,60	2034,00
UJ	Zarządzania i Komunikacji Społecznej	Zarządzanie kulturą i mediami (stacjonarne)	53	5,4	24,53	2452,28
AGH	Inżynierii Metali i Informatyki Przemysłowej	Informatyka stosowana (stacjonarne)	51	1,8	5,88	5069,18
UE w Krakowie	Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych	Gospodarka i administracja publiczna (niestacjonarne)	50	0,8	24,00	2891,40

Źródło: www.ela.nauka.gov.pl

2.2. Zarejestrowani w ZUS

Absolwenci studiów II stopnia rocznika 2014 w 94,9% występują w rejestrach ZUS. W przypadku kierunków atypowych znacząca część zarejestrowana jest w stopniu mniejszym, a w przypadku 12 kierunków w mniej niż 70%. Znaczący brak rejestracji w ZUS (mieć on różnorodne przyczyny) może obciążać możliwość wiarygodnego wnioskowania o losach absolwentów danego kierunku. Absolwenci nie zarejestrowani w ZUS mogli na przykład podjąć kolejne studia (studia doktoranckie lub studia na innym, kolejnym kierunku) lub wyjechać za granicę (część z tych programów oferowanych jest w języku

¹⁵ W tej i kolejnych tabelach używane są zwyczajowo stosowane skróty nazw uczelni.

angielskim, a dedykowane są obcokrajowcom). Kierunki o najniższym udziale absolwentów zarejestrowanych w ZUS wskazuje tabela 3.

Tabela 3. Kierunki o udziale absolwentów zarejestrowanych w ZUS poniżej 70%

Uczelnia	Wydział	Kierunek (tryb studiów)	l.abs.	%% w ZUS	Średni czas poszukiwania pracy na umowę o pracę (msc)	Udział absolwentów, którzy doświadczyli bezrobocia (%%)	Średnie wynagr. (zł)
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie	Filologiczny	Kulturoznawstwo i wiedza o mediach	16	68,8	1,3	12,50	1795,33
UAM	Nauk Społecznych	Kognitywistyka	21	66,7	5,3	19,05	3593,66
UW	nie określono	Inżynieria nanostruktur	10	60,0	7,0	0,00	3297,72
UJ	Polonistyki	Polonistyka – komparatystyka	25	60,0	3,9	16,00	1982,76
UJ	Zarządzania i Komunikacji Społecznej	Filmoznawstwo i wiedza o nowych mediach	10	60,0	5,0	20,00	3334,11
UJ	Biochemii, Biofizyki i Biotechnologii	Biotechnologia molekularna	44	52,3	5,1	13,64	2609,80
UW	Zarządzania	International business program	14	50,0	4,2	14,29	3898,54
SGH		International business	28	46,4	0,9	0,00	4936,15
UW	Orientalistyczny	Kulturoznawstwo Azji i Afryki	10	40,0	0,7	10,00	4888,13
Akademia Morska w Szczecinie	Nawigacyjny	Nawigacja	21	38,1	2,0	14,29	2869,40
UW	Orientalistyczny	Studia wschodnie	11	18,2	0,0	0,00	3408,87
UW	Dziennikarstwa i Nauk Politycznych	Graduate programme in international relations	22	13,6	2,0	0,00	1605,51

Źródło: www.ela.nauka.gov.pl

Ze względu na łączną małą liczbę absolwentów kierunków wskazanych w tabeli 3 wnioski dotyczące sytuacji ogółu absolwentów kierunków atypowych w niewielkim stopniu zależą od nich zależą, a wobec tego wnioski formułowane w dalszej części opracowania nie są obciążone brakiem informacji wynikającym z niskiego udziału absolwentów zarejestrowanych w ZUS.

2.3. Przeciętne wynagrodzenia

Absolwentów kierunków atypowych rocznika 2014 charakteryzuje istotne zróżnicowanie przeciętnych wynagrodzeń uzyskanych w ciągu roku od ukończenia studiów. Najniższe przeciętne wynagrodzenia to 1000 zł (Artes Liberales Uniwersytet Warszawski, 12 osób, brak innych danych¹⁶) czy 1203,31 zł (behawiorystyka zwierząt, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, 11 osób, 4,6 miesiąca poszukiwania pracy na umowę o pracę, 73% doświadczyło bezrobocia, 22% ryzyko bezrobocia). Najwyższe dochodzą do 6204 zł (elektronika, informatyka i telekomunikacja, Politechnika Warszawska, 47 osób, 0,8 miesiąca poszukiwania pracy na umowę o pracę, 4% doświadczyło bezrobocia, 0,26% ryzyko bezrobocia) czy 6150 zł (metody ilościowe w ekonomii i systemy informacyjne, SGH, 138 osób, 1,6 miesiąca poszukiwania pracy na umowę o pracę, 3% doświadczyło bezrobocia, 0,81% ryzyko bezrobocia).

Ogólnie w 1/3 przypadków przeciętne wynagrodzenie absolwentów kierunków atypowych jest niższe niż średnia dla rocznika 2014. Ale jednocześnie 24 grupy absolwentów 22 kierunków uzyskało przeciętne wynagrodzenia wyższe niż 150% średniej dla całego rocznika 2014. Kierunki te wskazano w tabeli 4.

Tabela 4. Kierunki atypowe o najwyższych przeciętnych wynagrodzeniach

Uczelnia	Wydział	Kierunek	Średni czas poszukiwania pracy na umowę o pracę (msc)	Udział absolwentów, którzy doświadczyli bezrobocia (%%)	Średnie wynagr. (zł)
PW	Elektroniki i Technik Informatycznych	Elektronika, informatyka i telekomunikacja	0,8	4,26	6203,92
UW	Dziennikarstwa i Nauk Politycznych	Europeistyka w zakresie europejskich procesów integracyjnych	0,0	0	6151,90
SGH		MIESI ¹⁷	1,6	2,89	6150,03
SGH		Ekonomiczna analiza prawa	1,3	0	5739,40

¹⁶ W przypadku Artes Liberales raport ELA podaje jedynie przeciętne wynagrodzenia pracujących (tzn. inaczej niż w pozostałych przypadkach, gdy podane są przeciętne wynagrodzenia z pracy na umowę o pracę).

¹⁷ Ta grupa absolwentów zaczynała studia wcześniej niż typowi absolwenci rocznika 2014 (por. przypis 11).

Tabela 4 (cd.). Kierunki atypowe o najwyższych przeciętnych wynagrodzeniach

Uczelnia	Wydział	Kierunek	Średni czas poszukiwania pracy na umowę o pracę (msc)	Udział absolwentów, którzy doświadczyli bezrobocia (%%)	Średnie wynagr. (zł)
AGH	Fizyki i Informatyki Stosowanej	Informatyka stosowana	1,1	5,41	5484,58
SGH		MIESI	0,7	1,35	5267,81
Politechnika Gdańska	Oceanotechniki i Okrętownictwa	Oceanotechnika	2,1	0	5196,84
AGH	Inżynierii Metali i Informatyki Przemysłowej	Informatyka stosowana	1,8	5,88	5069,18
SGH		International business	0,9	0	4936,15
AGH	Geologii, Geofizyki i Ochrony Środowiska	Informatyka stosowana	1,4	0	4928,32
UW	Orientalistyczny	Kulturoznawstwo Azji i Afryki	0,7	10,00	4888,13
AGH	Wiertnictwa, Nafty i Gazu	Inżynieria naftowa i gazownicza	0,5	9,37	4532,10
UJ	Zarządzania i Komunikacji Społecznej	Elektroniczne przetwarzanie informacji	1,6	31,58	4430,48
UMK	Fizyki, Astronomii i Informatyki Stosowanej	Informatyka stosowana	1,1	6,67	4294,59
Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu	Zarządzania, Informatyki i Finansów	Informatyka w biznesie	0,1	5,88	4079,38
UW	Lingwistyki Stosowanej	Lingwistyka stosowana – translatoryka – glottodydaktyka	0,8	7,81	4072,90
Politechnika Wrocławska	Elektroniki	Teleinformatyki	1,2	8,82	4055,68

Tabela 4 (cd.). Kierunki atypowe o najwyższych przeciętnych wynagrodzeniach

Uczelnia	Wydział	Kierunek	Średni czas poszukiwania pracy na umowę o pracę (msc)	Udział absolwentów, którzy doświadczyli bezrobocia (%)	Średnie wynagr. (zł)
UW	nie określono	Lingwistyka stosowana – translatoryka – glottodydaktyka ¹⁸	0,8	10,64	3948,13
UW	Zarządzania	International business program	4,2	14,29	3898,54
Politechnika Łódzka	Papiernictwa i Poligrafii	Papiernictwo i poligrafia	3,9	27,27	3820,52
UW	Instytut Ameryk i Europy	Studia amerykańskie	2,7	17,39	3785,43
UW	Orientalistyczny	Orientalistyka	3,3	15,91	3734,60
UW	Stosowanych nauk społecznych	Socjologia stosowana i antropologia społeczna	3,6	10,71	3701,37
UW	Fizyki	Zastosowania fizyki w biologii i medycynie	2,5	3,57	3692,61

Źródło: www.ela.nauka.gov.pl

Tak więc absolwenci części kierunków atypowych uzyskali przeciętne wynagrodzenia wskazujące na korzyści studiowania takich kierunków. Dotyczy to jednak kierunków, których 838 absolwentów stanowi tylko 28,97% ogółu absolwentów analizowanych atypowych kierunków, co może potwierdzać sformułowaną wyżej hipotezę.

2.4. Przeciętny czas poszukiwania pierwszej pracy na umowę o pracę

Zróżnicowany jest także czas poszukiwania pierwszej pracy od uzyskania dyplomu w roku 2014 do 30 września 2015 r. Punktem odniesienia są informacje o przeciętnym czasie poszukiwania pracy przez ogół absolwentów studiów II stopnia. W analizie nieuwzględniającej trybu studiów czas ten wynosi 2,44 miesiąca, a w przypadku studiów stacjonarnych było to 3,64 miesiąca.

Liczebność grup absolwentów kierunków, których absolwenci poszukiwali pracy krócej niż 2,44 miesiąca to 1245 osób, a więc 43% ogółu absolwentów kierunków atypowych. Tak więc większość grup absolwentów kierunków atypowych charakteryzuje przeciętny czas poszukiwania pierwszej pracy dłuższy niż przeciętny dla całej populacji analizowanej

¹⁸ Obydwie grupy absolwentów tego kierunku kończyły go z opóźnieniem, obecnie kierunek funkcjonuje pod nazwą „lingwistyka stosowana”.

w ELA. W przypadku studiów stacjonarnych (2109 absolwentów) tylko 44,9% pochodzi z grup absolwentów, w których przeciętny czas poszukiwania pierwszej pracy był krótszy niż dla rocznika 2014¹⁹. Jednak w przypadku studiów niestacjonarnych (poza jednym przypadkiem: Profilaktyki społecznej i resocjalizacji, UW, 11 absolwentów, przeciętny czas poszukiwania pracy 3,1 miesiąca) wszystkie grupy absolwentów charakteryzuje czas poszukiwania krótszy niż w całym roczniku 2014. Ponieważ kierunki atypowe zasadniczo prowadzone są w trybie stacjonarnym nie wpływa to jednak na ogólny wniosek, że kierunki te nie charakteryzują się szczególnie krótkim czasem poszukiwania pierwszej pracy.

Należy dodać, że w przypadku studiów atypowych absolwenci ośmiu kierunków poszukiwali pracy na umowę o pracę przeciętnie dłużej niż pół roku²⁰. Byli to absolwenci: etnologii i antropologii kulturowej z Uniwersytetu Wrocławskiego (7,9 miesiąca), filmoznawstwa i kultury mediów z UAM (7,3 miesiąca), sztuk wizualnych z Uniwersytetu Rzeszowskiego (7 miesięcy), inżynierii nanostruktur z UW (7 miesięcy), ochrony roślin i kontroli fitosanitarnej z Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie (6,8 miesiąca), obronności z Akademii Obrony Narodowej (6,4 miesiąca), gospodarki turystycznej z Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu (6,2 miesiąca) oraz sztuki mediów i edukacji wizualnej z Uniwersytetu Techniczno-Humanistycznego w Radomiu (6,2 miesiąca).

2.5. Doświadczenie bezrobocia i ryzyko bezrobocia

Dla rocznika 2014 frakcja absolwentów, którym zdarzyło się przynajmniej raz być zarejestrowanym bezrobotnym w okresie od uzyskania dyplomu do 30 września 2015 r. wynosi 26,7%. W przypadku kierunków atypowych grupy absolwentów, dla których przeciętne doświadczenie bezrobocia przekracza średnią dla rocznika 2014 stanowią 29,90% absolwentów tych kierunków. Oznacza to, że ogólnie kierunki atypowe sprzyjają unikaniu bezrobocia w skali przeciętnej dla ogółu absolwentów. Jednak jak wskazuje tabela 5. jest jedynie 10 grup absolwentów kierunków atypowych, w których doświadczenie bezrobocia jest niższe niż 5%.

Należy też wskazać, że dla pewnych kierunków doświadczenie bezrobocia dotknęło znaczącą część absolwentów. Dotyczy to absolwentów Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie (hipologia i jeździectwo – 73,68%, behawiorystyka zwierząt – 72,73%, ochrona roślin i kontrola fitosanitarna – 52,78%), a także: etnologii z Uniwersytetu Szczecińskiego (69,23%), sztuk wizualnych z Uniwersytetu Rzeszowskiego (63,64%), zarządzania dziedziną kulturową i ochrony zabytków z Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy (58,33%), biotechnologii medycznej ze Śląskiego Uniwersytetu Medycznego (54,55%), komunikacji europejskiej z UAM (54,55%), etnologii i antropologii kulturowej z Uniwersytetu Wrocławskiego (50%). Oznacza to, że wśród kierunków atypowych są takie, które w znaczącym stopniu nie sprzyjają unikaniu bezrobocia.

¹⁹ Raporty ELA generowane na poziomie ogółu absolwentów nie zawierają informacji o absolwentach studiów stacjonarnych lub niestacjonarnych.

²⁰ W przypadku Artes Liberales z UW przeciętny czas poszukiwania pierwszej pracy wyniósł 12 miesięcy, ale żaden z 12 absolwentów nie podjął pracy na umowę o pracę.

Tabela 5. Kierunki których absolwenci są zarejestrowani w ZUS w co najmniej 60% oraz w mniej niż 5% doświadczyli bezrobocia

Uczelnia	Wydział	Kierunek (tryb studiów)	l.abs.	Średni czas poszukiwania pracy na umowę o pracę (msc)	Udział absolwentów, którzy doświadczyli bezrobocia (%%)	Średnie wynagr. (zł)
UW		Inżynieria nanostruktur	10	7,0	0,00	3297,72
Politechnika Gdańska	Oceanotechniki i Okrętownictwa	Oceanotechnika	12	2,1	0,00	5196,84
AGH	Geologii, Geofizyki i Ochrony środowiska	Informatyka stosowana	22	1,4	0,00	4928,32
SGH		Ekonomiczna analiza prawa	10	1,3	0,00	5739,40
UW	Dziennikarstwa i Nauk Politycznych	Europeistyka w zakresie europejskich procesów integracyjnych	10	0,0	0,00	3140,65
UW		Artes Liberales	12	NA	0,00	1000,00 ²¹
SGH		MIESI (stacjonarne)	74	0,7	1,35	5267,81
SGH		MIESI (stac/niestac)	138	1,6	2,90	6150,03
UW	Fizyki	Zastosowania fizyki w biologii i medycynie	28	2,5	3,57	3692,61
PW	Elektroniki i technik informacyjnych	Elektronika, informatyka i telekomunikacja	47	0,8	4,26	6203,92

Źródło: www.ela.nauka.gov.pl

Te same kierunki pojawiają się przy analizie ryzyka bezrobocia (średniej liczby miesięcy w jakiej absolwenci byli zarejestrowani jako bezrobotni od uzyskania dyplomu do 30 września 2015). Większe niż 25% ryzyko bezrobocia charakteryzuje absolwentów sztuk wizualnych (Uniwersytet Rzeszowski, 36,53% absolwentów studiów stacjonarnych, a 22,22% studiów niestacjonarnych), hipologii i jeździectwa (Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie: 36,32%), etnologii (Uniwersytet Szczeciński: 28,67%), zarządzania dziedzictwem kulturowym i ochrony zabytków (Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego: 25,68%),

²¹ W przypadku Artes Liberales ELA podano jedynie przeciętne wynagrodzenia pracujących (tzn. inaczej niż w pozostałych przypadkach, gdy podane są przeciętne wynagrodzenia z pracy na umowę o pracę).

oraz ochrony roślin i kontroli fitosanitarnej (Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie: 25,01%).

Przeciętne dla rocznika 2014 ryzyko bezrobocia wyniosło 11,0%, a w badanej grupie 74,49% absolwentów pochodzi z kierunków, dla których przeciętne ryzyko bezrobocia było mniejsze. Można więc stwierdzić, że znacząca część kierunków atypowych charakteryzuje się ryzykiem bezrobocia niższym niż dla ogółu rocznika 2014.

3. WNIOSKI

W większości przypadków kierunki atypowe są elitarne w sensie liczby absolwentów, ale nie gwarantują elitarniej pozycji na rynku pracy. Przedstawione dane wskazują, że kierunki atypowe tylko w części przypadków oferują efekty kształcenia dające wysokie wynagrodzenia i krótki czas poszukiwania pierwszej pracy. Jednocześnie absolwenci części kierunków atypowych rocznika 2014 uzyskali przeciętne wynagrodzenia niższe niż dla całego rocznika, dłużej szukali pracy, w dużej części doświadczyli bezrobocia. Można jedynie stwierdzić, że znacząca część kierunków atypowych charakteryzuje się ryzykiem bezrobocia niższym niż dla ogółu rocznika 2014.

Oczywiście wnioski wynikające z raportów ELA nie są i nie mogą być jedyną podstawą do ostatecznego formułowania opinii²². Warto je skonfrontować z raportami z wizytacji i ocenami jakości kształcenia dokonywanej przez PKA²³. W większości analizowanych przypadków są one adekwatne do wniosków wynikających z ocen ekonomicznych losów absolwentów, ale raporty takie mogą też wzbogacić informacje i wnioski. Przykładowo w przypadku hipologii i jeździectwa wskazane wyżej mało pozytywne wyniki związane są z tym, że był to pierwszy rocznik absolwentów tego kierunku – a co więcej – kończący go studenci nie spełniali założeń rekrutacyjnych twórców oferty programowej. Analiza raportów z wizytacji PKA, skonfrontowanie ich z raportami samooceny sporządzanymi przez uczelnię na potrzeby przygotowania do oceny dokonywanej przez PKA, a także ewentualnie z założeniami twórców kierunków może dostarczyć informacji o powodach dla których absolwenci danego kierunku nie są cenieni na rynku pracy. A w konsekwencji analiza taka może być podstawą do korekt, doskonalenia albo do likwidacji kierunku, który nie znalazł pozytywnego odbioru wśród pracodawców. We wspomnianych analizach szczególnie interesujące może być zestawienie losów absolwentów z deklaracjami uczelni dotyczących współpracy z pracodawcami w trakcie tworzenia i realizacji programu studiów kierunku atypowego.

Podsumowując można stwierdzić, że tworzenie kierunków atypowych (w tym: unikatowych) tylko w części przypadków odpowiadało na faktyczne zapotrzebowanie rynku pracy (pracodawców) co może potwierdzać tezę, że w części przypadków kierunki takie tworzone były w celu wykorzystania zasobów uczelni, a nie w odpowiedzi na realne potrzeby społeczeństwa i gospodarki.

²² Choć zawierają wiele interesujących danych pozwalających na analizy mogące służyć doskonaleniu oferty dydaktycznej, zob.: M. Rocki, *Ocena dopasowania oferty dydaktycznej kierunków ekonomicznych do potrzeb rynku pracy na podstawie czasu poszukiwania pracy przez absolwentów. Handel Wewnętrzny* 2017; M. Rocki, *Rynkowa wycena kierunków ekonomicznych rocznika 2014*, „*Ekonomista*” 2017.

²³ Por.: M. Rocki, *Jakość kształcenia a ekonomiczne losy absolwentów. Analiza przypadków*, „*Humanities and Social Sciences*” 2018, nr 1.

LITERATURA

1. Rocki M., *Jakość kształcenia a ekonomiczne losy absolwentów. Analiza przypadków*, „Humanities and Social Sciences” 2018, nr 1.
2. Rocki M., *Ocena dopasowania oferty dydaktycznej kierunków ekonomicznych do potrzeb rynku pracy na podstawie czasu poszukiwania pracy przez absolwentów*. *Handel Wewnętrzny* 2017.
3. Rocki M., *Rynkowa wycena kierunków ekonomicznych rocznika 2014*, „*Ekonomista*” 2017.

NETOGRAFIA

1. www.ela.nauka.gov.p

ATYPICAL FACULTIES: A CHANCE OR A DEAD END STREET?

According to what authors of the atypical faculties claim (for instance in reports on self-evaluating elaborated for the sake of rating of Polska Komisja Akredytacyjna) atypical faculties are benefiting from extraordinary human resources, unique scientific research and infrastructure dedicated for those researches as well as expectations of employers (labour market) at existing universities. This is the main reason to create such faculties (unique or macro faculties etc.). Data recently published by ZUS on post graduate performance of alumni (such as incomes, how long did it take to get employed etc.) is giving a chance to evaluate whether collaboration between universities and employers occurs. The aim of the analysis is verifying whether it is true that studying atypical faculties is not an advantage on the labor market. The database from which reports on post graduate performance of alumni are generated is the data source for this paper. In the study alumni of graduate studies and long cycle studies in 2014 are subject of the analysis. The findings of the study are pointing out that creating the atypical faculties is responding the needs of labor market (employers) only partially. This can also confirm that in some cases such faculties were created in order to benefit from the universities resources (mainly human resources) and not to respond the real socio-economic needs.

Keywords: Unique faculties, labor market, unemployment.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.30

Przesłano do redakcji: październik 2017 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Hanna SOMMER¹
Hubert SOMMER²
Grzegorz ZAKRZEWSKI³

POSTAWY WSPÓŁCZESNEJ MŁODZIEŻY AKADEMICKIEJ WZGLĘDEM SYTUACJI KRYZYSOWEJ (Z WYKORZYSTANIEM SPRZĘTU RATOWNICZEGO)

W artykule została podjęta próba przybliżenia zagrożeń występujących przy uprawianiu żeglugi na morzu. Jednakże ze względu na wielorakość i różnorodność zagadnień opisujących bezpieczeństwo ludzi i objętość artykułu autorzy świadomie zrezygnowali z opisu wielu zagadnień i problemów około towarzyszących.

Trudna sytuacja zazwyczaj pojawia się nieoczekiwanie i wymaga zmiany perspektywy w krótkim czasie. Zmiana ta wpływa na poczucie własnej wartości. Człowiek pozbywa się nadziei oraz złudzeń i wtedy pojawia się wyczerpanie psychiczne i fizyczne. W sytuacji kryzysowej występującej na morzu, gdy zagrożone jest życie i zdrowie człowieka podejmuje się działanie minimalizujące skutki zagrożeń. Na wszystkich statkach pasażerskich prowadzi się z pasażerami ćwiczebny trening z użyciem zbiorowych środków ratunkowych. Zgodnie z konwencją STCW (*International Convention on Standards of Training, Certification and Watchkeeping for Seafarers*) marynarze przechodzą szkolenie z obsługi środków ratunkowych.

W pierwszej części zostały przedstawione podstawowe akty prawne regulujące badany problem ze szczególnym uwzględnieniem wyposażenia jednostek pływających w sprzęt ratowniczy.

Kolejna część artykułu nie rozpatruje sytuacji destrukcyjnej w wyniku, której rozbitkowie znaleźli się w tratwie ratunkowej. Nie jest tematem opracowania opis katastrofy morskiej.

¹ Dr Hanna Sommer, Katedra Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, Al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, autor korespondencyjny, e-mail: hansom@prz.edu.pl

Hanna Sommer, PhD, Department of Humanities, Faculty of Management, Rzeszów University of Technology, Al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, corresponding author, e-mail: hansom@prz.edu.pl

² Dr Hubert Sommer, Katedra Historii i Teorii Wychowania, Wydział Pedagogiczny, Uniwersytet Rzeszowski, ul. ks. J. Jałowego 24, 35-010 Rzeszów; e-mail: hubsom@wp.pl

Hubert Sommer, PhD, Department of History and Upbringing, Faculty of Pedagogy, Rzeszów University, ul. ks. J. Jałowego 24, 35-010 Rzeszów; e-mail: hubsom@wp.pl

³ Dr inż. Grzegorz Zakrzewski, Akademia Pomorska w Słupsku, Wydział Nauk o Zarządzaniu i Bezpieczeństwie, Instytut Bezpieczeństwa Narodowego, ul. Arciszewskiego 22a, 76-200 Słupsk; e-mail: grzegorz.zakrzewski@apsl.edu.pl

Grzegorz Zakrzewski, PhD, Eng., Pomeranian University in Słupsk, Faculty of Management Science and Security, Department of National University, ul. Arciszewskiego 22a, 76-200 Słupsk; e-mail: grzegorz.zakrzewski@apsl.edu.pl

a jedynie zachowanie ludzi, w tym szukanie przywódcy wśród ocalałych, przy braku etatowego dowódcy.

Innowacyjnością artykułu jest zastosowanie „racji żywnościowych” będących na wyposażeniu tratwy ratunkowej w katastrofach humanitarnych wśród respondentów i ich ocena.

Słowa kluczowe: katastrofa, rozbitek, środki ratownicze, tratwa ratunkowa, behavior.

*Navigare necesse est,
vivere non est necesse*

(Gnaeus Pompeius Magnus, 106–48 p.n.e.)

1. WPROWADZENIE

Muszę żeglować, bo to dla mnie konieczne, natomiast zachowanie was przy życiu taką koniecznością już nie jest (wolne tłumaczenie) tak powiedział do załogi, według starożytnego historyka Plutarcha z Cheronei⁴, Pompejusz (w sytuacji dość dramatycznej) zaokrętowując się jako pierwszy na statek widząc strach, przerażenie i obawę załóg obserwujących trudne warunki hydrometeorologiczne panujące na Morzu Śródziemnym. Statki cumowały i przygotowywały się do wyjścia na morze, w porcie starożytnego Egiptu załadowane zbożem na, które czekały rzymskie legiony. Pompey Magnus miał wiele do stracenia, przede wszystkim politycznie na dostawach frachtu, marynarze-członkowie załóg tylko życie. Dziś rodzi się pytanie czy podzielali nastawienie i determinację swojego dowódcy?

Jak długo sięgnąć w pisaną historię żeglugi można odnieść wrażenie, że załogi statków, okrętów zawsze skazane były tylko na siebie. Na bezkresnym oceanie wszechświatowym trudno było spotkać inną jednostkę pływającą, zatem jedynym środkiem ratowniczym była i jest do dzisiejszego dnia szalupa ratownicza. Czy w minionych czasach była ich wystarczająca ilość, można z całą stanowczością stwierdzić, że nie.

Revolucją we współczesnym ratownictwie była możliwość wysłania sygnału wzywania pomocy drogą radiową. Guglielmo Marconi⁵ wynalazł i opatentował telegraf bez drutu umożliwiający nadanie sygnału drogą radiową. W 1901 roku sygnał udało się pomyślnie przesłać przez Atlantyk. SOS międzynarodowy sygnał w alfabecie Morse'a⁶ składa się z sekwencji trzech powtarzających się bez spacji, ciągów znaków ...---... (trzy „kropki” sygnały krótkie, trzy „kreski” sygnały długie i ponownie trzy „kropki” sygnały krótkie). Po raz pierwszy skutecznie użyto sygnał SOS 10 czerwca 1909 roku w czasie katastrofy brytyjskiego okrętu liniowego Slavonia⁷, który rozbił się na Azorach. Dość ciekawa jest

⁴ Jeden z największych pisarzy starożytnej Grecji, historyk, filozof-moralista oraz orator, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Plutarch> (dostęp: 31.07.2017 r.).

⁵ Guglielmo Marconi (ur. 25 kwietnia 1874 r. w Bolonii, Włochy, zm. 20 lipca 1937 r. w Rzymie, Włochy) – włoski fizyk i konstruktor. Jeden z pionierów radia i przemysłu elektronicznego. Laureat Nagrody Nobla z dziedziny fizyki w roku 1909 za wkład w rozwój telegrafii bezprzewodowej. https://pl.wikipedia.org/wiki/Guglielmo_Marconi (dostęp: 31.07.2017 r.).

⁶ Kod Morse'a – stworzony w 1838 r. przez Samuela Morse'a i Alfreda Vaila sposób reprezentacji alfabetu, cyfr i znaków specjalnych za pomocą dźwięków, błysków światła, impulsów elektrycznych lub znaków popularnie zwanych kreską i kropką, https://pl.wikipedia.org/wiki/Kod_Morse%E2%80%99a (dostęp: 31.07.2017 r.).

⁷ <http://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/861474,Juz-ponad-wiek-nadajemy-sygnal-SOS> (dostęp: 31.07.2017 r.).

historia samego międzynarodowego sygnału wzywania pomocy. Na międzynarodowej konferencji poświęconej alfabety Morse'a w Berlinie dnia 1 lipca 1908 roku sygnał SOS został wprowadzony i zatwierdzony jako sygnał wzywania pomocy.

Dopiero później zaczęto interpretować sygnał SOS jako skrót: „Save Our Souls” – „Ocalcie Nasze Dusze”, „Save Our Ship” – „Ocalcie Nasz Statek”, lub „Send Out Succour” – „Wyślijcie Pomoc”. Jedno jest pewne, że sygnał SOS zastąpił wcześniej używany sygnał CQD⁸ – „do wszystkich stacji: niebezpieczeństwo”. Dla historycznego porządku należy dodać, że Międzynarodowa Konwencja Radiotelegraficzna w roku 1927 wprowadziła komunikat „mayday” jako uniwersalny sygnał wołania o ratunek. Język angielski jest językiem marynarzy. W dobie wykorzystania sztucznych satelitów Ziemi przekazywanie sygnałów wzywania pomocy zostało doprowadzone do perfekcji. Z uwagi, że ta tematyka nie jest przedmiotem rozważań autorów tego artykułu, uważnych i zaciekawionych tą problematyką czytelników można odesłać do literatury specjalistycznej.

2. ZASADNICZE AKTY PRAWNE

Celem głównym artykułu będzie zachowanie się rozbitków w tratwie ratunkowej, dlatego zdecydowano się na szereg uproszczeń, które nie mają wpływu na zasadniczą treść artykułu. Trudno jest przeciętnemu czytelnikowi wychowanemu na lądzie zrozumieć stosowane słownictwo: statek, okręt czy jednostka pływająca. Należy jednak zauważyć, że zaproponowano czytelnikowi bardzo szybki rejs od starożytności do czasów współczesnych. Skrótów nie powinny wpłynąć na temat zasadniczych dociekań i badań.

Przechodząc do meritum, przedstawiono dwa zasadnicze dokumenty, które regulują przedmiot dociekań i badań w niniejszym artykule. Nie wglębiając się w zawłości prawne, merytoryczne i specjalistyczne przedstawiono stanowisko, jakie przedstawił Dominik Wałkowski – adwokat z Kancelarii Wardyński i Wspólnicy.

„**SOLAS** – Międzynarodowa konwencja o bezpieczeństwie życia na morzu, 1974 r., sporządzona w Londynie dnia 1 listopada 1974 r., zmieniona Protokołem sporządzonym w Londynie dnia 17 lutego 1978 r. oraz Protokołem przyjętym w Londynie dnia 11 listopada 1988 r. (Dz.U. z 2016 r., poz. 869) (Konwencja SOLAS) Jednolity tekst przekładu konwencji na język polski został ogłoszony w Dzienniku Ustaw z 2016 r., poz. 869 (warto zapamiętać dane tego Dziennika Ustaw, gdyż czytając sam tytuł ogłoszonego aktu, trudno przypuszczać, że mamy do czynienia z tekstem jednolitym). Tekst ten, oprócz wspomnianych zmian wynikających z ww. protokołów, obejmuje zmiany załącznika do konwencji przyjęte w okresie od 21 kwietnia 1988 r. do 30 listopada 2012 r. i prezentuje **stan prawny na 1 stycznia 2014 r.**

Obecnie tekst jednolity Konwencji SOLAS nie obejmuje istotnych zmian załącznika do konwencji wynikających z:

- rezolucji Komitetu Bezpieczeństwa na Morzu przyjętych 22 maja 2014 r.: rezolucja MSC.365(93) oraz rezolucja MSC.366(93) oraz
- rezolucji Komitetu Bezpieczeństwa na Morzu przyjętych 21 listopada 2014 r.: rezolucja MSC.380(94) oraz rezolucja MSC.386(94).

⁸ CQD (wym. *si kju di*) – dawny sygnał oznaczający zagrożenie na morzu i wzywanie o pomoc. Uznawany jest za pierwszy taki sygnał w komunikacji radiowej, <https://pl.wikipedia.org/wiki/CQD> (dostęp: 31.07.2017 r.).

Przekład wspomnianych rezolucji został ogłoszony w Dzienniku Ustaw w połowie grudnia 2016 r. (Dz.U. z 2016 r., poz. 2029)⁹.

Z kolejnego dokumentu wybrano tylko te zagadnienia, które będą miały znaczenie dla treści prezentowych w artykule. Zainteresowanych odsyłamy do literatury przedmiotu i strony z której zaczerpnięto informacje.

„KODEKS LSA – CHARAKTERYSTYKA ŚRODKÓW RATUNKOWYCH *Life Saving Appliances Code* – Kodeks Urządzeń Ratunkowych – jest kodeksem „należącym” do konwencji SOLAS (Rozdział III, art. 34). Zawarte w nim wymagania dotyczą charakterystyk i zdolności następujących elementów:

- indywidualnych środków ratunkowych – koła ratunkowe, pasy ratunkowe, kombinezony ratunkowe (*immersion suit*), kombinezony ochronne (*anti-exposure suit*) oraz środki ochrony cieplnej (*thermal protective aid*);
- zbiorowych środków ratunkowych – tratwy ratunkowe, łodzie ratunkowe;
- łodzi ratowniczych;
- urządzeń do wodowania – żurawiki, system swobodnego spadku, morskie systemy ewakuacyjne;
- środków sygnalizacji pirotechnicznej – rakiety spadochronowe, pochodnie ręczne, pławki dymne;
- pozostałych urządzeń – wyrzutnia linki ratunkowej, rozgłośnia statkowa.

ZBIOROWE ŚRODKI RATUNKOWE

Tratwy:

- Zbudowane z materiałów syntetycznych, zapewniających utrzymywanie się na wodzie przez min. 30 dni;
- Pływerność zapewniona przez dwie niezależne komory wypornościowe, z których każda z osobna jest w stanie utrzymać tratwę na wodzie obciążoną ludźmi i wyposażeniem;
- Odporne na oddziaływanie temperatur w zakresie -30°C – $+60^{\circ}\text{C}$;
- Wytrzymałe na zrzut do wody z wysokości 18 m;
- Wytrzymałe na skoki na nie z wysokości 4,5 m;
- Zdadne do holowania z prędkością 3 węzłów z pełnym obciążeniem.

Wyposażenie tratwy:

- krążek ratunkowy z linką 30 m;
- nóż i czerpak, 2 gąbki;
- 2 dryfkotwy (jedna zamontowana na stałe);
- 2 pływające, składane wiosła;
- zestaw naprawczy, pompka powietrzna, miarka do wody;
- apteczka pierwszej pomocy;
- otwieracze do puszek;
- wodoszczelna latarka + zapasowe baterie i żarówka;
- lusterko sygnalizacyjne, Gwizdek;

⁹ <https://prawomorza.pl/ujednoczone-teksty-konwencji-solas-i-marpol-w-dzienniku-ustaw/> (dostęp: 1.08.2017 r.).

- 6 szt. pochodni ręcznych czerwonych;
- 4 szt. raket spadochronowych czerwonych;
- 2 szt. pławek dymnych;
- zestaw do łowienia ryb;
- racje żywnościowe – 10 tys. kJ/osobę;
- pojemniki z wodą pitną po 1,5 litra/osobę;
- tablica sygnałów alarmowych;
- reflektor radarowy;
- tabletki przeciwko chorobie morskiej;
- środki ochrony cieplnej dla 10% obsady tratwy¹⁰.

Jedną z głównych ról w sposobie organizacji i zapewnienia bezpieczeństwa obok odpowiedniej techniki odgrywa czynnik ludzki. Ważne jest odpowiednie przygotowanie osób, które są odpowiedzialne za nadzorowanie, przestrzegania obowiązujących procedur jak też obsługę czy nadzorowanie wykorzystywanego sprzętu.

3. METODOLOGICZNE ASPEKTY BADAŃ

Celem niniejszego artykułu było uzyskanie odpowiedzi od badanych respondentów na temat zachowania się w szeroko rozumianej sytuacji kryzysowej (tutaj na tratwie ratunkowej).

Rys. 1. Zdjęcie rozłożonej tratwy ratunkowej wykonane w serwisie atestacji środków ratunkowych w Gdańsku (dzięki uprzejmości pracowników Sea Light, więcej na stronie: <http://www.sealight.pl/>)

Źródło: zasoby własne autorów.

¹⁰ <http://ratownictwo.am.szczecin.pl/index.php/dla-studentow/ratownictwo-morskie/31-kodeks-lsa> (dostęp: 1.08.2017 r.).

W badaniach autorzy wykorzystali kwestionariusz ankietowy. Pytania zawarte w kwestionariuszu i pogłębiona analiza odpowiedzi na nie będą podstawą do sformułowania wniosków. Na podstawie udzielonych odpowiedzi przez potencjalnych rozbitek podjęta została próba zweryfikowania poglądu na satysfakcję po zakończeniu akcji ratowniczej. Pisząc poniżej tekst autorzy dokonali wnikliwej analizy literatury przedmiotu oraz publikacji w specjalistycznej prasie. Korzystano również z specjalistycznych materiałów szkoleń i kursów oraz stron internetowych.

Zasadniczym problemem badawczym z którym postanowili zmierzyć się autorzy opracowania, była próba odpowiedzi na następujące pytanie:

Czy współcześni młodzi ludzie reprezentujący dwie największe rzeszowskie uczelnie potrafią dostrzec jakiegokolwiek zagrożenia we współczesnym świecie w trzech zasadniczych wymiarach – fizycznym, psychicznym i moralno-duchowym?

Zważywszy, że w niniejszym artykule szczególnie nacisk autorzy położyli na zachowanie się badanych w szeroko rozumianej sytuacji kryzysowej (z wykorzystaniem tratwy ratunkowej), stąd też sformułowano tutaj kilka istotnych problemów szczegółowych:

1. Czy badani respondenci są w stanie określić, czym w ogóle są tzw. indywidualne i zbiorowe środki ratownicze?
2. Czy ankietowani studenci są w stanie pokazać/rozpoznać bądź zidentyfikować na jednostce pływającej zbiorowe środki ratunkowe?
3. Czy badani są w stanie przewidzieć swoje zachowanie na tratwie ratunkowej?
4. Jaki jest stopień podporządkowania się respondentów dowódcy tratwy?
5. Czy po zjedzeniu batona energetycznego ankietowani odczuwali uczucie sytości?
6. Czy studenci są w stanie ocenić swój stan emocjonalny w tzw. sytuacji kryzysowej?
7. Jaki sposób zachowania przyjmują respondenci w sytuacji kryzysowej?

Hipotezę zasadniczą jaką przyjęli autorzy sprowadzono do stwierdzenia, iż: **Niezależnie od tego czy mamy do czynienia z obszarem fizycznym, psychicznym czy moralno-duchowym badani studenci zdecydowanie stoją na stanowisku, iż jakiegokolwiek zagrożenia w obecnej rzeczywistości są raczej mało prawdopodobne.**

Z kolei hipotezy szczegółowe wyglądają następująco:

1. Płeć jest zmienną wyraźnie różnicującą odpowiedzi badanych i tak ankietowani studenci częściej wybierają odpowiedź twierdzącą w przypadku trafnego zdefiniowania indywidualnych i zbiorowych środków ratowniczych aniżeli ma to miejsce w przypadku studentek.
2. Niezależnie od miejsca zamieszkania badani studenci mają wyraźny problem z odpowiedzią na pytanie dotyczące rozpoznania oraz identyfikacji czy dotarcia do zbiorowych środków ratunkowych na tratwie.
3. Założono, że typ uczelni nie ma większego przełożenia na rezultat badawczy dotyczący przewidywalności zachowania respondentów na tratwie ratunkowej – większość z nich nie będzie potrafiła właściwie zantycypować swojej postawy.
4. Badani studenci niezależnie od deklarowanej wiary religijnej w ekstremalnej sytuacji zagrażającej ich życiu potrafią podporządkować się dowódcy tratwy.
5. Proponowany przez autorów badania baton energetyczny niezależnie od deklarowanej aktywności fizycznej studentów spełniał swoją rolę – po jego zjedzeniu, respondenci czuli częściowe bądź też całkowite uczucie sytości.
6. Umiejętności pływackie istotnie wpływają na stan emocjonalny w sytuacji kryzysowej, im są one wyższe, tym mniejszy jest strach (lęk) przed ewentualnym niebezpiecznym zdarzeniem w życiu (tutaj na wodzie).

7. Niezależnie od doświadczenia traumatycznych zdarzeń badanych w ich dotychczasowym życiu, deklarują oni w większości przypadków zdecydowane lub umiarkowane działanie w sytuacji kryzysowej.

Badaniami objęto studentów dwóch największych uczelni Rzeszowa, a mianowicie politechniki i uniwersytetu. Ankietowani legitymowali się ponadto różną płcią, miejscem zamieszkania, a także deklarowaną wiarą religijną. Badania przeprowadzono w Rzeszowie na przełomie maja i czerwca 2017 roku. W tabeli 1 zamieszczono szczegółową charakterystykę badanej populacji.

Tabela 1. Charakterystyka badanej populacji dla $n = 85 = 100\%$

	Kategorie odpowiedzi	%
Płeć	Kobiety dla $n = 60 = 100\%$	70,1%
	Mężczyźni dla $n = 25 = 100\%$	29,9%
Miejsce zamieszkania	Wieś dla $n = 48 = 100\%$	56,4%
	Miasto do 100 tys. dla $n = 16 = 100\%$	18,8%
	Miasto od 100 do 250 tys. dla $n = 21 = 100\%$	24,8%
Uczelnia	Politechnika dla $n = 66 = 100\%$	77,6%
	Uniwersytet dla $n = 19 = 100\%$	22,4%
Autodeklaracja religijna	Wierzący dla $n = 80 = 100\%$	94,1%
	Niewierzący dla $n = 5 = 100\%$	5,9%
Aktywność fizyczna	Regularnie uprawiający sport dla $n = 27 = 100\%$	31,8%
	Nieregularnie uprawiający sport dla $n = 26 = 100\%$	30,2%
	Sporadycznie uprawiający sport dla $n = 25 = 100\%$	29,6%
	Nie podejmujący żadnej aktywności fizycznej dla $n = 7 = 100\%$	8,4%
Uprawianie sportów wodnych	Tak dla $n = 11 = 100\%$	12,9%
	Nie dla $n = 74 = 100\%$	87,1%
Umiejętność pływania	Tak dla $n = 56 = 100\%$	65,9%
	Nie dla $n = 29 = 100\%$	34,1%
Doświadczenie jakichkolwiek sytuacji kryzysowych w życiu badanych	Tak dla $n = 49 = 100\%$	57,6%
	Nie dla $n = 36 = 100\%$	42,4%

Źródło: badania własne.

W badanej populacji wzięło udział 60 kobiet i 25 mężczyzn, co stanowiło odpowiednio 70,1% i 29,9%. Warto nadmienić, iż ankietowani respondenci reprezentowali dwie największe rzeszowski uczelnie – Politechnikę (77,6%) oraz Uniwersytet (22,4%). Największą grupę badawczą stanowili studenci legitymujący się pochodzeniem wiejskim (ponad 56%), najmniejszą ci, którzy na stałe zamieszkują w miastach średniej wielkości – do 100 tysięcy mieszkańców (niecałe 19%). Zdecydowana większość młodzieży akademickiej autodeklaruje się jako wierząca – ponad 94% badanych. Z aktywnością fizyczną respondentów nie jest najgorzej, bowiem ponad 60% regularnie, bądź nieregularnie uprawia sport. Wśród badanych zaledwie 8,4% nie przejawia żadnej aktywności fizycznej. Zdecydowanie gorzej wygląda uprawianie szeroko rozumianych sportów wodnych, i tak absolutna większość stu-

dentów (ponad 87%) nie miała z tym nigdy do czynienia. Na szczęście umiejętności pływackie posiada blisko 66%, a to już jest zjawiskiem godnym pochwały. W kwestionariuszu ankiety autorzy spytali również młodych ludzi o doświadczenie w życiu tzw. sytuacji kryzysowych (przykładowo śmierć kogoś bliskiego, ciężka choroba itp.). W wyniku zebranego materiału badawczego okazało się, że ponad 57% badanych przeżyła w swoim życiu sytuacje traumatyczne, które miały wpływ na kształtowanie ich osobowości.

Analiza danych metryczkowych wskazuje jednoznacznie, iż ankietowani stanowili zróżnicowaną grupę badawczą ze względu na umieszczone w niej zmienne.

Jedną z pierwszych kwestii empirycznych, którą autorzy poddali analizie było uzyskanie odpowiedzi na to, czy badani wiedzą czym są indywidualne, a czym zbiorowe środki ratownicze. Uzyskane odpowiedzi skorelowano z płcią ankietowanych studentów.

Tabela 2. Wiedza badanych na temat indywidualnych i zbiorowych środków ratowniczych a ich płeć dla $n = 85 = 100\%$

Czy wie Pani/Pan co to są indywidualne i zbiorowe środki ratownicze?	Płeć badanych					
	Kobiety dla $n = 60 = 100\%$		Mężczyźni dla $n = 25 = 100\%$		Ogółem dla $n = 85 = 100\%$	
	n	%	n	%	n	%
Tak	18	30	15	60	33	38,8
Nie	42	70	10	40	52	61,2

Źródło: badania własne.

Uzyskane wyniki wskazują, iż blisko 40% ogółu badanych jest w stanie powiedzieć czym są tzw. indywidualne i zbiorowe środki ratownicze (najczęściej spotykane odpowiedzi to odpowiednio: koła ratunkowe, tratwy bądź pontony). Godne odnotowania ze statystycznego punktu widzenia jest jednak to, że znacznie lepiej radzą sobie z odpowiedzią na zadane pytanie badani studenci, aniżeli studentki (odpowiednio: 60% i 30%). Może to świadczyć o tym, że są oni zdecydowanie bardziej zainteresowani analizowaną tematyką, ze względu na czysto formalnych i technicznych. To mężczyźni przecież częściej mają zapewnić bezpieczny byt rodzinie, aniżeli kobiety. Chociaż w XXI wieku ta kwestia nie wydaje się już tak oczywista.

Dramatycznie wygląda kolejna kwestia poddana przez autorów badaniom, a mianowicie opinia respondentów na temat tego, czy są w stanie na jednostce pływającej nie tylko pokazać/rozpoznać czy zidentyfikować, ale również dotrzeć do zbiorowych środków ratunkowych. Punktem odniesienia stało się tutaj skorelowanie pytania z miejscem zamieszkania badanych.

Wyniki zawarte w tabeli wskazują dość jednoznacznie, iż większość badanych studentów nie potrafiła na sformułowane w kwestionariuszu ankiety pytanie odpowiedzieć (blisko 66% ogółu respondentów). Ze statystycznego punktu widzenia godne odnotowania jest również to, iż ci respondenci, którzy poradziliby sobie w takiej sytuacji kryzysowej legitymują się pochodzeniem wielkomiejskim (ponad 28%). Zarówno ankietowani pochodzący ze wsi, jak i z tak zwanych miast średniej wielkości nie potrafiliby w takiej sytuacji prawidłowo zareagować (odpowiednio: 22,9% i 31,2%).

Tabela 3. Umiejętność pokazania, rozpoznania, identyfikacji oraz dotarcia do zbiorowych środków ratowniczych a miejsce zamieszkania dla n = 85 = 100%

Czy jest Pani/Pan w stanie, na jednostce pływającej, pokazać/rozpoznać/zidentyfikować w dalszej kolejności dotrzeć do zbiorowych środków ratunkowych?	Miejsce zamieszkania							
	Wieś dla n = 48 = 100%		Miasto do 100 tys. dla n = 16 = 100%		Miasto od 100 do 250 tys. dla n = 21 = 100%		Ogółem dla n = 85 = 100%	
	n	%	N	%	n	%	N	%
Tak	-	-	-	-	6	28,6	6	7,1
Nie	11	22,9	5	31,2	7	33,3	23	27,1
Trudno powiedzieć	37	77,1	11	68,8	8	38,1	56	65,8

Źródło: badania własne.

Uzyskane rezultaty można uznać za bardzo niepokojące, bowiem hipotetycznie dramatyczna sytuacja na morzu może mieć opłakane skutki w momencie gdy okaże się, że większość pasażerów nie ma pojęcia, co w takiej sytuacji zrobić. Wniosek wydaje się nazbyt oczywisty – niezbędne wydają się tutaj odpowiednie szkolenia i kursy, które przygotowują potencjalnych rozbitków do tego, jak w takiej sytuacji zareagować.

Kolejną kwestią poddaną analizie był rysunek przedstawiający tratwę ratunkową. Pytanie było oczywiste – co ów rysunek przedstawia i gdzie Pani/Pan się z nim zetknęła/zetknął?

Rys. 2. Złożona tratwa ratunkowa

Źródło: zasoby własne autorów

W przypadku tego pytania wyniki można uznać za zadowalające, bowiem dla ponad 74% ogółu badanych na rysunku znajduje się tratwa ratunkowa, co oczywiście jest zgodne z prawdą. Dla blisko 26% ankietowanych jest to coś innego – najczęściej udzielaną odpowiedzią była walizka ewentualnie namiot. Jak wspomniano powyżej uzyskane wyniki mogą napawać optymizmem, zwłaszcza, że studenci na ów temat wiedzę zaczerpnęli nie tylko z Internetu, ale nierzadko z zajęć na macierzystych uczelniach.

Kolejną kwestią, którą poddano analizie to przewidywalność zachowania respondentów na tratwie ratunkowej. W tym wypadku analizowane odpowiedzi autorzy skorelowali z uczelnią na której studiuje respondenci.

Tabela 4. Przewidywalność zachowań na tratwie ratunkowej, a typ uczelni dla $n = 85 = 100\%$

Czy potrafi Pani/Pan przewidzieć swoje zachowanie na tratwie ratunkowej?	Typ uczelni					
	Politechnika dla $n = 66 = 100\%$		Uniwersytet dla $n = 19 = 100\%$		Ogółem dla $n = 85 = 100\%$	
	N	%	n	%	n	%
Tak	11	16,6	-	-	11	12,8
Nie	16	24,2	4	21,1	20	23,6
Trudno powiedzieć	39	59,2	15	78,9	54	63,6

Źródło: badania własne.

Ekstremalne sytuacje bardzo często są przyczyną nieprzewidywalnych zachowań. Stąd też pytanie autorów o ten aspekt. Uzyskane rezultaty były nietrudne do przewidzenia, chociaż nie do końca. Okazało się bowiem, iż prawie 64% ogółu respondentów nie potrafiło zająć w analizowanej kwestii stanowiska. Częściej czynili to studenci uniwersytetu (odpowiednio: 78,9% i 59,2%). Tu jednak należałoby odnotować, iż 16,6% badanych studentów na co dzień studiujących na politechnice doskonale zna siebie i wie, jak zachować się w tzw. trudnej sytuacji. Studentów uniwersytetu w tym wypadku autorzy nie odnotowali. Może to świadczyć o tym, iż zupełnie inna jest specyfika studiów na uczelni technicznej, a znacząco inna na takiej, w której dominują kierunki humanistyczne. Stąd też przyszli inżynierowie łatwiej asymilują tzw. niebezpieczne zdarzenia i sytuacje o podłożu kryzysowym, aniżeli czynią to przyszli poloniści, socjologowie, medycy czy pedagodzy.

Podporządkowanie się dowódcy tratwy było kolejnym aspektem, który przebadali autorzy niniejszego opracowania. Zastosowano tutaj popularne skalowanie, gdzie 1 – oznaczało brak podporządkowania, a 5 – całkowite podporządkowanie. Uzyskane wyniki skorelowano z autodeklaracjami religijnymi badanych.

Tabela 5. Stopień podporządkowania dowódcy tratwy a autodeklaracja religijna badanych dla $n = 85 = 100\%$

Proszę ocenić swój stopień podporządkowania się dowódcy tratwy? W skali od 1–5 (1 – brak podporządkowania; 5 – całkowite podporządkowanie)						
	Wierzący dla $n = 80 = 100\%$		Niewierzący dla $n = 5 = 100\%$		Ogółem dla $n = 85 = 100\%$	
	N	%	n	%	n	%
1 – całkowity brak podporządkowania	-	-	-	-	-	-
2 – częściowy brak podporządkowania	-	-	1	20	1	1,2
3 – postawa neutralna	29	36,3	-	-	29	34,1
4 – częściowe podporządkowanie	19	23,7	4	80	23	27,1
5 – całkowite podporządkowanie	32	40	-	-	32	37,6

Źródło: badania własne.

Wyniki zdają się być dość interesujące. Okazało się bowiem, iż deklarowana przez respondentów wiara religijna ma znaczenie w analizowanej kwestii. Wśród wierzących aż 40% zdecydowanie stoi na stanowisku, iż podporządkowanie się dowódcy na tratwie jest absolutną koniecznością. Wśród ankietowanych, którzy deklarują ateizm, tak odpowiadających nie odnotowano. Biorąc pod uwagę ogół przebadanych studentów warto odnotować, że ponad 34% z nich w takiej sytuacji zachowuje się neutralnie, co oczywiście może budzić pewien niepokój. Całkowity brak podporządkowania dowódcy został przez młodych ludzi zupełnie zignorowany, co z kolei ma pozytywny wydźwięk.

Badanym przez autorów respondentom zaserwowano tzw. baton energetyczny, który ma za zadanie w sytuacji kryzysowej pomóc przetrwać aż do przybycia pomocy. Uzyskane rezultaty przedstawiono w tabeli 6.

Tabela 6. Uczucie sytości po spożyciu batonu energetycznego a aktywność fizyczna badanych dla $n = 85 = 100\%$

Czy ma Pani/Pan uczucie sytości po konsumpcji batona energetycznego? Oceń w skali od 1 – 5 (1 – brak uczucia sytości; 5 – bardzo duże uczucie sytości)	Aktywność fizyczna									
	Uprawiający sport regularnie dla $n = 27 = 100\%$		Uprawiający sport nieregularnie dla $n = 26 = 100\%$		Uprawiający sport sporadycznie dla $n = 25 = 100\%$		Nie podejmujący żadnej aktywności fizycznej dla $n = 7 = 100\%$		Ogółem dla $n = 85 = 100\%$	
	n	%	n	%	n	%	n	%	N	%
1 – całkowity brak uczucia sytości	-	-	-	-	4	16	1	14,3	5	5,9
2 – częściowy brak uczucia sytości	3	11,1	4	15,4	3	12	2	28,6	12	14,1
3 – postawa neutralna	6	22,2	7	26,9	5	20	4	57,1	22	25,9
4 – częściowe (niepełne) uczucie sytości	8	29,6	7	26,9	6	24	-	-	21	24,7
5 – całkowite (pełne) uczucie sytości	10	37,1	8	30,8	7	28	-	-	25	29,4

Źródło: badania własne.

Uzyskane wyniki wskazują na to, iż blisko 30% ogółu przebadanych respondentów po zjedzeniu tzw. batona energetycznego czuła się najedzona. W ich opinii byłby on w stanie zrekompensować im w sytuacji kryzysowej całodzienne pożywienie. Znamienny jest jednak tutaj inny fakt, a mianowicie najmocniej odpowiedź taką akcentowali respondenci, którzy na co dzień regularnie uprawiają sport (ponad 37%) i ci, którzy go uprawiają z mniejszą częstotliwością (niecałe 31% badanych). Postawę neutralną względem pożywności i energetyczności batona najmocniej manifestowali respondenci, którzy nie podejmują żadnej

aktywności związanej ze sportem (ponad 57% ankietowanych). Ponadto, niemały był odsetek respondentów wśród sporadycznie uprawiających sport, którzy w ogóle nie najedli się przedłożonym do badań batonem (16%), rys. 3.

Rys. 3. Baton energetyczny, które mają pomóc przetrwać w sytuacji kryzysowej (dzięki uprzejmości pracowników Sea Light, więcej na stronie: <http://www.sealight.pl/>)

Źródło: zbiory własne autorów.

Dokonując krótkiego podsumowania autorzy stwierdzają, iż walory energetyczne batona wydają się być niepodważalne, niemniej jednak wśród studentów panowała dość powszechna opinia, że smak tegoż batona pozostawia wiele do życzenia (jak stwierdziła znacząca ich grupa, jest on zwyczajnie zbyt mdły i pozbawiony jakiegokolwiek smaku).

Autorzy opracowania spytali również biorących w badaniach respondentów o to, by spróbowali określić swój stan emocjonalny w sytuacji, która niesie za sobą oznaki ewentualnego kryzysu. Odpowiedzi skorelowano z umiejętnościami pływackimi ankietowanych.

Wyniki aż nazbyt czytelnie wskazują, iż tak ważna cecha jak umiejętność pływania wpływa zasadniczo na reakcję badanych w sytuacji kryzysowej. I tak, ponad 46% respondentów umiejących pływać bez specjalnego strachu czy lęku umiałyby właściwie zareagować na nieprzewidywalne, a przy tym niebezpieczne zdarzenie. Dla porównania, respondentów, którzy pływać nie potrafią, a zareagowałiby bez specjalnych emocji było nieco ponad 10%. Wniosek wydaje się być oczywisty – dobra umiejętność pływania w sposób zasadniczy wpływa na reagowanie w sytuacjach trudnych (za przykład może posłużyć tonięcie łodzi, statku czy okrętu). Warto odnotować, iż w grupie niepływających ponad 54% stanowią ci, u których występuje częściowe lub całkowite natężenie emocji połączone z gniewem czy wręcz wrogością w momencie kryzysu. Uzyskany rezultat jedynie potwierdza założoną przez autorów powyżej tezę. Można przyjąć, iż sportowy tryb życia sprzyja skuteczniejszej reakcji na analizowane w tym opracowaniu sytuacje kryzysowe.

Tabela 7. Stan emocjonalny badanych w sytuacji kryzysowej a umiejętności pływackie badanych dla n = 85 = 100%

Proszę nazwać swój aktualny stan emocjonalny w sytuacji kryzysowej (wymiar afektywny)	Umiejętności pływackie					
	Tak dla n = 56 = 100%		Nie dla n = 29 = 100%		Ogółem dla n = 85 = 100%	
	n	%	n	%	n	%
1 – całkowity brak widocznych emocji (strachu/leku)	26	46,4	3	10,3	29	34,2
2 – częściowy brak widocznych emocji (strachu/lęku)	13	23,2	6	20,7	19	22,3
3 – postawa neutralna (smutek/melancholia)	6	10,7	4	13,8	10	11,8
4 – częściowe natężenie emocji (gniewu/wrogości)	8	14,3	7	24,1	15	17,6
5 – całkowite natężenie emocji (gniewu/wrogości)	3	5,4	9	31,1	12	14,1

Źródło: badania własne.

W kolejnym pytaniu autorzy skupili się na uzyskaniu odpowiedzi od badanych na temat sposobów zachowania respondentów w sytuacji kryzysowej. Skorelowano to z doświadczeniem studentów w życiu jakiegokolwiek trudnej sytuacji życiowej (tab. 8).

Tabela 8. Sposób zachowania badanych w sytuacji kryzysowej a doświadczenie przez nich w życiu jakiegokolwiek traumatycznego zdarzenia dla n = 85 = 100%

Proszę określić swój sposób zachowania w sytuacji kryzysowej (wymiar behawioralny)	Doświadczenie sytuacji kryzysowych w życiu					
	Tak dla n = 49 = 100%		Nie dla n = 36 = 100%		Ogółem dla n = 85 = 100%	
	n	%	n	%	n	%
1 – zdecydowane działanie	19	38,8	7	19,4	26	30,6
2 – umiarkowane działanie	15	30,1	8	22,3	23	27,1
3 – postawa neutralna (unikanie)	3	6,1	5	13,9	8	9,4
4 – raczej brak działania	7	14,8	9	25	16	18,8
5 – zdecydowany brak działania (paraliż działania)	5	10,2	7	19,4	12	14,1

Źródło: badania własne.

Analizując uzyskane rezultaty badań możemy dostrzec istotną prawidłowość, a mianowicie, blisko 60% ogółu ankietowanych studentów w sytuacji kryzysowej potrafiłoby zdecydowanie lub w sposób umiarkowany zacząć skutecznie przeciwdziałać, zdając sobie sprawę z czyhającego niebezpieczeństwa. Tu jednak należy odnotować, iż mocniej akcentują to respondenci, którzy w swoim życiu doświadczyli różnych, traumatycznych zdarzeń (odpowiednio: 68,9% i 41,7%). Z kolei zdecydowany brak działania, lub jego umiarkowany charakter częściej eksponują respondenci, którzy w swoim życiu nie przeżyli traumatycznych zdarzeń (odpowiednio: 44,4% oraz 25%).

Wniosek, jaki można ukonstytuować w związku z powyższym wskazuje, iż respondenci boleśnie doświadczeni przez los potrafią zdecydowanie skuteczniej przeciwdziałać dramatycznym i niebezpiecznym zjawiskom, aniżeli ci, którym takich zdarzeń życie oszczędziło.

Na koniec autorzy opracowania odnieśli się do tzw. wymiarów poznawczych w sytuacji kryzysowej (tab. 9). Badanych studentów poproszono, by przeanalizowali tę kwestię zwracając uwagę na trzy obszary tematyczne (obszar fizyczny – pożywienie, bezpieczeństwo itp., obszar psychiczny – komfort emocjonalny, samoocena itp., obszar moralno-duchowy – poczucie osobistej prawości, wartości moralne, system przekonań itp.) i związane z tym ewentualne zagrożenia.

Tabela 9. Zagrożenia występujące w obszarach (wymiarach poznawczych) dla $n = 85 = 100\%$

Proszę określić, czy w wymienionych obszarach (wymiarach poznawczych) występują jakiegokolwiek zagrożenia?	Obszary (wymiarów poznawczych)					
	Obszar fizyczny (pożywienie, bezpieczeństwo, itp.) dla $n = 85 = 100\%$		Obszar psychiczny (komfort emocjonalny, samoocena, itp.) dla $n = 85 = 100\%$		Obszar moralno-duchowy (poczucie osobistej prawości, wartości moralne, system przekonań, itp.) dla $n = 85 = 100\%$	
	N	%	N	%	n	%
Zdecydowanie tak, istnieje taka możliwość, że wydarzy się sytuacja kryzysowa	-	-	-	-	-	-
Raczej tak, chociaż rachunek prawdopodobieństwa wydaje się niewielki	7	8,2	12	14,1	7	8,3
Trudno powiedzieć	16	18,8	19	22,3	14	16,4
Raczej nie, chociaż w życiu niczego nie można wykluczyć	29	34,1	34	40	28	32,9
Nie, nie ma takiej możliwości w najbliższym czasie	33	38,9	20	23,6	36	42,4

Źródło: badania własne.

Wyniki dla ogółu badanych respondentów wskazują jednoznacznie, iż dostrzegają oni ewentualne zagrożenia, które mogą być przyczyną kryzysu, niemniej jednak zarówno

w przypadku obszaru fizycznego – 8,2%, psychicznego – 14,1% oraz moralno-duchowego – 8,3% uzyskane dane są na tyle niewielkie, że nie mogą one przysłonić statystycznego obrazu całości. A tutaj wyraźnie studenci akcentują swoje opinie: i tak w przypadku obszaru fizycznego – 73% z nich uważa, iż rachunek prawdopodobieństwa wystąpienia jakiegokolwiek zdarzenia kryzysowego jest raczej niewielki, lub nie występuje wcale. Dla blisko 64% ankietowanych analogiczna sytuacja ma miejsce w przypadku obszaru psychicznego. Największy odsetek stanowią jednak ci badani, którzy nie dostrzegają poważniejszych zagrożeń w obszarze moralno-duchowym (75,3%). Godne z empirycznego punktu widzenia jest również to, że nie mały odsetek respondentów na zadane w ankiecie pytanie nie potrafił odpowiedzieć. Wniosek wydaje się tutaj dość oczywisty, co zresztą przewidywali autorzy niniejszego opracowania, a mianowicie współcześni młodzi ludzie reprezentujący dwie największe, rzeszowskie uczelnie w znaczącej większości optymistycznie patrzą w przyszłość bagatelizując jakiegokolwiek zagrożenia czy sytuacje kryzysowe w życiu doczesnym. Tu jednak należy zaznaczyć, iż są wśród nich i tacy, którzy mają w tej kwestii uzasadnione wątpliwości.

4. WERYFIKACJA HIPOTEZ I WNIOSKI

Nie sposób w tym stosunkowo krótkim artykule odpowiedzieć na wszystkie, nurtujące autorów pytania. Niemniej jednak sam problem szeroko rozumianej sytuacji kryzysowej został zasygnalizowany i w opinii piszących powinien być kontynuowany. Warto odnotować, iż większość postawionych hipotez znalazła potwierdzenie w badaniach, jeśli nie całkowite to przynajmniej częściowe. I tak hipoteza główna znalazła potwierdzenie w badaniach bowiem niezależnie od tego czy mamy do czynienia z obszarem fizycznym, psychicznym czy moralno-duchowym badani studenci zdecydowanie stoją na stanowisku, iż jakiegokolwiek zagrożenia w obecnej rzeczywistości są raczej mało prawdopodobne (odpowiednio: 73%, 64% i 75,3%).

Ponadto:

- Płeć badanych wyraźnie różnicuje odpowiedzi respondentów i tak ankietowani studenci częściej wybierają odpowiedź twierdzącą w przypadku trafnego zdefiniowania indywidualnych i zbiorowych środków ratowniczych aniżeli ma to miejsce w przypadku studentek (odpowiednio: 60% i 30%). Z powyższego wynika, że postawiona hipoteza znalazła potwierdzenie w badaniach.
- Miejsce zamieszkania również nie ma istotnego wpływu na rozpoznanie oraz identyfikację a także dotarcie do zbiorowych środków ratunkowych na jednostce pływającej przez badanych, okazało się bowiem, że większość badanych nie potrafi na zadane w ankiecie pytanie odpowiedzieć, z tym, że najmocniej akcentują to respondenci pochodzący ze wsi (77,1%), a najslabiej ci, którzy na stałe zamieszkują w dużych miastach (ponad 38%).
- Kolejna hipoteza dotycząca przewidywalności zachowania na tratwie ratunkowej w korelacji z typem uczelni, na której studiuje respondenci potwierdziła się tylko częściowo, bowiem zarówno studenci Uniwersytetu, jak i Politechniki częściej nie potrafili na zadane w ankiecie pytanie odpowiedzieć (odpowiednio: 78,9% i 59,2%) aniżeli udzielić odpowiedzi przeczącej.
- W badaniach znalazła potwierdzenie kolejna hipoteza, bowiem niezależnie od tego, czy ankietowani deklarują się jako wierzący czy niewierzący w ekstremalnej sytuacji

kryzysowej przykładowo na morzu potrafią podporządkować się dowódcy tratwy ratunkowej (odpowiednio: 53% i 80%).

- Proponowany przez autorów badania baton energetyczny niezależnie od deklarowanej aktywności fizycznej studentów spełnił po części swoją rolę – po jego zjedzeniu, większość respondentów czuła częściowe bądź też całkowite uczucie sytości. Z takim stanowiskiem zgodziło się blisko 67% regularnie uprawiających sport, 57,7% nieregularnie i 52% sporadycznie. Nie zgodziło się z tym 42,9% tych, którzy nie podejmują żadnej aktywności fizycznej.
- W przypadku kolejnej hipotezy mamy do czynienia z jej potwierdzeniem, bowiem ci respondenci, którzy potrafią pływać zdecydowanie lepiej radzą sobie ze strachem czy lękiem w sytuacji kryzysowej od tych, którzy z pływaniami są na bakier (odpowiednio: 69,6% i 31%)
- Ostatnia z hipotez znalazła tylko częściowe potwierdzenie w badaniach, bowiem zdecydowane lub częściowe działania deklarują przede wszystkim ci respondenci, którzy w swoim życiu doświadczyli traumatycznych przeżyć (68,9%). Z kolei ci, których to ominęło stanowią niecałe 42% badanych.

PRAWODAWSTWO

1. Zmiany do załącznika do Międzynarodowej konwencji o bezpieczeństwie życia na morzu, 1974, sporządzonej w Londynie dnia 1 listopada 1974 r., zmienionej Protokołem sporządzonym w Londynie dnia 17 lutego 1978 r. oraz Protokołem przyjętym w Londynie dnia 11 listopada 1988 r., przyjęte w Londynie dnia 22 maja 2014 r. i dnia 21 listopada 2014 r. (Dz.U. z 2016 r. poz. 2029).
2. Międzynarodowa konwencja o bezpieczeństwie życia na morzu, 1974 r., sporządzona w Londynie dnia 1 listopada 1974 r., zmieniona Protokołem sporządzonym w Londynie dnia 17 lutego 1978 r. oraz Protokołem przyjętym w Londynie dnia 11 listopada 1988 r. (Dz.U. z 2016 r., poz. 869).

NETOGRAFIA

1. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Plutarch>
2. https://pl.wikipedia.org/wiki/Guglielmo_Marconi
3. https://pl.wikipedia.org/wiki/Kod_Morse%E2%80%99a
4. <http://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/861474,Juz-ponad-wiek-nadajemy-sygnal-SOS>
5. <https://pl.wikipedia.org/wiki/CQD>
6. <https://prawomorza.pl/ujednolicone-teksty-konwencji-solas-i-marpol-w-dzienniku-ustaw/>
7. <http://ratownictwo.am.szczecin.pl/index.php/dla-studentow/ratownictwo-morskie/31-kodeks-lsa>
8. <http://www.sealight.pl/>

ATTITUDES OF A MODERN ACADEMIC YOUTH AT THE CRISIS SITUATION (WITH THE USE OF RESCUE EQUIPMENT)

This article is an attempt to approximate the dangers of maritime shipping. However, due to the multiform and diversity of issues that describe human security and also due to volume of

the article, the authors consciously gave up the description of many issues and problems surrounding this topic.

A difficult situation usually occurs unexpectedly and requires a change of perspective in a short time. This change affects self-esteem. One gets rid of hope and illusions and then feels mental and physical exhaustion. In a crisis situation occurring at sea, when a person's life and health are at risk actions are being undertaken to minimize the effects of threats.

On all passenger ships demonstrations are being performed by the crew and volunteers among passengers. In accordance with the STCW (International Convention on Standards of Training, Certification and Watchkeeping for Seafarers) seamen should undergo the training of the operation of rescue measures.

The first part presents basic legal acts dealing with the investigated problem with particular emphasis on the equipment of rescue vessels.

The next part of the article doesn't focus on the destructive situation. A topic of this study is not a description of a sea catastrophe, but the behavior of people, including the search for a leader among the survivors, without a full-time commander.

The innovation of the article is the application of "food rations" that are provided by the life raft in humanitarian disasters among respondents and their evaluation.

Keywords: catastrophe, castaway, lifeguard, life raft, behavior.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.31

Przesłano do redakcji: grudzień 2017 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Małgorzata STEC¹

ANALIZA POZIOMU ROZWOJU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO WOJEWÓDZTW POLSKI Z UWZGLĘDNIENIEM DOKŁADNOŚCI DANYCH STATYSTYCZNYCH

Artykuł prezentuje rezultaty badań dotyczące oceny poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województw Polski w wybranych aspektach tego rozwoju. Badaniami objęto lata 2005–2016. Porządkowania liniowego województw Polski dokonano za pomocą metody unitaryzacji zerowanej.

W pracy zwrócono uwagę także na ważny, lecz pomijany problem związany z dokładnością wykorzystywanych w badaniach danych statystycznych oraz oceną ich wpływu na obliczaną wartość miernika syntetycznego. Pozyskanie każdej wielkości statystycznej jest związane z większym lub mniejszym błędem wynikającym ze sposobu pomiaru takiej wielkości.

W naukach technicznych problem oceny dokładności wyników pomiarów został rozwiązany już w 1993 roku. Elementami wyniku pochodzącego z pomiarów są: wartość zmierzona oraz przedział niepewności wokół tej wielkości. Dokładność informacji statystycznej może być także utożsamiana z błędem bądź niepewnością pomiaru. Niepewność pomiaru jest zdefiniowana jako parametr związany z wynikiem pomiaru charakteryzujący rozrzut wartości, które można w uzasadniony sposób przypisać wielkości mierzonej. Takie podejście pozwala na wyznaczenie granic przedziału, który przy założonym prawdopodobieństwie zawiera nieznaną wartość prawdziwą mierzonej wielkości. Liczbową miarą niepewności pomiaru jest odchylenie standardowe.

W artykule przeprowadzono ocenę wpływu niepewności pomiaru zmiennych diagnostycznych na wartości miary syntetycznej. W tym celu zaproponowano sposób postępowania wykorzystujący metodę Monte Carlo. Uzyskane wyniki potwierdzają, że dokładność danych statystycznych może mieć wpływ na wyniki porządkowania liniowego województw Polski.

Słowa kluczowe: województwa Polski, miara syntetyczna, metoda unitaryzacji zerowanej, metoda Monte Carlo.

1. WPROWADZENIE

Dane statystyczne wykorzystywane w różnego rodzaju analizach powinny być wysokiej jakości. Fakt ten podkreśla m.in. T. Grabiński² uważając, że „rzetelność wyników analiz zależy przede wszystkim od jakości danych wyjściowych, a dopiero w dalszym stopniu od precyzji i adekwatności zastosowanych metod badania”.

¹ Dr Małgorzata Stec, Wydział Ekonomii, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Ćwiklińskiej 2, 35-601 Rzeszów; e-mail: małgorzata.a.stec@gmail.com

Małgorzata Stec, PhD, Faculty of Economics, University of Rzeszów, ul. Ćwiklińskiej 2, 35-601 Rzeszów; e-mail: małgorzata.a.stec@gmail.com

² T. Grabiński, *Analiza taksonometryczna krajów Europy w ujęciu regionów*, Kraków 2003, s. 88.

Obecnie, w literaturze ekonomicznej analiza wpływu błędów wynikających z niedokładności danych statystycznych jest pomijana, a dane z rocznika statystycznego lub z dostępnych baz danych traktowane są przez użytkownika jako dokładne. Należy podkreślić, że ograniczanie błędów danych publikowanych w rocznikach statystycznych następuje w wyniku skomplikowanych analiz i obliczeń korygujących prowadzonych m.in. przez GUS, ale i tak otrzymanych danych statystycznych nie można uznać za dokładne. Związane to jest ze sposobem pozyskiwania informacji statystycznych.

Brak analizy wpływu błędów i niepewności wykorzystywanych danych może skutkować przyjęciem nieprawidłowych wniosków na temat badanego zjawiska. W prezentowanym artykule analizowany jest jedynie aspekt niepewności danych statystycznych w odniesieniu do mierników syntetycznych, jednak dotyczy on również takich zagadnień jak badanie trendów bądź analiza regresji.

Celem pracy jest ocena poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województw Polski w latach 2005–2016 z uwzględnieniem dokładności danych statystycznych. W badaniach wykorzystano zmienne diagnostyczne określające wybrane aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego, tj. sytuację demograficzną i rynek pracy oraz poziom rozwoju infrastruktury społecznej. Porządkowania liniowego województw dokonano za pomocą metody unitaryzacji zerowanej. Przeprowadzono również ocenę wpływu niepewności pomiaru zmiennych diagnostycznych na wartości miary syntetycznej. W tym celu zaproponowano sposób postępowania wykorzystujący metodę Monte Carlo, a obliczenia wykonano z użyciem programu *R*.

2. PODSTAWY TEORETYCZNE DOKŁADNOŚCI DANYCH STATYSTYCZNYCH

Jakość danych statystycznych określają trzy charakterystyki³:

- przydatność danych dla potrzeb użytkowników (postulat ten jest spełniony, gdy użytkownik rozwiązując konkretne zagadnienia, planuje i realizuje specjalne badania),
- aktualność (użyteczność wyników badania maleje wraz z upływem czasu),
- dokładność (wyrażona przez bliskość informacji statystycznej z wartością prawdziwą, czyli taką, którą otrzymano by, gdyby dla wszystkich jednostek badanej zbiorowości zebrano i opracowano dane bez żadnych błędów).

Dokładność danych statystycznych uważana jest za bardzo ważną cechę jakości danych. W dokumencie pt. *Kompendium wiedzy z jakości w statystyce publicznej*⁴ dokładność danych określona jest poprzez bliskość pomiędzy ostatecznie uzyskaną wartością oszacowania parametru (po zgromadzeniu, redakcji, imputacji, szacowaniu danych itp.), a rzeczywistą wartością parametru populacji. Różnica pomiędzy tymi dwiema wartościami jest wartością błędu.

³ C. Domański, K. Pruska, *Nieklasyczne metody statystyczne*, Warszawa 2000, s. 65; J. Kordos, *Dokładność danych w badaniach społecznych*, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 35, 1987, s. 16–18; J. Kordos, *Jakość danych statystycznych*, Warszawa 1988, s. 13.

⁴ *Kompendium wiedzy z jakości w statystyce publicznej*, Urząd Statystyczny w Łodzi, Ośrodek Statystyki Matematycznej przy współpracy z Departamentem Metodologii, Standardów i Rejestrów GUS, Warszawa 2012, s. 9.

Powstaje pytanie, czy wobec tego, że publikowane dane mogą różnić się od rzeczywistych, warto zajmować się ich analizowaniem. Na takie postawione pytanie odpowiedź może być tylko twierdząca. Nie ma innej metody analizy zjawisk makroekonomicznych jak analiza prowadzona na danych statystycznych. Należy jednak zadbać, by były one jak najdokładniejsze. Wszelkie opinie eksperckie obciążone będą fragmentarycznością wiedzy oraz subiektywizmem. Ponadto nie zawsze dane obciążone błędami wpływają na wyniki prowadzonych badań, gdyż przedział niepewności jest na tyle mały, że spowodowany nim błąd analizy jest pomijalny. W takim przypadku analiza niepewności niesie ze sobą dodatkową informację pozwalającą uwiarygodnić wnioski, bądź wskazać na te, co do których należy podchodzić z ostrożnością.

Zgodnie z definicją, błąd pomiaru jest różnicą pomiędzy wartością wyznaczoną (zmierzoną) a wartością prawdziwą. W celu wyrażenia błędu jako wartości względnej należy otrzymaną wartość podzielić przez wartość prawdziwą⁵.

$$\delta_X = \frac{X_m - X_p}{X_p} \cdot 100 \quad (1)$$

gdzie: δ_X – błąd pomiaru,
 X_m – wartość zmierzona,
 X_p – wartość prawdziwa.

W przypadku danych statystycznych najczęściej nie jest znana wartość prawdziwa wielkości mierzonej. W takim przypadku zastosowanie ma teoria niepewności pomiarów.

W naukach technicznych problem oceny dokładności wyników pomiarów został uregulowany w 1993 roku⁶. W dokumencie tym określono, że elementami wyniku pochodzącego z pomiarów są: wartość zmierzona oraz przedział niepewności wokół tej wielkości. W przypadku danych statystycznych, ich dokładność może być, podobnie jak w naukach technicznych, utożsamiana z błędem bądź niepewnością pomiaru.

W *Międzynarodowym Słowniku Metrologii*⁷, niepewność pomiaru jest zdefiniowana jako „parametr związany z wynikiem pomiaru charakteryzujący rozrzut wartości, które można w uzasadniony sposób przypisać wielkości mierzonej”. Takie podejście pozwala na wyznaczenie granic przedziału, który przy założonym prawdopodobieństwie zawiera nieznaną wartość prawdziwą mierzonej wielkości. Liczbową miarą niepewności pomiaru jest odchylenie standardowe (lub jego wielokrotność) bądź połowa szerokości przedziału, który odpowiada określonemu współczynnikowi ufności.

Na rys. 1 przedstawiono interpretację niepewności wielkości statystycznej. Odczytana z rocznika statystycznego wielkość przyjęta jest za nominalną wartość zmiennej X . Dla celów analizy wielowymiarowej oznaczana jest symbolem X_n , gdzie n jest numerem kolejnej zmiennej z zestawu zmiennych diagnostycznych. Odczytana wartość traktowana jest jako estymata wartości prawdziwej. Na podstawie informacji o sposobie pozyskiwania danych

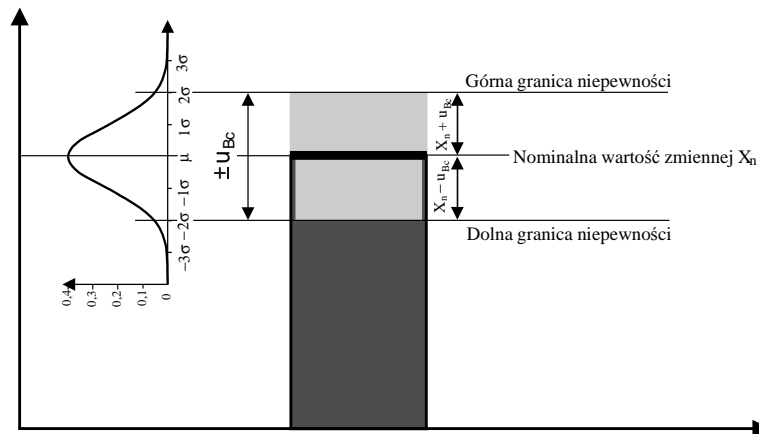
⁵ D. Turzeniecka, *Ocena niepewności wyniku pomiarów*, Poznań 1997, s. 13.

⁶ *Guide to the Expression of Uncertainty in Measurement, ISO/IEC/OIML/BIPM*, International Organization for Standardization 1993, 1995.

⁷ *International Vocabulary of Metrology-Basic and General Concepts and Associated Terms, JCGM 2012*, s. 25.

oraz wiedzy badacza dotyczącej analizowanego zjawiska określany jest przedział, w którym przy założonym prawdopodobieństwie znajduje się wartość prawdziwa tej wielkości oraz prawdopodobny jej rozkład.

Istotą prezentowanego podejścia jest założenie, że nie ma pewności, iż wartość nominalna (odczytana z rocznika statystycznego) jest rzeczywistą wartością danej zmiennej. Przyjmuje się jednak, że przy zakładanym rozkładzie prawdopodobieństwa wartość prawdziwa znajduje się w przedziale wyznaczonym przez ten zakładany rozkład.

Rys. 1. Istota niepewności wielkości statystycznej

Źródło: opracowanie własne.

W rocznikach statystycznych nie są publikowane informacje o szacowanych wartościach niepewności obciążających daną wielkość statystyczną. Wobec powyższego autorka takie szacunki wykonała na podstawie dostępnej wiedzy o sposobie pozyskiwania danych służących do wyznaczenia danej wielkości.

Wartość nominalna każdej ze zmiennych X_n wykorzystanych do obliczania miernika syntetycznego odczytana została z rocznika statystycznego. Niepewność u_{Bc} wyrażana jest w postaci górnej oraz dolnej wartości przedziału utworzonego wokół tej wielkości. Rzeczywista wartość danej wielkości statystycznej nie jest znana, a jedynie co można stwierdzić, że z określonym prawdopodobieństwem (uzależnionym od przyjętego rozkładu) znajduje się wewnątrz przedziału określonego przez górną i dolną granicę niepewności.

$$X_R = X_n \pm u_{Bc} \quad (2)$$

gdzie: X_R – przedział, w którym znajduje się wartość prawdziwa zmiennej,
 X_n – wartość nominalna zmiennej,
 u_{Bc} – oszacowana wartość niepewności zmiennej.

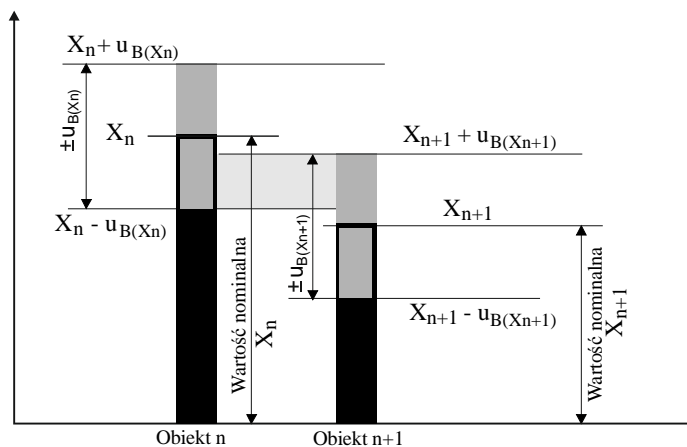
Jeżeli na niepewność wpływa kilka czynników, to łączna wartość niepewności wyrażona jest zależnością:

$$u_{Bc} = \sqrt{u_{B1}^2 + u_{B2}^2 + u_{Bn}^2} \quad (3)$$

W artykule do szacowania niepewności uwzględniono również niepewność związaną z wyznaczeniem danej zmiennej, a także niepewność wynikającą z ilości cyfr znaczących w liczbie oraz błędu zaokrąglania danej zmiennej.

W zależności od sposobu pozyskiwania danych, wielkość niepewności będzie się różnić. Najdokładniejsze dane gromadzone są w oficjalnych rejestrach państwowych, wobec których istnieje prawny obowiązek ich aktualizacji. Do takich rejestrów zalicza się różnego rodzaju ewidencje, np. ludności, podmiotów gospodarczych, instytucji itp. Jednak również rejestry państwowe nie są w pełni aktualne, co sprawia, że i one obciążone są niepewnością co do rzeczywistych wartości zawartych w nich danych. Przykładem mogą być błędy spowodowane brakiem aktualizacji tych rejestrów, co powoduje, iż dane w nich zawarte różnią się od faktycznych. Dla przykładu: osoby wyjeżdżające za granicę na stałe lub długi okres czasu nie zawsze ten fakt zgłaszają do ewidencji. Podobne sytuacje występują także dla innych rejestrów.

Przyjmując założenie, że poszczególne zmienne, będące podstawą budowy miernika syntetycznego, obciążone są niepewnościami (nie są znane rzeczywiste ich wartości a jedynie estymaty), należy przeanalizować, czy przedziały te nie są na tyle duże, że „zacierają” różnicę pomiędzy badanymi obiektami. Na rys. 2 w graficzny sposób przedstawiono istotę porównania wartości zmiennych dwóch obiektów (województw), dla których przedziały niepewności „zachodzą na siebie” (pokrywają się). Taki przypadek wystąpi, jeżeli dla zmiennej o charakterze stymulanta, górna granica niepewności obiektu zajmującego niższą pozycję w rankingu ma większą wartość niż dolna granica niepewności obiektu wyżej usytuowanego.

Rys. 2. Przypadek zachodzenia na siebie przedziałów niepewności dwóch obiektów

Źródło: opracowanie własne.

Zachodzenie na siebie przedziałów niepewności może mieć miejsce, jeżeli wartości zmiennych dwóch lub kilku obiektów (województw) w niewielkim stopniu różnią się między sobą, a szacowane niepewności są relatywnie duże. Przy małych zróżnicowaniach wartości zmiennych dla obiektów może także powstać sytuacja, w której kilka obiektów

cechuje się podobnymi wartościami danej zmiennej, co może utrudnić interpretację rzeczywistych różnic pomiędzy tymi obiektami. Analogiczna sytuacja odnosi się również do mierników syntetycznych.

3. NIEPEWNOŚĆ POMIARU ZMIENNYCH DIAGNOSTYCZNYCH WYKORZYSTANYCH W BADANIACH

Ocenę poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województw przeprowadzono biorąc pod uwagę zmienne diagnostyczne określające wybrane aspekty tego rozwoju tj. sytuację demograficzną i rynek pracy oraz poziom rozwoju infrastruktury społecznej (tabela 1 i 2). Oceniono także wpływ niepewności zmiennych diagnostycznych na wyniki porządkowania obiektów. W tabeli 1 zestawiono przyjęte do analiz wartości niepewności oraz ilość przypadków pokrywania się (kolizji) przedziałów niepewności poszczególnych zmiennych diagnostycznych spowodowanych zbyt małą różnicą pomiędzy ich wartościami nominalnymi w stosunku do oszacowanej niepewności.

W przypadku czterech zmiennych diagnostycznych oszacowana wartość niepewności była na tyle mała, że nie stwierdzono przypadku pokrywania się przedziałów niepewności obiektów o zbliżonych wartościach nominalnych. Dla dwóch zmiennych diagnostycznych (X5, X9) wystąpiła jedna kolizja, czyli przedziały niepewności dwóch sąsiadujących w rankingu obiektów „zaszły na siebie”. W przypadku zmiennej X8, stwierdzono dwie takie sytuacje „kolizyjne”, a zmiennej X4 sześć. Najwięcej, bo 13 sytuacji kolizyjnych wystąpiło dla zmiennej X6. Należy zauważyć, że przy 16 obiektach (województwach) maksymalna liczba kolizji (nachodzenia na siebie przedziałów sąsiadujących obiektów) wynosi 15. Oznacza to, że przy oszacowanej niepewności na poziomie 2% wartości nominalnej zmiennej diagnostycznej przedział niepewności niemal każdej zmiennej nachodzi na przedział niepewności innej zmiennej (tabela 1).

Tabela 1. Zestawienie oszacowanych niepewności zmiennych diagnostycznych oraz sytuacji dla których następuje pokrywanie się przedziałów niepewności zmiennych określających sytuację demograficzną i rynek pracy (2016 rok)*

Zmienna diagnostyczna	Oszacowana wartość niepewności	Liczba kolizji
X1 – Przyrost naturalny na 1 tys. ludności (S)	0,05%	0
X2 – Saldo migracji wewnętrznych i zagranicznych na 1 tys. ludności (S)	3%	0
X3 – Zgony niemowląt na 1 tys. urodzeń żywych (D)	0,01%	0
X4 – Zgony na choroby układu krążenia na 100 tys. ludności (D)	1%	6
X5 – Liczba pracujących na 1 tys. ludności (S)	0,1%	1
X6 – Przeciętny dochód rozporządzalny na 1 osobę w zł (S)	2%	13
X7 – Poszkodowani w wypadkach przy pracy na 1 tys. pracujących (D)	0,01%	0
X8 – Stopa bezrobocia w % (D)	0,5%	2
X9 – Liczba bezrobotnych na 1 ofertę pracy (D)	1%	1

* S – stymulanta, D – destymulanta

Źródło: opracowanie własne.

Aspekt „poziom rozwoju infrastruktury społecznej” (tabela 2) charakteryzuje się przeciętnie mniejszymi wartościami niepewności niż aspekt „sytuacja demograficzna i rynek pracy”, co przekłada się na mniejszą liczbę przypadków kolizyjnych. Największa liczba przypadków kolizyjnych (6) ma miejsce dla zmiennej X15, której niepewność oszacowano na poziomie 2%.

Tabela 2. Zestawienie oszacowanych niepewności zmiennych diagnostycznych oraz sytuacji dla których następuje pokrywanie się przedziałów niepewności zmiennych – poziom rozwoju infrastruktury społecznej (2016 rok)*

Zmienna diagnostyczna	Oszacowana wartość niepewności	Ilość kolizji
X10 – Liczba lekarzy na 10 tys. ludności (S)	0,1%	0
X11 – Liczba łóżek w szpitalach ogólnych na 10 tys. ludności (S)	0,01%	0
X12 – Liczba dzieci w placówkach wychowania przedszkolnego na 1 tys. dzieci w wieku 3-5 lat (S)	0,05%	0
X13 – Liczba uczniów LO w % ludności w wieku 15-19 lat (S)	0,01%	0
X14 – Liczba studentów na 10 tys. ludności (S)	0,01%	1
X15 – Widzowie i słuchacze w teatrach i instytucjach muzycznych na 1 tys. ludności (S)	2%	6
X16 – Liczba przestępstw stwierdzonych w zakończonych postępowaniach przygotowawczych na 1 tys. ludności (D)	0,01%	0
X17 – Liczba osób korzystających z pomocy społecznej na 10 tys. ludności (D)	0,01%	0

*S – stymulanta, D – destymulanta

Źródło: opracowanie własne.

Warto zauważyć, że dwuprocentowa niepewność zmiennej X6 skutkowałą trzynastoma sytuacjami kolizyjnymi. Taka sytuacja wynika z mniejszej rozpiętości zmiennej X15 w stosunku do zmiennej X6.

4. METODA BADAWCZA

W pracy, do wyznaczenia wartości miary syntetycznej dla poszczególnych województw w zakresie badanych aspektów rozwoju społeczno-gospodarczego wykorzystano jedną z metod Wielowymiarowej Analizy Porównawczej – metodę unitaryzacji zerowanej⁸. Badania obejmują lata 2005-2016. Normalizację na zmiennych przestrzenno-czasowych (dla całego badanego okresu) przeprowadzono dla wybranych aspektów rozwoju społeczno-gospodarczego według wzorów:

⁸ K. Kukuła, *Budowa rankingu województw ze względu na wyposażenie techniczne rolnictwa w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne” 2014, nr 7, s. 63–67.

Dla stymulant

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \min\{x_{ij}\}}{R_j} \quad (4)$$

Dla destymulant

$$z_{ij} = \frac{\max\{x_{ij}\} - x_{ij}}{R_j} \quad (5)$$

Wartości miary syntetycznej wyznaczono z wzoru:

$$MS_i = \frac{1}{m} \sum_{j=1}^m z_{ij} \quad (6)$$

gdzie: MS_i – miara syntetyczna dla i -tego obiektu,
 z_{ij} – znormalizowane wartości zmiennych.
 m – liczba zmiennych.

Ze względu na to, że wykorzystywana w pracy metoda wyznaczania miernika syntetycznego prowadzi do zmiany skali pomiarowej, wyznaczanie niepewności miary syntetycznej metodą analityczną dawałoby niepoprawne wyniki. Dlatego w badaniach wpływu niepewności zmiennych diagnostycznych na niepewność wyznaczonej miary syntetycznej zastosowano metodę Monte Carlo⁹. Polega ona na przeprowadzeniu obliczeń z wykorzystaniem zmiennych losowych w celu rozwiązania problemu numerycznego zadaniem z dziedziny prawdopodobieństwa. Obliczenia zrealizowano z wykorzystaniem programu R.

W celu oszacowania wielkości niepewności miernika syntetycznego przyjęto założenie, że dla odpowiednio dużej próby (w pracy obliczenia wykonano na zestawie danych o liczności 1000 dla każdego obiektu), odchylenie standardowe można uznać za miarę rozrzutu utożsamianą z przedziałem niepewności miary syntetycznej. Przyjęto następujący algorytm postępowania obejmujący następujące etapy:

- dla każdej zmiennej wchodzącej w skład badanego aspektu rozwoju wylosowano po 1000 wartości dla każdego obiektu (16 województw) spełniających następujące warunki:
 - wartość każdej z wylosowanych zmiennych zawierała się w przyjętym przedziale niepewności¹⁰ utworzonym wokół wartości nominalnej dla tej zmiennej,
 - wylosowane wartości dla każdej zmiennej miały rozkład normalny,
 - z wylosowanych zmiennych utworzono zestawy danych (po 1000 zestawów dla każdego obiektu) reprezentujących badany aspekt rozwoju,
 - wylosowane zestawy danych poddawano normalizacji,

⁹ M. Stec, *Taksonomiczna analiza poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województw Polski. Studium przypadku – województwo podkarpackie*, Rzeszów 2017, s. 87–99.

¹⁰ Przyjęte wartości procentowe niepewności dla poszczególnych zmiennych zamieszczone są w tabeli 1 i 2.

- na podstawie unormowanego zestawu danych obliczano mierniki syntetyczne (1000 wartości mierników cząstkowych),
- z 1000 wyznaczonych mierników syntetycznych cząstkowych obliczono odchylenie standardowe, które stanowiło miarę niepewności miernika syntetycznego.

Przyjęta procedura badawcza pozwoliła na obliczenie nominalnych wartości mierników syntetycznych poszczególnych obiektów (województw) oraz obciążających je niepewności.

5. WYNIKI PORZĄDKOWANIA LINIOWEGO WOJEWÓDZTW POLSKI W ZAKRESIE BADANYCH ASPEKTÓW ROZWOJU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO W 2016 ROKU

Wartości miary syntetycznej dla województw Polski obliczonej metodą unitaryzacji zerowanej wraz z wartościami przedziału niepewności tej miary dla aspektu związanego z sytuacją demograficzną i rynkiem pracy przedstawia tabela 3. Prezentowane w artykule wyniki dotyczą roku 2016, jednak badania przeprowadzone zostały dla całego okresu 2005–2016.

Tabela 3. Wartości miary syntetycznej wraz z obliczonymi wartościami przedziału niepewności tej miary dla aspektu związanego z sytuacją demograficzną i rynkiem pracy w 2016 roku

Lp.	Województwo	Wartość MS_i	Odchylenie standardowe MS_i	Przedział niepewności MS_i	
				dolna granica	górną granica
1	Mazowieckie	0,8261	0,0401	0,8060	0,8461
2	Pomorskie	0,7621	0,0398	0,7422	0,7820
3	Małopolskie	0,7482	0,0305	0,7330	0,7635
4	Wielkopolskie	0,7197	0,0349	0,7022	0,7371
5	Dolnośląskie	0,6470	0,0339	0,6301	0,6640
6	Śląskie	0,6175	0,0322	0,6014	0,6336
7	Podlaskie	0,6129	0,0317	0,5970	0,6287
8	Lubuskie	0,5997	0,0321	0,5837	0,6158
9	Łódzkie	0,5945	0,0306	0,5792	0,6098
10	Podkarpackie	0,5914	0,0246	0,5791	0,6037
11	Zachodniopomorskie	0,5717	0,0318	0,5558	0,5876
12	Kujawsko-pomorskie	0,5704	0,0278	0,5566	0,5843
13	Lubelskie	0,5625	0,0270	0,5490	0,5760
14	Opolskie	0,5556	0,0278	0,5417	0,5695
15	Warmińsko-mazurskie	0,5374	0,0363	0,5192	0,5556
16	Świętokrzyskie	0,4948	0,0253	0,4822	0,5075

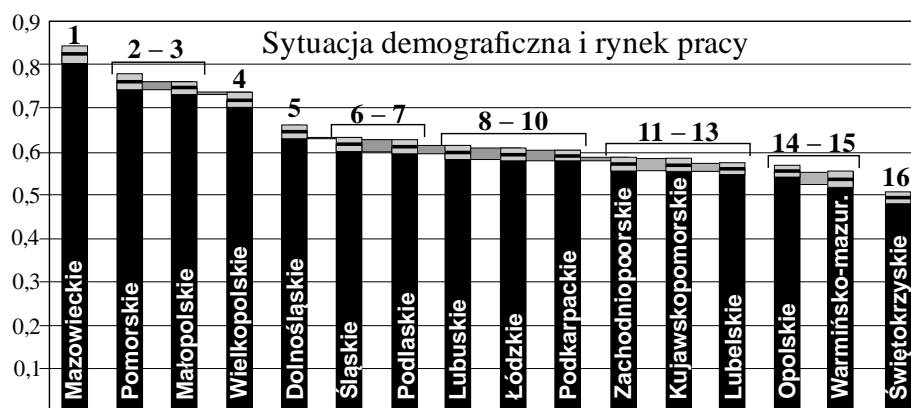
Źródło: obliczenia własne.

Analizie podlegają wartości nominalne poszczególnych mierników syntetycznych, które porządkuje się w tradycyjny sposób. Przedziały niepewności stanowią dodatkową informację umożliwiającą zweryfikowanie utworzonego rankingu obiektów. Podstawą porządkowania jest wartość miernika syntetycznego MS_i , która np. dla województwa mazowieckiego wynosi 0,8261, a dla świętokrzyskiego 0,4948. Różnica wartości miernika pomiędzy najlepszym województwem, a najgorszym wynosi 0,33.

Odchylenie standardowe stanowi miarę niepewności. W celu zwiększenia zaufania do uzyskanego wyniku odchylenie standardowe σ_i przemnożono przez współczynnik 1,96. Tak wyznaczona wielkość dodana do wartości nominalnej miernika MS_i utworzyła górną granicę przedziału niepewności, a odjęta – dolną granicę niepewności. Porównanie górnej oraz dolnej wartości przedziałów niepewności sąsiadujących w rankingu obiektów pozwoliło zweryfikować, czy różnice pomiędzy nominalnymi wartościami miar syntetycznych tych obiektów nie są na tyle małe, że nie ma podstaw do różnicowania ich pozycji.

W 2016 roku, w aspekcie rozwoju społeczno-gospodarczego związanego z sytuacją demograficzną i rynkiem pracy czołowe lokaty w rankingu województw zajęły województwa: mazowieckie, pomorskie, małopolskie, wielkopolskie i dolnośląskie. Końcowe miejsca natomiast przypadły województwom: świętokrzyskiemu, warmińsko-mazurskiemu, opolskiemu, lubelskiemu oraz kujawsko-pomorskiemu.

Na rys. 3 przedstawiono ranking województw Polski pod względem miary syntetycznej określającej sytuację demograficzną i rynek pracy. Wartość miary syntetycznej dla każdego województwa oznaczono kolorem czarnym (czarną kreską na jasnoszarym tle przedziału niepewności), natomiast wyznaczony przedział niepewności miary syntetycznej kolorem jasnoszarym.

Rys. 3. Ranking województw Polski w 2016 roku pod względem miary syntetycznej określającej sytuację demograficzną i rynek pracy z uwzględnieniem niepewności danych statystycznych

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych na rys. 3 pozwala stwierdzić, że różnice miar syntetycznych są zbyt małe, aby móc jednoznacznie uznać pozycje województw w utworzonym rankingu. Przedziały niepewności wokół nominalnych wartości miar MS województw pomorskiego i małopolskiego „zachodzą wzajemnie na siebie”. Istnieje więc ryzyko popełnienia błędu polegającego na tym, że województwo niżej sklasyfikowane ma jednak wyższą wartość miary syntetycznej niż województwo wyżej sklasyfikowane. Uznano więc, że nie ma podstaw do różnicowania pozycji tych województw. Podobne wnioski z analizy wyciągnięto w odniesieniu do województw śląskiego i podlaskiego (poz. 6 i 7), lubuskiego, łódzkiego, podkarpackiego (poz. 8 do 10), zachodniopomorskiego, kujawsko-pomorskiego i lubelskiego (poz. 11 do 13) oraz opolskiego i warmińskiego (poz. 14 i 15). Warto także zauważyć, że wystąpiły również „nachodzenia” przedziałów niepewności pomiędzy takimi wojewódz-

twami jak małopolskie – wielkopolskie, dolnośląskie – śląskie, podlaskie – lubelskie, podkarpackie – zachodniopomorskie. W wyniku analizy stwierdzono, że są one niewielkie, a prawdopodobieństwo zdarzenia polegającego na tym, że pozycje tych województw będą odwrotne jest małe. Uznano więc, że miary tych obiektów jednak się różnią. Problem interpretacyjny uzyskanych wyników spowodowany jest tym, że wartości zmiennych diagnostycznych doprowadziły do małej rozpiętości wartości miar syntetycznych województw, co w powiązaniu z wyznaczonymi przedziałami niepewności zatarło różnice między poszczególnymi obiektami analizy.

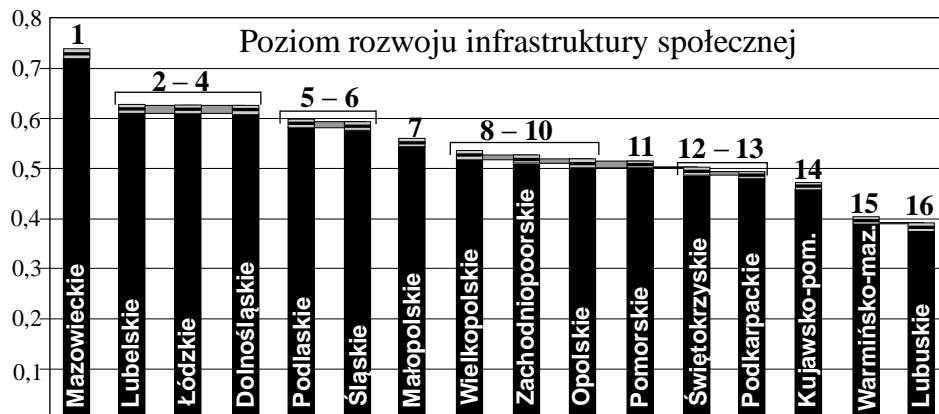
W tabeli 4 zestawiono obliczone wartości mierników syntetycznych województw dla aspektu poziomu rozwoju infrastruktury społecznej w 2016 roku z uwzględnieniem ich niepewności. Analizując wyniki porządkowania liniowego województw pod względem poziomu rozwoju infrastruktury społecznej, można zauważyć, że liderami pod tym względem są województwa: mazowieckie, lubelskie, łódzkie, dolnośląskie oraz podlaskie. Ranking województw zamykają natomiast województwa: lubuskie, warmińsko-mazurskie, kujawsko-pomorskie, podkarpackie oraz świętokrzyskie.

Z analizy wyników zaprezentowanych w tabeli nr 4 oraz na rys. 4 wynika, że pod względem poziomu rozwoju infrastruktury społecznej województwo mazowieckie znacząco wyprzedza pozostałe województwa Polski. Poziom rozwoju województw lubelskiego, łódzkiego i dolnośląskiego jest porównywalny, co w powiązaniu z wyznaczonym przedziałem niepewności ich miar syntetycznych nie dał podstawy do zróżnicowania ich pozycji. Wobec czego uznano, że ułożywały się one na pozycjach od 2 do 4. Również nie różnicowano pozycji województw podlaskiego i śląskiego (5 i 6), wielkopolskiego, zachodniopomorskiego, opolskiego (poz. od 8 do 10), świętokrzyskiego i podkarpackiego (poz. 12 i 13) oraz warmińsko-mazurskiego i lubuskiego (poz. 15 i 16).

Tabela 4. Wartości miary syntetycznej wraz z obliczonymi wartościami przedziału niepewności tej miary dla aspektu związanego z poziomem rozwoju infrastruktury społecznej w 2016 roku

Lp.	Województwo	Wartość MS_i	Odchylenie standardowe MS_i	Przedział niepewności MS_i	
				dolna granica	górna granica
1	Mazowieckie	0,7299	0,0203	0,7198	0,7401
2	Lubelskie	0,6199	0,0173	0,6113	0,6286
3	Łódzkie	0,6195	0,0168	0,6110	0,6279
4	Dolnośląskie	0,6179	0,0186	0,6086	0,6272
5	Podlaskie	0,5906	0,0167	0,5823	0,5990
6	Śląskie	0,5857	0,0167	0,5774	0,5941
7	Małopolskie	0,5523	0,0169	0,5439	0,5608
8	Wielkopolskie	0,5267	0,0173	0,5180	0,5353
9	Zachodniopomorskie	0,5190	0,0163	0,5109	0,5272
10	Opolskie	0,5100	0,0216	0,4992	0,5208
11	Pomorskie	0,5091	0,0154	0,5014	0,5168
12	Świętokrzyskie	0,4958	0,0152	0,4882	0,5034
13	Podkarpackie	0,4874	0,0160	0,4795	0,4954
14	Kujawsko-pomorskie	0,4657	0,0149	0,4583	0,4731
15	Warmińsko-mazurskie	0,3968	0,0141	0,3897	0,4038
16	Lubuskie	0,3840	0,0175	0,3752	0,3927

Źródło: obliczenia własne.

Rys. 4. Ranking województw Polski w 2016 roku pod względem miary syntetycznej określającej poziom rozwoju infrastruktury społecznej z uwzględnieniem niepewności danych statystycznych

Źródło: opracowanie własne.

6. PODSUMOWANIE

Na podstawie przeprowadzonych badań można sformułować następujące ogólne wnioski:

- Sposób pozyskiwania danych statystycznych powoduje, że są one obciążone niepewnością co do rzeczywistych ich wartości.
- Przedział niepewności uzależniony jest od metody pomiaru danej zmiennej, wielkości próby, jakości rejestrów z których dane pochodzą oraz wielkości błędów, których nie można wyeliminować dostępnymi metodami.
- Zaproponowany sposób analizy miary syntetycznej, uwzględniający niepewność wartości zmiennych diagnostycznych, nie zmienia uporządkowania obiektów, a jedynie pozwala określić przedział zaufania dla uzyskanych wyników analiz.
- Uwzględnienie w analizach niepewności wartości mierników syntetycznych może wpływać na ostateczne wnioski wynikające z badań.
- W przypadku badań porównawczych jednostek przestrzennych, w których wyniki porządkowania liniowego obiektów mają istotne znaczenie, wydaje się za celowe uwzględnienie wpływu niepewności wartości zmiennych diagnostycznych na obliczane miary syntetyczne.

Ponadto uzyskane wyniki pokazują, że zróżnicowanie wartości miar syntetycznych analizowanych w artykule aspektów badawczych nie pozwalają na jednoznaczne zróżnicowanie pozycji wszystkich województw. Wyróżnić można województwa, które w tych aspektach mają bardzo zbliżone wartości miar syntetycznych, tworząc tym samym grupy o podobnym poziomie rozwoju.

LITERATURA

1. Domański C., Pruska K., *Nieklasyczne metody statystyczne*, PWE, Warszawa 2000.
2. Grabiński T., *Analiza taksonometryczna krajów Europy w ujęciu regionów*, Wydawnictwo AE w Krakowie, Kraków 2003.
3. *Guide to the Expression of Uncertainty in Measurement, ISO/IEC/OIML/BIPM*, International Organization for Standardization 1993, 1995.
4. *International Vocabulary of Metrology-Basic and General Concepts and Associated Terms, JCGM* 2012.
5. *Kompendium wiedzy z jakości w statystyce publicznej*, Urząd Statystyczny w Łodzi, Ośrodek Statystyki Matematycznej przy współpracy z Departamentem Metodologii, Standardów i Rejestrów GUS, Warszawa 2012.
6. Kordos J., *Dokładność danych w badaniach społecznych*, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 35, 1987.
7. Kordos J., *Jakość danych statystycznych*, PWE, Warszawa 1988.
8. Kukuła K., *Budowa rankingu województw ze względu na wyposażenie techniczne rolnictwa w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne” 2014, nr 7.
9. Stec M., *Taksonomiczna analiza poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województw Polski. Studium przypadku-województwo podkarpackie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2017.
10. Turzeniecka D., *Ocena niepewności wyniku pomiarów*, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań 1997.

EVALUATION OF THE LEVEL OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF POLISH VOIVODSHIPS, TAKING INTO ACCOUNT ACCURACY OF STATISTICAL DATA

The article presents the results of research on the assessment of the level of socio-economic development of Polish voivodeships in selected aspects of this development. The study covered the period 2005-2016. Linear ordering Polish voivodeships was made using the zeroed unitarisation method. The work also draws attention to an important and disregarded problem connected with the accuracy of statistical information employed in research and the evaluation of their influence on calculated value of statistical measure. Obtaining each statistical value is connected with major or minor error arising from a method of its measurement.

In technical sciences the problem of accurate evaluation of measurements was solved in 1993. The constituents of a result taken from measurements are: measured value and uncertainty range around this value. In case of statistical data there is an analogous situation as in case of measurement data. The accuracy of statistical information can also be identified with an error of uncertainty of a measurement.

The uncertainty of measurement is defined as a parameter connected with the result of the measurement characterizing a scatter plot, which can be attributed justifiably to a measured value. This approach allows to set the limit of range, which by the assumed probability has an unknown real value. Quantitative uncertainty of measurement is a standard deviation.

An assessment of the impact of uncertainty in the measurement of diagnostic variables on the value of a synthetic measure was also carried out. For this purpose, a procedure using the Monte Carlo method was proposed. The results indicate that the accuracy of statistical data may influence the results of the linear ordering of Polish voivodeships.

Keywords: voivodeships of Poland, synthetic measure, zeroed unitarisation method, Monte Carlo method.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.32

Przesłano do redakcji: kwiecień 2018 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Justyna STECKO¹

THE AXIOLOGICAL STRENGTHENING OF ETHICS IN JÓZEF TISCHNER'S THOUGHTS

It seems that values dominated Tischner's thought, and the main issue that has been subject to reflection is an attempt to find the right choices from the ethical level and justification of actions. According to Tischner, values are strongly related to the human world, and moral imperatives refer only to the human world, not, for instance, to the animal world. The issue of meeting another human being is crucial in the philosophy of the Krakow philosopher because "axiological Self" has a different human being in their structure. The philosophy of Tischner is largely a result of reflection on the philosophy of dialogue.

The key purpose of this paper is a brief reflection on the world of values and ethical evaluations in the approach of Józef Tischner. The article is an attempt to approximate the basic concepts related to the ethics of the Krakow priest and philosopher. In the first part an origin of the word value, its borrowing from economic sciences and the key issues and questions related to this concept are briefly described. The next part presents Tischner's definition of ethics, which is slightly wider than the traditional approach. Next the key category of experiencing values as a meeting with another man and the key issues for Tischner's: "axiological Self" and "agathological Self" were described. The article ends with a short summary and Tischner's words "nobody can be good in loneliness and no one can be necessarily good".

Keywords: values, axiological Self, agathological Self, philosophy of meeting, Józef Tischner.

1. INTRODUCTION

It is worth noting that fascination with the concept of value as a philosophical issue has a very short history. Philosophers in ethical considerations referred to such concepts as virtue, *arete* and, above all, good. The ancients successfully managed to understand the concept of values. For Socrates, knowledge that led to virtue was the highest good, and for his student Plato good was the highest idea and the first principle. Aristotle saw the good as a goal of all pursuit². Christian medieval thinkers identified God with the highest good. Values in philosophical reflections appeared only when the goods disappeared, when they started to look at the world not from above and from the side, but from the position of another man. According to Tischner, this conversion of vertical perceptions into horizontal ones was a key to the transition from agathological ethics to axiological ethics.

¹ Dr Justyna Stecko, adiunkt w Katedrze Nauk Humanistycznych, Politechnika Rzeszowska, ul. Podkarpacka 1, 35-001 Rzeszów, e-mail: jstecko@prz.edu.pl

Justyna Stecko, PhD, Assistant Professor, Rzeszów University of Technology, Faculty of Management, Department of Humanities, ul. Podkarpacka 1, 35-001 Rzeszów, e-mail: jstecko@prz.edu.pl

² V.J. Bourke, *Historia etyki*, wydawnictwo Krupski i S-ka, Toruń 1994, p. 25–45.

It was not until modern times that the concept of values was used in philosophical sciences, but it was not its source. Value is a key economic concept as the correct definition of the value of services or goods was extremely important to achieve the assumed financial results and the right market strategy. In the literature one can find definitions of a market or production value, because the valuation of goods was specified not only on the basis of costs incurred, but above all, on the basis of a subjective assessment. Transfer from economic sciences to philosophy took place only in the nineteenth century and turned out to be extremely creative. The philosophical problem of values is a multi-faceted problem. Numerous works concern the variability of values depending on time and circumstances, sources of value, the way they are learned, autonomy or even their basic hierarchy. Numerous disputes indicate not only an interest in this concept but also an ambiguity of this issue. In the texts of Józef Tischner, we will not find an answer to all these questions, but the key seems to be able to be answered.

2. IS "A MAN INHERENTLY AN ETHICAL BEING"?

In the texts of Józef Tischner, we can find sources of inspiration with many philosophers. However, Martin Heidegger may be the key to this study. Both a definition of *ethos* and an issue of values were inspiring. Tischner, inspired by Heidegger, definitely modifies a traditional approach to ethics as a science of morality. In the *Letters on Humanism* by Heidegger, whose translator was Tischner, one can find the category of *ethos* which, in the author's opinion, "means a stay, a place of residence (...) it is the name for an open area where a man lives. The open space of his residence allows him manifesting himself in what is approaching the essence of a man, and what comes to pass, stays in its vicinity (...) Ethics reflects on the human's stay"³. According to Tischner, ethics also applies to the place, the environment where a person lives and meets with others. Tischner extended this concept to the whole of human experience. "A man, to live, to develop and to be himself, also needs *ethos*. It is produced not only by air, land and water, but above all by the human environment, other people. (...) A man is inherently an ethical being, i.e. someone for whom the problem of *ethos* is also a problem of one's being. If he finds out where, among what matters, what kind of people his *ethos* is associated with, he can "bear fruit abundantly". If he does not find it, he will live as a being alien to himself"⁴. According to Tischner, "(...) the main task of ethics is to accompany a man on the path of his life and show as clearly as possible the values his fate is revolving around"⁵. According to Tischner, properly practiced ethics should "result in an internal order in man". Ethics should not be pure science because different experiences are inspiration. Its purpose is to clarify human responsibility, a source of human unrest, the scope of human freedom, and the justification of specific choices. The concept of the Krakow philosopher is rather a philosophy of a man who moves us to axiology in small steps.

³ M. Heidegger, *List o humanizmie* [in:] *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane*, tłum. J. Tischner, Warszawa 1977, p. 119.

⁴ J. Tischner, *Etyka wartości i nadziei* [in:] D. von Hildebrand, J.A. Kłoczowski OP, J. Paściak OP, *Wobec wartości*, Poznań 1982, p. 53.

⁵ J. Tischner, *Etyka Solidarności oraz homo sovieticus*, Kraków 2005, p. 17.

3. THE ISSUE OF A VALUE

From the moment when a man began to be aware of his own existence, he is constantly struggling with the experience of values. However, the world of axiology is not simple, it is not black – white, nor zero – one. The number of choices that accompanies human activities is innumerable. Unfortunately, most often we do not choose between a clearly defined good and evil. We often encounter a category of lesser or greater evil or good. According to Gołaszewska, "... there is a common conviction that there is a lesser evil and a greater evil, that certain human behaviors, as well as states of affairs, can be ranked due to the moment of their relationship with certain values – negative and positive ones"⁶. Gołaszewska also refers to an interesting chess comparison to approximate the problem and the amount of "axiological combinations"⁷.

The Heidegger's concept of values seems to be the key of Tischner's inspiration: "Thinking according to values is here and everywhere the greatest blasphemy against being that one can think of. So thinking against values does not mean: to beat a drum in honor of worthlessness and vanity of being. It means to put a clear view of the truth of being before thinking despite the subjectivisation of being which makes it only an object"⁸.

A few years after translating this text, Tischner published a book entitled "Thinking according to values". In this text a very interesting hierarchy metaphor can be found: "We are in the lecture hall at the moment. There are friends and strangers next to us, professors and colleagues, people more or less nice, there are also items such as chairs, windows, doors, there are instruments to strengthen the voice. Every human being and every subject requires us to receive an appropriate recognition and an appropriate behavior. In order to behave properly in this small world, we need to be able to read values. We do not welcome our chairs, we do not try to look for a place for ourselves on the laps of people already sitting. Without the necessary need, we do not sit back to the podium. Our present world is undoubtedly a world of values, and we are beings that read values"⁹. According to Tischner, "a man lives in the midst of values towards which his aspirations, thoughts and deeds are guided"¹⁰, while ethics is nothing but the science of values¹¹. Tischner's thoughts evolved and changed, therefore it is necessary to judge judgments about values and their experience, but the key and unchangeable in the concept of the Krakow philosopher was to meet another man. From the end of the 1970s Tischner appreciated the philosophy of dialogue more and more because it is the "other" and the "second" that opens the perspective of values, the encounter with the other is at the beginning of experiencing of the world. One can say that the second is an a priori category. Thanks to this the so-called objective world is possible. It is "the experience of another person that means opening to me the ethical horizon of my existence"¹². In another place he writes: "the original source of ethical experience is not the survival of values as such but the discovery that a second person has appeared next to us"¹³.

⁶ M. Gołaszewska, *Fascynacja złem. Eseje z teorii wartości*, Warszawa–Kraków 1994, p. 70.

⁷ Compare: J. Stecko, *Applied ethics, i.e. the issue of norms and values in the choices of everyday life*, Logos and Ethos 2018 [in print].

⁸ M. Heidegger, *List...*, s. 300.

⁹ J. Tischner, *Myślenie według wartości*, Kraków 1982, p. 483.

¹⁰ J. Tischner, *Etyka wartości i nadziei...*, p. 54.

¹¹ *Ibidem*.

¹² J. Tischner, *Myślenie według...*, p. 399.

¹³ J. Tischner, *Etyka wartości i nadziei...*, p. 85.

According to Tischner, “neither values, nor norms, nor even commandments are first, but the presence of another person”¹⁴. Only this creates the horizon of values. The source experience for human ethical self-knowledge is the experience of the other man¹⁵. In this experience one finds their foundations ethical values: truth, justice, faithfulness etc.¹⁶. Here the basis of objectivity for our ethical commitments and the source of real responsibility (...) lies”¹⁷. Tischner’s ethics is based on the available experience, but it is important, while meeting with another man, to take into consideration all beliefs, reject judgment as it is a kind of and transcendental reduction, an *epoche*. “This reflection assumes nothing more than the fact that ethical situations exist”¹⁸. Tischner, like Hartmann, believes that ethics is able to awaken a man to a more conscious experience of his moral choices while developing his ethical sensitivity. Tischner believed that “a man cannot be a being of a radically evil will. Even when he does evil, he seeks some good in it”¹⁹. I would not like to call this concept naive, but it seems that there is a noticeable ambiguity. Of course, you can look at the life of a man in the Augustinian way and look for good in the worst experiences, but this concept is directed only to the believers, and in addition can raise a lot of doubts.

4. AXIOLOGICAL AWARENESS

Moral awareness is a kind of axiological consciousness which is our sensitivity to any value. So it is an ability that estimates responsibility for the good or evil that we have done to another human being. It is a certain attribute that accompanies a man. The axiological consciousness, due to its phenomenological origin, is based mainly on qualitative methods and will be realized more as an anthology of contributions than a hard theory²⁰. “The dimension of humanity opens in man thanks to the feeling of the” axiological Self “and associated with this feeling of experiencing the external world in its axiological dimension”²¹. According to Tischner the experience of “the axiological Self” is a condition that animates all those structures and models how a man was perceived by Husserl, Heidegger or even Ricoeur.²² “Axiological Self” shows a man who is always a value, and an attempt to penetrate himself is also a kind of discovering the ethical plane.

Each of us is first and foremost a value for ourselves. “My Self is the axiological Self. However, this value only reveals when it serves different values. Tell me for what values you sacrifice, and I will tell you how much you value yourself. The axiological artist's Self is revealed in works of art. The axiological Self of a religious man is revealed in a prayer and good deeds. The axiological Self of a man of science is revealed in his scientific works. Each one carries a score of values according to which he plays his life”²³.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ J. Tischner, *Myślenie według...*, p. 399.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ J. Tischner, *Wartości etyczne i ich poznanie*, Ref. no. 215/1972, p. 630.

¹⁹ J. Tischner, *Myślenie według...*, p. 400.

²⁰ Por. J. Stecko, *Applied ethics...*

²¹ J. Tischner, *Świat ludzkiej nadziei*, Kraków 2005, p. 123.

²² *Ibidem*, p. 122.

²³ J. Tischner, *Drogi i bezdroża miłosierdzia*, Kraków 1999, 59.

Tischner often said that "it's enough to do little to change a lot" and he simply said that there was nothing simpler than "do not kill", "do not lie", "betray" and people still lie, betray and kill, additionally rationalizing that it should be done so. A modern man easily justifies his immorality and indifference to evil with the phrase repeated so often that "everyone does it"²⁴.

"Axiological Self" is the basic condition to experience values and axiological hunger can be saturated during the realization of values. The axiological Self is the center of participation in good. Interestingly, the phrase from the concept of value to the notion of good, from the axiological plane to the agathological plane is noticeable in Tischner's thought. To exist realistically, wrote a Krakow thinker, means to give a birth to good, whereas a man "exists more" when he becomes "better". The axiological Self appears to be an ability to choose good, it is a kind of core of self-awareness, by means of which a man distinguishes good from evil and chooses the first. According to Tischner, it is a value of a special type, while the self-awareness of this "Self" is colored egotically (that it is just me) and axiologically (that it is a specific value)²⁵.

Tischner noticed a certain relation: "whoever obtained the title of a doctor of medicine, a wide perspective of axiological activities was revealed, which remains closed to others. On the other hand, he is accompanied by the awareness of irrevocable slamming of other axiological horizons and irreversible impoverishment. The poet, who became a doctor, lost something from the poet and did not achieve anything from the doctor"²⁶. It turns out that by choosing one option, we abandon another; choosing one value, we abandon another. The man by Tischner is a being that "is in a state of constant becoming"²⁷, we cannot even say that he is because he is constantly evolving. "A man brings through life his axiological Self – the Self understood as a value. He is what this value is. Despite the flaws and limitations, he seems to be irreplaceable, valuable and worthy of absolute recognition.

A man is the absolute for himself in his axiological Self. However, this is a strange absolute because it is not enough for himself. From the bottom of his heart, he demands absolute recognition from another person"²⁸. Tischner pushed the ontological issues to the background and focused on the issue to commune with respect to values and to good. "Good requires from me to give bread to the hungry. Even if it is an illusion, it does not follow that I should not give bread to the hungry – and therefore the existence or non-existence of such a being as the Good does not affect my behavior towards another person in any other way"²⁹. The agathological experience is above all a revealing experience, and an axiological experience is an experience that design, develops. The agathological experience concerns being in the light of good, axiological experience concerns events in the light of what is valuable³⁰. In the book "Controversy over the existence of man", Tischner wrote: "objectification in value is a threat to discovering the dimension of participation in good. For a long time,

²⁴ J. Stecko, „Wystarczy zrobić niewiele by zmieniło się wiele”, czyli czym jest etyka solidarności [in print].

²⁵ J. Tischner, *Świat ludzkiej...*, p. 217.

²⁶ *Ibidem*, p. 165.

²⁷ J. Tischner, *Spór o istnienie człowieka*, Kraków 2000, p. 9.

²⁸ J. Tischner, *Ksiądz na manowcach*, Kraków 1999, p. 15.

²⁹ J. Tischner, *Uprawiam filozofię Dobra* [in:] *Rozmowy o filozofii*, red. A. Zieliński, M. Bagiński, J. Wojtysiak, Lublin 1996, p. 261.

³⁰ J. Tischner, *Myślenie...*, p. 490.

philosophers have been trying to replace the notion of good with the concept of value. In this way one attempts to bring good to the phenomenological experience. However, has this goal been achieved? In fact, what is achieved is the aesthetization of good: good brought into a value becomes an aesthetic value"³¹.

5. CONCLUSION

When reading Tischner's texts, one cannot resist the temptation to compare them to authors such as Edmund Husserl, Max Scheler, Nicolai Hartmann, Dietrich von Hildebrand, Roman Ingarden and Hans Reiner, but also the less obvious Sigmund Freud and ancient thinkers. However, this does not diminish in any way the magnitude of his thoughts. Józef Tischner paid special attention to the world of values, which is the plane of constant choosing, putting one good over other good, choosing the greater good and lesser evil. At this point one can see some convergence with Gołaszewska's proposal, who pointed to the checkerboard of values and axiological possibilities³². However, what seems to be the most important in Tischner's concept, especially in the face of contemporary discussions about helping others, is to pay attention to the importance of meeting and relationships with other people. Human axiological paths intersect, which affects the condition of a human being wandering around them. As Tischner remarked: "no one can be good in loneliness and no one can be necessarily good"³³.

REFERENCES

1. Bourke V.J., *Historia etyki*, wydawnictwo Krupski i S-ka, Toruń 1994.
2. Gołaszewska M., *Fascynacja złem. Eseje z teorii wartości*, Warszawa–Kraków 1994.
3. Heidegger M., *List o humanizmie* [in:] *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane*, tłum. J. Tischner, Warszawa 1977.
4. Stecko J., *Applied ethics, i.e. the issue of norms and values in the choices of everyday life*, Logos and Ethos 2018 [in print].
5. Stecko J., *Wystarczy zrobić niewiele by zmieniło się wiele*” czyli czym jest etyka solidarności [in print].
6. Tischner J., *Etyka Solidarności oraz homo sovieticus*, Kraków 2005.
7. Tischner J., *Etyka wartości i nadziei* [in:] D. von Hildebrand, J.A. Kłoczowski OP, J. Paściak OP, *Wobec wartości*. Poznań 1982.
8. Tischner J., *Drogi i bezdroża miłosierdzia*, Kraków 1999.
9. Tischner J., *Ksiądz na manowcach*, Kraków 1999.
10. Tischner J., *Myślenie według wartości*, Kraków 1982.
11. Tischner J., *Spór o istnienie człowieka*, Kraków 2000.
12. Tischner J., *Świat ludzkiej nadziei*, Kraków 2005.
13. Tischner J., *Uprawiam filozofię Dobra* [in:] *Rozmowy o filozofii*, red. A. Zieliński, M. Bagiński, J. Wojtysiak, Lublin 1996.
14. Tischner J., *Wartości etyczne i ich poznanie*, Ref. no. 215/1972.

³¹ J. Tischner, *Spór o istnienie...*, p. 177.

³² M. Gołaszewska, *Fascynacja złem...*

³³ J. Tischner, *Myślenie...*, p. 343.

AKSJOLOGICZNE UGRUNTOWANIE ETYKI W MYŚLI JÓZEFA TISCHNERA

Wydaje się, że problematyka wartości zdominowała myśl Józefa Tischnera, a główne zagadnienia, które zostały poddane refleksji to próba odnalezienia właściwych wyborów z perspektywy płaszczyzny etycznej oraz uzasadniania działań. Zdaniem Tischnera wartości są mocno związane z ludzkim światem, a imperatywy moralne odnoszą jedynie do świata ludzi, nie zaś na przykład do świata zwierząt. To co kluczowe w filozofii krakowskiego filozofa to zagadnienie spotkania z drugim człowiekiem, ponieważ „*Ja aksjologiczne*” w swoją strukturę ma wpisane drugiego człowieka. Filozofia Tischnera w dużej mierze jest efektem refleksji nad filozofią dialogu.

Kluczowym celem tego opracowania to krótki namysł nad światem wartości i ocen etycznych w ujęciu Józefa Tischnera. Artykuł jest próbą przybliżenia podstawowych pojęć związanych z etyką krakowskiego księdza i filozofa. Opracowanie w pierwszej części pobieżnie opisuje pochodzenia słowa wartość, jego zapożyczenie z nauk ekonomicznych oraz kluczowe zagadnienia i pytania związane z tym pojęciem. W kolejnej części przybliżono tischnerowską definicję etyki, która jest nieco szersza niż ujęcie tradycyjne, dalej zaś opisano kluczową dla tego opracowania kategorię przeżycia wartości, jako spotkania z drugim człowiekiem oraz kluczowe dla Tischnera zagadnienia jak: „ja aksjologiczne” oraz „ja agatologiczne”. Artykuł kończy krótkie podsumowanie i słowa Tischnera „nikt nie może być dobry w samotności i nikt nie może być dobry z konieczności”.

Słowa kluczowe: wartości, ja aksjologiczne, ja agatologiczne, filozofia spotkania, Józef Tischner.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.33

Przesłano do redakcji: kwiecień 2018 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Katarzyna WIDERA¹

BADANIE OBSZARÓW FUNKCJONALNYCH W WOJEWÓDZTWIE OPOLSKIM – OGRANICZENIA I WYZWANIA ANALIZY DANYCH DLA NIEADMINISTRACYJNYCH PODZIAŁÓW REGIONU

Celem artykułu jest przedstawienie obszarów funkcjonalnych jako obiektów badań ilościowych. Ich powstanie było odpowiedzią na zapotrzebowania społeczności lokalnych na wspólne rozwiązywanie problemów. Obszar funkcjonalny to obszar szczególnego zjawiska z zakresu gospodarki przestrzennej lub występowania konfliktów przestrzennych, stanowiący zwarty układ przestrzenny składający się z funkcjonalnie powiązanych terenów, charakteryzujących się wspólnymi uwarunkowaniami i przewidywanymi jednolitymi celami rozwoju. Analiza dokumentów strategicznych wskazała kategorie badawcze ważne z punktu widzenia rozwoju tych obszarów. Wyszczególnione determinanty to: rynek pracy i edukacja, ochrona zdrowia i pomoc społeczna, kultura, turystyka i sport, infrastruktura komunalna i mieszkania, stan i ochrona środowiska. Przy pomocy zmiennej syntetycznej skonstruowano dla tych terenów wskaźnik atrakcyjności osiedleńczej. Najwyższy wskaźnik atrakcyjności osiedleńczej uzyskała Aglomeracja Opolska, która dominowała pod względem rynku pracy i edukacji, ochrony zdrowia i pomocy społecznej, kultury, turystyki i transportu, a także infrastruktury komunalnej i mieszkań. Artykuł jest próbą wskazania ograniczeń i wyzwań analizy danych dla nieadministracyjnych podziałów regionu. Badania przeprowadzono w dwóch okresach: w 2010 (kiedy obszarów jeszcze nie było) i w 2016 roku dla najnowszych dostępnych danych. Analizy wykonano przy pomocy programu kalkulacyjnego EXCEL używając jednej z metod wielowymiarowej analizy porównawczej. Problematyka analizy danych dla nieadministracyjnych podziałów regionu jest ważna z punktu widzenia badania istotnych czynników rozwoju regionalnego i lokalnego.

Słowa kluczowe: strategia rozwoju, atrakcyjność osiedleńcza, zmienna syntetyczna, obszar funkcjonalny, kumulacja danych na poziomie NTS 5.

1. WPROWADZENIE

1.1. Obszary funkcjonalne

Zgodnie z definicją przez obszar funkcjonalny należy rozumieć obszar szczególnego zjawiska z zakresu gospodarki przestrzennej lub występowania konfliktów przestrzennych,

¹ Dr inż. Katarzyna Widera, Politechnika Opolska, Wydział Ekonomii i Zarządzania, Katedra Ekonomii, Finansów i Badań Regionalnych, 45-036 Opole, ul. Luboszycka 7; e-mail: k.widera@po.opole.pl

Katarzyna Widera, PhD, Eng., Opole University of Technology, Faculty of Economics and Management, Department of Economics, Finance and Regional Research, 45-036 Opole, ul. Luboszycka 7; e-mail: k.widera@po.opole.pl

stanowiący zwarty układ przestrzenny składający się z funkcjonalnie powiązanych terenów, charakteryzujących się wspólnymi uwarunkowaniami i przewidywanymi jednolitymi celami rozwoju².

Obszary funkcjonalne określa się z zapewnieniem:

1. ciągłości i zwartości wyznaczonego obszaru – polegającej na wyznaczeniu obszaru zamkniętego wspólną granicą;
2. dostępności danych wskaźnikowych, umożliwiających wyznaczenie łącznego obszaru, którego zasięg przestrzenny umożliwia rozwiązanie istniejących lub przewidywanych problemów oraz rozwój nowych funkcji tych obszarów³.

1.2. Obszary funkcjonalne w województwie opolskim

W Strategii Rozwoju Województwa Opolskiego do roku 2020 wskazano, że polityka rozwoju realizowana przez województwo opolskie do tego okresu, bazująca na ustaleniach krajowych i unijnych dokumentów strategicznych, będzie wykorzystywać terytorialne podejście do zagadnień rozwojowych⁴. Utworzenie obszarów funkcjonalnych w województwie opolskim było zatem naturalną konsekwencją działań władz lokalnych w tym obszarze. Powstałe obszary funkcjonalne mają wspólne cele rozwojowe lub/i wspólne problemy do rozwiązania.

Na terenie województwa opolskiego powstało pięć obszarów funkcjonalnych:

- I. Aglomeracja Opolska
- II. Partnerstwo Nyskie 2020
- III. Subregion Brzeski
- IV. Subregion Kędzierzyńsko-Strzelecki
- V. Kluczbork – Namysłów – Olesno

Przeanalizowano następujące dokumenty strategiczne:

- I. Strategię Rozwoju Aglomeracji Opolskiej na lata 2014–2020.
- II. Strategię Rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Partnerstwo Nyskie 2020.
- III. Strategię Rozwoju Współpracy Subregionu Brzeskiego na lata 2014–2020 z perspektywą do roku 2025.
- IV. Strategię Rozwoju Subregionu Kędzierzyńsko-Kozielskiego do roku 2020.
- V. Strategię Rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Kluczbork – Namysłów – Olesno.

Rys. 1 ukazuje rozmieszczenie obszarów funkcjonalnych w województwie opolskim. Zauważyć należy, iż ok. 97% województwa opolskiego pokrywają tereny wchodzące w skład pięciu obszarów funkcjonalnych oraz odnotować, iż Subregion Brzeski współtworzy gmina Oława z województwa dolnośląskiego.

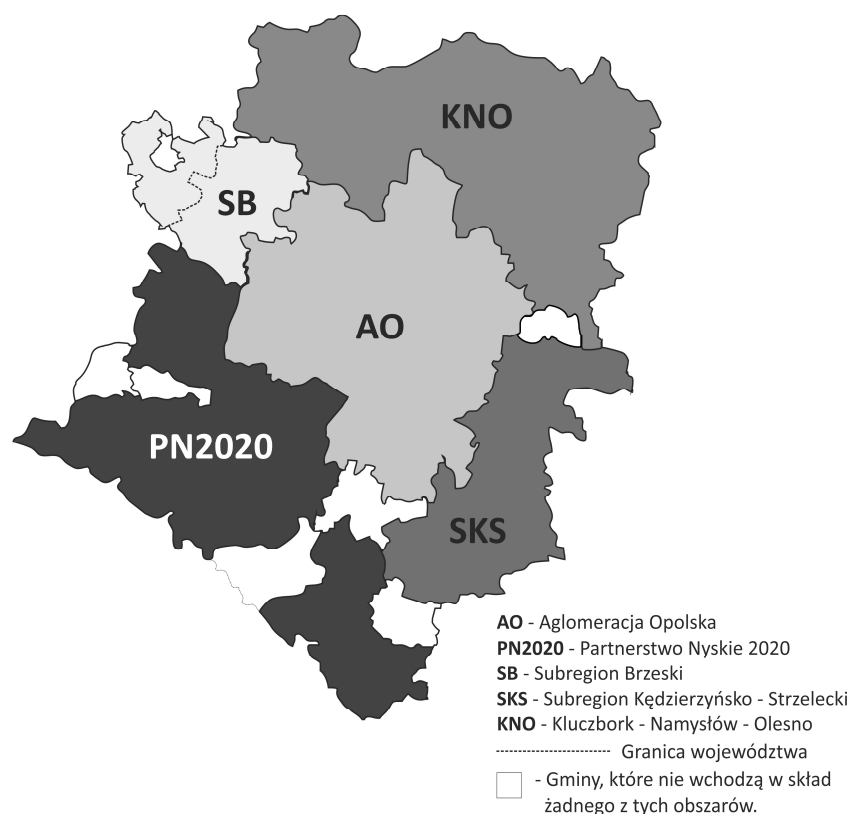
Analiza dokumentów strategicznych ukazała kategorie (zbiory czynników) determinujące rozwój tych obszarów. Są to: atrakcyjność inwestycyjna, atrakcyjność turystyczna, atrakcyjność osiedleńcza i bezpieczeństwo. Ze względu na zróżnicowanie i uwarunkowania

² Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2017 r., poz. 1073, 1566), art. 2, pkt 6a.

³ *Ibidem*, art. 49 c, pkt 1.

⁴ Strategia Rozwoju Województwa Opolskiego do roku 2020, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Departament Polityki Regionalnej i Przestrzennej, Opole 2012, s. 70.

np. geograficzne, każdy z tych obszarów w różny sposób dokonałby gradacji ważności tych kategorii dla swojego rozwoju.

Rys. 1. Obszary funkcjonalne w województwie opolskim

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych www.stat.gov.pl

1.3. Analiza atrakcyjności osiedleńczej obszarów funkcjonalnych

Po analizie treści dokumentów strategicznych dokonano przeglądu dostępnych danych zastanych. Obiektami badań było pięć obszarów funkcjonalnych, zaś zbiory czynników – cechy diagnostyczne – pomocne w opisie wymienionych powyżej kategorii to cechy powstałe z kumulacji cech dotyczących gmin wchodzących w skład poszczególnych obszarów. Dostępne na poziomie NTS 5 dane statystyczne cechuje duża ograniczoność. Stąd jedyną kategorią, którą poddano analizie była kategoria *atrakcyjność osiedleńcza*. Tabela 1 prezentuje cechy diagnostyczne wybrane do opisu tej kategorii.

Tabela 1. Wybrane wskaźniki atrakcyjności osiedleńczej wg działów tematycznych

	DETERMI-NANTA	Wybrane wskaźniki ⁵	
1	RYNEK PRACY I EDUKACJA	1. bezrobotnych / 1. osób w wieku produkcyjnym	D
		1. pracujących / 1. osób w wieku produkcyjnym	S
		dzieci w przedszkolach / na 100 miejsc w przedszkolach	D
		absolwenci szkół ponadgimnazjalnych / na 1 tys. ludności w wieku 18-20	S
		współczynnik skolarzacji netto w szkołach podstawowych 7-12	S
2	OCHRONA ZDROWIA I POMOC SPO-ŁECZNA	1. przychodni / 10 tys. ludności	S
		1. ludności / 1 aptekę	D
		1. porad ogółem / 1. mieszkańców	S
		miejsca w placówkach pomocy społecznej / 10 tys. ludności	S
		dzieci w żłobkach /na 100 miejsc w żłobkach	D
3	KULTURA, TURYSTYKA I SPORT	czytelnicy / 1 tys. ludności	S
		wypożyczenia / 1 czytelnika	S
		widzowie w kinach / 1 tys. ludności	S
		biblioteki publiczne/ 10 tys. ludności	S
		miejsca noclegowe / 1 tys. ludności	S
		korzystający z obiektów noclegowych / 1 tys. ludności	S
		kluby sportowe / 10 tys. mieszkańców	S
		ćwiczący / 10 tys. mieszkańców	S
centra kultury, domy i ośrodki kultury, kluby, świetlice gminne /10 tys. ludności	S		
4	INFRASTRUK-TURA KOMU-NALNA I MIESZKANIA	powierzchnia mieszkań / 1. ludności	S
		mieszkania oddane do użytkowania / 10 tys. mieszkańców	S
		korzystający z sieci wodociągowej w % ludności ogółem	S
		korzystający z sieci kanalizacyjnej w % ludności ogółem	S
		sieć wodociągowa / 100 km ²	S
		sieć kanalizacyjna / 100 km ²	S
5	STAN I OCHRONA ŚRODO-WISKA	zmieszane odpady komunalne zebrane w ciągu roku/ 1 mieszkańca	D
		ludność korzystająca z oczyszczalni ścieków komunalnych w % ludności ogółem	S
		powierzchnia lasów w % powierzchni ogółem	S

S – stymulanta, D – destymulanta

Źródło: opracowane przez WUS w Opolu, na podstawie danych z BDL

2. METODA BADANIA

Wielowymiarowa analiza porównawcza zajmuje się metodami i technikami porównywania obiektów wielocechowych. Stanowi ona spójny formalnie zespół metod statystycznych służących celowemu doborowi informacji o elementach pewnej zbiorowości i wykry-

⁵ Wszystkie cechy diagnostyczne wzięte do badania miały charakter wskaźników.

waniu prawidłowości we wzajemnych relacjach tych elementów. Jej zadaniem jest uporządkowanie względnie jednorodnego zbioru obiektów lub cech, w celu podejmowania decyzji wyboru obiektu lub cechy według z góry ustalonego kryterium⁶.

W procesie normowania wartości cech statystycznych (wskaźników) diagnostycznych dokonano ich przekształcenia według wybranej metody normalizacji zmiennych. Posłużono się metodą normującą cechy ilościowe tzw. unitaryzacją zerowaną⁷.

W celu doprowadzenia do porównywalności, wskaźniki określające atrakcyjność osiedleńczą badanych obszarów funkcjonalnych, poddano unitaryzacji wg wzorów⁸:

$$x'_i = \frac{x_i - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}} \text{ dla stymulant,} \quad (1)$$

$$x'_i = \frac{x_{\max} - x_i}{x_{\max} - x_{\min}} \text{ dla destymulant.} \quad (2)$$

Utworzono zmienną syntetyczną jako bezwzorcową miarę określającą poziom atrakcyjności osiedleńczej badanych obszarów funkcjonalnych. Syntetyczny miernik dla wyróżnionego obiektu określa wzór⁹:

$$W_{\text{nazwa obiektu}}^{\text{rok}} = \sum_{i=1}^n w_i \cdot x'_{ij} \quad (3)$$

Ze względu na charakter badania zastosowano zmienną agregatową, w której system wag został oparty na systemie wag stałych. Waga składowej tworzącej zmienną syntetyczną nie jest uzależniona od poziomu zmienności danej cechy. Wobec tego miernik uzyskany z takiej agregacji, nie jest wrażliwszy na zmiany wewnątrz danej cechy.

3. WYNIKI BADANIA

W pierwszej części analizy wyznaczono wartości wskaźników syntetycznych dla poszczególnych determinant (grup wskaźników) z tabl. 1 w odniesieniu do badanych OBSZARÓW FUNKCJONALNYCH w latach 2010 i 2016. Pierwszy czasookres – rok 2010 – gdy nie istniały obszary funkcjonalne i drugi – rok 2016 dla najnowszych dostępnych danych. Otrzymano następujące rezultaty zawarte w tabl. 2–6.

⁶ T. Grabiński, *Wielowymiarowa analiza porównawcza w badaniach dynamiki zjawisk ekonomicznych*, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Seria specjalna: Monografie, nr 61, Kraków 1984, s. 11–15.

⁷ K. Kukuła, *Metody ilościowe w badaniach ekonomicznych*, Vol. XIII/1, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Wydział Zastosowań Informatyki i Matematyki, Katedra Ekonometrii i Statystyki, Warszawa 2012, s. 5.

⁸ *Ibidem*, s. 9.

⁹ W. Ostasiewicz, *Statystyczne metody analizy danych*, Wrocław 1999, s. 113.

Tabela 2. Wskaźnik syntetyczny dla determinanty RYNEK PRACY i EDUKACJA

Obszar funkcjonalny	2010	2016	Zmiana wartości 2016-2010	Lokata	
				2010	2016
Aglomeracja Opolska	0,674	0,978	+	2	1
Kluczbork – Namysłów – Olesno	0,526	0,661	+	3	2
Subregion Brzeski	0,138	0,201	+	4	4
Subregion Kędzierzyńsko-Strzelecki	0,730	0,617	-	1	3
Partnerstwo Nyskie 2020	0,040	0,172	+	5	5

Pod względem RYNKU PRACY i EDUKACJI najlepsze wyniki w roku 2016 uzyskała Aglomeracja Opolska. Na pierwszą wpłynęło lokatę wpłynęły m.in. najlepsze wskaźniki rynku pracy: największa liczba pracujących na 100 osób w wieku produkcyjnym, przy jednocześnie najmniejszej liczbie bezrobotnych zarejestrowanych na 100 osób w wieku produkcyjnym. Dla obszaru funkcjonalnego Subregion Kędzierzyńsko-Strzeleckiego nastąpił spadek pozycji w stosunku do roku 2010 oraz nastąpiło pogorszenie wartości wskaźników ją tworzących.

Tabela 3. Wskaźnik syntetyczny dla determinanty OCHRONA ZDROWIA i POMOC SPOŁECZNA

Obszar funkcjonalny	2010	2016	Zmiana wartości 2016-2010	Lokata	
				2010	2016
Aglomeracja Opolska	0,602	0,776	+	1	1
Kluczbork – Namysłów – Olesno	0,450	0,395	-	5	3
Subregion Brzeski	0,491	0,160	-	4	5
Subregion Kędzierzyńsko-Strzelecki	0,554	0,516	-	3	2
Partnerstwo Nyskie 2020	0,555	0,331	-	2	4

W odniesieniu do OCHRONY ZDROWIA i POMOCY SPOŁECZNEJ dominowała Aglomeracja Opolska. O zajęciu przez Aglomerację pierwszej lokaty zadecydowały m.in.: największa liczba przychodni w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców oraz liczba dzieci w żłobkach przypadająca na 100 miejsc w tych placówkach. Zmianę lokaty In plus odnotowano dla obszarów funkcjonalnych: Kluczbork – Namysłów – Olesno oraz Subregionu Kędzierzyńsko-Strzeleckiego. Tylko w przypadku Aglomeracji Opolskiej nastąpiła poprawa wartości wskaźników ją tworzących.

Tabela 4. Wskaźnik syntetyczny dla determinanty KULTURA, TURYSTYKA I SPORT

Obszar funkcjonalny	2010	2016	Zmiana wartości 2016-2010	Lokata	
				2010	2016
Aglomeracja Opolska	0,613	0,565	-	1	1
Kluczbork – Namysłów – Olesno	0,423	0,272	-	3	5
Subregion Brzeski	0,418	0,294	-	4	3
Subregion Kędzierzyńsko-Strzelecki	0,321	0,280	-	5	4
Partnerstwo Nyskie 2020	0,570	0,561	-	2	2

Pod względem KULTURA, TURYSTYKA I SPORT najlepsze wyniki uzyskała Aglomeracja Opolska, które miała m.in. największą liczbę czytelników przeliczeniu na 1 tys. ludności, widzów w kinach przeliczeniu na 1 tys. ludności, jak i ćwiczących w przeliczeniu na 10 tys. ludności. Zmianę lokaty In plus odnotowano dla Subregionu Brzeskiego i Subregionu Kędzierzyńsko-Strzeleckiego. Dla żadnego obszaru funkcjonalnego nie zanotowano poprawy wartości wskaźników ją tworzących.

Tabela 5. Wskaźnik syntetyczny dla determinanty INFRASTRUKTURA KOMUNALNA I MIESZKANIA

Obszar funkcjonalny	2010	2016	Zmiana wartości 2016-2010	Lokata	
				2010	2016
Aglomeracja Opolska	0,915	0,977	+	1	1
Kluczbork – Namysłów – Olesno	0,118	0,203	+	5	5
Subregion Brzeski	0,649	0,636	–	2	2
Subregion Kędzierzyńsko-Strzelecki	0,583	0,560	+	3	3
Partnerstwo Nyskie 2020	0,195	0,204	+	4	4

Odnosnie do INFRASTRUKTURY KOMUNALNEJ i MIESZKAŃ dominowała Aglomeracja Opolska, na terenie której oddano najwięcej mieszkań do użytkowania na 10 tys. ludności oraz notowano największą gęstość sieci wodociągowej i kanalizacyjnej. Wszystkie obszary funkcjonalne utrzymały swoje lokaty z roku 2010 w roku 2016. Pogorszenie wartości wskaźników zanotowano dla Subregionu Brzeskiego.

Tabela 6. Wskaźnik syntetyczny dla determinanty STAN I OCHRONA ŚRODOWISKA

Obszar funkcjonalny	2010	2016	Zmiana wartości 2016-2010	Lokata	
				2010	2016
Aglomeracja Opolska	0,679	0,723	+	1	2
Kluczbork – Namysłów – Olesno	0,592	0,594	+	3	3
Subregion Brzeski	0,487	0,486	–	4	4
Subregion Kędzierzyńsko-Strzelecki	0,654	0,813	+	2	1
Partnerstwo Nyskie 2020	0,408	0,187	-	5	5

Odnosnie do STANU I OCHRONY ŚRODOWISKA najwyższą lokatę w 2016 r. uzyskał Subregion Kędzierzyńsko – Strzelecki, na terenie którego znacząco zmniejszono ilość zmieszanych odpadów komunalnych w przeliczeniu na 1 mieszkańca w kg oraz zwiększono liczbę osób korzystających z oczyszczalni ścieków komunalnych. Dla obszaru funkcjonalnego Aglomeracji Opolskiej zanotowano spadek pozycji w stosunku do roku 2010. Poprawy wartości wskaźników tworzących ta determinantę zanotowano dla tego obszaru, Kluczbork – Namysłów – Olesno i Subregionu Kędzierzyńsko-Strzeleckiego.

Tabela 7. Wskaźnik syntetyczny ATRAKCYJNOŚĆ OSIEDLEŃCZA

Obszar funkcjonalny	2010	2016	Zmiana wartości 2016-2010	Lokata	
				2010	2016
Aglomeracja Opolska	0,677	0,749	+	1	1
Kluczbork – Namysłów – Olesno	0,412	0,375	-	5	3
Subregion Brzeski	0,445	0,336	-	3	5
Subregion Kędzierzyńsko-Strzelecki	0,506	0,484	-	2	2
Partnerstwo Nyskie 2020	0,418	0,358	-	4	4

Najwyższy wskaźnik ATRAKCYJNOŚCI OSIEDLEŃCZEJ uzyskała Aglomeracja Opolska, która dominowała pod względem RYNKU PRACY i EDUKACJI, OCHRONY ZDROWIA i POMOCY SPOŁECZNEJ, KULTURY, TURYSTYKI I SPORTU, a także INFRASTRUKTURY KOMUNALNEJ I MIESZKAŃ.

Drugi co do wielkości wskaźnik ATRAKCYJNOŚCI OSIEDLEŃCZEJ osiągnął Subregion Kędzierzyńsko-Strzelecki, który najlepsze wyniki uzyskał pod względem STANU I OCHRONY ŚRODOWISKA. Wysoką pozycję Subregion zajął także w obszarze OCHRONY ZDROWIA i POMOCY SPOŁECZNEJ.

Najniższy wskaźnik ATRAKCYJNOŚCI OSIEDLEŃCZEJ w 2016 r. odnotowano w Subregionie Brzeskim, przy czym warty podkreślenia jest fakt, że obszar ten miał wysoką pozycję w zakresie INFRASTRUKTURY KOMUNALNEJ i MIESZKAŃ.

Zauważyć również należy, że tylko dla Aglomeracji Opolskiej nastąpił i wzrost wartości wskaźnika syntetycznego określającego ATRAKCYJNOŚĆ OSIEDLEŃCZĄ na badanych obszarach funkcjonalnych w województwie opolskim.

4. UWAGI

Wszystkie kategorie badawcze, które wyróżniono po analizie treści dokumentów strategicznych badanych obszarów funkcjonalnych są kluczowe dla rozwoju tych obszarów. Ze względu na złożony charakter podlegać powinny analizie przy pomocy metod wielowymiarowej analizy porównawczej.

Grupy wskaźników je określających są zdeterminowane dostępnością i subiektywną oceną ich charakteru. W niniejszym opracowaniu zbadano atrakcyjność osiedleńczą obszaru funkcjonalnego, gdyż była to jedyna kategoria dla której po analizie zastanych danych statystycznych wskaźniki ją określające cechowała dostępność. Nasuwają się zatem następujące wnioski.

Do wyzwań związanych z analiza danych dla tych obszarów zaliczyć należy informację, iż obszar funkcjonalny jest nowym, a tym samym mało zbadanym obiektem do badań ilościowych, ale również uzupełniająco jakościowych. Dane tworzone na podstawie kumulacji jednostek administracyjnych na poziomie NTS 5 (gmin) dają szerokie możliwości w kwestii badań terenowych dla kategorii naukowych mających potencjalnie istotny wpływ na rozwój tych obszarów.

Do ograniczeń związanych z analiza danych dla tych obszarów zaliczyć należy: małą dostępność danych na poziomie pomiaru NTS 5 (gmin), a właściwie ich deficyt. Kolejnym

ograniczeniem jest niewielką liczebność obiektów badań (w przypadku województwa opolskiego tylko pięć obiektów).

Na zakończenie prowadzonych rozważań należy podkreślić, iż problematyka analizy danych dla nieadministracyjnych podziałów regionu jest ważna z punktu widzenia badania istotnych czynników rozwoju regionalnego i lokalnego.

LITERATURA

1. Grabiński T., *Wielowymiarowa analiza porównawcza w badaniach dynamiki zjawisk ekonomicznych*, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Seria specjalna: Monografie, nr 61, Kraków 1984.
2. Kukuła K., *Metody ilościowe w badaniach ekonomicznych*, Vol. XIII/1, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Wydział Zastosowań Informatyki i Matematyki, Katedra Ekonometrii i Statystyki, Warszawa 2012.
3. Ostasiewicz W., *Statystyczne metody analizy danych*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Wrocław 1999.
4. Strategia Rozwoju Województwa Opolskiego do roku 2020, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Departament Polityki Regionalnej i Przestrzennej, Opole 2012.

PRAWODAWSTWO

1. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2017, poz. 1073, 1566).

NETOGRAFIA

1. Strategia Rozwoju Aglomeracji Opolskiej na lata 2014–2020: <https://aglomeracja-opolska.pl/rpo-wo-2014-2020/zapoznaj-sie-z-prawem-i-dokumentami/dokumenty-strategiczne-ao>.
2. Strategia Rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Partnerstwo Nyskie 2020: <http://partnerstwo-nyskie2020.pl/index.php/strategie>.
3. Strategia Rozwoju Współpracy Subregionu Brzeskiego na lata 2014–2020 z perspektywą do roku 2025: <http://www.subregionbrzeski.pl/dokumenty.html>.
4. Strategia Rozwoju Subregionu Kędzierzyńsko – Kozielskiego do roku 2020: <http://www.subregionkk.pl/index.php/dokumenty-strategiczne>.
5. Strategia Rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Kluczbork – Namysłów – Olesno: http://www.powiatkluczborski.pl/aktualnosci/strat_of/Strategia_Rozwoju_OF_KNO_14_01_15.pdf.

TESTING OF FUNCTIONAL AREAS IN OPOLSKIE VOIVODESHIP – LIMITATIONS AND CHALLENGES OF DATA ANALYSIS FOR NON-ADMINISTRATIVE REGION DISTRIBUTION

The aim of the article is to show functional areas as quantitative research objects. Their creation was a response to the needs of local communities to solve problems together. A functional area is an area of a special phenomenon in the spatial economy or the presence of spatial conflicts that constitutes a compact spatial arrangement consisting of functionally related

areas characterized by common conditions and anticipated uniform development goals. An analysis of strategic documents indicated research categories important from the point of view of development of these areas. The specified determinants are: labor market and education, health care and social assistance, culture, tourism and sport, municipal infrastructure and housing, condition and environmental protection. With the aid of a synthetic variable, the indicator of settlement attractiveness was constructed for these areas. The highest rate of settlement attractiveness was obtained by the Opole Agglomeration, which dominated in terms of the labor market and education, health care and social assistance, culture, tourism and transport, as well as municipal infrastructure and housing. The article is an attempt to indicate the limitations and challenges of data analysis for non-administrative divisions of the region. The research was carried out in two periods: in 2010 (when there were no areas yet) and in 2016 for the latest available data. The analyzes were performed using the EXCEL calculation software using one of the methods of multidimensional comparative analysis. The issue of data analysis for non-administrative divisions of the region is important from the point of view of the study of important factors of regional and local development.

Keywords: development strategy, settlement attractiveness, synthetic variable, area functional, data accumulation at NTS 5 level.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.34

Przesłano do redakcji: kwiecień 2018 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

Justyna WIKTOROWICZ¹

INSTYTUCJONALNE UWARUNKOWANIA WYDŁUŻANIA OKRESU AKTYWNOŚCI ZAWODOWEJ²

Wydłużanie okresu aktywności zawodowej to istotny kierunek polityki społecznej ostatnich lat. Determinuje to potrzebę prowadzenia badań nad uwarunkowaniami decyzji emerytalnych. Wyjaśnia je koncepcja czynników *push* i *pull*. Hofäcker uzupełnia tę klasyfikację, wymieniając wśród determinant instytucjonalnych również czynniki *stay*, obejmujące wsparcie zatrudnienia starszych uczestników rynku pracy poprzez różne działania aktywnej polityki rynku pracy oraz *lifelong learning*.

Celem pracy jest ocena znaczenia czynników instytucjonalnych dla wydłużania okresu aktywności zawodowej w krajach Unii Europejskiej. Analiza empiryczna przeprowadzona została w oparciu o dane LFS, z wykorzystaniem podstawowych metod oceny współzależności oraz analizy skupień. Badanie zrealizowano dwutorowo. Po pierwsze, posługując się metodyką zaproponowaną przez Hofäckera, zaktualizowano wyniki badań zrealizowanych przez niego dla 2010 r., uzupełniając równocześnie analizę o pominięte kraje UE. Wyznaczono na tym etapie syntetyczny wskaźnik oceny instytucjonalnych uwarunkowań wydłużania aktywności zawodowej. W drugim kroku przy pomocy analizy skupień dokonano grupowania krajów UE z punktu widzenia badanego zjawiska (wykorzystując analogiczne jak w etapie pierwszym charakterystyki). W ostatnim etapie dokonano oceny korelacji między aktywnością zawodową osób starszych a analizowanymi syntetycznie uwarunkowaniami instytucjonalnymi. Wyniki badań wskazują, że w Unii Europejskiej wśród instytucjonalnych uwarunkowań wydłużania okresu aktywności zawodowej oprócz czynników typu *pull* i *push* istotne znaczenie odgrywają także determinanty typu *stay*. Ogólnie rzecz biorąc, omawiane uwarunkowania instytucjonalne w większym stopniu oddziałują na poziom wskaźników zatrudnienia w Unii Europejskiej w przypadku mężczyzn niż kobiet. Słabe znaczenie aktywnej polityki rynku pracy (ALMP) koresponduje z tym, że w odniesieniu do osób w wieku 50 i więcej lat bardziej skuteczne są działania służące utrzymaniu ich w zatrudnieniu niż ponownemu zatrudnieniu po utracie pracy.

Słowa kluczowe: starzenie się populacji, polityka rynku pracy, emerytura, UE.

¹ Dr hab. Justyna Wiktorowicz, Katedra Statystyki Ekonomicznej i Społecznej, Uniwersytet Łódzki, Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. 41; e-mail: justyna.wiktorowicz@uni.lodz.pl
Justyna Wiktorowicz, DSc, PhD, Department of Economic and Social Statistics, University of Lodz, Lodz, ul. Rewolucji 1905 r. 41; e-mail: justyna.wiktorowicz@uni.lodz.pl

² Treści wyrażone w artykule są opiniami autorki i nie przedstawiają stanowiska organów Narodowego Banku Polskiego.

Projekt pt. Forum Dyskusyjne – Pomiar i ocena zjawisk ekonomicznych i społecznych (MASEP2017) realizowany jest z Narodowym Bankiem Polskim w ramach edukacji ekonomicznej.

1. WPROWADZENIE

Starzenie się społeczeństw ma poważne konsekwencje dla gospodarek. Z perspektywy makroekonomicznej, zmienia na niekorzyść strukturę populacji, w wyniku czego rośnie obciążenie ekonomiczne, tj. na jedną osobę w wieku produkcyjnym przypada więcej osób w wieku poprodukcyjnym. Rosną tym samym transfery pieniężne, zwłaszcza związane ze świadczeniami emerytalnymi, ale także z usługami realizowanymi w ramach systemu opieki zdrowotnej i pomocy społecznej³. Jako jedno z najbardziej efektywnych rozwiązań tego problemu stawia się wydłużenie okresu aktywności zawodowej. Jak wykazali Barrell, Hurst i Kirby⁴, wypłaty transferowe dla emerytów i rencistów ulegają dzięki temu zmniejszeniu, bez konieczności obniżania wysokości świadczeń. Jest to rozwiązanie łatwiejsze dla rządów niż np. podniesienie podatków, zwiększając jednocześnie przychody podatkowe dzięki wzrostowi dochodów i konsumpcji. W tym kontekście istotne jest prowadzenie badań nad uwarunkowaniami decyzji emerytalnych. Wyjaśnia je koncepcja czynników *push* i *pull*, tj. wypychających z rynku pracy i wciągających w bierność zawodową⁵. De Preter, Van Looy, Mortelmans w obu grupach czynników wymieniają podgrupę czynników instytucjonalnych i indywidualnych⁶. Hofäcker uzupełnia tę klasyfikację, wymieniając: (1) determinanty instytucjonalne: *pull factors* – tkwiące w systemie emerytalnym, *push factors* – uwarunkowania po stronie rynku pracy oraz *stay factors* – polityka aktywnego starzenia się (ALMP i lifelong learning – LLL), (2) determinanty na poziomie organizacji oraz (3) determinanty na poziomie indywidualnym⁷.

Jako cel niniejszej pracy przyjęto ocenę znaczenia czynników instytucjonalnych typu *pull*, *push* i *stay* dla wydłużania okresu aktywności zawodowej w krajach Unii Europejskiej.

2. INSTYTUCJONALNE UWARUNKOWANIA DECYZJI EMERYTALNYCH – WNIOSKI Z PRZEGLĄDU BADAŃ

Czynniki typu *pull*, wciągające w emeryturę, tkwią w systemie emerytalnym. Do aktywności zawodowej w starszym wieku zniechęca tradycyjny mechanizm transferów socjalnych, w którym wysokość świadczeń emerytalnych nie jest uzależniona od stażu zawodowego. Jeśli stopa zastąpienia jest wysoka większość osób wybierze emeryturę⁸. Czynniki instytucjonalne typu *pull* to przede wszystkim dłuższy okres pobierania zasiłku dla

³ M. Polakowski, *Spoleczne i ekonomiczne konsekwencje starzenia się społeczeństw a główne kierunki reform systemów emerytalnych w Europie*, „Studia BAS”, 2/30 (2012), s. 169–200.

⁴ R. Barrell, I. Hurst, S. Kirby, *Macroeconomic implications of pension reform or how to pay for the crisis* [w:] *Pension Reform, Fiscal Policy and Economic Performance*, Workshops and Conferences, Banca d’Italia, Roma 2009, s. 503–514.

⁵ Ch. Phillipson, A. Smith, *Extending working life: A review of the research literature*, Department for Work and Pensions, Research Report No 299, 2005; A. Walker, *Early Retirement: Release or Refuge from the Labour Market?*, „The Quarterly Journal of Social Affairs”, 1/3 (1985), s. 211–229.

⁶ H. de Preter, D. van Looy, D. Mortelmans, *Individual and institutional push and pull factors as predictors of retirement timing in Europe: A multilevel analysis*, „Journal of Aging Studies”, 27/2013, s. 299–307.

⁷ D. Hofäcker, *In line or at odds with active ageing policies? Exploring patterns of retirement preferences in Europe*, „Ageing and Society”, 35/7 (2015), s. 1529–1556.

⁸ Ł. Jurek, *Ekonomia starzejącego się społeczeństwa*, Warszawa 2012, s. 95–97.

bezrobotnych w przypadku starszych osób, łatwiejsze odejście z rynku pracy osoby starszej w związku z możliwością skorzystania z wcześniejszego przejścia na emeryturę, system orzekania niepełnosprawności, możliwość kontynuowania pracy pomimo wcześniejszego przejścia na emeryturę⁹. Istotne znaczenie odgrywa również niestabilność prawa w tym obszarze – zmiany dotyczące przechodzenia na emeryturę powodują, że ludzie chętniej skłaniają się ku decyzji opuszczenia rynku pracy w obawie przed zmianą sytuacji na mniej korzystną dla siebie. Jak piszą Domańska i Zajkowski¹⁰, w Polsce istotne znaczenie dla relatywnie niskiej aktywności zawodowej osób w wieku 50+ ma przede wszystkim konstrukcja systemu ubezpieczeń i zabezpieczeń społecznych, która stanowi dużą zachętę finansową do przedwczesnego wycofania się z rynku pracy. Realizowane po 2010 r. badania wskazują jednak, że dzięki ograniczeniu możliwości wcześniejszego przechodzenia na emeryturę, stopniowemu wyrównywaniu wieku emerytalnego kobiet i mężczyzn oraz jego podniesieniu do 67 lat w 2013 r. znaczenie czynników typu *pull* uległo osłabieniu, co przełożyło się na wyraźne podwyższenie współczynnika aktywności zawodowej i wskaźnika zatrudnienia osób w wieku 50+, w tym 55+¹¹.

Czynniki instytucjonalne typu *push* obejmują rozwiązania prawne ochraniające w szczególności osoby starsze, oznaczające konieczność wypłaty odszkodowań z tytułu zwolnienia osoby starszej, uzależnienie wynagrodzenia od stażu pracy, wzrost wymagań dotyczących kwalifikacji, spowodowanych przede wszystkim rozwojem nowoczesnych technologii i globalizacją, mniejszą elastycznością pracowników w związku ze starzeniem się siły roboczej¹². Do grupy tej zalicza się również dyskryminację ze względu na wiek¹³ oraz możliwości zatrudnienia starszych pracowników na lokalnym rynku pracy – w sytuacji ogólnych trudności na rynku pracy starsi pracownicy wybiorą raczej emeryturę¹⁴.

Determinanty typu *stay* z kolei obejmują dwa istotne elementy polityki aktywnego starzenia się – wsparcie zatrudnialności starszych uczestników rynku pracy poprzez różne działania aktywnej polityki rynku pracy (ALMP) oraz kształcenie ustawiczne (LLL). Odnosząc się do polityki rynku pracy zaznaczyć należy, że niskie wydatki na ALMP

⁹ L. Funk, *Employment Opportunities for Older Workers: A Comparison of Selected OECD Countries*, DICE Research Report 2004, s. 24; A. Chłoi-Domińczak, *Ekonomiczne skutki i uwarunkowania niskiej aktywności zawodowej osób 50+ w Polsce* [w:] *Aktywizacja zawodowa osób 50+ i zarządzanie wiekiem, Informacje użyteczne dla instytucji rynku pracy*, Akademia Rozwoju Filantropii w Polsce, Warszawa 2010, s. 16–21.

¹⁰ A. Domańska, R. Zajkowski, *Raport z badań kluczowych przeprowadzonych na potrzeby realizacji projektu «PI – Wirtualny Asystent Kariery 50+» (WAK50)*, Lublin 2013, s. 19.

¹¹ M. Bukowski (red.), *Zatrudnienie w Polsce 2008. Praca w cyklu życia*, Warszawa 2010, s. 29–30; P. Strzelecki, K. Sączuk, I. Grabowska, I.E. Kotowska, *Rynek pracy* [w:] J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza Społeczna 2013. Warunki i Jakość Życia Polaków – Raport*, MPiPS, CRZL, Warszawa 2014, s. 129.

¹² L. Funk, *Employment Opportunities for Older...*, s. 24.

¹³ L. Unwin, G. Davey, A. Fuller, P. Leonard, *Supporting an Ageing Workforce: Implications for Working Life, Training and Skills Policy in England – a Literature Review*, “LLAKES Research Paper” 51, Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies, 2015.

¹⁴ W. van Oorschot, P.H. Jensen, *Early retirement differences between Denmark and The Netherlands. A cross-national comparison of push and pull factors in two small European welfare states*, “Journal of Aging Studies”, 23/4 (2009), s. 267–278.

(zwłaszcza w perspektywie *flexicurity*) wypychają osoby starsze z rynku pracy¹⁵, zaś wysokie wydatki na pasywną politykę rynku pracy (PLMP), w tym zwłaszcza zasiłki przedemerytalne, czynią dezaktywizację bardziej atrakcyjną.

Odnosząc się szerzej do uwarunkowań leżących po stronie polityki rynku pracy zauważyć należy, że osoby bezrobotne większe korzyści postrzegają w dostępności do takich zasobów, jak świadczenia emerytalne z ubezpieczeń społecznych – zwłaszcza w sytuacji braku wsparcia finansowego, które umożliwi osobom poszukującym pracy „wytrwanie w poszukiwaniach” (zamiast wybrania łatwiej dostępnej i pewniejszej emerytury). Prawdopodobieństwo przejścia na emeryturę rośnie w przypadku wystąpienia przerwy w zatrudnieniu. Tolerancja bezrobotnych na długie poszukiwania pracy jest niewielka, niezależnie od perspektyw na rynku pracy, co powoduje, że ci, którzy mogą skorzystać z emerytury, robią to jak najszybciej jest to możliwe¹⁶. Tolerancja, o której mowa, powiązana jest z możliwością starszych bezrobotnych – ci bardziej zamożni mogą sobie pozwolić na dłuższe poszukiwania pracy, biedniejsi – częściej i szybciej wybierają emeryturę. Wysoka stopa bezrobocia generalnie rzecz biorąc przyczynia się do szybszego wychodzenia z rynku pracy¹⁷. Niemniej jednak badania Rutledge’a, prowadzone dla USA, nie potwierdzają tego – przejście na emeryturę jest mniej prawdopodobne, jeśli stopa bezrobocia jest wysoka, choć korelacja jest relatywnie słaba¹⁸. Jak podkreśla Rutledge, relacje te należy odnosić jedynie do bezrobotnych w późnym okresie ich karier zawodowych. Starsi bezrobotni mają bowiem słabą tolerancję na długie poszukiwanie pracy¹⁹.

Jak ustalił Hofäcker, wcześniejsze doświadczenia związane z byciem bezrobotnym wykazują silną interakcję z reżimem instytucjonalnym²⁰. W krajach, w których wsparcie bezrobotnych jest wysokie, doświadczenie bezrobocia przez przynajmniej 12 miesięcy w rzeczywistości wydaje się zachęcać mężczyzn do opóźnienia momentu przejścia na emeryturę. Z kolei w krajach, w których takie wsparcie jest niskie, kobiety obniżają oczekiwany wiek emerytalny, jeśli mają za sobą doświadczenie bezrobocia. Te przeciwstawne efekty mogą być odzwierciedleniem szans na rynku pracy i zróżnicowanych ram instytucjonalnych. W krajach, w których instrumenty ALMP wspierają kontynuowanie zatrudnienia do momentu osiągnięcia powszechnego wieku emerytalnego (a nawet po jego przekroczeniu), sam brak wczesnych możliwości emerytalnych promuje utrzymanie zatrudnienia. Natomiast w krajach o niskim wsparciu zatrudnienia i wysokim bezrobociu, o niskich szansach na znalezienie pracy w sytuacji jej utraty, pracownicy, którzy doświadczyli bezrobocia chętnie skorzystają z możliwości przejścia na emeryturę. Podkreślić przy tym należy, że biorąc

¹⁵ H. de Preter, D. van Looy, D. Mortelmans, *Individual and institutional push...*

¹⁶ M.S. Rutledge, *Point of no return: how do financial resources and the timing of retirement after a Job separation*, “Center for Retirement Research Working Paper” 2013-21, Boston College, Boston 2013.

¹⁷ A.H. Munnell, M. Soto, R.K. Triest, N.A. Zhiven, *How Much o State Economic and Other Characteristics Affect Labor Force Participation of Older Workers?*, “Center for Retirement Research Working Paper” 2008-12, Boston College, Boston 2008.

¹⁸ M.S. Rutledge, *Point of no return: how do financial...*

¹⁹ T. von Wachter, *The effect of economic conditions on the employment of workers nearing retirement age*, “Center for Retirement Research Working Paper” 2007-25, Boston College, Boston 2007.

²⁰ D. Hofäcker, *In line or at odds with public policies? Individual retirement preferences in a changing pension landscape*, Paper for the ESPAnet Anniversary Conference 2012 Edinburgh, 6-8.09.2012.

pod uwagę niską stopę zastąpienia w omawianych krajach, ma to negatywne konsekwencje dla sytuacji materialnej tych osób w starszym wieku. Wyniki uzyskane przez Rutledge'a wskazują na słabą zależność między sytuacją na rynku pracy a decyzjami emerytalnymi²¹, potwierdzając jednocześnie znaczenie czynników psychologicznych – „jednostkowa niecierpliwość” w poszukiwaniu pracy ma niewiele wspólnego z trudnościami w poszukiwaniu pracy²². Generalnie rzecz biorąc, recesja nie tylko nie spowolniła tendencji przesuwania w górę granicy efektywnego wieku emerytalnego, ale wręcz ją przyspieszyła. Po 2007 r. odmienne tendencje zaobserwowano w nielicznych krajach UE: dla mężczyzn w wieku 60–64 lata dotyczy to Hiszpanii, Irlandii, Portugalii i Grecji, dla kobiet – Portugalii, dla mężczyzn i kobiet w wieku 65–69 lat oraz w wieku 70–74 lata – również Portugalii²³.

Co istotne, opóźnienie momentu przejścia na emeryturę nie prowadzi do wzrostu bezrobocia wśród młodych²⁴. Dotyczy to zarówno kobiet, jak i mężczyzn, niezależnie od ich poziomu wykształcenia. Prawdopodobnie ta nie uległa zmianie również w czasie kryzysu. Wynika to z faktu, że podaż pracy młodych i starszych nie jest substytucyjna. Ostatnie pół wieku charakteryzuje się bowiem stałym wzrostem poziomu umiejętności pracowników, ale też stawianych wobec nich wymagań kompetencyjnych, mocno powiązanych z zachodzącymi zmianami technologicznymi. Jak wykazali Kalwij, Kapteyn i de Vos dla krajów OECD wnioski te są analogiczne przy różnych systemach polityki społecznej – zarówno w modelu nordyckim, anglosaskim, jak i śródziemnomorskim wskaźnik zatrudnienia młodych nie ma związku z aktywnością zawodową starszych (rozumianych w tym badaniu jako osoby w wieku 55–64 lata)²⁵.

3. INSTYTUCJONALNY KONTEKST WYDŁUŻANIA OKRESU AKTYWNOŚCI ZAWODOWEJ – WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

3.1. Źródła danych i metody

W niniejszej pracy podjęto próbę syntetycznej oceny instytucjonalnego kontekstu aktywności zawodowej w krajach Unii Europejskiej. Analiza empiryczna przeprowadzona została w oparciu o dane Labour Force Surveys (LFS), zaczerpnięte z banku danych Eurostatu.

²¹ M.S. Rutledge, N. Orlova, A. Webb, *How will Older workers who lose their jobs during the Great Recession fare in the long-run?*, “Center for Retirement Research Working Paper” 2013-9, Boston College, Boston 2013.

²² J. Ondrich, A. Falevich, *The Great Recession and the retirement decisions of older workers*, “Center for Retirement Research Working Paper” 2013-24, Boston College, Boston 2013.

²³ G. Burtless, B.P. Bosworth, *Impact of the Great Recession on retirement trends in industrialized countries*, “Center for Retirement Research Working Paper” 2013-23, Boston College, Boston 2013.

²⁴ A. Kalwij, A. Kapteyn, K. de Vos, *Retirement of older workers and employment of the young*, *De Economist*, 158/4 (2010), s. 341–359; A.H. Munnell A.Y. Wu, *Will delayed retirement by the baby boomers lead to higher unemployment among younger workers?*, “Center for Retirement Research Working Paper” 2012-22, Boston College, Boston 2012.

²⁵ *Ibidem*.

Badanie zrealizowano dwutorowo. Po pierwsze, posługując się metodyką zaproponowaną przez Hofäckera²⁶, zaktualizowano wyniki badań zrealizowanych przez niego dla 2010 r., uzupełniając równocześnie analizę o pominięte przez Hofäckera kraje UE (np. Luksemburg czy Cypr). Wyznaczono na tym etapie syntetyczny wskaźnik oceny instytucjonalnych uwarunkowań wydłużania aktywności zawodowej (*institutional factors of extending working life indicator* – IFEWL), liczony jako średnia ocena trzech wymiarów efektów polityki państwa – *pull*, *push* i *stay*. Pomiar czynników typu *pull* wykonano przy pomocy następujących zmiennych cząstkowych: obowiązujący w 2015 r. wiek emerytalny kobiet i mężczyzn i jego planowane zmiany (według stanu na koniec 2015 r.). Czynniki typu *push* mierzone były poprzez sytuację osób starszych na rynku pracy, której wskaźnikiem była stopa bezrobocia osób w wieku 50–64 lata (według stanu na koniec 2014 r.). Z kolei czynniki typu *stay* mierzone były poprzez dwa wskaźniki – wskaźnik *lifelong learning* – LLL (osoby dorosłe uczestniczące w kształceniu i szkoleniu w ostatnich 12 miesięcy, według stanu z 2014 r.) oraz udział wydatków na aktywną politykę rynku pracy w PKB kraju (ALMP, najnowsze dostępne dane dotyczyły 2013 r.). Wartości poszczególnych zmiennych zestawiono w tabeli 1. Każdej ze zmiennych nadano ocenę punktową (z przedziału od 1 do 4), przy czym im wyższa ocena, tym bardziej kontekst instytucjonalny sprzyja wydłużaniu aktywności zawodowej. W przypadku czynników *stay* na potrzeby wskaźnika IFEWL wyznaczono średnią z ocen dwóch uwzględnionych zmiennych cząstkowych (LLL i ALMP). Dla zmiennych ilościowych punktację nadawano korzystając z metody odchyień. Wskaźnik IFEWL obliczono jako średnią arytmetyczną nieważoną z oceny poszczególnych aspektów polityki wspierania wydłużania aktywności zawodowej. Może on zatem przyjmować wartości od 1 do 4, przy czym im wyższa jego wartość, tym bardziej uwarunkowania instytucjonalne sprzyjają wydłużaniu okresu aktywności zawodowej.

W drugim kroku zastosowano analizę skupień. Należy ona do metod wielowymiarowej analizy porównawczej (WAP), stanowiącej jeden z najważniejszych obszarów taksonomii numerycznej. Metody taksonomiczne poprzez zastosowanie odpowiednich wskaźników i miar umożliwiają dokonanie zestawień (grupowania) rozważanych wielocechowych obiektów ze względu na różne kryteria²⁷. W niniejszym badaniu analiza skupień posłużyła grupowaniu krajów UE z punktu widzenia instytucjonalnego kontekstu wydłużania okresu aktywności zawodowej. W badaniu wykorzystano analogiczne jak w kroku pierwszym zmienne, przy czym powszechność wcześniejszych emerytur mierzono pośrednio oczekiwaną długością okresu pracy zawodowej (*duration of working life*) kobiet i mężczyzn. Z uwagi na znaczenie wieku emerytalnego dla prowadzonych analiz, zmienne te uwzględniono pomimo ich niskiego zróżnicowania (współczynnik zmienności rzędu 2–4%). Stopę bezrobocia przekształcono do postaci stymulanty, zaś wszystkie zmienne poddano transfor-

²⁶ D. Hofäcker, *In line or at odds with active ageing policies? Exploring patterns of retirement preferences...*

²⁷ Szczegółowe omówienie tych metod znaleźć można w: E. Nowak, *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1990; J. Korzeniewski, *Metody selekcji zmiennych w analizie skupień. Nowe Procedury*, Łódź 2012; A. Młodak, *Analiza taksonomiczna w statystyce regionalnej*, Warszawa 2006; T. Panek, J. Zwierzchowski, *Statystyczne metody wielowymiarowej analizy porównawczej. Teoria i zastosowania*, Warszawa 2013; M. Walesiak, E. Gatnar, *Statystyczna analiza danych z wykorzystaniem programu R*, Warszawa 2009; A. Zeliaś, *Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania poziomu życia w Polsce w ujęciu dynamicznym*, Kraków 2002.

macji normalizacyjnej z wykorzystaniem standaryzacji. Pomiaru odległości dokonano z wykorzystaniem metryki euklidesowej. Grupowanie obiektów przeprowadzono metodą Warda.

W ostatnim kroku oceniono znaczenie instytucjonalnego wsparcia wydłużania okresu aktywności zawodowej. Wykorzystując podstawowe metody oceny współzależności, zbadano relację między oceną omawianego wsparcia a podstawowymi wskaźnikami sytuacji osób starszych na rynku pracy.

3.2. Wyniki badań empirycznych

W świetle przeprowadzonych analiz, dla żadnego z krajów UE wskaźnik *IFEWL* nie osiągnął wartości maksymalnej (tabela 1), a jego obszar zmienności to przedział [1,33; 3,67]. Na pierwszej pozycji znalazły się, *ex aequo*, Dania i Finlandia, uzyskując 3,77 pkt, na kolejnych pozycjach plasuje się Holandia i Szwecja (3,5 pkt). W krajach tych jedynie stopa bezrobocia osób starszych oceniona została na 3 pkt (pozostałe obszary oceniono maksymalnie). Niewiele niższą punktację uzyskały kraje anglosaskie – Austria, Francja, Niemcy, Wielka Brytania (*IFEWL* powyżej 3 pkt).

Tabela 1. Instytucjonalny kontekst wydłużania okresu aktywności zawodowej^a

Kraj	Pull		Push		Stay			IFEWL	S		
	Wiek emerytalny (2015 r.)		Bezrobocie (50-64 lata) (2014 r.)		LLL (45-54 lata) (2014 r.)	ALMP jako % PKB (2013 r.)	Śr.				
Dania	65K i M ¹ , bez wczesnych wyjść z RP	4	4,8	3	28,8	4	3,36	4	4,0	3,67	1
Finlandia	62-68M i K, bez wczesnych wyjść z RP	4	7,1	3	23,9	4	2,59	4	4,0	3,67	1
Holandia	65 lat 3 mies. M i K ² , bez wczesnych wyjść z RP	4	7,2	3	16,1	3	2,78	4	3,5	3,50	1
Szwecja	61-67M, 61-67K, bez wczesnych wyjść z RP	4	5,3	3	26,3	4	1,99	3	3,5	3,50	1
Austria	65M, 60K ³ , bez wczesnych wyjść z RP	4	4,2	3	11,5	3	2,16	3	3,0	3,33	2
Francja	65M i K ⁴ , bez wczesnych wyjść z RP	4	7	3	16,6	3	2,38	3	3,0	3,33	2
Niemcy	65 lat 3 mies. M i K ⁵ , bez wczesnych wyjść z RP	4	4,8	3	5,1	2	1,65	3	2,5	3,17	2
Wielka Brytania	65M, 62 lata 4 mies. K ⁶ , bez wczesnych wyjść z RP	3	3,9	4	15,2	3	0,68	2	2,5	3,17	2
Belgia	65M i K, wczesne wyjścia z RP	3	5,5	3	5,9	2	2,76	4	3,0	3,00	2
Irlandia	66 M i K ⁷ , bez wczesnych wyjść z RP	4	9,2	2	4,8	2	3,04	4	3,0	3,00	2
Luksemburg	65M i K, wczesne wyjścia z RP	3	4,1	3	11,6	3	1,43	2	2,5	2,83	2

Tabela 1 (cd.). Instytucjonalny kontekst wydłużania okresu aktywności zawodowej^a

Kraj	Pull		Push		Stay					IFEWL	S	
	Wiek emerytalny (2015 r.)		Bezrobocie (50-64 lata) (2014 r.)		LLL (45-54 lata) (2014 r.)		ALMP jako % PKB (2013 r.)		Śr.			
Włochy	66M, 64K, wczesne wyjścia kobiet z RP		3	6,5	3	6,4	2	1,93	3	2,5	2,83	2
Hiszpania	65 lat 3 mies. M i K ⁸ , wczesne wyjścia z RP		3	20,3	1	7,1	2	3,61	4	3,0	2,33	3
Polska	65 lat 6 mies. M, 60 lat 6 mies. K ⁹ , wczesne wyjścia kobiet z RP		2	6,9	3	2	2	0,83	2	2,0	2,33	4
Rumunia	65M, 60K ¹⁰		2	4	4	0,8	1	0,25	1	1,0	2,33	4
Portugalia	66 M i K, wczesne wyjścia kobiet z RP		3	12,7	1	7,3	2	2,14	3	2,5	2,17	3
Słowenia	64 lata 4 mies. M i K		1	7,8	3	8,6	3	1,17	2	2,5	2,17	2
Cypr	65M i K, wczesne wyjścia kobiet z RP		3	15,3	1	4,9	2	1,34	2	2,0	2,00	3
Czechy	62 lata 10 mies. M, 58-62K ¹¹		1	5	3	8,5	3	0,54	1	2,0	2,00	4
Grecja	67M i K, wczesne wyjścia kobiet z RP		3	18,5	1	1,2	2	0,94	2	2,0	2,00	3
Węgry	62 lata 6 mies. M i K ¹²		1	6,1	3	2,3	2	1,12	2	2,0	2,00	4
Estonia	63M, 62 lata 6 mies. K ¹³		1	6,1	3	7,7	2	0,68	2	2,0	2,33	4
Chorwacja	65M, 61 lat 3 mies. K ¹⁴		2	12	2	0,9	1	0,71	2	1,5	1,83	4
Malta	62M i K ¹⁵		1	6,2	3	5,3	2	0,5	1	1,5	1,83	4
Słowacja	62M, 58 lat 3 mies., 62 K ¹⁶		1	11,1	2	2,1	2	0,63	2	2,0	1,67	4
Bułgaria	64 lata 4 mies. M, 61 lat 4 mies. K		1	10,8	2	0,4	1	0,82	2	1,5	1,50	4
Litwa	63 lata 2 mies. M, 61 lat 4 mies. K ¹⁷		1	9,9	2	3,1	2	0,45	1	1,5	1,50	4
Łotwa	62 lata 6 mies. M i K ¹⁸		1	9,8	2	3,7	2	0,53	1	1,5	1,50	4

¹ w Danii WE stopniowo podnoszony do 67 lat do roku 2022, od 2030 r. będzie podnoszony maksymalnie o rok w ciągu 5 lat, zależnie od wydłużania życia; ² w Holandii WE podnoszony stopniowo do 67 lat w 2024 r.; ³ w Austrii wiek emerytalny (WE) K będzie zrównany z WE M (65 lat) w 2033 r.; ⁴ we Francji WE podnoszony stopniowo do 67 lat w 2023 r.; ⁵ w Niemczech WE podnoszony stopniowo do 67 lat w 2029 r.; ⁶ w Wlk. Brytanii WE K podnoszony stopniowo, do zrównania z WE M (65 lat) w 2018 r., później WE K i M będzie stopniowo podnoszony do 68 lat do 2046 r. lub wcześniej; ⁷ w Irlandii WE podnoszony stopniowo do 68 lat w 2028 r.; ⁸ w Hiszpanii WE podnoszony stopniowo do 67 lat w 2027 r.; ⁹ w Polsce WE stopniowo podnoszony do 67 lat (dla M w 2020 r., dla K w 2040 r.); ¹⁰ w Rumunii WE stopniowo podnoszony do 63 lat w 2030 r.; ¹¹ w Czechach WE K zależy od liczby dzieci, w 2041 r. osiągnie 67 lat; ¹² na Węgrzech WE stopniowo podnoszony do 65 lat w 2022 r.; ¹³ w Estonii WE K jest stopniowo podnoszony, w 2016 r. zrówna się z wiekiem M,

w kolejnych latach emerytalny wiek K i M będzie podnoszony – do 65 lat w r. 2026;¹⁴ w Chorwacji do 2038 r. wiek emerytalny (WE) K i M będzie zrównany do 67 lat, w 2030 r. – dla K będzie on wynosił 65 lat;¹⁵ na Malcie WE podnoszony stopniowo do 65 lat w 2026 r.;¹⁶ w Słowacji WE K zależy od liczby dzieci, dla K i M stopniowo podnoszony do 62 lat w 2017 r.;¹⁷ na Litwie WE podnoszony stopniowo do 65 lat w 2026 r.;¹⁸ na Łotwie WE podnoszony stopniowo do 65 lat w 2025 r.;¹⁹ 2012 r.;²⁰ 2010 r.;^a K – kobiety, M – mężczyźni, RP – rynek pracy, Śr. – średnia z ocen dwóch czynników typu *stay*, S – numer skupienia (grupowanie metodą Warda).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu [lfsa_urgan; lfsi_dwl_a; trng_lfse_01; lmp_ind_exp] oraz <http://www.etk.fi>.

W Polsce wskaźnik IEEWL jest na umiarkowanym poziomie, punktacja jest identyczna jak w przypadku Hiszpanii i Rumunii, przy czym jest to efekt wyższej oceny czynników *push*, wyraźnie niżej w Rumunii są natomiast oceniane w Polsce uwarunkowania typu *stay*. Najślabiej oceniono uwarunkowania instytucjonalne w krajach nadbałtyckich oraz w Bułgarii.

Przeprowadzona analiza uzupełniona została o wyniki grupowania z wykorzystaniem analizy skupień. W ramach Unii Europejskiej można wyróżnić cztery grupy, jednorodnie z punktu widzenia kontekstu instytucjonalnego aktywności zawodowej starszego pokolenia (por. ostatnia kolumna tabeli 1). Do grupy pierwszej zaliczają się cztery kraje, dla których uzyskano również najwyższą wartość indeksu IFEWL – Dania, Finlandia, Szwecja i Holandia. Jest to grupa, która wprawdzie nie ma najmocniejszej sytuacji z punktu widzenia czynnika *push*, ma natomiast najlepszą sytuację w obszarze *pull* i *stay* (tabela 2).

Tabela 2. Porównanie podstawowych statystyk rozkładu wybranych zmiennych w obrębie skupień

Zmienne diagnostyczne	Numer skupienia							
	1		2		3		4	
	M	STD	M	STD	M	STD	M	STD
Wiek emerytalny mężczyzn	66,31	1,43	64,83	0,82	65,85	0,78	63,69	1,79
Wiek emerytalny kobiet	66,31	1,43	63,70	1,76	65,85	0,78	61,18	1,30
Długość karier zawodowych mężczyzn	40,68	2,14	37,21	2,36	38,02	1,46	35,21	2,09
Długość karier zawodowych kobiet	37,73	1,31	32,28	3,52	31,64	2,59	30,22	2,76
Stopa bezrobocia (50-64)	6,10	1,23	5,54	1,40	15,20	4,45	8,18	2,85
Wskaźnik <i>lifelong learning</i>	23,78	5,49	9,84	4,13	5,06	2,46	2,91	2,46
Wydatki na ALMP jako % PKB	2,68	0,56	1,65	0,73	2,22	1,12	0,64	0,24
<i>IFEWL</i>	3,59	0,10	2,80	0,66	2,30	0,41	1,85	0,32
Wskaźnik zatrudnienia ogółem (50-64)	70,33	5,19	60,56	7,77	53,16	6,23	55,48	7,17
Wskaźnik zatrudnienia mężczyzn (50-64)	73,68	6,38	66,21	7,02	61,52	5,13	62,42	5,12
Wskaźnik zatrudnienia kobiet (50-64)	66,90	7,05	54,97	9,58	45,22	7,58	48,93	11,67

M – średnia arytmetyczna, STD – odchylenie standardowe

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu [lfsa_urgan; lfsi_dwl_a; trng_lfse_01; lmp_ind_exp] oraz <http://www.etk.fi>.

Grupowanie krajów UE w dużej mierze potwierdza ranking skonstruowany w oparciu o wskaźnik IFEWL. W drugiej grupie znalazły się głównie kraje anglosaskie (tabela 1). Kraje te wyróżniają się pod względem czynników *stay*, w tym zwłaszcza skali zaangażowania starszego pokolenia w kształcenie ustawiczne. Czynniki *pull* są średnio rzecz biorąc na nieco niższym poziomie niż w skupieniu 1. i 3., wyższym zaś niż w grupie 4. Grupa ta jest dość liczna – obejmuje 9 krajów, w przeciwieństwie do kolejnego skupienia – w trzecim znalazły się tylko cztery kraje śródziemnomorskie (Cypr, Grecja, Portugalia i Hiszpania – tabela 1).

W grupie trzeciej wydłużanie aktywności zawodowej próbuje się stymulować zwłaszcza przez czynniki *pull*, relatywnie duże są też nakłady na AMLP, niemniej jednak trudna sytuacja na rynku pracy i związane z tym wysokie bezrobocie osób w wieku 50+, jak również słabe zaangażowanie starszego pokolenia w kształcenie ustawiczne powodują, że wyjścia z rynku pracy są wczesne. Ma to swój związek z polityką społeczną realizowaną w krajach basenu Morza Śródziemnego (reżim śródziemnomorski – model „państwa opiekuńczego”, obejmującego znaczną opieką osoby starsze, wypłacającego wysokie świadczenia emerytalne, ale mające słabą politykę rodzinną i system świadczeń z tytułu bezrobocia²⁸).

W tej sytuacji, pomimo podejmowanych prób „usztynienia” systemu, emerytura jest atrakcyjną alternatywą dla kontynuowania kariery zawodowej. W ostatniej grupie z kolei znalazły się prawie wszystkie kraje członkowskie Europy Środkowej i Wschodniej, w tym Polska (tabela 1). W skupieniu tym jedynie czynniki typu *push* kształtują się relatywnie dobrze, niemniej jednak zarówno uwarunkowania typu *pull*, jak i *stay* pozostają na słabym poziomie (tabela 2).

Zestawiając uzyskane wyniki z wartościami wskaźników zatrudnienia dla poszczególnych krajów UE można zauważyć, że wydłużaniu okresu aktywności zawodowej w największym stopniu sprzyjają trzy czynniki (tabela 3). Przede wszystkim jest to ograniczenie możliwości i wypracowanie „kultury” przechodzenia na wcześniejszą emeryturę, zwłaszcza przez kobiety. Drugim co do ważności czynnikiem jest rozwój kompetencji poprzez zaangażowanie kobiet i mężczyzn w kształcenie ustawiczne, również po 50. roku życia. W przypadku mężczyzn skłonność do dezaktywizacji zawodowej pozostaje w silnym związku z sytuacją na rynku pracy – w krajach, w których stopa bezrobocia osób w wieku 50+ jest wyższa, emerytura staje się bezpiecznym źródłem dochodu, jeśli zatem istnieje możliwość skorzystania z niej, mężczyźni po 50. roku życia chętnie to czynią (dla kobiet zależność ta jest słabsza, aczkolwiek jej kierunek również jest ujemny). Niewielkie jest natomiast znaczenie kształtowania systemu emerytalnego w zakresie granicy powszechnego wieku emerytalnego, jak również prowadzona polityka ALMP (w wymiarze jej znaczenia w polityce rynku pracy, niż jej „struktury”, która była tu pomijana, aczkolwiek jak wskazują inne badania, spośród instrumentów ALMP najlepsze efekty przynoszą te związane z kształceniem ustawicznym²⁹).

²⁸ G. Esping-Andersen, *The Three World of Welfare Capitalism*, New York 1990.

²⁹ B. Urbaniak, J. Wiktorowicz, *Support for Economic Activity of People Aged 50+ in Poland: the Best Solutions of the Government's Programme Solidarity of Generations*, „Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe”, 17/1, 2014, s. 77–92

Tabela 3. Instytucjonalne uwarunkowania wydłużania okresu aktywności zawodowej a wskaźnik zatrudnienia osób w wieku 50–64 lata w UE

Zmienne diagnostyczne	Wskaźnik zatrudnienia (50-64 lata)		
	ogółem	mężczyźni	kobiety
Wiek emerytalny mężczyzn	0,060	0,038	0,069
Wiek emerytalny kobiet	0,224	0,189	0,212
Długość karier zawodowych mężczyzn	0,570	0,782	0,381
Długość karier zawodowych kobiet	0,839	0,621	0,866
Stopa bezrobocia (50-64)	-0,457	-0,518	-0,361
Wskaźnik <i>lifelong learning</i>	0,643	0,595	0,586
Wydatki na ALMP jako % PKB	0,272	0,329	0,316
IFEWL	0,435	0,495	0,343

W tabeli podano wartości współczynnika korelacji liniowej Pearsona. Boldem oznaczono relatywnie wysokie współczynniki korelacji ($|r| > 0,5$). Pozostałe oznaczenia – jak w tabeli 2

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu [lfsa_urgan; lfsi_dwl_a; trng_lfse_01; lmp_ind_exp] oraz <http://www.etk.fi>.

Uzyskane wyniki potwierdzają przytaczane wcześniej wnioski z dotychczasowych prac badawczych. Pamiętaj przy tym należy, że współczynniki korelacji nie wyjaśniają jeszcze związków przyczynowo-skutkowych.

4. PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza potwierdza słuszność podejścia przyjętego przez Hofäckera – wśród instytucjonalnych uwarunkowań wydłużania okresu aktywności zawodowej oprócz czynników typu *pull*, *push* istotne znaczenie odgrywają determinanty typu *stay*. Kraje Unii Europejskiej, które zajmują czołowe pozycje z tego punktu widzenia, tj. kraje skandynawskie, charakteryzuje wysoka na tle innych aktywność zawodowa również starszej części społeczeństwa. Spośród czynników instytucjonalnych, ze wskaźnikami zatrudnienia (ogółem i według płci) najsilniej powiązany jest jeden z instrumentów typu *stay* – *lifelong learning*, natomiast sytuacja na rynku pracy, mierzona stopą bezrobocia (czynnik typu *push*) jest relatywnie silnie powiązana z aktywnością zawodową mężczyzn. Podkreślić należy względnie słabe znaczenie poziomu ustawowego wieku emerytalnego, przy dość silnym oddziaływaniu długości kariery zawodowej, która jest wypadkową również preferencji osób w wieku 50+, w tym zwłaszcza czynników indywidualnych (kapitału ludzkiego, sytuacji rodzinnej itp.)³⁰. Ogólnie rzecz biorąc, uwarunkowania instytucjonalne wydłużania okresu aktywności zawodowej w większym stopniu oddziałują na poziom wskaźników zatrudnienia w UE w przypadku mężczyzn niż kobiet. Słabe znaczenie ALMP koresponduje z tym, że w odniesieniu do osób w wieku 50+ bardziej skuteczne są działania służące utrzymaniu ich w zatrudnieniu niż ponownemu zatrudnieniu po utracie pracy. Uzyskane wyniki potwierdzają zatem, że przyjęte przed laty kierunki polityki społecznej, w tym zwłaszcza

³⁰ J. Wiktorowicz, *Międzypokoleniowy transfer wiedzy a wydłużanie okresu aktywności zawodowej*, Łódź 2016.

nacisk, jaki kładzie się na rozwój kompetencji starszego pokolenia w ramach polityki aktywnego starzenia się, pozostają aktualne.

LITERATURA

1. Barrell R., Hurst I, Kirby S., *Macroeconomic implications of pension reform or how to pay for the crisis* [w:] *Pension Reform, Fiscal Policy and Economic Performance*, Workshops and Conferences, Banca d'Italia, Roma 2009.
2. Bukowski M. (red.), *Zatrudnienie w Polsce 2008. Praca w cyklu życia*, CRZL, Warszawa 2010.
3. Burtless G., Bosworth B.P., *Impact of the Great Recession on retirement trends in industrialized countries*, "Center for Retirement Research Working Paper" 2013-23, Boston College, Boston 2013.
4. Chłoń-Domińczak A., *Ekonomiczne skutki i uwarunkowania niskiej aktywności zawodowej osób 50+ w Polsce* [w:] *Aktywizacja zawodowa osób 50+ i zarządzanie wiekiem. Informacje użyteczne dla instytucji rynku pracy*, Akademia Rozwoju Filantropii w Polsce, Warszawa 2010.
5. De Preter H., Van Looy D., Mortelmans D., *Individual and institutional push and pull factors as predictors of retirement timing in Europe: A multilevel analysis*, "Journal of Aging Studies", 27, 2013.
6. Domańska A., Zajkowski R., *Raport z badań kluczowych przeprowadzonych na potrzeby realizacji projektu «PI – Wirtualny Asystent Kariery 50+» (WAK50)*, PAIP, Lublin 2013.
7. Esping-Andersen G., *The Three World of Welfare Capitalism*, Princeton University Press, Princeton, New York 1990.
8. Funk L., *Employment Opportunities for Older Workers: A Comparison of Selected OECD Countries*, DICE Research Report 2004.
9. Hofäcker D., *In line or at odds with public policies? Individual retirement preferences in a changing pension landscape*, Paper for the ESPAnet Anniversary Conference 2012 Edinburgh, 6-8.09.2012.
10. Hofäcker D., *In line or at odds with active ageing policies? Exploring patterns of retirement preferences in Europe*, "Ageing and Society", V35(7), 2015.
11. Jurek Ł., *Ekonomia starzejącego się społeczeństwa*, Difin, Warszawa 2012.
12. Kalwij A., Kapteyn A., de Vos K., *Retirement of older workers and employment of the young*, "De Economist", 158(4), 2010.
13. Korzeniewski J., *Metody selekcji zmiennych w analizie skupień. Nowe Procedury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012.
14. Młodak A., *Analiza taksonomiczna w statystyce regionalnej*, Difin, Warszawa 2006.
15. Munnell A.H., Soto M., Triest R.K., Zhiven N.A., *How Much do State Economic and Other Characteristics Affect Labor Force Participation of Older Workers?*, "Center for Retirement Research Working Paper" 2008-12, Boston College, Boston 2008.
16. Munnell A.H., Wu A.Y., *Will delayed retirement by the baby boomers lead to higher unemployment among younger workers?*, "Center for Retirement Research Working Paper" 2012-22, Boston College, Boston 2012.
17. Nowak E., *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych*, PWE, Warszawa 1990.

18. Ondrich J., Falevich A., *The Great Recession and the retirement decisions of older workers*, "Center for Retirement Research Working Paper" 2013-24, Boston College, Boston 2013.
19. Panek T., Zwierzchowski J., *Statystyczne metody wielowymiarowej analizy porównawczej. Teoria i zastosowania*, Oficyna Wydawnicza, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2013.
20. Phillipson Ch., Smith A., *Extending working life: A review of the research literature*, Department for Work and Pensions, Research Report No 299, 2005.
21. Polakowski M., *Społeczne i ekonomiczne konsekwencje starzenia się społeczeństw a główne kierunki reform systemów emerytalnych w Europie*, „Studia BAS”, 2(30), 2012, s. 169-200.
22. Rutledge M.S., *Point of no return: how do financial resources and the timing of retirement after a Job separation*, "Center for Retirement Research Working Paper" 2013-21, Boston College, Boston 2013.
23. Rutledge M.S., Orlova N., Webb A., *How will Older workers who lose their jobs during the Great Recession fare in the long-run?*, "Center for Retirement Research Working Paper" 2013-9, Boston College, Boston 2013.
24. Strzelecki P., Saczuk K., Grabowska I., Kotowska I.E., *Rynek pracy [w:] J. Czapiński, T. Panek (red.), Diagnoza Społeczna 2013. Warunki i Jakość Życia Polaków – Raport*, MPiPS, CRZL, Warszawa 2014.
25. Unwin L., Davey G., Fuller A., Leonard P., *Supporting an Ageing Workforce: Implications for Working Life, Training and Skills Policy in England – a Literature Review*, "LLAKES Research Paper" 51, Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies, 2015.
26. Urbaniak B., Wiktorowicz J., *Support for Economic Activity of People Aged 50+ in Poland: the Best Solutions of the Government's Programme Solidarity of Generations*, "Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe", 17/1, 2014.
27. Van Oorschot W., Jensen P.H., *Early retirement differences between Denmark and The Netherlands. A cross-national comparison of push and pull factors in two small European welfare states*, "Journal of Aging Studies", Vol. 23, Issue 4, 2009.
28. Von Wachter T., *The effect of economic conditions on the employment of workers nearing retirement age*, "Center for Retirement Research Working Paper" 2007-25, Boston College, Boston 2007.
29. Walesiak M., Gatnar E., *Statystyczna analiza danych z wykorzystaniem programu R*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
30. Walker A., *Early Retirement: Release or Refuge from the Labour Market?*, "The Quarterly Journal of Social Affairs", 1(3), 1985.
31. Wiktorowicz J., *Międzypokoleniowy transfer wiedzy a wydłużanie okresu aktywności zawodowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
32. Zeliaś A., *Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania poziomu życia w Polsce w ujęciu dynamicznym*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2002.

NETOGRAFIA

1. <http://www.etk.fi> (dostęp: 21.04.2016 r.).
2. Eurostat [lfsa_urgan; lfsi_dwl_a; trng_lfse_01; lmp_ind_exp] (dostęp: 13.03.2017 r.).

INSTITUTIONAL FACTORS OF EXTENDING WORKING LIFE

Nowadays extending working life is the important direction of social policy. It caused that the research on the factors of retirement decisions are still important. The concept of pull and push factors provides the explanation of them. This classification is supplemented with stay factors by Hofäcker. These factors include the support of employability of older workers through a different active labour market policy measures and lifelong learning. The aim of this paper is the assessment of the role of institutional determinants of extending working life in the European Union countries. An empirical analysis was conducted on the basis of LFS data, with using of the main independence methods and cluster analysis. The study was carried out in two ways. First, using the methodology proposed by Hofäcker, the results of his research for the year 2010 were updated, complementing the analysis with the omitted EU countries. At this stage, a synthetic indicator of the assessment of institutional determinants of extending working life was calculated. In the second step, cluster analysis was used to group EU countries from the point of view of the studied phenomenon (using the characteristics similar to those in the first stage). In the last stage, the correlation between the economic activity of older people and synthetically analysed institutional conditions was assessed. The results show that in the European Union among the institutional determinants of extending working life, in addition to the pull factors, push factors play the important role. In general, the analysed institutional conditions have a greater impact on the level of employment rates in the European Union in the case of men than women. The weak importance of active labor market policy (ALMP) corresponds to the fact that in relation to people aged 50+, measures to maintain them in employment are more effective than reemployment after losing a job.

Keywords: ageing, labour market policy, retirement, EU.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.35

Przesłano do redakcji: grudzień 2018 r.

Przyjęto do druku: czerwiec 2018 r.

ADDITIONAL INFORMATION

The Journal annually publishes a list of reviewers: in the last issue of the quarterly - no. 4/2018 and on the website:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/recenzenci-wspolpracujacy/>

Previous name of the Journal: *Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, ISSN 1234-3684

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/ekonomia-inh/>

<http://eih.prz.edu.pl/>

The journal uses as described on its website the procedure for reviewing:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zasady-recenzowania/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/standardy-recenzowania/>

Information for authors available at:

<http://oficyna.prz.edu.pl/informacje-dla-autorow/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/informacje-dla-autorow/>

Review's form available at:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/formularz-recenzji/>

Instruction for Authors

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/instrukcja-dla-autorow/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/instrukcja-redakcyjna/>

Contact details to Editorial Office available at:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/komitet-redakcyjny/>

Electronic version of the published articles available at:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/wersja-elektroniczna/>

Reviewing standards, information for authors, the review form, instruction for authors and contact details to HSS Editors and to Publishing House are also published in the fourth number of *Humanities and Social Sciences*, vol. XXIII, 25(4/2018).

Circulation 130 copies. Publisher's sheet 19,80. Printer's sheet 18,25.

Manuscript completed in June 2018, Printed in June 2018.

Printing Publishing House, 12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów

Order no. 75/18